

Əmir Teymur moğol-çin aləmi üzərində türk qələbəsinə təcəssüm və təşəxxüs etdirib, türk ünsürlərinə behəqqi layiq və müstəhəq olduğu üstünlük və artıqlığı verməyə çalışmışdı. Türk sarayında hər nə qədər bol-bol xarici müttəfənlər, sənətkarlar vardırısa da, məmləkətin rəsmi dili olaraq türk dili hökm sürmüşdü.

German Vamberi

İsgəndər Atilla

Əsrin şairi

Yeddinci kitab

Əmir Teymur

Hüseyn Cavidin mənsur dramaları

Birinci hissə

Topal Teymur

Bu gün bizim Əmir Teymurun zəkasına da, qılincına da, dil siyasətinə də, rəiyyət və məzlumlara münasibətinə də, namus və qeyrətinə də, ədalətinə də, idarəçilik səriştəsi və istedadına da böyük ehtiyacımız var.

İ. Atilla

Bakı – 2012

Bu kitab anam Mirəstə xanımın və atam Əhməd kişinin əziz xatirələrinə həsr edilir.

Redaktorlar: Bilal Həsənli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Günəl Babayeva, Bakı Dövlət Universitetinin elmi işçisi

Rəyçilər: Zaman Əsgərli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

Nazilə Abdullayeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

İsgəndər Əhməd oğlu Atilla (Orucəliyev). Hüseyn Cavidin mənsur dramaları. Birinci hissə. Bakı, 2012.

Müəllif oxuculara təqdim etdiyi “Əsrin şairi” silsiləsindən yeddinci kitabını böyük Əmir Teymura və dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin mənsur dramalarının ən gözəl və klassik nümunəsi olan “Topal Teymur”a həsr etmişdir. O, “Peyğəmbər” və “Xəyyam” mənzum dramalarının təhlil və tədqiqində istifadə etdiyi üsul və formalardan bu kitabda da istifadə etmişdir. Bununla ənənəvi tədqiq və təhlil üsullarından uzaqlaşmış, özünəməxsus orijinal bir yolla getmiş, əsərə tarixilik və müasirlik baxımından yanaşmışdır. Kitab iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə Əmir Teymurun həyatı, fəaliyyəti və haqqında yazılmış əsərlər, ikinci bölmədə “Topal Teymur” tarixi draması nəzərdən keçirilir.

**Hüseyn Cavidin 130 illik yubileyinin
keçirilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Sərəncamı**

2012-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavidin (Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadənin) anadan olmasının 130 illiyi tamam olur.

Hüseyn Cavid dərin fəlsəfi-estetik məzmunla malik yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Sənətkarın dünya romantizm ənənələri zəminində bəşəriyyətin mənəvi həyatı ilə bağlı axtarışlarının ifadəsi olan lirik əsərləri, mənzum faciə və tarixi dramları qiymətli söz inciləri kimi xalqımızın zəngin bədii fikir xəzinəsində layiqli yer tutur. Ölkəmizdə teatr mədəniyyətinin yüksək nailiyyətlər qazanmasında Cavid dramaturgiyası mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Hüseyn Cavidin 130 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Hüseyn Cavidin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 16 fevral 2012-ci il

*Dünyaya fateh olmaz
zölmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fatehi
ədalətdir, ədalət.*

Nizami Gəncəvi

Ön söz

Mən “Topal Teymur” tarixi draması ilə 1971-ci ildə tanış oldum. Əsəri bir neçə dəfə oxudum. Lakin çox mətləblər mənə qaranlıq qaldı. Sanki özümü qaranlıq bir meşədə hiss etdim və oradan çıxmaq üçün çox çabaladım. İllər keçdi, Əmir Teymur epoxası haqqında tarixi mənbələrdən və kitablardan məlumat aldım və pyesi yavaş-yavaş anlamağa və başa düşməyə başladım...

Dünyanın ən böyük sərkərdələrindən, fəthlərindən və imperatorlarından biri olan Əmir Teymur haqqında uzun illər – 30 il düşündüm, axtarışlar apardım, kitabxana və arxivlərdən material topladım. Məşhur şərqşünas V.Bartoldun “Teymur dağıtdıqlarından çox yaratmışdır” fikri məni tutdu.

Dramaturqun əsərini dəfələrlə oxudum, bəzi monoloqları əzbərlədim. Nəhayət, 2011-ci ilin yayında əlimə qələm alıb, bu kitabı yazdım.

Bir gün atamın yanında Caviddən və Teymurdan söhbət saldım. O, mənə baxdı, bir qədər susdu, sonra dedi: “Teymurləng çox böyük padşah olmuşdur...”

Savadsız atam Teymurun cahanşümul fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyi halda, bizim bəzi tarixçi və alimlərin ona həqarətlə yanaşmaları məni düşündürdü...

İsgəndər Atilla

Övliyalardan sayılan Baba Əli Şah dedi: “Hey Teymur, Allah-təala buyurmuşdur ki, əgər göydə iki Tanrı olsaydı, yer üzünün nizamı pozulardı.” Mən onun sözlərinin təsdiqini Quranda axtardım və tapdım. Vəzirlərə buyurdum ki, rəiyyətin vəziyyəti ilə maraqlansın ki, vergiyiğanlar ağır-füqərəyə zülm etməsinlər. Buyurdum ki, rəiyyətdən xəracı qorxutmaq, dəyənək gücünə, döymək yolu ilə deyil, başa salmaq yolu ilə alsınlar. Hansı hökmdarın hökmünün təsiri dəyənəyinin təsirindən zəifdirsə, o cür hökmdar hökmdarlığa layiq deyil.

Əmir Teymur

Birinci bölmə

Əmir Teymur

(1336 - 1402)

Müharibə hazırlığı Teymuru qəzəbləndirməz, biləks bayram tədariki qədər xoşal və məmnun edər... İştə məftunu olduğun şu mənzərələr, Səmərqənddəki saraylar və ali mədrəsələr, böyük məbədlər və abidələr həp qalibiyyət əsərləri, həp fəth və zəfər tarixidir.

“Topal Teymur”

BİRİNCİ FƏSİL

Böyük türk xaqanı Əmir Teymura aid mənbələrdən seçmələr və görkəmli şəxsiyyətlərin onun haqqında fikirləri

1.1. Əmir Teymurun ömür yolu və fəaliyyəti haqqında qısa məlumat

❖ Teymur 1336-cı¹ ildə Türkünstanın Keş² qəsəbə-sindəki Yeşil şəhərdə anadan olmuşdur.

❖ Cağatayların³ Bərlas⁴ tayfasının Gürcan⁵ qolun-dan idi.

❖ 20 yaşında Səmərqənd və Bəlx şəhərinin hakimi Əmir Qazinin yanında hərbi təlim keçmiş, hərbi yürüşlərdə müəlliminin ehtimadını doğrultmuşdur.

❖ 1356-cı ildə Xorasana yürüş zamanı düşmənin məğlub edilməsində fərqlənir, qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırılır.

❖ Əmir Qazi öldükdən sonra hakimiyyətə gəlmiş Əmir Hüseynlə düşməyə qarşı ittifaqa girir.

❖ Cağatay hakimi Toğluq⁶ Teymurun yanında xid-mətə girir və Qaşqadərya vadisini idarə edir.

¹ Bəzi mənbələrdə 1333-cü il göstərilmişdir. Bax: Большая советская энциклопедия, Москва, т.42, 1956, с. 441; S.Allahverdiyev və Ə.Haqverdiyev. Ümumi tarix, Bakı, 2006, s. 158 və s.

² Bəzi mənbələrdə Kiş.

³ Bəzi mənbələrdə Cığatay.

⁴ Bəzi mənbələrdə Barlas.

⁵ “Gürcan” gözəl mənasındadır.

⁶ Bəzi mənbələrdə Tuğluq.

Qeyd. SSRi-də Teymuçular hərəkatı. Bu vətənpərvərlik hərəkatı A.Qaydarın “Тимур и его команда” əsəri (1940) əsasında yarandı. 1950-ci illərdə mən orta məktəbdə oxuyurdum. Bizim sinifin pionerləri

❖ *Tuğluq Teymur arasında ziddiyyət yaranarkən, yanından qaçır.*

❖ *1362-ci ildə Sistanda baş vermiş döyüşlərdə qolundan və ayağından yaralanır, “Axsaq Teymur” ayaması alır.*

❖ *1365-ci ildə Tuğluq Teymur, Teymuru və qaynı Əmir Hüseyni məğlub edir.*

❖ *1366-cı ildə Tuğluq Teymur Səmərqənd üzərinə yeriyərkən ona qarşı Sərbadarilər* hərəkəti başlanır. Xalq azadlıq hərəkətində Teymur və Əmir Hüseyn özlərini üsyançılara tərəfdar kimi göstərirlər, sonra onlara divan tuturlar.*

❖ *Teymurla Əmir Hüseyn arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədə Teymur qalib gəlir. 1370-ci ildə qurultay** çağırılır, Teymur “Əmir” tituluna layiq görülür. Əmir Teymur möhkəm türk dövləti sistemi yaradır. Feodal dağınıqlarını ləğv edir, üsyanları yatırır, məmləkətdə qayda-qanun yaradır. Bütün Mərkəzi Asiyayı işğal edir.*

❖ *1389, 1390 və 1394-1395-ci illərdə Qızıl Ordaya yürüş edir və qələbə çalır.*

❖ *1386-1387, 1392-1396 və 1399-1404-cü illərdə Azərbaycana yürüş edir.*

❖ *1388-ci ildə Xorezmi alır.*

❖ *1380-1404-cü illərdə İran, Qafqaz və İraq, Suriya, Kiçik Asiya ölkələrini öz torpaqlarına qatır. Səmərqəndə müxtəlif məmləkətlərdən 150 min sənətkar*

də həmin hərəkəta qoşulmuşdular. Müəllimlər bizə tez-tez həmin əsərdən parçalar oxuyur və oxutdururdular.

* Farsca – Daraçəkilenlər.

** Müasir mənada məclis, parlament.

*toplayır. Onların sayəsində səltənətində böyük türk intibahına nail olur.**

❖ *1398-ci ildə Hindistana səfər edir. Sultan Mahmudu məğlub edərək, Dehlini alır.*

❖ *1400-cü ildə Yıldırım Bayazidlə Kiçik Asiyada mübarizəyə başlayır. 1402-ci ildə Anqara düzündə Bayazidi məğlub edir. Döyüşdə Hindistan fillərindən istifadə edir. Bayazidi və iki oğlunu əsir alır. Oğullarını azad edir. Sultan əsirlikdə ikən ölür.*

❖ *Teymurilər imperatorluğu Şimalda Dərbənd keçidi, Volqa və İrtiş çayları, cənubda İran körfəzi, şərqdə Qobi səhrasının hüdudları və Qanq çayının sahilləri, qərbdə Balkan yarımadasınadək olan böyük bir ərazini əhatə edirdi.*

❖ *1405-ci ildə Teymur imperiyasının hüdudlarını genişləndirmək fikrinə düşərək, Çinə yürüş edir. Yürüş zamanı 72 yaşlı cahangir yolda xəstələnir və 19 mart 1405-ci ildə Ortaş şəhərində vəfat edir.*

❖ *Onun birinci arvadı Əmir Hüseynin kiçik bacısı Ulcaş Türkan** olmuşdu.*

❖ *Qanuni arvadından dörd oğlu olmuşdu: Qiyasəddin Məhəmməd Cahangir, Məəzəddin Ömər Şeyx, Şahrux Mirzə və Miranşah.*

❖ *Oğullarının hamısı özündən əvvəl ölmüşdü. Nəvəsi Pirməhəmməd Xan*** özünün vəliəhdi təyin et-*

* Hazırda dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələri, o cümlədən ABŞ bu yola gedir və inkişaf edir.

** Bəzi mənbələrdə Olcaş Tarkan (Tarxan).

*** Pirməhəmməd Xan 1406-cı ildə nökrçilikdən vəzir taxtına çıxardığı hiyləgər vəziri Pir Əli Taz tərəfindən qətlə yetirilir. Özü isə Heratda Şahrux Mirzə tərəfindən öldürülür.

mişdi. Pirməhəmməd Xan Hind və Kabil hökmdarı olmuşdu. Şərab və işrət düşkünü idi.

❖ *Teymur vəfat etdikdən sonra Miranşahın 21 yaşlı oğlu Sultan Xəlil cəld tərpenərək taxt-taca sahib olur.*

❖ *Teymurun vəfatından sonra törəmələri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Sarayda hərki-hərliklik və qarışıqlıq hökm sürdü. Törəmələri onun vəsiyyətini pozdular. Səltənətdə çəkişmələr və didişmələr alovlandı. Taxt-tac uğrunda Al Teymur – Teymurilər sülaləsinin çarpışması imperiyanın parçalanmasına səbəb oldu...*

*Əgər göydə iki Tanrı olsaydı,
yer üzünün nizamı pozulardı.*

Əmir Teymur

1.2. Teymurun fiziki qüsurları

1

Xalq arasında və tarixi ədəbiyyatda Əmir Teymur haqqında çoxlu rəvayətlər, lətifələr, hətta əfsanələr uydurulmuşdur. O, qeyriadi, fəvqəladə bir şəxsiyyət kimi, epik qəhrəman kimi təsvir və tərənnüm edilmişdir. Mən bunu təbii hesab edirəm və düşünürəm ki, rəvayətlər və əfsanələr öz yerində, ancaq tarixçi yazılı qaynaqlara əsaslanmalıdır.

Teymurun şəxsiyyətilə bağlı mübahisələrə onun fiziki qüsurları səbəb olmuşdur. Bu barədə Əmirin həm yaşadığı dövrdə, həm də sonralar çox yazılmış, şayiələr yayılmışdır. Ayrı-ayrı teymurşünaslar həmin mübahisələrə münasibət bildirmiş, həqiqəti üzə çıxarmağa çalışmışdır.

2

1947-ci ildə görkəmli sovet antropoloqu M.Gerasimov Teymurun tarixi simasını – büstünü və heykəlini ya-

ratmaq məqsədi ilə onun skeletini müayinə etmişdir. Müayinədən sonra antropoloq belə bir nəticəyə gəlmişdir:

1. Skelet fiziki cəhətdən güclü bir insana məxsusdur.
2. Teymurun boyu təxminən 170 sm olmuşdur.
3. Sağ qolu qurumuş və gücünü itirmişdir.
4. Əmirin bir barmağı əyri bitmişdir.
5. Sol çiyini sağ çiyindən uca olmuşdur.
6. Uzun bıç saxlamışdır.
7. Başının tükü daha çox şabalıdı, yaxud sarı rəngdə olmuşdur.

Teymurun sağ qolunun quruması və barmağının əyri bitməsi haqda yaşadığı əsrdə və sonralar bir çox rəvayətlər meydana gəlmişdir.

Həmin fiziki qüsurlar nəticəsində:

a) Teymurun sağ qolu gücdən və hərəkətdən düşmüşdür;

b) sol çiyinin sağ çiyindən uca olması onun atın tərkinə qamətli minməsi və oturmasına mane olmamışdı.

Əmir Teymur atına minərkən və yeriyərkən öz axsaqlığını da, demək olar ki, hiss etdirməmişdir. Halbuki bu, bəzi tarixi və bədii əsərlərdə, onu eybəcər göstərmək üçün, təhrif edilmişdir. Bu, bir daha Əmirin son dərəcə böyük və güclü iradəyə malik olmasını göstərir.

3

Sovet antropoloqu M.Gerasimovdan fərqli olaraq, fransız rahibi İohann iddia etmişdir ki, guya Teymurun sol qolu qüsurlu imiş və guya sol ayağı axsayırmış. M.Gerasimovun tədqiqatı deyilənləri rədd edir. Onun yazdığına görə, Teymur sağ qolunu dirsəkdən bükə bilmirmiş

və sağ ayağından hiss edilməyəcək dərəcədə axsayırmış.

“Səmərqəndin ulduzları” romanlarının müəllifi Sergey Borodin Teymurun sağ, yoxsa sol əlini nişan vermədən yazmışdı: “Teymurun bir əlində iki barmağı çatmırdı”.

Bəzi özbək tədqiqatçıları M.Gerasimovun gəldiyi nəticələrə şübhə ilə yanaşmış, onu qəbul etməmiş, bəziləri isə onunla razılaşmışdır. Onlardan biri V.Akimovdur. Akimov Gerasimova haqq qazandırmışdır. İohann haqqında demişdir: “İohann Teymuru heç bir zaman görməmişdir. “Axsaq Dəmir” haqqında yalnız mənbələrdən informasiya almışdır”.

4

1403-1406-cı illərdə Teymur sarayı nəzdində səfir olmuş ispaniyalı Ryi Qonzales de Klavixo “Dünya hökmdarı”nın dəfələrlə yanında olmuş, dəfələrlə görmüş, yerləşini-duruşunu müşahidə etmişdir. O yazmışdır ki, Teymur qocalsa da, yaxşı görünürdü. Belə bir əhvalatı isə ayrıca qeyd etmişdir: “Bir gecə gənc Teymur qoyun sürüsünə basqın edir. Bu zaman adamlar ona hücum edirlər. O, sağ ayağından yaralanır. Bundan sonra axsaq qalır. Eyni zamanda o sağ əlində iki balaca barmağını itirir”.

Teymurun öz əli ilə yazılmış sözlərinə diqqət edək: “Xalqı olmayan padşah barmaqsız əl kimidir.” Məncə, Teymur burada bir cümlə ilə iki həqiqəti anladır. Birincisi, gerçəkdən barmaqlarını itirməsini nişan vermiş olur. İkincisi, xalqsız hökmdarın bir heç olduğuna işarə vurmuş olur.

5

Uşaqlıqda əsir düşən və Mavərənnəhrə gətirilən İbn Ərəbşah, Teymurun şəxsiyyəti barəsində yazır: “Тимур был высокого роста, широкоплеч, обладал большой

головой и густыми бровями, имел длинные ноги и длинные сухие руки, носил большую бороду. На правую ногу Тимур был хром. Глаза его были подобно свечам, но без блеска. Голосом обладал громким, отличался мощной силой и большой храбростью, смерти не боялся, до конца жизни сохранил память, не любил шуток и лежи, напротив того, правда даже ставившая его в затруднительное положение, ему нравилась”.¹

Gətirilən sitatlardan məlum olur ki, Teymur gəncliyində qaçaq-quldurluqla və oğruluqla məşğul olmuşdur. Ancaq özbək tədqiqatçısı V.Akimov yazır ki, Teymur ölərkən İbn Ərəbşahın 14 yaşı vardı. Tarix əsərini isə o, çox sonralar yazmışdır. V.Akimov da, A.Yakubovski də İbn Ərəbşahın obyektivliyini qəbul etsələr də, onun bəzi məlumatlarına şübhə ilə yanaşmışlar...

*Metələr, Atillalar, Səlcuqlar,
Teymurlar, Osmanlılar
olmasaydı, bəlkə bugünkü türk
dövlətləri də, türklər də olmazdı.*

İ.Atilla

1.3. Teymurun əmr, hökm və buyuruqlarından seçmələr

❖ *Pirim Zeynəddin Əbubəkr Taibadi*² mənə yazmışdır ki, “*Əbülmənsur*”³ Teymur, səltənət işlərində dörd şeyə riayət eləyin: 1) gənəşik, 2) məşvərət və məsləhət, 3) ayıq-sayıqlıq, 4) ehtiyatlılıq. Gənəşiksiz və məşvərətsiz

¹ Якубовский А.Ю. Тимур, “Вопросы истории”, № 8-9 1946, с. 95-96.

² Zeynəddin Əbubəkr Taibadi – məşhur şeyx, Əmir Teymurun məsləhətçilərindən idi, 1389-cu ildə vəfat edib.

³ Əbülmənsur – müzəffər, qələbə qazanın. Əmir Teymurun təxəllüslərindən biri.

səltənəti gördüyü işlərin, söylədiyi sözlərin hamısı yalan olan cahil adama yaraşdırmaq olar: onun söylədiyi sözlər, tutduğu əməllər özünün başına peşmançılıq və qayğı-qarğaşa salacaq. Belə olduğu halda, səltənəti idarə eləyərkən işinizi məşvərlə, məsləhətlə, tədbirlə yeridin ki, qayğıya-qarğaşaya qatlaşmayasınız, peşman olmaya-sınız. Bunu da bilməyiniz gərəkdir ki, səltənət işlərinin bir qismi səbr və hövsələ ilə hasil olursa, başqa bir qismi isə bildiyini bilməzliyə, gördüyünü görməzliyə vurmaqla başa gəlir. Sözü qıtası, yerinə yetirilməsi zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirəndən və sonra təkid eləməlisən ki, qətiyyət, səbr, hövsələ, cansağlığı, ayıq-sayıqlıq, ehtiyatlılıq və şücaət ilə bütün işlərini həyata keçirə bilərsən.

❖ Əmr elədim ki, əgər düşmənin qoşununun sayı on iki mindən artıq, qırx mindən əskik olarsa, bəxtiyar oğullarımdan biri qoşunuma sərdar olsun. İki nəfər bəylərbəyi qoşun, tümən, ulus əmirləri və qırx min əsgərdən əskik olmayan qoşunla onun qulluğunda dayansın. Müzəffər qoşun bölükləri tədbirliliyi, kişiliyi və mərdanəliyi əldən verməmək üçün mənə daim döyüş meydanında hesab eləməlidirlər.

❖ **Düşünüb-daşındım ki, əgər Allah birdirsə, Onun şəriki yoxdursa, Allah-təalanın müqəddəs mülkünə – yer üzünə sahiblik edləyən insan da bir olmalıdır¹.**

❖ Mən təcrübəmdən öyrəndim ki, yüz min atlının bacara bilmədiyi işi bircə düzgün məşvərlə həyata keçirmək mümkün imiş.

¹ **Teymur** (məğrur qəhqəhəylə). Allah bir olduğu kimi, padşah da bir olmalı, şan və şöhrət izləyən bir hökmdar qarşısında cihan... nədir.

“Topal Teymur”

❖ Xüsusi hərbi qulluqçularımdan 313* adama əmirlik mənəbə verilməsini buyurdum. Çünki onlar təmiz əsilli, pak nəsilli, ağıllı, fərasətli, bahadır, cəsarətli, tədbirli, gözüaçıq, ehtiyatlı, gerisini-irəlisini düşünüb görən adamlar idilər. 313 adamdan 4 nəfərini bəylərbəyi, 1 nəfərini əmir ül-ümara (əmirilər-əmiri) təyin etdim. 313 adamdan 100 nəfər onbaşı, 100 nəfər yüzbaşı, 100 nəfər minbaşı seçdim.

❖ Qılınc çaldığı zaman birinci dəfə göstərdiyi bahadarlığa və igidliyə görə onbaşı, ikinci dəfə göstərdiyi igidliyə görə yüzbaşı, üçüncü dəfə göstərdiyi igidliyə görə minbaşı təyin etdim.

❖ Düşmən hərbcilərindən hər hansı biri öz dövlətinin duz-çörəyinin qədrini bilib bizə qarşı qılıc çalarsa və sonradan hər hansı bir vəziyyətdə, yaxud məcbur olub pənahımıza sığınarsa, bu cür əskərə inanmaq, onu əziz tutmaq lazımdır. Əmir Hüseyn döyüşdə mənimlə kəllə-kəlləyə gəlib qılınc çalırdı. Bir qədərdən sonra ələcsiz qalib mənə məğlub oldu. Pənahıma gələndə ona hörmət göstərdim.

❖ Əmr etdim ki, düşmən tərəfindən olan nökr bizə qarşı qılınc qaldırmış olsa, öz yurdunun duz-çörəyinin halallığını almış olar. Əgər döyüş zamanı belə adamlardan kimsə ələ keçsə, gəlib bizə xidmət eləmək istədiyini bildirsə, onu əziz tutsunlar, rütbəsini artırınsınlar, sadıq adam kimi tanısinlər.

❖ Öz başıma gələnlərdən öyrəndim ki, cahil və nadan dostdan ağıllı düşmən irəlidir.

❖ Həqiqi dost öz dostundan heç vaxt inciməz, əgər incisə də onun üzrxahlığını qəbul eylər.

* Mənim araşdırmama görə, Teymur tək rəqəmləri sevmiş. Bu da tək olan Allahın adı ilə bağlı idi.

❖ Mən Hindistanın paytaxtı Dehlini Firuz şahın nəvəsi Sultan Mahmuddan, Möllü Xanda və Sarəngdən çəkib aldım. Orada islam dinini və şəriəti yaydım. Həmin diyarın bütxanalarını uçurdum. [Quranın ayələrinə əməl etmiş oldum.]

❖ Cahangirlik eyləməyə başlarkən 4 şeyi özümə vacib saydım: Birincisi, hansı məmləkəti tutmağa çalışdımsa, işimi doğru məşvəretlə yetirdim. İkincisi, səhvə yol verməmək üçün hər bir məsələ haqqında dərinlən düşündüm. Görəcəyim işi ayıq başla və ehtiyatla gördüm... Üçüncüsü, 313 əsil zətli, sücaətli və ağıllı-fərasətli ər igidləri ətrafımda birləşdirdim. Dördüncüsü, bugünün işini sabaha qoymadım. Yumuşaqılıq yerinə düşəndə yumuşaqılıq elədim, sərtlik göstərməyin yeri gələndə sərt tədbirlər gördüm. Hər hansı işi çarə və tədbir ilə yoluna qoymaq mümkün olan yerdə qılınca əl atmadım.

❖ Pirim mənə yazdı ki, “Allahın və Allahın peyğəmbərinin hökmünə əməl elə, Rəsulillahın zürriyyətlərinə yardım elə. Allahın nemətlərini yeyib həm də Ona və Onun peyğəmbərinə düşməncilik eyləyən padşahları Tanrının mülkündən çıxart, Allahın mülkündə ədalətli iş tut. Çünki belə buyurmuşlar ki, məmləkətin küfr ilə dolanmağı mümkündür, lakin o zülm ilə dolana bilməz. Allahın mülkünü qəbih xətti-hərəkətdən, bəd əməllərdən təmizlə. Pis təam bədənə necə ziyan verərsə, yaman xətti-hərəkət də dünyaya o təhər təsir göstərir. Zülmün kökünü kəs...” Pirimin bu məktubu mənə çatan kimi kafirlərin, zalımların, Allaha şəkk gətirənlərin, nifaqpərəstlərin, əxlaqsızların və aravuranların əlindən Allahın mülkünü qopardıb almaq üçün, onları aradan götürmək üçün səxavət əlimi gen açdım.

❖ Hansı məmləkəti zəbt elədimə, həmin məmləkətin abırlı, etibarlı adamlarını əziz tutdum.

Seyidlərinə, üləmələrinə, fəzillərinə və şeyxlərinə təzim elədim, sayğı göstərdim, onlara suyuq, vəzifə verib, məvacib təyin elədim. Həmin vilayətlərin böyüklərini doğma qardaşlarım, cavanlarını və körpələrini isə öz övladları gözündə gördüm... Hamını qorxu və ümid arasında saxladım.¹ Mənə tabe olmayanları tutduqları əməllərə görə cəzalandırdım. Adil, aqıl və səriştəli adamlardan onların üstünə hakim təyin elədim.

❖ Əmr etdim ki, oğruları və qarətçiləri “Yasa”^{} əsasında cəzalandırınsınlar. Fitnəkar, pozucu və pis nəfsliləri məmləkətdən qovsunlar. Bekarları vilayətlərdə və şəhərlərdə boş qoymasınlar. Birinin günahı 4 adamın şahidliyi ilə sübuta yetirilirsə, onu günahına layiq cəriməyə salsınlar.^{**} Hərbçilərdən heç kəs gəlib zorla rəiyyətin atını-ulağını əlindən almasın.*

❖ Buyurdum ki, hər bir sərhəddə, vilayətdə, şəhərdə və qoşunda olayları qələmə alan katiblər təyin edilsin. Katiblər hakimlər haqqında, rəiyyət hərbçiləri və şəhərin vəziyyəti və xətti-hərəkəti haqqında mənə xəbər versinlər. Təfəsilatlı məlumatları doğru-düzgünlüklə yazıb mənə versinlər. Əgər bunun əleyhinə getmiş olsalar, olub-keçən vəqələri yazmasalar, məlumatı yazan yazıçının barmaqları kəsilsin. Hərbi sirləri gizlətmək naminə yazdığı məlumatı özge libas geyindirərək, yalan yazan məmurun əli kəsilsin. Yalan məlumatı kimisə töhmətləmək məqsədi ilə, yaxud qərəzlə yazmış adam qətl edilsin. Məlumatları günbəgün, həftəbəhəftə və aybaay mənə çatdırsınlar.

¹ **C ü c ə.** Bən devlətimi təhəmmül və mürüvvətlə idarə etdim. Xəlqi ümid ilə qorxu arasında tutdum.

“Topal Teymur”

^{*} Çingiz Xanın təsis etdiyi qanun.

^{**} Bu əmr Qurani-Kərimə əsaslanır.

❖ Əmr etdim ki, kasıb-kusuba, əllərindən iş gəlməyən şillərə-korlara gündəlik məvacib versinlər. Müdərrislərə* və şeyxlərə aylıq məvacib təyin edilsin.

❖ Buyurdum ki, fəth olunmuş hər bir məmləkətdə dilənçilər bir yerə toplansınlar, onlara gündəlik yemək-içmək müəyyənləşdirilsin, hamısı damğalansın ki, dilənçilik eləməsinlər. Damğadan sonra dilənçilik edənlər ya uzaq məmləkətlərə satılıb göndərsin, ya da tədbir görsünlər ki, məmləkətdə dilənçiliyin kökü kəsilsin.

❖ Əmr etdim ki, rəiyyətdən alınan mal və xərac o miqdarda olmalıdır ki, rəiyyətin vəziyyətinin pisləşməsinə və məmləkətin viran edilməsinə səbəb olmasın. Çünki rəiyyətin vəziyyətinin pisləşməsi xəzinənin məhv olmasına bərabərdir.

❖ Əmr etdim ki, məhsul yetişib hazır olmamış rəiyyətdən mal və avadanlıq alınmasın. Əgər rəiyyət vergiyiğan gəlməmişdən vergini gətirib özü verirsə, rəiyyətin üstünə vergiyiğan göndərilməsin. Yox, əgər vergiyiğanları göndərməyə məcbur olsalar, vergiləri buyuruq və söz ilə alsınlar; dəyənək, örkən işlədib məsələni söyüş-dava həddinə çatdırməsinlər. Rəiyyəti tutub əl-qolunu zəncirləməsinlər.

❖ Əmr elədim ki, kim hər hansı yeri abadlaşdırsa, kəhriz qursa, bağı dirçəltsə, yaxud xaraba qalmış bir yerdə imarət yapırsa, birinci ili ondan heç nə alınmasın, ikinci ili rəiyyətin öz xoşluğu ilə verdiyi nədirsə, onu alsınlar, üçüncü ili isə vergi qanun-qaydanın tələbincə alınsın.

❖ Buyurdum ki, hansısa bir elin məmurları, rəhbərləri adi fəqərəyə əzab-əziyyət verərlərsə, onlara

* Dərs deyən müəllimlərə.

*vurulmuş zərəri məmurlardan alıb özlərinə qaytarsınlar ki, bu, onlara dərs olsun.**

❖ *Əmr verdim ki, ölənlərin mallarını varislərinə çatdırsınlar.*

❖ *Xarabaya dönmüş yerlər sahibsiz qalıbdırsa, xalisə hesabından abadlaşdırılsın. Əgər həmin yerin sahibi varsa avadanlıqlar və lazım olan şeylər versinlər ki, öz yerini abadlaşdırmağa bilsin. Həmçinin əmr elədim ki, xarabaya çevrilmiş yerlərdə kəhrizlər qursunlar, sökülmüş körpüləri nizamlasınlar, arxların və çayların üstündən təzə körpülər salsınlar, yollar boyunca hər bir düşərgədə karvansaralar tiksinlər. Yollara gözetçilər və saçıqlar qoysunlar, hər karvansaraya bir neçə adam təyin eləsinlər ki, o adamlar yolların qorunmasına, yollara keşik çəkməyə baxsınlar. Yolçuları qəflət yuxusuna getməyə, mallarını oğurlatmağa qoymamaq da onların öhdəsində olsun.*

❖ *Əmr elədim ki, böyüklü-küçüklü hər bir şəhərdə, hər bir kənddə məscid, mədrəsə və xanəqahlar¹ bina eləsinlər, fağirlərə və miskinlərə ləngərxana² tiksinlər, xəstələr üçün şəfaxanalar qurdursunlar, onları sağaltmağa həkim təyin eləsinlər. Hər bir şəhərdə dar ül-əmarət və dar ül-ədalət³ tikdirdinlər.*

❖ *Mən həmişə bu fikirdə olmuşam ki, padşahlar üçün kafirlərə qarşı qəzavat müharibəsi eləməkdən, dünyanı tutmaqdan yaxşı əməl yoxdur.*

* Hazırda dünyanın bir sıra ölkələrində bu qayda-qanun tətbiq edilməkdədir.

¹ Dərvişlərin yaşadığı yer.

² Yolçular daldalanacaq yer, yetimə-yesirə yemək paylanan yer, qəriblərin daldalanacağı yer.

³ Ədalət evi, qazi idarəsi.

❖ Əmr elədim ki, əgər düşmən əskərlərinin sayı 12 min süvaridən əskik olarsa, bu vuruşmada qoşuna əmir əl-üməra başçılıq eləsin. Düşmən əskərləri ilə aradakı məsafə bir mənzil qalana qədər yürüş eləsin. Düşmən ilə qabaq-qabağa gələn kimi mənə xəbər göndərilsin. Əskərlərin gözü düşmən qoşununu alan kimi uca səsle “Allahu əkbər!” deyərək təkbir söyləsinlər və nəərə çəkərək düşmənin ordusunun üstünə yerləşsinlər.

❖ Ağıllı vəzir bir əli ilə rəiyyəti, o biri əli ilə də hərbiçiləri saxlayar.

❖ Vəzir ədalətli olarsa, vəzir padşahın zülmünün, sitəminin qarşısını almaq üçün çarə, tədbir görəcək. Lakin vəzir zalım olsa, səltənətin işləri tez bir zamanda pərakəndəliklərlə üzləşəcək.

❖ Əgər dövlət din və ayin üzərində qurulmazsa, qanun-qaydaya tabe olmazsa, səltənətin təntənəsi, qüdrəti və dözümlü yox olacaq. Belə səltənət çılpaq adama, üstüaçaq, qapısız-darvazasız evə bənzər.

❖ Mənim boynumda bir kimsənin haqqı varsa, o haqqı heç vaxt unutmadım. Bir kimsə ilə tanış oldumsa, o kimsəni heç vaxt diqqətimdən kənarda saxlamadım.

❖ Heç kəsdən intiqam almaq niyyətində olmadım. Çörəyimi yeyib, əvəzində pislik edənləri Allaha tapşırdım.

❖ İş bacaranların, səfərəli adamların, səyidlərin, alimlərin və fəzillərin üzünə qapım həmişə açıq oldu. Bədnəfsli xəsisləri, könlüpozuq qorxaqları məclisimdən qovdum.

❖ Xalqı xoş üzlə, rəhim və şəfqətlə özümə rəam etdim. İşimi ədalət ilə yeritdim. Zülmədən uzaq olmağa cəan atdım. Hər təbəqəni, hər qövmü öz mərtəbəsində tutdum ki, səltənət nizama düşsün, dövlət intizama gəlsin.

❖ Əmr etdim ki, kim mənim hüzuruma gəlsə, o, mənim diqqətimi cəlb etsə, ona özünəlayiq hörmət edilsin. Sovqatla, ənamla yola salınsın. Kimliyinə baxmayaraq, günahkar olsa belə, mənim ədalət divanına sığınmış adam bağışlansın. Həmin adam ikinci, üçüncü dəfə günah işlətsə, günahına görə cəza verilsin.

❖ Mən and-amanla üstümə gələn türk, tacik, ərəb və əcəm tayfalarının nümayəndələrini hörmətlə qəbul edib, həmin tayfaları himayə etdim. Hərbçiləri hərbə, peşə və sənət adamlarını, maarif və mərifət sahiblərini səltənətimin müəssisələrində yerləşdirdim.

❖ Sərmayəsi əlindən çıxmış sövdəkarlara sərmayəsini yenidən dirçəltmək üçün xəzinəmdən yetərinə altun verdim.

❖ Evi uçan, yaxud ev tikməyə gücü çatmayan fükəraya yardım etdim.

❖ Hökmdar gerek öz sözünün yiyəsi olsun. Yaxşı sözü hamıdan eşitmək zəruri olsa da, başqaları sözdə və əməldə padşaha şərikin, yaxud ondan üstün olmasın.

❖ Hökmdar hər bir işdə ədalətli olmalıdır. Yanında insafli və ədalətli vəzir saxlamalıdır. Padşah zülmkarlıq etsə, vəzir işin çarəsini tapmalıdır.

❖ Vəzir zülmkar olsa, səltənətin evi yıxılar.

❖ Məmləkətdə buyuruq və fərman vermək padşahın ixtiyarında olmalıdır. Heç kim onun işinə qarışb, hökmünü dəyişdirə bilməz.

❖ Padşah nə cür hökm çıxarsa belə, öz hökmünü yerinə yetirməsi zəruridir.

❖ Dünya ayağı sürüşkən qadın kimidir. Onun aşiqi çoxdur. Əgər padşah öz səltənətinin ixtiyarını başqasına vermiş olsa, onun iştahından padşahlıq keçəcək, gözünü səltənətin taxtına tikəcək.

❖ Səltənət məsələsində hamının sözünü eşitmək, hər bir adamın fikrini öyrənmək lazımdır. Daha faydalı məsləhətləri könül xəzinəsində saxlamaq, məqam çatanda xərcləmək lazımdır.

❖ Səltənət işlərində, hərbi qulluqçular və rəiyyətlə bağlı məsələlərdə başqalarının sözlərinə və əməllərinə baxıb, ölçü götürmək olmaz. Vəzirlərin və əmirlərin sözlərini yoxladıqdan sonra həqiqəti ortaya gətirmək lazımdır.

❖ Padşahın zəhmli hərbcilərin və rəiyyətin ürəyində elə yer tutmalıdır ki, hər kəs onun əmirinin və fərmanının əleyhinə gedə bilməsin.

❖ Padşah nə etsə, öz iradəsilə etməlidir.

❖ Padşahın padşahlığı hökmündədir.

❖ Səltənət məsələlərində və hökmünü yeritməkdə padşah tək və şəriksizdir.

❖ Padşah məclis əhlindən agah və ayıq-sayıq olmalıdır ki, onların ayıb işlərindən xəbərdar ola bilsin.

❖ Mən tapşırıdım ki, vergiyiğanlar ağır-füqəraya cəbr və zülm verməsinlər.

❖ Göstəriş verdim ki, əmirləri məmləkətdən torpaq sahəsinə görə ənam* alsalar, 3 il həmin məmləkətə dəyib-dolaşmasınlar. 3 ildən sonra həmin məmləkətin vəziyyəti yoxlansın. Əgər məmləkət abad, rəiyyət razıdırsa, durum davam etdirilsin.

❖ Tapşırıdım ki, rəiyyətdən xərac dəyənək, qorxutmaq və döymək yolu ilə deyil, başa salmaq yolu ilə alınsın.

❖ Hansı hökmdarın hökmünün təsiri dəyənəyinin təsirindən zəifdirsə, o hökmdarlığa layiq deyildir.

* Tiyul.

❖ Əmr etdim ki, əgər maliyyə vəzirinin xəzinədən mənimsədiyi məbləğ onun məvacibindən üç dəfə çox olsa, bütün malı və mülkü dövlətə hədiyyə olaraq, əlindən alınsın.

❖ Hökm etdim ki, hərbi qulluqçu həddini aşıb, əlinin altındakı adama zülm etsə, onun cəzasını məzlumlar versin.

❖ Əgər məhəlli başçıları və böyüklər aşağı vəzifəli adama zülm etsələr, elədikləri zülmə görə cərimələnsinlər.

❖ Əgər darğalar və hakimlər xalqa zülm etsələr, həmin darğa və hakimlərə tutduqları əmələ görə cəza verilsin.

❖ Məzlumun malı əlindən zorla alınarsa, onun malı zalımdan alınıb özünə qaytarılsın.

❖ Biri başqasının dişini sındırsa, gözünü kor eləsə, qulaq və burun kəssə, şərab içsə, zina işlərlə məşğul olsa, o tutulub divanxanadakı şəriət qazısına tapşırılsın.

❖ Vəzirlər əsilli və təmiz nəsillidən, ağıllı və fərasətlidən götürülsün. Ona dörd imtiyaz verilsin: inam, etibar, ixtiyar, iqtidar.

❖ Vəzir qiybət gəzdirsə, uydurma sözlərə əhəmiyyət versə, xoşuna gəlməyən adamları aradan götürmək fikrinə düşsə, o, vəzirlikdən çıxarılsın.

❖ Vəzir öz işində və əməlində saf, təmiz və düzgün olmalıdır. Dövlətin maliyyə və mülkiyyə işlərini dəyanətlə, nəfsinin qulu olmadan, xəyanətə yol vermədən yerinə yetirməlidir.

❖ Arif vəzir o kəsdir ki, işini, fəaliyyətindən asılı olaraq, gah sərtlik, gah da mülayimlik ilə görsün. Çox mülayim olsa, acgöz və tamahkarlar onu udacaq, həddindən artıq sərt olsa, ondan qaçacaqlar.

❖ Arif və yaxşı vəzir dövlətin ortağı hesab etmək lazımdır.

❖ Dövlət və səltənət üç şeyle - padşahla, xəzinə ilə qoşunla ayaq üstə dayanar.

❖ Ağıllı vəzir bir əli ilə rəiyyəti, o biri əli ilə hərbiçiləri saxlar.

1.4. Görkəmli şəxsiyyətlər Əmir Teymur haqqında

❖ Əmir Teymur Dərbənd qalasını təmir edib möhkəm bir hala gətirdikdən sonra Şirvana gəldi. Şeyx İbrahim səfərlərdə böyük mərdlik və fədakarlıq göstərdiyindən Əmirin iltifatına məzhər oldu. Əmir şərəfinə toylar etdi, Şeyx İbrahimlə çoxlu ənamlarla ehşarlarda oldu. Xələtlər, qızıl, ziynət əşyaları, papaq, kəmərlər verdi.

❖ Əmir Teymur bir qasid ilə gürcü çarı VII Georgiyə nəsihət etdi: “Əgər canının və xanımının səlamətliyini istəyirsən, Sultan Əhmədin oğlunu bizim tərəfimizə göndər. Bunu etsən, ordumuzun talanından əmin olarsan və bir vilayətin sənə öhdəndə qalar”.

❖ Əmir Teymur ermənilərə qarşı qazavat məsələsini ciddi sayaraq, Şeyx Nurəddin Bahadur və Əmir şah Məlikdən sonra Ərmən vilayətinə vasil oldu. 700-ə qədər kilsə, qəsəbə, tarla qarət etməklə bərabər, əlinə keçəni doğradı, cəsədləriylə quşlara, qurdlara ziyafət verdi.

Nizaməddin Şami

❖ İspaniya səfiri Klavixo daima Teymur nəzdində möhtərəm və müəzziz bir mövqe tutduğundan orada çox şeyləri öz gözü ilə görmüş və bilavasitə özü iştirak edib öyrənmişdir. Səfirin Teymur hüzurunda nə qədər etibar və ehtiramı olduğu Teymurun aşağıdakı sözlərindən zahir

olur: «Bir dəfə Əmir Teymur rəsmi qəbul əsnasında hüsurda olan ərkanı dövlətinə xitabən səfir haqqında belə “baxın, mənim oğlum, cahanın kənarında yaşayan İspaniya kralı və firəng krallarının ən böyüyü tərəfindən nəzdimə göndərilən səfir budur, həqiqətən bu firəng milləti böyük millətdir. Bunun üçün mən, oğlum, İspaniya kralına öz təbrik və salamımı göndərmək istəyirəm” demişdi.»

❖ İspaniyanın Teymur sarayındakı (nəzdindəki) səfiri Klavixə Teymur sarayında böyük ehtiram sahibi olmuşdur. O, Teymur sarayında gördüklərini və bildiklərini olduğu kimi qələmə almışdır. Əsəri ispanca yazmış, Merkheym tərəfindən ingiliscəyə tərcümə edilmişdir. Əsərində verdiyi xəbər və məlumatlar doğru və inandırıcıdır.

German Vambəri

❖ Teymurun Brüsseldən [Bursa] gətirdiyi qapalıq üzərində xristian əzizlərindən Pavlus və Petrusun təsvirləri təsvir olunmuşdur.

❖ Yeməkdən sonra içki paylanırdı. İçkilər imperator Əmir Teymurun öz iradəsi altında icra olunurdu. Onun idarə və icazəsindən başqa heç bir kimsə, istər evdə, istərsə də ziyafətdə (qonaqlıqda) olsun, bir şey içməyə cəsarət etməzdi. İçkidən ən məqbulu şərab, buza, kımız, şərbət və şəkərli qaymaq idi. Bayram və səfa məclislərində qadınlar iştirak edirdilər. Teymurun birinci zövcəsi Əmir Sultan ehtişamlı çadırlar heyəti içində təntənəli və qabarıqlı [ehtişamlı] şənlik və işrət məclisi qururdu.

❖ Səmərqənd özünün lətafət və zinətini artırıb, Keşdən daha irəli keçdi. Bu şəhər Teymurun əsl paytaxtı olaraq, getdikcə öz böyüklüyü, əhəmiyyət və ehtişamı cə-

hətdən ən mühüm şəhərlər dərəcəsinə çıxmış oldu. Səmərqənd Əndəlisdəki [İspaniya] Əşbiliyyə şəhərindən böyük idi. Səmərqəndin sağ tərəfindən “Baği-delkeşa” adlanan yaz sarayı, əyləncə məhəllələri mövcud idi. Bunlar “Dərvazəyi-Firuzə” adlanan şəhər qapısı vasitəsilə Səmərqəndin içəri qismini gözəl və uzun xiyaban ilə birləşdirmişdi.*

❖ *Əmir Teymur ancaq üçüncü havilədə olan sarayda səfirləri və vəzirləri ipəklə işlənmiş xalı (palaz) üzərində oturduğu halda hüzuruna qəbul edirdi.*

❖ *Teymur sarayının hesabsız qadınları özlərini yarım Asiyanın cəvahiratı və Bəltan, İsfahan, Gəncə, Dəməşq, Brusse və Venedik zərgərlərinin nəfis və bədii məhsulları ilə bəzəyirdilər. Səyahət və səfər zamanı toz və hava təsirindən yayınmaq üçün üzlərinə qurşun rəngli ənlik (kirşan) sürtürdülər.*

❖ *Teymur sarayı fəvqəladə zənginliyi və sərvəti ilə seçilirdi. Onun Səmərqənddən şərqə doğru bir fərsəx məsafəyə qədər uzanan, Zərəfşan çayı və onun mütəddid kanalları tərəfindən suvarılan ruhnəzar, delkeşa və yaşıl ova işində qurulmuş yay çadırının göstərdiyi mənzərəni səfa və həşəmətli təsəvvür edə bilmək üçün Teymur sarayının, taxtgahının həqiqətən nə dərəcədə şövkətnəmun olduğunu bezzad görmək lazımdır. Bu çadırgah həqiqətdə on və on beş min ədəd açılmış yay çadırlarından ibarət olub, bunlara bütün sarayın ərkanı, əsl zadəgan və kübar təbəqəsi, digər sinfi aliyyə ilə bərabər əhalinin də müxtəlif sinfi [təbəqəsi] yerləşirdi.*

Ryi Honzales de-Klavixo

* Hüseyn Cavid bir şeirində Səmərqəndi beləcə də təsvir etmiş və tərifləmişdir.

❖ Əmir Teymur özünün xatiratnamələrində bu halları təkrar-təkrar olaraq “Əgər bir məmləkətdə zülm və istibdad güclənirsə, o halda asayiş və əmniyyət ümumiyyə naminə bu kimi zülm və istibdadın kökünü qazmaq, o məmləkətə hücum etmək hər kəsin vəzifəyi-insaniyyəsidir. Müzəffər və qalib olan bir cahangir, zülm və təzyiq altında inləyən hər milləti zalım və qəddar müstəbidin əlindən xilas etməyə borcludur. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxıb hərəkət edərək, mən Xorasanı fəth etdim: Fars, İraq və Şam (Dəməşq) məmləkətlərini zülm və cəbrdən təmizlədim” deyə yuxarıdakı səbəbləri bir dərəcə bəyan edir. Onun tərcümeyi-halını yazan şəxsin şəhadət etdiyinə görə, Əmir Teymur özü dəxi “cənabi-həqq bir olduğu kimi, padşah da bir olmalı, şöhrət və şəni mühibi olan bir hökmdar hüsurunda cahan nədir?” deməkdən özünü saxlamamışdır. Cahangir olmaq üçün Əmir Teymur ləşgərbərlikdə malik olduğu böyük dühayi əsgərisindən az qabiliyyəti zatiyyəsinə başqa bir çox muharibələrdə qaynamış və təcrübə görmüş, eyni zamanda, əmirə kor-koranə itaət etmiş olan əsgərlərə, bunu münasib və müqtədir sərdarlara malik idi. Xüsusən, Teymurun bayrağı altında toplanan əsgərlər hər b çarxının hər dönümündə, hər saatında, hətta ən müşkül dəqiqələrində belə ona silah yoldaşı və cəng yoldaşı idilər. Amma Cahangir Bərlas, Seyfəddin Bərlas, Ağbuğa, Osman Abbas, Məhəmməd Sultan şah, Qumari, Taban Bahadur, Ərus Buğa, Pir Hüseyin Bərlas, Həmzə, Əmir Musanın oğlu, Məhəmməd Qazan, Sarif Ətkə və Müzəffər Uçkar kimi təcrübəli zabitlər bir çox müharibə səfərlərində çəkiclənmiş, gah Teymurla bərabər, gah ona qarşı olan müharibələrdə qaynaşib çəliklənmişdilər.

❖ Bu surətlə əvvəlləri yalnız bir macərə və sərgüzəşt arayıcı olan Teymur bəy sonradan Əmir Teymur olaraq yavaş-yavaş Asiyanın şimali və qərbi

hissəsini hakimiyyət istilasına keçirmiş oldu. Nə qədər gözəl və məmur, nə qədər zəngin və məşhur məmləkətlər Teymurun fərmanı səltənətini təzyin etdilər. Onun bahadur və cəsur orduları Asiyayı qərbinin nə qədər qiymətdar xəzinə və qənimətlərini “İssıkkul”, “Seyhun” və “Ceyhun” sahillərinə (Teymurun əsl yurduna) daşıdılar! Cahanın hər tərəfindən böyük-böyük hədiyyələr gətirən elçilər öz padşahlarının salamları ilə bərabər, bu hədiyyələri cahanı titrədən Teymurun xakpayı şövkətinə ərz və təqdim etdilər. Teymurun şan və şöhrət arzuları yalnız bu qədərlə qəraətkar və məmnun deyildi. Onun zəbt və istila həvəsləri qabarıb, yenidən yeni qələbələr, şöhrətlər, cəng və cedal vəlvələsi istəyirdi...

❖ *Əmir Teymurun idarəyi hökuməti Seyhun çayının övtəsindəki kiçik bir ölkə üçün, şübhəsiz, parlaq bir dövr təşkil etdi və türk xalqını güclü bir parıltılı şövkətlə işıqlandırdı ki, bir çox türk millətləri bu şövkətin şüasında (çıraqında) isinməkdədirlər. Seyhun və Ceyhun nəhrlərinin övtəsindəki ölkələr özlərinin həyatı aləmdə oynadıqları cəhanşümul rollarını Teymurun vəfatı dəqiqəsindən etibarən artıq bitirmiş oldular. Zira Teymur Orta Asiyadan Asiyayı qərbiyə yüz minlərlə türk-tatar cəngavəri çıxaran son cahangir idi. Hər nə qədər onun vəfatından sonra bir çox sərdar və ləşgərbər Teymurun tale ulduzuna aldanmaqla cahangirlik sevdasına düşmüş və bir şəmşiri istilacuyanə ilə silahlanıb, Seyhun çayını keçmişdisə də, bunların heç biri bu torpaqda, bəşər cinsinin cəngavər beşiyi olan bu ocaqda (yurdda) Teymur qədər herb və gəgə fırtınalarını qaynatmağa, onları Teymur qədər yüksəklərə qaldırmağa qadir ola bilməmişdilər. Eyni zamanda İrani zəmin Teymur dövrəsində olduğu kimi, cahan cəngavərlərinə məxsus bir meydanı cəng və cedal olmaqdan, onlara üsulhərəkət xidmətini görməkdən toxtamışdı. Şeybani və Nadir kimi*

müharibələr artıq bu məmləkətin hüdudi qərbini çox möhkəm etdilər. Digər tərəfdən, Avropada da qaynar və qaranlıq orta əsrlər dövrü keçməkdə və orada yaranan mədəniyyət günəşinin ziyaları tutqun və sönük bir dərəcədə dolaşqı yol ilə olsa da, Şərqi uzaq guşələrinə qədər nüfuz etməkdə və yetişməkdə idi.

❖ *Əmir Teymur Təbrizdə məscidi-Cami, Şiraz sarayı, Bəğdad mədrəseyi-aliyyəsi, Türküstanda Şeyx Əhməd Yasəvi türbəsi... tikdirmişdir. Özünün xatirəyi-səxavəti olaraq ən möhtəşəm abidələri Keşdə və Səmərqənddə inşa etdirmişdir. Keşdə atasının qəbri üstündə möhtəşəm bir türbə, birinci oğlu Cahangirin qəbrinə bir məscid tikdirmişdir.*

❖ *Əmir Teymur özünün müzəffərənə fətuhatı ibtidaisində ən ziyadə Keş şəhərinə meyl və təvəccüh edir, onu Orta Asiya dünyasının bir mərkəzi-mənəviyyəti hesab edirdi. Bunun üçündür ki, bu şəhər “Qürbət-ül-elm və ədəb” ləqəbi qazanmışdır. Keşi bir paytaxti-hökumət, paytaxti-səltənət etmək istəmiş və bu məqsədlə “Ak saray” adlı müəzzim bir saray inşa etdirmişdi.*

❖ *İmperator Əmir Teymurun öz nişaneyi-dövləti (gerbi) olmuş, altında “postiraste” ibarəsi yazılmışdı ki, mənası “Qüvvət doğruluqdadır”. Üç halqa kürəyi ərzin üç məntəqəsinə: cənub, şimal, qərbə hökmran olmaq mənasını təzmin edirdi. Bu surətlə onun nişanəsi (gerbi) posti-rasti şəklində idi.*

❖ *Səmərqəndin cənubunda “Baği-behişt” adlı digər bir saray mövcud idi. Bu saray istər lətafəti-memariyyəsi və istər bağçasının mənzərəyi-delfəribi cəhətləri ilə dörd tərəfə məşhur idi. Şərəfəddinin* şəhadətinə görə, bu*

* Şərəfəddin Əli Yəzdi nəzərdə tutulur. O, məşhur “Zəfərnamə” (Tehran, 1336) əsərinin müəllifidir.

saray ağ və parlaq xalis Təbriz mərmərindən süni bir təpə üzərində inşa edilmiş, dərin bir kanalla əhatə olunmuşdu. Əmir Teymur bu sarayı Miranşahın qızına bəxş etmişdi.

❖ *Əmir Teymur Türküstanı iqtisadi və mədəni həyat bəxş etdi. Bu yolda göstərdiyi hərəkətlərə milli türk ruhu verməyə çalışdı. Teymur dövrü səltənəti ilə Orta Asiya tarixində türklük dövrü hökmran olmuşdur. Zira Teymura qədər gəlib-gedən Xarəzm hökmdarları və səlcuqilər nə qədər əsl türk irqindən olsalar da, qərbi islam – İran mədəniyyətinə pərəstiş edirdilər. Bugünkü İranın türk – Qacar sülaləsi türklüyü genişləndirmək və inkişaf etdirmək yolunda bir addım belə atmamışdır.*

❖ *Əmir Teymur moğol-çin aləmi üzərində türk qələbəsinə təcəssüm və təşəxxüs etdirib, türk ünsürünə behəqqi layiq və müstəhəq olduğu üstünlük və artıqlığı verməyə çalışmışdı. Hər nə qədər türk sarayında bol-bol xarici (əcnebi) mütəfənninlər, sənətkarlar vardısı da, məmləkətin rəsmi dili olaraq türk dili hökm sürmüşdü. Əmir Teymur moğol-uyğur xəttini davam etdirmişdi. Teymur özü xalis türk qəbiləsilə vazeh və səlis bir üslubla yazı yazırdı. Onun “Tüzükatı-Teymur” adlı kitabı bu hissədə ən açıq bir dəlil və bürhandır. **

❖ *Qarşısında Asiyanın yarısı titrəyən və taxtı hüsurunda bu qədər sülalələr başaşağı devrilən Teymur diplomatiyası müqavilənamələrini daima “Mən Tanrı qulu Teymur”** kimi sadə ibarələrlə başlar və yazardı.*

❖ *Teymurun parlaq dövründə mədrəsə və universitetin təsis, onların idarəsi üçün edilən təxsisat o qədər*

* Böyük qələm sahibi və türkçü, vətənpərvər və millətçi, hünərvər, himmət və qeyrət sahibi, əslinə və kökünə bağlı Hüseyn Cavid belə bir şəxsiyyət haqqında necə əsər yazmaya bilərdi?..

** Hüseyn Cavid “Topal Teymur”da bunu ayrıca və xüsusi qeyd edir.

rövnəq bir hal almışdı ki, ondan qalma əsərlər bu günə qədər Buxaranı ziyarət edənləri heyrətə gətirməkdədir. Orta Asiyanın ruhani və mənəvi tərəqqisi Əmir Teymurun istedad və bacarığı ilə bağlı olmuşdur.

❖ *Əmir Teymur özünün doğma yurdunu fəvqəladə dərəcədə sevir, ona bir ibdila və sevda dərəcəsində bağlı idi. Bunun üçün Qərbi islamın siyasi və dini mərkəz siqlətini, bununla bərabər onsuz da kövşəklənib çürüməyə üz tutan mədəniyyəti islamiyyə şəcrəsini başqa yerlərdən daha sağlam, daha abdar olan Türküstan torpağına köçürüb kökləşdirmək istəmişdi. Onun bu hərəkəti, əlbəttə, təəssüf edilməlidir, fəqət bunu ona bir qüsurlar və qəbahət surəti ilə tələqqi etmək caiz deyildir.*

❖ *Axsaq Teymur Asiyanın bir çox tərəfindən hesaba gəlməz xəzinə və qənimətlər toplamışsa da, bunları xəsis və pinti bir zəngin kimi gizlətməməsi onun sarayının parlaq və rəvnəq bir surətlə idarə edilməsindən, istər taxtgahını və istər doğma şəhəri Səmərqəndi təzyin etmək məqsədi ilə tikdirdiyi cəsim və möhtəşəm saray və binalardan anlaşılmaktadır. İmperator Teymur parlaq bir müvəffəqiyyətlə tamam olan hər bir hərbi səfərinin, hər bir şadlıqlı voqatın xətiərəsini bir abidəyi-memariyyə ilə, cəsim bir binayi-möhtəşəmlə əbədləşdirməyə çalışırdı.*

❖ *Axsaq Teymur xələfləri cəhətdən fətuhati cahangirənə meydanında sələfi Çingiz Xan kimi bəxtiyar olmadı. Çingiz Xan o geniş ölkəsinə yalnız bir əsas və bünövrə (təməl) salmağa müvəffəq olub, onun daha genişlənməsinə, daha möhkəmlənməsinə çalışmaq vəzifəsini özünün balalarına buraxmışdı. Teymurləng isə öz məmləkət və hakimiyyət binasının yuxarisına və ən yüksək damına qədər özü çıxardı, özü bunu möhkəmlətdi. Onun balaları isə bu möhtəşəm və müəzzəm binaya möhkəm, sarsılmaz bir dirək və sütun olmaq lazım ikən, öz aralarında davam edən nəhayətsiz*

ixtilaf və nezalar, kəskin və qızğın cedəl və ğoğalar sayəsində ən əvvəl özləri bu məmləkəti kamilən yıxılmaq və məhv olmaq dərəcəsinə gətirdilər. Çingizlər – Çingiz Xan balaları Orta Asiyaya iki əsr qədər hakim olmağa müvəffaq olduqları halda, Teymurilər sulaləsi özlərinə miras qalmış olan müəzzəm bir dövləti ancaq və ancaq bir əsr qədər idarə və edama edə bildilər.

❖ *Əmir Teymurun ölümündən sonra onun xanədanının hər bir üzvü [törəmləri] öz aralarında bir çox firqələrə ayrılmış və hər biri hədsiz dərəcədə hakimiyyət və səltənət tamahkarlığına mübtəla olmuşdu.*

❖ *Türklər qanlı cedəl meydanında olduğu kimi işrət məclislərində də özlərini layiqilə idarə edə bilirdilər. Əmir Teymuru bu şənliklər əsnasında işrət və toy məclisində şəfəq saçan saray ərkanı arasında görənlər onun bu kimi yorulmaz bir cəngavər, usanmaz bir cahangir olduğuna inana bilirdilər. Fəqət nə qədər belə olsa da, yenə Teymur uzun-uzadı keyfi səfaya dalmaz, onun bayram və şənliyi uzun surməzdi. Bu şənliklər ancaq böyükdən-böyük səfər planları tərtib etmək, yenidən-yeni istila və fütuhata başlayıb, qələbə və müzəffəriyyət əklilləri hörmək üçün qısaca bir tətıl və istirahət vaxtından ibarət idi. Həm vaqeən Teymurun fikir və əndişəsi cənubi, qərbi və Orta Asiya proqramını qüvvədən fələ çıxartdıqdan sonra Asiyanın daha Şərq tərəflərinə, Çin məmləkətinə aid planlar tərtib etməklə məşğul olmağa başladı.*

❖ *Teymur Çin imperatoru ilə müharibəni qəti surətdə qərara aldı və qışın şiddətli soyuq və tünlük vaxtında təchizatı mükəmməl və müntəzəm hesaba gəlməz bir ordu ilə “Vəsəti asiman güllər məmləkətinə” (Çin elinə) tərəf səfərə çıxdı. Fəqət Səmərqənddən çıxdıqdan sonra uzaq vaxt keçmədən 807 (1405)-ci il yanvarın 4-də havanın fəvqəladə soyuqluğu üzündən ciddi surətdə soyuqladısa da, buna etina etmədi və*

donmuş Ceyhun çayını keçib, fevral ayında Utrarda qərargah quraraq çadır açdı. Fəqət burada ^Teymurun xəstəliyi o qədər şiddətlənmişdi ki, onun saray təbibi olan Mövlanə Fəzlullah artıq çəkinmədən onun halı ümitsiz və həyatı tahlükədə olduğunu özünə bəyan etdi. Yüz kərə ölüm qarşısında qalıb, onu gözüne almayan Əmir Teymur bu dəfə həyatının son dəmində özünün qəhrəmanlıq sənətinə xələl gətirmədi və ölümü sarsılmadan böyük bir mətanətlə qarşıladı. Teymuru əhatə edən övlad və nəvələri, sülalə qardaşları qəhrəman cahangirin vəfatından ötrü acı-acı göz yaşları axıtmaqda ikən Əmir Teymur özü buna baxmayıb, tam bir soyuqqanlıqla vəsiyyətini yazdırmaqda və səltənət vərasətini Pir Məhəmmədə tərk etdiyini vəsiyyət etməkdə oldu.

❖ Teymurun sahib olduğu şöhrətpərvərlik, dühayi hərbi və polad iradə kimi osafi zatiyyəsi cəhətindən bu cahangir, heç şübhəsiz, İsgəndəri kəbir, Qeysəri Rum (Yuli Sezar), Çingizxan və Napoleon kimi hərbi dahilər ilə bir səfədə olan qəhrəman ləşgərbərdir. Düşmənləri hər nə qədər haqqında bir çox şeylər yazmışlarsa da, bunların əksəri qərəz və ədavətdən irəli gələn əslsiz mübaliğələrdir.

❖ Ömər Şeyxin çox zəki və gənc oğlu Babur Mirzə babasının taxtını tələb edərək Mavərennəhrə doğru yürüdü. Babur Mirzəni biz bütün mənaii-həqiqəsilə Şərq və Qərbin ən şöhrətli, ən ləyaqət və istedadlı şahzadələrindən biri kimi qeyd edə bilərik. Onun xatirnamələri zamanımızın şərqşünasları tərəfindən “Şərq qeysərinin şərh və təfsirəti” deyərək təsmiyə olunmuşdur. Yalnız bu şahzadə malik olduğu bəsirət və zəkası ilə, uzaqqörən nəzər və idrakı ilə Mavənnəhrdə Böyük Teymur xanədanının süqutunun yaxınlaşdığını görməyə qadir oldu və bunun üçün ilk dəfə olaraq bu süquta qarşı müdafiə çarələri ilə meydana çıxdı. Fəqət onun bu təşəbbüsü və iqdamatı daima talesizlik ulduzu tərəfindən təqib olundu.

❖ *Cəsur özbək atlılarından ibarət kəsəreтли süvari mühafizələri ilə Şeybani Məhəmməd Xan 905 (1499)-ci ildə Səmərqənd taxtını zəbt edərək, Teymurilər [Al Teymur sülaləsinin] Xənədanının hakimiyyət və səltənətinə xitam verdi.*

German Vamberi

❖ *“Əmir Teymur” əsərində* Azərbaycan haqqında da bəzi maraqlı faktlar vardır. Bunların ən başlıcası məşhur Orta Asiya abidələrinin yaradılmasında Azərbaycan sənətkarlarının iştirakını təsdiqləyən məlumatlardır. Bəzi hallarda dolaşıqlığa yol verilməsinə baxmayaraq qaraqoyunlular, ağqoyunlular, Şəki və Şirvan hakimləri ilə əlaqədar faktlar da maraq doğurur. Əsər, bütövlükdə Azərbaycan tarixinin bir çox hadisələri barədə daha geniş təsəvvür yaradır.*

“Əmir Teymur” əsərinin başlıca nöqsanı Teymur istilalarının dünyanın sonrakı siyasi tarixinə nə kimi təsir göstərməsinin üstündən sükutla keçilməsidir. Əmir Teymur bir tərəfdən Toxtamışa, digər tərəfdən də İldırım Bəyazidə sarsıdıcı zərbə vurmaqla həm Rusiyanın monqol zülmündən azad olmasını asanlaşdırmış, həm də türk silahının Avropanın içərilərinə doğru irəliləməsini ləngitmiş və Bizans imperiyasının ömrünü yarım əsrə qədər uzatmışdı. Məhz buna görə də İldırım Bəyazidin məğlub olması xəbərini alan Avropa kilsələrində Teymurun “şərəfinə” dualar oxumuşdu. Elə bu vaxtdan da Qərb diplomatiyası qəti olaraq belə bir qənaəətə gəlmişdi ki, Osmanlı imperiyasına arxadan zərbə vurmaq, Şərqi qüdrətli dövlətlərini bir-birinin əlilə məğlub etmək lazımdır. Əvvəlcə ağqoyunluları, sonra isə səfəviləri Osmanlı imperiyasına qarşı qaldırmaq siyasətinin kökləri də bu

* German Vamberlinin “Əmir Teymur” əsəri nəzərdə tutulur.

*vaxtlardan başlanmışdı. Şərqə qarşı bu siyasət müxtəlif formalarda indi də davam etməkdədir.**

Yaqub Mahmudov

*** * ***

❖ В судьбах Западной Европы войны Тимура сыграли определенную роль: разгром войск Султана Баязида I при Анкаре в 1402 году отстранил на полвека падение христианского Константинополя. Поддержание порядка в необъятном государстве – деспотии в огромной мире зависело от личности Тимура.

❖ Двухчастная трагедия Марло “Тамерлан Великий” явилась значительным этапом в развитии западноевропейской легенды о Тимуре, возникновение которое относился еще к середине XV века. Идеализация Тимура в гуманистической литературе связана, с одной стороны, с тем, что в Тимуре, каким он рисовался западноевропейским гуманистом XV-XVI веков, как бы нашел воплощение ренессансный идеал “доблестного” человека, славу которого составляют только личные заслуги, а не происхождение или богатство. С другой стороны, победа Тимура над турецкой державой – опаснейшим врагом европейских государств – была причиной возникновения легенды о Тимуре как “божьем биче” – орудии божественной справедливости.

А.Т.Парфенов

❖ Итак когда он [Тимур] пьет вино, он бывает добродушным и щедрым, но это случается редко, то есть питье вино. Однако, когда он не бывает

* Deməli, H.Cavid “Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış, //Sonra siyasətdə basılmış da bunalmış” deməkdə tamamilə haqlı imiş.

жестоким, он справедлив, и благодаря своей справедливости он написал на своей печати два раза “правда” на персидском языке. Со своими друзьями и со своими посланниками он также добродушен и особенно с теми, которые приходят из далеких стран; с другими же, которые что-нибудь сделают против него, но противоречат его желанию, он бывает очень жестоким и заставляет их умереть суровой смертью и претерпевать различные мучения; он совершенно не считается ни со званием людей, ни с их достоинством, ни с их верой; в особенности это относится к сарацинамю как говорят, почти четвертая часть сарацин была им уничтожена, и они умерли различным образом.

Иоханн*

❖ Объединить и подчинить земли между Аму-Дарьей и Сыр-Дарьей, а также Фергану и Шашскую (Ташкенскую) область Теймуру не представляло особого труда. Обладая “твердой рукой”, он сумел подчинить своей воли всех своих вассалов. Карательная экспедиция и казнь грозили каждому, кто поньетился бы послушаться его. Но если бы Теймур опирался только на оседлых феодалов держал в уезде, не считаясь с их требованиями ему не удалось бы надолго упрочить свой авторитет. Теймур же, борясь за свое единовластие и подчинение кочевых феодалов, вместе с теми не отходили от них и не противопоставлял свою объединительную деятельность их желаниям и стремлениям. В противоположность ханам Кебеку, Тармошнену, Казану, Теймур не порвал с кочевой с кочевой средой, с которой был тесно

* Fransız arxiyepiskopu.

связан еще со времени своей юности Теймур прекрасно учитывал, несколько пренко проникнуты кочевые феодалы желанием вести удачные походы , дающие богатую добычу, да и сам он имел таким способом обогащения и вкус, и навык. Большой государственный ум сочетился у Теймура с прысычками феодаловладельца, который не упустит случай захватит у соседа добро, если у него есть для этого достаточная военная сила...

❖ При Тимура принимались меры к восстановлению и развитию хозяйства, проводились оросительные каналы, строились водохранилища. Конечно, все эти мероприятия служили лишь для увеличения доходов казны Тимура и обогащения феодалов и купцов. Феодалная эксплуатация трудящихся крестьян и ремесленников сохранились во всей местности, не ослабевая, но значительная усиливаясь. Не на народ опирался Тимур. Он сумел новести за собой как феодалные верхи оседлого Мавераннахра так и кочевых чагатайских феодалов, привлеченных перспективой завоеваний и доходов от военной добычи. Именно в этом причины успеха Тимура. В Мавераннахре им была прочно установлена политическая стабилизация, ликвидирована угроза вторжений завоевателей, создано безонасность для караванных путей. Огромный поток материальным ценностей, приток людских масс, прекращение феодалных воин – все это способствовало развития производительных сил страны. Тимур разрешил задачи, назревшие для Мавераннахра в голов Мавераннахр стал объединенным и относительно централизованным государством.

А.В.Строева

❖ Тимур – человек с необыкновенным воинским талантом, человек большого государственного ума, сумевший в эпоху феодализма создать высокоорганизованную систему административной власти, навести железный порядок в своей стране, заботящийся о поднятии ремесленного производства, о развитии торговли и т.д. Но это и человек, уничтоживший сотни тысяч людей, сравнивавший с землей многие города и храмы, человек жадный, еоварный, способный на самую низкую подлость...

В.Акимов

❖ Тимур дал своему новому царству государственное устройство и законы, представляющие большой контраст с теми зверствами и дикими расправами, которые по его приказам совершали татарские орды.

Карл Маркс

❖ Уже первые годы власти Тимура показали, что он стал сочетать государственную деятельность по объединению Мавераннахра в единое, прочное государство с организацией походов, часто совершенно не связанных с его объединительной работой, а носивших чисто грабительский характер.

А.Ю.Якубовский

❖ Мировоззрение Чингисхана до конца было мировоззрением атамана разбойников. Генифльный дикарь применял свои редкие организаторские способности все к более широкому кругу лиц и не видел разницу между качествами, необходимыми для управления империей. Тимур, напротив, был прежде всего царем – завоевателем, для властолюбия которого не было границ, ему приписывали изрече-

ние, “что все пространство населенной части двух мира не стоит того, чтобы имет двух царей”.*

V.B.Бартольд

1.5. Müharibələr və tarix

- Mən qan içənlərə nifrət bəslərəm.
- Halbuki qan aqması hər zaman insanlara zərər verməz. Bəzən də səhhət və şəfa vasitəsi olur.

“İblisin intiqamı”

1

- Nənəmiz Həvva, babamız Adəm Cənnətdən qovulduqdan sonra yer üzərində nə qədər çatışmalar, çarpışmalar, çaxnaşmalar, savaşlar olmuşdur?

Suala cavab tapmaq üçün baş sındırmaq lazım deyil. Bəşəriyyət tarixində saysız-hesabsız müharibələr olmuşdur və həmin müharibələrdə milyardlarla insan qırılmışdır...

Dünya və bəşəriyyət tarixini ləkələyən, insanlara göz yaşı, faciə və fəlakət gətirən, anaları ağlar, gəlinləri ərşiz qoyan saysız-hesabsız savaşlar böyük Hüseyn Cavid bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüşdür. O, müharibə mövzusunda kifayət qədər şeirlər və dramatik əsərlər yazmışdır. XX əsrdə baş vermiş iki dünya müharibəsini isə öz gözlərilə görmüşdür. Birinci cahan hərbinə Naxçıvanda və Bakıda azadlıqda, ikincisini isə Bakıda zindanda qarşılamışdır. Stalinin Sovet İttifaqı üçün elan etdiyi “Böyük Vətən müharibəsini” isə Sibirin soyuq məhbus düşərgələrində eşitmişdir. Ancaq ona aid əsər yaza bilmə-

* H.Cavid “Topal Teymur”da cəhangirin həmin fikrini bədii cəhətdən başqa cür düşünmüş və vermişdir. Fikrin mahiyyətini saxlamışdır.

mişdi. Azadlıqda olsaydı yazardı, imperialistlərə və siyasət ərlərinə “Taun da, vəba da sizdən uğurlu” deyərdi...

2

Tarixçilərin hesablamalarına görə, dünya və bəşəriyyət tarixinin, demək olar ki, 98 faizi müharibələrə sərf olunmuşdur. Qədim dövrlərdə saysız-hesabsız (yeddiillik, otuzillik, yüzillik...) müharibələr baş vermişdi. Yalnız sinfli cəmiyyətin mövcudluğu ərzində **14.513** böyük və kiçik müharibələr olmuşdur. Həmin müharibələrdə **3 milyard 640 milyon** adam həlak olmuşdur.

Çingiz Xan Xorezmşahın paytaxtı Qurqacanı alarkən 1 milyon 200 min, Mərvə zəbt edərkən 750 min adam qılıncdan keçirilmişdir.

Teymur Hindistan səfərində 3 min adamı öldürmüş, İsfahanda 70 min adam qətlə yetirilmişdir. Toxtamış Xan ondan da çox adamın qanına bais olmuşdu...

XX əsrdə insan qanına həris siyasət ərlərinin sayı daha da artmış, onların əli və vicdanı milyonlarla insanın qanına boyanmışdır. Lenin, Trotski, Stalin, Hitler, Pinoçet, Səddam Hüseyn, Buş, Qəddafi və b. on minlərlə, yüz minlərlə və milyonlarla insanın qanına bais olmuşlar. Qəddafi zindanda 3 min məhbusun qətlinə fərman vermişdir və s. Onların qəddarlıq və amansızlığı ilə müqayisədə Teymura şükür etmək lazımdır. Demək istəyirəm ki, insanın genində bir insan qanına hərislik, bir insanaqənimlik var ki, o da siyasət ərlərinin fəaliyyətində gerçəkləşir.

Zaman keçdikcə və tarix dəyişdikcə müharibələr daha global və amansız xarakter almış, müharibələrdə çoxmilyonlu ordular iştirak etmiş, silahlı mübarizənin ərazisi daha da genişlənmişdir.

3

Sivilizasiyalar inkişaf etdikcə, müharibələrin sayı da artmış, daha qəddar xarakter almışdır. Müharibələrdə həlak olanların sayı XVII əsrdə **33 min** nəfər, XVIII əsrdə **53 min** nəfər, XIX əsrdə **116 min** nəfər, XX əsrin birinci yarısında **1,2 milyon** nəfər olmuşdur. Birinci dünya müharibəsi ilə müqayisədə, ikinci dünya müharibəsində 61 dövlət iştirak etmişdir. Qərbi Avropa sosioloqları tarixə istinad edərək belə bir qanunauyğunluq icad etmişlər: Böyük müharibələr ədəbi silsilə qanunu üzrə 10, 20, 30, 40 ildən bir baş verir. Məsələn, rus-yapon müharibəsindən 10 il sonra birinci dünya müharibəsi, bu müharibənin qurtarmasından 20 il sonra ikinci dünya müharibəsi başlanmışdır.

4

“Müharibələr nə üçün baş verir?” Sualın cavabı sadədir: Müharibələr başdan-ayağa siyasət və zorakılıqdır; yeni torpaqlar işğal etmək və hakimiyyətini başqa xalqlar üzərində möhkəmlətməkdir və s. Keçmişlərdə daha geniş yayılmış müharibələr qəbilə, tayfa və sülalə müharibələri, din uğrunda müharibələr olmuşdu. Yalnız dinlər uğrunda müharibələrdə saysız-hesabsız adamlar həlak olmuş, dəryalarca qan tökülmüşdür. Müasir dövrdə müharibə və təcavüzlərin başlıca mənbəyi imperalizmdir!..

5

XX əsrdə müharibələrin əsas mənbəyi iki qüdrətli dövlət və imperiya – Sovet İttifaqı və ABŞ olmuşdur. Bu iki dövlət arasında gedən soyuq müharibə daha çox siyasi-ideoloji mahiyyətə malik idi. Sovet İttifaqı “kapitalizm təhlükəsi” adı altında dünyada kommunist hərəkatını genişləndirməyə, ABŞ bunun qarşısını almağa çalışırdı. Ronald Reyqanın köməkçisi Barri Qolduoterin sözlərini yada salaq: “Biz bütün dünyanın kommunizmdə yaşamasına yol vermərik, onu tezliklə məhv edərək.”

ABŞ prezidentinin sözlərinə diqqət edək: “Sovet İttifaqı müasir dünyada başlıca bəladır və dünyanı bu bəladan xilas etmək bizim müqəddəs məqsədimizdir.”

Nə yaxşı ki, bu iki qüdrətli dövlət arasında müharibə baş vermədi!..

6

İkinci dünya müharibəsindən sonra dünyanın bir sıra ölkələrində faşizm ideologiyası baş qaldırdı və “neofaşizm” anlayışı şəklini aldı. Yeni terminlər meydana gəldi: “Amerika faşizmi”, “yəhudi faşizmi”, “erməni faşizmi”, “rus faşizmi”, “fransız faşizmi”, nəhayət, “müasir alman faşizmi”. Sonuncu hal-hazırda Almaniyada yaşayan türklərə qarşı faşist siyasəti yeritməkdədir...

NATO başda olmaqla, amerikalılar “İslam terrorizmi” pərdəsi altında İraq və Əfqanıstanda, ingilislər Hindistanda, İzrail Fələstində, ermənilər Azərbaycanda, ruslar Qafqaz və Orta Asiyada, fransızlar Nigeriyada, Madaqaskarda və Vyetnamda kütləvi qırğınlar törətdilər. Fransızlar yalnız Madaqasqarda 90 min, Vyetnamda isə 100 minlərlə adamı qətlə yetirdilər...

Müasir dünyanın siyasi siması getdikcə dəyişir, qətl, amansızlıq, qəddarlıq və vəhşilik dünya siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilir. Türklər bunu nəzərə almalı, siyasi birliyə və strateji əməkdaşlığa nail olmalıdırlar!..

7

Birinci cahan hərbi öz miqyasına görə XVIII əsrdə baş vermiş müharibələrdən daha dağıdıcı olmuşdur. Müharibələrdə, orta hesabla hər gün ölənlərin sayı Fransa-Prussiya müharibəsini **9,5 dəfə**, rus-yapon müharibəsini **23 dəfə**, Rusiya-Türkiyə müharibəsini **30 dəfə**, Krım müharibəsini **45 dəfə** üstələmişdir.

Birinci və İkinci dünya müharibəsinin təcrübəsi ibrətamizdir. Qədim yunanlılar demişkən, “Tarix həyatın müəllimidir”. Bunu ikinci dünya müharibəsinə və bu gün İraqda və Əfqanıstanda gedən müharibələrə aid etmək olar. Müasir müharibələrdə yalnız ayrı-ayrı ölkələrin taleyi deyil, dünyanın taleyi həll oluna bilər. Hitlerin Şərqə “İldırım sürətli müharibə planları” əks-nəticəni verdi. Müharibənin başlanmasında Sovet İttifaqının da günahı var idi və o faşist Almaniyasından az məsuliyyət daşıyırdı... Amma ikinci dünya müharibəsi, böyük Hüseyn Cavidin dili ilə desək, siyasət ərlərinə dərs və ibrət oldumu?.. Hey-hat!..

8

Hərbçi tarixçilərin heablamalarına fikir verək. Son beş min ildə **14.500** müharibə baş vermişdir. Bu o deməkdir ki, orta hesabla ildə 2-3 müharibə olmuşdur. Həmin müharibələrdə **3 milyard 540 milyon** insan tərəf olmuşdur. Dünyanın yalnız 35 əsrlik tarixi müharibəsiz keçmişdir. Yalnız XX əsrdə müharibələrə **4 trilyon** dollar pul sərf edilmişdir. Bu, nə deməkdir? O deməkdir ki, həmin pulla yer kürəsinin əhalisini pulsuz yeməklə təmin etmək olardı. Bu o deməkdir ki, yarım milyard ailəni mənzillə təmin etmək olardı və s.

9

Bu gün ABŞ İraqda və Əfqanıstandakı müharibələrə, “islam terroru” pərdəsi altında, on milyardlarla pul xərcləyir. Afrikada əhalinin böyük qismi, o cümlədən Somali əhalisi isə acından ölür. Buna nə ad vermək olar?.. Özünün 14 trilyondan çox dövlət borcu olan bir dövlətin “Amerikanın milli təhlükəsizliyi” pərdəsi altında apardığı siyasətə baxın?! Bu gün faktiki olaraq xristian dünyası müsəlman dünyasına qarşı elan olunmamış səlib müharibəsi aparır, xaç yürüşü təşkil edir...

Rusiyanın baş naziri Vladimir Putin bu məsələni dünya ictimaiyyətinin nəzərinə vaxtında çatdırdı.

10

Bu gün ABŞ-ın qoltuğuna sığınan, ondan hər cür dəstək alan, atom bombasına sahib olan və hər cür müasir silahla silahlanan İsrail Yaxın və Orta Şərqdə hegemonluq iddiasındadır. Fələstinlilərə qarşı qadağan edilmiş fosforlu bombaları işə salır. Hətta BMT-nin qərarlarını bombalayır və s. Başqa sözlə, bu gün İsrail cılıvsuz ata bənzəyir. Bu gün faktiki olaraq islam dünyası başsız qalmışdı. Müasir islam və müsəlman dünyası bu gün ona sahib çıxacaq, onu idarə edəcək bir lider, ölkə axtarır. Həmin lider yeni Osmanlılar, həmin ölkə böyük Türkiyə ola bilər. Tarixən də belə olub, xilafətin süqutundan sonra islama və müsəlman dünyasına sahib çıxmaq missiyasını türklər öz üzərlərinə götürmüş və həmin missiyanı layiqincə yerinə yetirmişlər. Tarix təkrar olunur, müsəlman dünyasının nicatı yeni türklər və yeni hunlar ola bilər.

11

Bir sözlə, BMT super bir dövlətin əlində oyuncağa çevrilmişdir. Dünyada müharibə təhlükəsi və əhval-ruhiyyəsi gücləndirilir. Təəssüflər olsun ki, bəzi-bəzi müsəlman ölkələri bəzi xristian rəhbərlərinin apardıqları siyasətin mahiyyətini anlaya bilmirlər.

Yeri gəlmişkən ədalət naminə deyim ki, Türkiyə istisna olmaqla, İran, müsəlman ölkələri sırasında, xristian Avropasına və ABŞ-a qarşı dayanan yeganə dövlətdir. Dünyaya təhlükə müsəlmanlardan deyil, daha çox dünya kapitalına sahib olan yəhudilərdən və güclü xristian dövlətlərindən gəlir. Tarix təkrar olunur...

Keçmiş müharibələrlə müqayisədə, əgər bu gün üçüncü dünya müharibəsi baş verərsə, nə ola bilər? Bu sualın sadə bir cavabı var: Bəşəriyyətin nəinki milyon illərlə yaratdığı sivilizasiya, bütün yer kürəsi məhv ola bilər!.. Siyasət ərləri və imperialistlər bunu unutmamalıdır. İndi bir neçə düyməni basmaqla “yer üzünün əşrəfi olan insan” özünü bir neçə saata yandırıb külə döndərə bilər. Yeni cahan hərbi baş verməsin deyə, dünyanın böyük və güclü dövlətləri bunu anlamalı, tarixin acı və faciəli təcrübəsindən dərs almalıdırlar. Yoxsa dünya bir qığılcımla məhv ola bilər. Bu yerdə, böyük Cavidin bir beytini xatırlamaq yerinə düşər, düşünürəm:

Bu gün öldür düşməni, bacarığın əgər var,
Qıvılcım alov olsa bir dünya onda yanar.

12

Son olaraq demək istəyirəm ki, bu gün dünyanın yenidən qurulmasına böyük ehtiyac var. Yeni dünyada yeni dünya intizamını onlar deyil, Atillaların, Metelərin, Səlcuqların, Teymurların və Osmanlıların törəmələri yaradacaqlar.

Getdikcə qüvvətlənən türk dünyasının ümid, pənah və güvənc yeri olan böyük Türkiyəyə beynəlxalq və ayrı-ayrı xristian dövlətlərinin basqıları təsadüfən güclənir. Bu işdə ermənipərəst Fransa daha çox fəallıq nümayiş etdirir. Necə deyirlər, özünün gözündə tiri görmür, Türkiyənin gözündə qılı seçir. Qondarma erməni soyqırımını tanımayanları bir il cəzalandırmaq haqqında birabırçı və gülünc qanun qəbul etməklə, özünü beynəlxalq aləmdə alçaldır. Yaxşı olardı ki, Nikola Sarkozilər öz tarixlərinə nəzər salsınlar, Luandada qanına qəltan etdikləri 800 min luandalını unutmasınlar və tarixin dərslərindən ibrət alsınlar...

Yaxşı olardı ki, onlar XX əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Əlcəzair qətliamını yada salsınlar. Həmin hadisə 1945-ci ildə baş vermiş və ölkə əhalisinin 15 faizi fransız qoşunları tərəfindən məhv edilmişdir. Bu, əsl genosid idi! O zaman 4 milyondan çox əlcəzairli soyqırımına məruz qalmışdır (Müqayisə edin: Alman faşistləri 6 milyon yəhudini məhv etmişdir.). Özünü demokrat adlandıran Sarkozilər qoy Sultan Süleymanın qoltuğuna sığınan ulu babasını xatırlasın və fransızların “Mən türk olmaq istəyirəm” sözlərini unutmasınlar.

Əslində türkə qənim Sarkozilər qondarma erməni soyqırımını pərdəsi altında Osmanlıların varisi müasir Türkiyədən siyasi intiqam almaq, 45 min avro cərimə tətbiq etməyə cəhd göstərməklə, iqtisadi böhran mənğənəsində boğulan Fransanı aclıqdan xilas etməyə çalışırlar; azad düşüncə özgəlliyinə zərbə vurmuş olurlar...

Bu dünyanın halı mənə çox əcaib və qərib gəlir. Zamanın hadisələri ilə bu hərçmərclik zühur etmiş, hər şey nizamından çıxmış, padşahlığın mərasimi ortadan qalxmış. Lakin bununla bərabər bunda da bir qəriblik yoxdur, çünki o möhtərəm padşahlar yer üzərində qalmayınca, əlbəttə, hər şey ciğirindən çıxır, hökumət işləri də alt-üst olur.

Əmir Teymur

İKİNCİ FƏSİL

Əmir Teymur

2.1. Həyatı və fəaliyyəti

1

Teymur 1336-cı ildə Yaşıl şəhərdə¹ doğulmuşdur. Dost və sevimlilərinin dediklərinə görə, o, gözəl və xoşsimalı, sağlam və mütənasib bədənli, orta boylu, qüvvətli, olduqca xoş qiyafətli şəxs olmuşdur. Düşmənləri onu çirkin sifətli, zəif, natəmiz əndamli, əcaib xilqət hesab etmişlər. Kamala çatan gözəl bir şəxs, mərd bir igid və cəngavər olan Teymur, bütün ömrünü müharibə meydanlarında, ağır, çətinliklər içərisində keçirmişdir.

2

Tarixçilərinin verdikləri xəbərlərə görə, Teymur ayağından zədə almış olsa da, vücudunu düzgün və uyğun vəziyyətdə saxlayar, axsaqlığı, demək olar ki, hiss olunmazdı. O, yeri-yəndə də, ata minəndə də, atdan dü-

¹ **Cü cə** (*məğrur və əzəmətli*). Bana xaqanlar xaqanı, Turğay oğlu Teymur derlər. Bən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü nüma buldum.

“Topal Teymur”

şəndə də axsaqlığını sezdirməz, bunu qüruruna sığışdırmazdı. Əskər və sərkərdələri önündə şax və məğrur dayanardı. Bu da ulu xaqanlar xaqanının nə dərəcədə mətin və sarsılmaz iradəyə malik olmasına bir sübutdur.

Bəzi xarici, o cümlədən Azərbaycan tarixçiləri, alim və yazıçıları onun axsaqlığı, geyimi və məişəti ilə bağlı bəzi şeyləri təhrif etmişlər. Bunu İsa Hüseynovun (Muğannanın “Məhşər” (“Nəsimi”) romanında və eyniadlı filmdə, Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” televiziya filminə də görmək olar. “Nəsimi” filminə Yusif Vəliyev, televiziya tamaşasında isə Hamlet Xanızadə dingildiyə-dingildiyə Teymurun axsaqlığını təqlid edirlər. Halbuki onun axsaqlığı hiss edilməyəcək dərəcədə olmuşdur ki, Hüseyn Cavid pyesdə bunu olduğu kimi və tarixi həqiqətə uyğun vermişdir. Gəlin həmin remarkanı birlikdə oxuyaq.

Əli alnında məhzun bir tevr ilə düşüncəyə dalar. Bu sırada Əmir Teymur gəlir. O, ortaboylu, qəvi bünyəli, yüksək alınlı, iri başlı, rəngi ağ, yüzü azacıq qanlı, omuzları geniş, parmaqları yuvarlaq, qalçaları uzun, əzəlatı qayət sağlam bir şəxsiyyətdir. Vücudunun düzgünlüyündən ayağındakı aqsaqlıq bir o qədər gözə çarpmıyır. Səsi güclü və gurultuludur. Asiya üsulu geniş və açıq ətəkli ipək kaftan (çapan) büründüyü halda baş örtüsü keçədən yapılma məxruti bir külahdan ibarətdir. Külahın təpəsində inci və sair mücevhərat ilə süslənmiş uzunca bir yaqut püskül bulunur.

3

Teymurun səsi güclü və gurultulu olmuşdu. Onun müharibə meydanındakı nərəsi Koroğlu nərəsindən geri qalmırdı. Gözü ömrünün ilk illərində zəifləmişdi. O zamanlar türk-Turan və fars-İran ünsürləri bir-birinə çox az dərəcədə qarışdığından (qan yaxınlığı mənasında) Teymur çöhrə və qiyafət cəhətindən, German Vamberi

demişkən, xalis və saf moğol tipini, “moğol xətti və cəhiyyəsinə” daşıyırdı. Bəzi Teymur bioqrafları lüzumsuz olaraq onu İran tipinə bənzətmiş, uzunsaqqallı, gülyanaqlı, ağbədənli kimi təsvir etmişlər. Onda İran tipindən bir şey var idisə də, əlbəbəsinin biçimi və formasından bir əsər-ələmət belə yox idi. Şənlik və təntənəli vaxtlarda o, bu gün də Mərkəzi Asiyada geniş yayılmış, ipək qaftana (xələt-çapan) bürünərdi. Baş örtüyündə Teymur daima moğol-çin formasına üstünlük verir və riayət edirdi. Onun sərpüşü müsəlman əmmaməsi yox, keçədən yapılma konusvari bir papaqdan ibarət idi. Papağının təpəsində inci və s. cəvahiratla zinətlənmiş uzun yaqut qotaz, yaxud puskul (şəngülə) var idi. Qulağına böyük və qiymətli bir küpə (sırğa) taxmağı adət etmişdi. Bu da moğol və Çin adətindən qalma idi. Hakimiyyətpərəstlik, səltənət ehtiramı və ehtirası onun ruhunda güclü idi. Bu da cahangirin genindən, soykökündən irəli gəlirdi. Bu səbəbdən o, aşağıdakı qəziyyəni daima təkrar edirdi: **“Hakimiyyəti yalnız əldə qılinc olaraq təhkim etmək mümkündür”.**

4

German Vamberiyə görə, Teymur nə qədər hakimiyyətpərəst və hakimiyyət düşkünü olsa da, “onun şəfqətsiz vəğatı, könüllü, sərt və xəşin təbiətli olması haqqında yazılan əsərlərin əksəriyyətinin mübaliğəli olduğuna şübhə yoxdur”. İsfahan müharibəsində fəvqələdə qızmış olan cahangir şəhərin üləma və füzəla yaşadığı hissəsinə toxunmağı qadağan etmişdir. Herat və Hələb üləması ilə dini mübahisədə müxalif fikirdə olanları hədiyyə və xələtlərlə təltif etmişdir. Müharibə zamanı özünə qarşı ədavətləri zahir olarkən Şəmsəddin Fənari, Məhəmməd Cəzdi və məşhur Şeyx Buxari (Hüseyn Cavid pyesdə sonuncunun mükəmməl obrazını yaratmışdır) kimi üləmə və füzəlanı fəzil şəxsləri bir çox hədiyyə və

ehsanla özünə cəlb etməyi bacarmışdı. O, bu kimi görkəmli şəxslərin ürəyinə yol tapmış, elmlərinə hörmət edərək, öz himayəsinə almışdır. Bursa kütübxanasını heyvanlara yükləyib Səmərqəndə gətirtmişdir. Milliyyətçə yəhudi olan G.Vamberi bu cəhətdən sualı belə qoymuşdur: “Teymur kimi belə bir adamı “vəhşi” və “qəddar” kimi ləqəblərlə adlandırmaq caiz ola bilərmi?..”

5

Teymur, hər şeydən öncə, cəngavər idi və cəngavər qaydalarına görə hərəkət edirdi. Onun cəzası bəzən şiddətli, ağır və amansız olurdu. Məsələn, İsfahan və Şirazda olduğu kimi. Vamberinin sözü ilə desək, hər halda həmin cəzalar haqlı olaraq verilmişdir. Çünki düşməni onun ordusuna xaincəsinə təcavüz etmiş, 3 min əsgərini qətlə yetirmişdi. Teymur buna görə intiqam almışdı.

German Vamberi:

- Müaviyə tərəfdarı olan Dəməşq əhalisi Al Hüseyni şəhid etmişdi. Teymur bundan son dərəcə mütəəssir olmuşdu. O, buna görə necə intiqam almaya bilərdi?..

6

Əmir Teymurun məsləhətçisi məşhur şeyx **Zeynəddin Əbu Bəkr Taibadi**, Əbülmənsur* Teymura 4 şeyə riayət etməyi məsləhət görmüşdür:

1. Gənəşəlik.
2. Məşvərət və məsləhət.
3. Ayıq-sayıqlıq.
4. Ehtiyatlılıq.

* Müzəffər, qələbə qazanan. Teymura verilən ləqəblərdən biri.

Teymur həmin dörd şeyə əməl etmiş, onu “səltənət məsələlərində özünə ən doğru yol göstərən bələdçi” hesab etmişdir. O, dövlət işlərinin 9 payını gənəşəklə, tədbirlə, məşvəretlə, bir payını isə qılıncla həll olduğunu anlamışdır. Başa düşmüşdür ki, hər şeyi qılıncla həll etmək mümkün deyil. Yerində və vaxtında tökülən tədbirlə sayə-hesaba gəlməyən əskərin qılıncı batmayan hər hansı bir məmləkətin saysız-hesabsız qoşununu məğlub etmək olar. Teymur deyirdi: **“Gözüm gördüklərindən ağılım kəsib ki, səriştəli, mərd, şücaətli, qətiyyətli, tədbirli, təcrübəli bir adam tədbirsiz, candan sağlam minlərlə adama dəyər...”**¹

7

Böyük dövlət xadimi, hərbi və sərkərdə öz həyat təcrübəsindən əmin olur ki, düşməni məğlub etmək əskərlərin çoxluğundan, düşməne yenilmək isə sayının azlığından asılı deyildir. O, qalib gəlməkdə ilk öncə Ulu Tanrının köməyinə arxalanırdı və özünü Tanrının qulu hesab edirdi.

Teymur 243 adamla məsləhətləşib tədbir tökdükdən sonra Qarşı qalasına hücum edir. Bu zaman Əmir Musa və Məlik bahadır 12 min atlı əskər ilə qalanın dövrəsində keşik çəkməkdə idilər. Tanrı Teymurdan köməyini əsirgəmir. Tökdüyü tədbir nəticəsində qalanı ələ keçirir. Bundan sonra Əmir Musa və Məlik bahadır 12 min atlı əskər ilə onu mühasirəyə alır. Teymurun dediyinə görə, o, Tanrının köməyinə və rəhminə sığınaraq qaladan çıxır, tədbir tökərək ehtiyatı əldən vermir. Düşmənlə bir neçə dəfə vuruşur, axırda 243 igidlə düşmənin 12 min atlısına qalib gəlir. Bu, mənəcə, nəinki Asiya hərbi tarixinin, ümumiyyətlə, dünya hərbi tarixinin ən şərəfli səhifələrdən biri hesab oluna bilər.

¹ Əmir Teymurun vəsiyyətləri, Bakı, 1991, s. 7.

8

Əmir Teymur öz fəaliyyətində, Məhəmməd peyğəmbərin buyurduğu kimi, hər işi məsləhətlə görürdü. Məclisə toplaşanların ağızlarını arayıb, onların məsləhətlərinə qulaq asa-asa özü götürqoy edir, təklif edilən işlərin zərərli tərəflərinə daha çox diqqət yetirirdi. Zərəri çox olan işin deyil, zərəri az olan işin arxasınca gedirdi. Bir gün belə bir hadisə baş verir. Dəşti Ceta (Ceta çölü) əmirləri Cığatay ulusunun hökmdarlarından biri olan Tuğluq Teymur* Xana (1359-1370) qarşı üsyan qaldırırlar. Teymur Xan bu məsələ ilə bağlı Əmir Teymurdan məsləhət alır. Teymur Xana deyir: “Əgər sən düşməni məhv etməyə qoşun göndərsən, bundan iki qat artıq zərər, yox, əgər özün düşmənin üstünə getsən bir qat zərər çəkərsən”. Xan Teymurun məsləhətinə qulaq asıb, özü düşmən üzərinə gedir. Teymurun məsləhəti özünü doğruldur.

9

Teymura təcrübədən məlum olmuşdu ki, gənəşik (məşvərət) 2 cür olur: Dilucu məsləhət, ürəkdən gələn məsləhət. O deyirdi: “Mən dilucu verilən məsləhətlərə də qulaq asardım, ancaq ürəkdən verilən səmimi məsləhəti isə “qəlbimin qulağından asardım və ona ürəyimin başında yer verərdim”. O yazırdı:

- Əgər düşmən üstünə qoşun yeritmək istəsəydim, ortaya müharibə və barış (sülh) barəsində söhbət atardım, əmirlərimin müharibəyə, yaxud barışığa meyl elədiklərini müəyyənləşdirməyə çalışardım. Əgər barışıq

* Tuğluq (Toğluq) Teymur Çingiz Xanın nəslindən olmuşdur. XIV əsrin 40-cı illərində Moğol xanlığını yaratmışdır. Əmir Teymur onu məğlub etmişdir. Çingiz Xanın bir nəticəsi ilə evlənmişdir. Tuğluq Əmirin xəlifələri XVI əsrin 70-ci illərində hakimiyyətdə olmuşlar.

haqqında söhbət açsaydılar, barışığın faydasını müharibənin vuracağı ziyanla müqayisə eləyərdim. Əgər müharibəyə meyl eləmiş olsaydılar, müharibənin nəfini və faydasını barışıqdan gəlməli olan itkilərlə tutuşdurardım. Bunlardan hansı birinin faydası daha artıq olacaqdısa, onun arxasınca gedərdim. Hərbi qulluqçuların marağını iki yerə parçalaya biləcək məsləhətlərə qulaq asmaqdan ehtiyatlanardım. Durumsuz (qeyri-sabit), ikibaşlı söhbət eləyən adamlara qulaq asmazdım. Hansı adam ağlabatan bir məsələnin haqqında yana-yana danışardısa, ona rəğbətlə qulaq asardım. Hər adamdan söz çəkər, məsləhət umardım. Lakin mənə deyilən sözün yaxşı və yaman tərəfləri haqqında düşünüb-daşınandan sonra düzgün və daha savab sözləri seçib qəbul eləyərdim.

Teymur hər hansı bir işə başlamaq istərkən məşvərət edərdi. Sonra Qurandan fal açardı və Quranın buyurduğu kimi hərəkət edərdi. O, bir gün Tuğluq Teymur Xanın yanına getməzdən əvvəl Quranı vərəqləyib fal açır. Quranda “Yusif surəsi” çıxır. O, Quranın hökmünə əməl edir.

Sərkərdəliyi qəbul etməsi

10

Miladi 1360-1361-ci ildə (hicri 762) Tuğluq Teymur Xan (Cığatay ulusunun hökmdarı) qoşun çəkib Mavəraünnəhrin üstünə yeridi. Məktub göndərib Teymurunu hüzuruna dəvət etdi. Xan aralarındakı əhdi pozdu və Mavəraünnəhri oğlu İlyas Xocaya verdi, Teymurunu isə baş sərkərdə təyin etdi. Teymurun bunu könül xoşluğu ilə qarşılamadığını gördükdə öz babası Qaçavlu bahadır ilə Teymurun babası Qabul Xanın aralarında bağlanmış əhdnaməni ona göstərdi. Əhdnamədə yazılmışdı: “Xanlıq Qabul Xanın övladlarının, sərkərdəlik isə Qaçavlu bahadır xanın övladlarının olsun. Onlar bir-biri ilə

öcəşləşməsinlər.” Teymur polad lövhə üzərində yazılmış və imzalanmış əhdnaməyə – uluslarının vəsiyyətinə sədaqət göstərərək, sərkərdəliyi qəbul edir.

11

Mavəraünnəhrdə özbəklərin insanlara qarşı zülmü getdikcə artırdı. Dövlət və siyasət işlərində fərasətsiz və səriştəsiz olan İlyas Xoca zülmə son qoymaqda aciz idi. Bunu gören Teymur öz ciddiliyi və zəhmi ilə özbəklərə qalib gəlir, məzlumları zalımların əlindən xilas edir.

Bu, İlyas Xocanın və özbək əmirlərinin Teymura qarşı düşmənçiliyinə səbəb oldu. Xəbər Tuğluq Teymura çatdı. O, yalan şaiyələri doğru hesab edib, Teymurun öldürülməsinə fərman verdi. Fərman Teymurun əlinə keçdi. O, başını salamat qurtarmaq üçün tədbirə əl atdı. Bərlas igidlərini başına toplayaraq, onları birləşdirdi. Ona birinci razılıq verən Uku Teymur, ikincisi Əmir Caku bərlas oldu. Onlar ürəklə, canla Teymurun xidmətində durmaq istədiklərini bildirdilər. Camaat zülmkar özbək tayfalarının əlindən cana doymuşdu. Bu, Teymurun xeyrinə idi. Bağlanmış əhdnamədə göstərilirdi ki, Mavəraünnəhrdə yaşayan cümlə islam əhli Əmir Teymura hörmət və izzət göstərsinlər, onu “Əmir Teymur Qütbi-Səltənəti-Ali” (yüksək səltənətin qütbü) deyə çağırınsınlar. Onu Allahın yerdəki qüdrətinə – səltənətin taxtına layiq görsünlər. Müsəlmanların torpağına, namusuna, malına, dövlətinə və canına zülm əlini uzadan özbək tayfasını məğlub etməkdə, özbəklərin kökünü kəsməkdə Teymura öz canlarını və mallarını əsirgəməsinlər. Əgər əhdi-beytimizə sadıq qalmasaq, Allah bizi qüdrətdən və yardımdan məhrum eləsin. Bizə Şeytanın qüdrəti və göstərdiyi yol qismət olsun.”

12

Bu fitva Teymurun əlinə çatandan sonra o, döyüş bayrağını qaldırıb, özbəklərin üstünə qoşun çəkdi. Məzlumların haqqını zalımlardan almaq istədi. Lakin sirrin üstü açıldı, Teymur düşündü: “Əgər Səmərqənd şəhərinin içində özbəklərə qarşı döyüşə başlasam, Mavəraünnəhr əhalisi isə yaxasını döyüşdən qırağa çəksə, onda necə olar?..” Buna görə də o, şəhərdən uzaqlaşmaq qərarına gəldi. Səmərqənd dağlarında məskən saldı. Səmərqənddən çıxarkən onun arxasınca 60 atlıdan başqa bir kimsəni görmədi. Bir həftə dağlarda gizləndi. Bir nəfər də olsa ona gəlib qoşulmadı. Məşvərət eləyib Bədəxşan tərəfə getmək və oranın hakimləri ilə birləşmək qərarına gəldi. O, Gülalı ilə görüşdü. Onun məsləhəti ilə Xarəzmə yollandı. Niyyət etdi ki, əgər özbəklərə qalib gəlsəm, Səmərqəndin bir illik xəracını Seyid Əmir Gülalıya nəzir verəcəm.

O, 60 atlı ilə yola çıxdı. Onun yürüşündən xəbər tutan İlyas Xoca Xivə hakimi Tokal bahadıra məktub yazıb, Teymuru öldürməyi tapşırır. Tokal bahadır min nəfər süvari əskərlə Teymurun üstünə gəlir. Teymurun 60 nəfər atlı igidi və qaynı Əmir Hüseyn min nəfərlə döyüşə girir. Teymur bu döyüşdə elə bir igidlik edib, məharət göstərir ki, düşmənin min atlısından əllisi, öz atlılarından isə 10 nəfər salamat qalır. Xəbər İlyas Xocaya və Cete əmirlərinə çatanda onlar, necə deyərlər, bu xəbərdən bayırlılar, bir-birinə deyirlər: “Teymur əcəb ər igid imiş, onun iqbalı gəlib, baxtı açılib.”

Həmin hadisə artıq Teymurun nəyə qadir olduğundan xəbər verirdi. Gələcək fəth və zəfərlərin əsası belə qoyulurdu. Onun özü həmin qələbəni belə qiymətləndirirdi: “Mən bu döyüşdəki qələbəmi gələcək xoşbəxtliyimin müjdəsi hesab edirəm!”

Teymurun bəxti açılmışdı. Özbəklər ondan çəkinməyə başlamışdılar. İrəlidə onu böyük qələbələr gözləyirdi.

Öz səltənətini nizama salan Əmir

13

Teymurun yan-yörəsindəki əskərlərin sayı vur-tut 10 nəfər idi. Onlardan 7-si atlı, 3-ü piyada idi. Möhtərəm arvadını – Əmir Hüseynin kiçik bacısını atının tərkinə mindirmişdi. Onlar bir yerdə Xarəzm çöllərini gəzib dolaşırdılar. Günlərin bir günü Teymur bir quyunun üstünə yığıldı. Həmin 3 nəfər piyada xorasanlı namərdlik etdi, atlara minib aradan çıxdılar. 7 adam 4 atın ümidinə qaldı. Vəziyyət olduqca ağır idi. Buna baxmayaraq, Teymurun ürəyi sakit idi. Öz-özünə düşünürdü: “Mən bu çətinliyin öhdəsindən gələcəm.” Teymur fikirli-fikirli quyunun üstünə çökdü. Bu zaman Mahan* əyalətinin hakimi Əli bəy çoxlu əskərləri ilə qarğa topası kimi onların başının üstünü aldılar. Teymuru tutub içi birə ilə dolu zindana saldılar. Bir neçə nəfəri üstünə keşikçi qoydular. O, 62 gün zindanda qaldı. Teymur bu hadisəni sonralar belə xatırlayacaq: “Təkliddə qurtuluş çarəsi axtardım, götür-qoy etdim. Tanrının köməyi sayəsində biləyimin gücünə salıb keşikçilərin birinin qılıncını əlindən aldım. Onların üstünə hücum edən kimi qaçıb dağılışıdılar.”

14

Cəsur və fərasətli Teymurun bəxti gətirir. O qılıncı Əli bəyin üstünə gedər-getməz o, huşunu itirir. Tutduğu əməldən peşman olub, Teymurdan üzr istəyir. Əli bəy ona atlarını, yaraq-əsləhini, üstəlik bir at ilə bir dəvə peşkəş edir. Teymur Xarəzm çölünə doğru üz tutur. Başına 12 atlı cəm olur. Yolda bir dəstə türkmənə rast gəlir. Onlar Teymuru oğru bilib, üstünə hücum etmək istəyirlər. O, evlərdən birində daldalanır, sonra atlanıb

* Hüseyn Cavid Mahan (Makan) çölünün adını “Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeirində çəkir.

türkmənlərin üstünə yeriir. Türkmənlərdən Hacı Məhəmməd onu tanıyır və yoldaşlarına əmr edir: “Hey, dayanın, bu Əmir Teymurdur!” Hacı diz üstə çökərək, Teymurun yanına gəlir. Teymur könlünü almaq üçün məndilini onun başına qoyur. Sonralar Hacı Məhəmməd və onun qardaşı Teymurun yanında müəlimlik (sarayda xidmət edən şəxs) edirlər.

15

Bir müddətdən sonra Əmir Teymurun tərəfdarlarının sayı 60 nəfərə çatır. O, öz-özünə fikirləşir: “Əgər düşərgə salacağım mənzildə yerli adamlar mənim üzümə qayıtsalar, özbəklərə xəbər göndərsələr, onda necə olacaq?” O, başına güclü və qüdrətli qoşun cəmləməsi niyyətilə Xorasan səmtinə üz tutdu. Yol üstündə Mahan əyalətinin hakimi Mübarək Şah Səncər 100 nəfər atlı əskəri ilə Teymura qoşuldu, ona yaxşı atlar peşkəş etdi. Mübarək Şah Seyid Həsən və Seyid Ziyəddin Teymura dedilər: “Səhrada dayanıb gözləmək qoşunun dağılmasına səbəb ola bilər. Yaxınlıqdakı vilayətlərdən birinə yiyələnmək lazımdır.” Teymur dedi:

- Biz Səmərqəndə gedək, siz Buxara ətrafına dağılışın. Səmərqənd tərəflərdə elin-ulusun arasında yayılaraq, adamları özünü cəlb edin. Lazımı sayda ləşkər yığılandıqdan, qüvvə toplanandan sonra sizi də yanıma çağıracağam. Sonra Dəşti Cətinin və İlyas xocanın qoşunlarının üstünə yeriyərik və Məvəəünnəhrə ələ keçirərik.

16

Onlar Teymurun məsləhətini qəbul etdilər, qarşıdakı yürüşdə bir-birlərinə xeyir-dua və uğurlar arzuladılar. Teymur səfərə çıxdı. 200 adamını Buxara həndəvərində yaydı. Arvadı Ulcaq Türkanı hamıdan gizli Buxarada

əylədi. Özü Səmərqəndə yola düşdü. Yolda adlı-sanlı bir türk qəbiləsi 15 atlısı ilə ona qoşuldu. Teymur el-ulus arasında gizlicə gəzib-dolaşdı. İki minə yaxın adamı öz tərəfinə çəkdi. Gecə gizlicə Səmərqəndə gəldi. Doğma bacısını Tutluğ Türkan ağanın evində daldaladı. Gecə-gündüz fikir-zikir içində çarə və tədbir aradı. Düz 48 gün üzə çıxmadı. Bir nəfər səmərqəndli onun şəhərdə olduğundan duyuyq düşdü. Sirrinin üstü açılar-açılmaz gecə 50 nəfər atlı ilə Səmərqəndi tərk edib, Xarəzmə yola düşdü. Yol üstündə türkmənlərin örüşdə otlayan ilxısını ələ keçirdi. İlxıdan piyada yoldaşları üçün at seçib götürdü. Uzun yol getdikdən sonra yoldaşları ilə Amu-Dərya çayının yaxasındakı bir yerdə düşərgə saldı. Buxarada saxladığı adamlar da gəlib ona qoşuldular. Teymur xoca ilə Bəhram cəlayir özlərinin ixtiyarında olan qoşunlarla gəlib Teymura qoşuldular. Bu minvalla onun başına minə yaxın əskər cəm oldu. Teymur məşvərət etdikdən sonra Baxtərzəmin və Qəndəharı öz tabeliyinə almaq qərarına gəldi.

Hücuma başlamazdan qabaq

17

Teymur hücumu başlamazdan qabaq beşinci gənəşəkliyini keçirdi. O, Baxtərzəmin və Qəndəharın üstünə gedərkən Xirmənd çayının* yaxasında bir neçə gün dayandı. Bu dayanış uğurlu oldu. Gərmsir vilayətinin rəiyyət

Qeyd. Makedoniyalı İskəndər Hindistana yürüş edərkən Səmərqənddə ciddi müqavimətə rast gəlir. Öncə məğlubiyyətə uğrayır. Bu, tarixdə onun ilk məğlubiyyəti idi. İskəndər boğazından yaralanır. Nə danışa, nə əmr edə bilir. Müalicə olunduqdan sonra türklər üzərində qələbə çalır. Burada Rəqsanə adlı kiçik yaşlı bir qızla evlənir. Çinə qədər gedib çıxır. Geri qayıdıb Hindistana yürüşünü davam etdirir (Nizami. "İskəndərnamə").

Teymur İskəndərin məzarının qalmamasına istehza etmişdir.

* Çay Əfqanıstandadır.

və hərbiçilərindən təxminən min nəfər türk və tacik atlısı ona qoşuldu. Həmin vilayət onun ixtiyarına keçdi. Bundan sonra o, Seistana basqın etmək haqda düşündü və məşvərət keçirdi. Sorağı Seistan valisinə çatan kimi, o, elçisi ilə Teymura sovqat göndərdi və yardım istədi. Səbəb onun 7 qalasının əlindən getməsi idi. Vali vəd etdi ki, əgər Teymur düşmənin pəncəsini mənim yaxamdan qopartsa, 6 ay əskərlərini ərzaqla təmin edəcək. Teymur bir xeyli düşünüb-daşındıqdan sonra Seistana qoşun çəkdi. Bunu gören Seistan valisi qorxuya düşdü, düşməninə dost gözü ilə baxmağa başladı. Ancaq Seistan valisi vədinə xilaf çıxdı. Teymurun əlacı kəsildi. Onlarla müharibəyə başladı. Şiddətli döyüş zamanı onun biləyinə ox sancıldı.* Bir ox da ayağına dəyib yaralandı.¹ Buna baxmayaraq, Teymur Seistan qoşunlarına qalib gəldi. Ancaq Seistanın ab-havası ona xoş gəlmədiyi üçün oradan köç edib, Gərmsirə qayıtdı. Yaraları sağalana qədər burada qaldı.

18

Yaraları sağaldıqdan sonra Bəlx sərhədlərindəki dağlarda binə tutdu. Burada lazımı sayda qoşun toplayıb Mavəraünnəhr məmləkətinə yürüş etmək fikrinə düşdü. Məşvərət-məsləhətdən sonra atlanıb Gərmsirdən çıxarkən başındakı adamlar artıq dağılmışdı. İxtiyarında cəmi 40 nəfər atlı yoldaşı qalmışdı. O, bu haqa yazmışdı: “[Başımda] Qalanların hamısı əsilzadə, əmirzadə, əsil-nəsebi pak igidlər idilər. Belə ağır günlərdə nə səbəbdənsə mənim kimi dövlətsiz, ərzaq ehtiyatı

* Teymurun biləyinə ox dəyməsi, görünür, sonralar onun qolunun işləməməsinə səbəb olmuşdur.

¹ **C ü c ə.** Gah qalib gəldim, gah məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, işlə böylə aqsaq qaldım.

“Topal Teymur”

olmayan bir adamla yoldaşlıq eləyir, mənə tabe olub dağlarda-daşlarda arxamca dolaşırdılar...”¹

19

Teymur həyatının bu cür ağır zamanlarında özünü itirmir. İradəsini, bir əskər kimi, toplayır, hər əzaba və əziyyətə qatlaşır, üzünü göyə tutaraq, “Ey Tanrı, bunun sirri yalnız Sənə əyandır” deyir. Sonra əlavə edir: “Belə bahadır, vəfalı igidləri mənə urcah eləməsi Allah-Təalanın mənə qismət elədiyi ulu paylardandır.”

O, Bəlx dağlarına tərəf yola düşür. Yolda Qaraçar noyanın törəmələrindən olan Siddiq bərlasa rast gəlir. Siddiq 15 nəfər atlısı ilə onun dəstəsinə qoşulur. Əmir bu görüşü xeyirliyə yozur. Onların əsas qidası ov əti olur. Birdən təpənin üstündə onun gözüne adam qaraltısı dəyir və qaraltılar get-gedə çoxalır. Teymur özü-özünə sual edir: “Görəsən, bunlar kimdir?” O, qaraltıların yanına kəşfiyyətçi göndərir. Kəşfiyyətçi xəbər gətirir: “Cete qoşunundan aralanan adamlar xeyli vaxtdır Əmir Teymurun sorağı ilə sərgərdan gəzib dolaşırlar.”

Teymur bu sözləri eşitcək torpağa baş endirib, Tanrıya şükür etdi. Qazançı bahadırın dalınca adam göndərdi. O, gələn kimi diz üstə çöküb, Əmirin ayaqlarından öpdü. Əmir ehtiram əlaməti olaraq dəsmalını onun başına qoydu. Onlar birlikdə “Dərəyi-Ərsif”^{*} adlanan vadiyə gəldilər. Vadi Teymurun xoşuna gəldi. O, qoşunu burada yerləşdirdi. Həmin gün cümə gecəsi idi. Teymur bütün gecəni yatmadı. Dan yeri söküləndə namazını qıldı, Allaha dua etdi. Əllərini göyə doğru açarkən ürəyi bərk döyündü, gözləri doldu. Teymurun həyatında belə hallar az olmuşdu. Birinci dəfə

¹ Əmir Teymurun vəsiyyətləri, Bakı, 1991, s. 17.

^{*} Bəlx vilayətində və Elbrusda vadi.

idi ki, o, bu hala düşürdü. Duasını “Ulu Tanrım, məni bu səksəkədən qurtar” sözləri ilə bitirər-bitirməz uzaqdan bir dəstə adam gördü. Onların kim olduğunu öyrənmək üçün atına minib arxalarınca düşdü. 70 süvariye yaxınlaşdı və soruşdu: “Bahadırlar siz kimsiniz?” Onlar dedilər:

- Biz Əmir Teymurun əsgərləriyik. Onu tapa bilmirik. Axtara-axtara buralara gəlib çıxmışıq.

Teymur ürəyində sevindi. Onları yoxlamaq üçün dedi: “Mən də Əmirin əskərlərindən biriyəm. Gəlin sizi onun yanına aparım.”

Əskərlərdən biri atını səyirdib başçıların yanına getdi və ona dedi:

- Bizi Əmir Teymurun hüzuruna aparacaq bir yol bələdçisi tapmışıq.

20

Onlar Teymurun yanına qayıtdılar, Əmirin hüzuruna aparmağı xahiş etdilər. Atlılar üç dəstə idi. Birinci dəstənin sərdarı Tuğluq xoca bərlas, ikincisinin Əmir Seyfəddin, üçüncüsününkü Tubak bahadır idi. Gözləri Əmiri alan kimi əldən-ayaqdan gedərək, onu atın üstündən yerə endirdilər. Diz üstə çöküb, atının üzəngisindən öpdülər. Teymur onların hər biri ilə qucaqlaşib görüşdü. Məndilini Tuğluq xocanın başına qoydu. Son dərəcə zərif işlənmiş, qızıldan zinət vurulmuş kəmərinə Əmir Seyfəddinin belinə bağladı. Çapanını Tubak bahadıra geyindirdi. Bu əhvalatdan özü çox duyğulandı. Namaz vaxtı hamısı bir yerdə namaz qıldı. Atlanıb qərargaha gəldilər, məclis qurub şadlıq etdilər. Sabahısı Şir Bəhram da gəldi. Teymur onu çoxdan tanıyırdı. O, Teymurdan inciyərək Hindistana getmişdi. Tutduğu işdən peşman olub Əmirdən üzr istədi. Əmir onu bağrına basdı. Ona o qədər mehribançılıq göstərdi ki, Bəhram xəcalətdən bilmədi ki, nə etsin.

Qoşunun sayı

21

Əmir Teymur qoşunun sayını hesablayanda nə görsə yaxşıdır? Gördü ki, düz 313 atlıdır. O, məşvərət keçirdi. Qalalardan birini tutub orada məskən salmaq qərara alındı. Atlılar Əlacur qalasına tərəf yola düşdülər. Şir Bəhram Teymura dedi: “Qalaya mən getsəm Menqli Buğa Sulduzu* öz tərəfimə çəkə bilərəm.” Bu zaman Menqli Buğadan xəbər gəldi: “Bu qalanı mənə İlyas xoca etibar edib. Qalanın ixtiyarını mənə tapşırıb. Əgər o, Əmir Teymurun tərəfinə keçsə, qalanı onun ixtiyarına versə, bu, kişiliklə bir araya sığışmaz.”

Menqli Buğa qalanı könüllü verməkdən imtina etdi. Teymur qala üzərinə qoşun çəkdi. Menqli Buğanın ürəyinə vahimə düşdü. O, qalanı buraxıb qaçdı. Əvvəllər Teymurun yanında qulluq etmiş 300 nəfər igid həmin qalada idi. Onlar gəlib Teymurun dəstəsinə qoşuldular. Əmir oradan Əfqanıstandakı Dərəyi-Suf deyilən yerə gəldi. Bu zaman Tümen bəhədinin oğlu İmlis Bəlx şəhərinin həndəvərində quldurluq edirdi. Teymurun yürüşündən xəbər tutan kimi 200 atlısı ilə ona qoşuldu. Qoşun Dərəyi-Sufda düşərgə saldı. Teymur Tamuqa bəhadıra üç nəfər atlı qoşub dedi: “Termiz çayının o tərəfinə keçərsən. Cete qoşunu, onun vəziyyəti və məqamı barəsində mənə xəbər gətirərsən.” Tamuqa bəhadır 4 gündən sonra xəbər gətirdi: “Cete qoşunları Termiz vilayətinə gəliblər. Qoşun xalqı talamaqla, davadalaşla məşğuldur.” Teymur bunu bilən kimi ora yollandı. Ceyhun çayının yaxasında yerləşən Elçibuğa meydanına gəldi. Bunu eşidən İlyas xoca qoşunundan bir dəstə ayırıb Teymurun üstünə göndərdi. Bu zaman Teymura

* Sulduzlar moğol qəbilələrindən sayılır.

belə bir xəbər gətirdilər: “Əmir Süleyman bərlas, Əmir Musa bərlas və b. Cete əmirlərindən üz döndərərək, öz əskərlərilə Termizdə məskən salıblar. Fikirləri min nəfər atlı əskərlə Teymurun dəstəsinə qoşulmaqdır.”

22

Teymur bu xəbəri işinə xeyir verəcək yaxşı bir əlamət kimi yozdu. Onlar Teymura məsləhət bildilər ki, Cete əskərləri üzərinə gecə vaxtı basqın etmək lazımdır. Əskərlər atlanıb yola çıxmışdılar ki, Cete qoşunu gəlib çıxdı. Teymur öz qoşununu nizama düzdü. İki qoşun arasından çay axırdı. Teymur düşmənin şirin sözləri və dadlı hekayələri ilə öz tərəfinə meyilləndirmək, düşmənin canındakı yaxıcı qəzəb alovunu söndürmək, bu yolla onu özünə ram etmək istədi. Cete qoşununun sərdarı Əmir Əbu Səidə bir çox xoşqılıq sözlər söylədi. Sərdar onun sözlərini qəbul etdi. Lakin o biri əmirlər Sərdarın əleyhinə çıxaraq, Teymurla vuruşmağı tələb etdilər. İş belə görən Teymurun qəzəbi alovlandı, qoşunu nizama gətirdi.

Cete ləşkəri üzərinə hücum

23

Əmir Teymur müharibədən əvvəl bir daha götürqoy etdi, özü-özünə dedi:

- Əgər Cete qoşunu ilə müharibəyə başlasam, onların sayı çox olduğuna görə birdən pis nəzərlərilə mənim qoşunumu cadulasalar necə olsun?..

Ani fikirdən sonra onun qeyrət damarları şişdi, qeyrət hissi sanki qolundan yapışib dedi: “Səltənətə yiyələnmək niyyətilə hücum etmək istəyirsənsə, səltənətin şəninə və şərəfinə layiq iş görməlisən. Döyüşə girməlisən. Ya zəfərlə qolboyun olub qalib gəlməlisən, ya da cəngdə öldürülməlisən!”

Bu, əsl hərbi üçün son dərəcə qətiyyətli qərar idi! Teymur müharibəyə başlamaq qərarına gəldi. Bu zaman düşmən qoşunu üç dəstəyə ayrılaraq döyüşə hazır dayanmışdı. O, öz qoşununu 7 bölüyə ayırdı. Həmin bölükləri düşmən üzərinə bir-birinin ardınca göndərdi. Davaqırğın alovu ətrafı qarsıdı. Bu zaman Əmirin əmri eşidildi: “Hiravul* dəstəsi pusqudan çıxıb düşməni oxa tutsun! Şiqavul** və çəpavul*** cinahlardakı dəstələrə həmlə etsin!” Əmr yerinə yetirildi. Teymurun özü qoşunun sol cinahı və sağ cinahı dəstələri ilə birlikdə irəli yeridi. Birinci və ikinci həmlələrdə Cete qoşununun baş sərkərdəsi Əbu Səid məğlub edildi. Heydər Əndahudi və Menqli Buğa Teymurla döyüşmək üçün meydana atıldılar. Onların qarşısına Teymurun özü atıldı. İlk həmlədə ikisini də məğlub etdi. Cete əskərləri yenildi, dağılışıb pələsəng oldular.

Teymurun seçdiyi hərbi döyüş taktikası özünü doğrultdu. O, Cete qoşunları üzərində inamlı qələbə çaldı.

Səltənəti dirçəltmək uğrunda döyüşlər

24

Cete qoşunu üzərində qələbədən sonra Teymur səltənəti dirçəltmək haqda düşündü. Onun səltənətə yiyələnmək üçün hücumla hazırlaşdığı haqda xəbər Turanzəmində yayıldıqdan sonra o qərara gəldi: **“Əgər səltənət əlimə keçəcək olsa, hər yerdə ədaləti bərpa edəcəyəm.”**

Bu, Teymurun qəti qərarı idi. Hüseyn Cavid pyesdə bunu olduğu kimi vermişdir. Lakin Teymurun tarixini bilməyən bəzi tənqidçilər bunu ona irad tutmuşlar.

O, səltənəti dirçəltmək üçün məşvərət keçirdi. Xəzinəsində toplanmış nağd pulu və qiymətli əşyaları hərbi

* Qoşunda kəşfiyyat dəstəsinin arxasınca gedən bölük.

** Qoşunun sol cinahını qoruyan bölük.

*** Qəfildən hücumla keçən bölük.

qulluqçuları arasında bölüşdürdü. İlk öncə Qəhəlqə qalasını tutmağı qərara aldı. Qoşuana lazımınca azuqə verdi, nizama düzərək Ceyhun çayının ətrafında mənzil tutaraq, səbirsizliklə kəşfiyyatçıların gətirəcəkləri xəbərləri gözlədi.

25

Teymurun mənzili haqda xəbər İlyas xocaya çatan kimi Alçun bahadırın çoxsaylı qoşunu onun üzərinə göndərildi. Bu zaman kəşfiyyatçılar yatmışdılar. Düşmənin Teymur üzərinə basqın etdi. O, üç tərəfi su ilə əhatə olunmuş yarımada mövqə tutdu. Yarımadanın kənarında qurulmuş bir neçə çadırı düşmənin yerlə yeksan etdi. Teymurun salamat qalan əsgərləri yarımadaya qaçıb canlarını qurtardılar. Teymur döyüşə başlamaq üçün yarımadanın girəcək hissəsinə gəldi. Düşmənin gözü ondan qorxduğu üçün cəsarət edib döyüşə girmədi. Teymur bir neçə gün həmin adada qaldı. Sonra çayın kənarında alaçıqlar qurdu. O, düşmənin gözü qabağında bir aya qədər sərbəst gəzib-dolandı. Bunu gören düşmənləri qorxu basdı, onlar geri çəkildilər.

26

Teymur Cete qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra Bədəxşan vilayətinə getdi. Məqsədi vilayəti ələ keçirmək, səltənət işlərinə rəvac vermək idi. O, bu niyyətlə düşərgədən köçüb, Xülümdə məskən saldı. Əmir Qazağanın nəvəsi, onun böyük qayını Əmir Hüseyn Teymurun yanına gəldi. Teymur qayının şərəfinə ziyafət verdi. Onunla məsləhətləşdikdən sonra Bədəxşana getməyi qərara aldı. Qunduz şəhərinə çatanda Yurulday elinin sərdarları cəm olub ona qoşuldu. Teymur onların hər birinin əyninə xalat geyindirdi və özü dediyi kimi, könüllərini ovladı.

Teymurun qoşunlarının müharibəyə hazırlaşması xəbəri Bədəxşan şahlarına çatdı. Onlar da müharibəyə

hazırlıq görməyə başladılar. Teymur ağıl və fərasət ilə hərəkət etməyi qərara aldı. Onun qərarı qəti idi: “Düşmənin qoşun toplayıb üstümüze gələne qədər mən onu qabaqlayıb yenməli, Talaqanı da almalıyam.” Bu xəbər Bədəxşan şahlarının qulağına çatanda onlar dinc yol seçərək, Teymurun mülahizəsinə olmağa qərar verdilər. Teymur böyük bir hərbi taktikaçı olaraq, tədbirindən məmnun qaldı. O, Bədəxşan vilayətində hakimiyyətini bərqərar etdi. Bədəxşanın hərbi qulluqçuları onun xidmətində dayanmağa razılıq verdilər.

Xutallan yürüşü

27

Bədəxşan şahları Teymurun itaətini qəbul edən kimi o, Xutallan vilayətinə yürüşə çıxmağı qərara aldı. Vilayətə gedərkən qayını Əmir Hüseynin kobudluğu ucbatından Polad Buğa ilə Şir Bəhram ondan ayrılıb öz uluslarına getdilər. Əmir Xutallandan köçüb Dəşti Külək çayının üstündə məskən saldı. Cetenin və İlyas xocanın vəziyyətindən xəbər tutmaq üçün casuslar göndərdi. Casuslar 10 gündən sonra xəbər gətirdilər: “Cete əmirləri 20 min əskər Xəlati ilə Puli-səngin* arasında düşərgə salıblar.”

Teymur onların məskən saldıqları yeri və qoşunlarının vəziyyətini öyrənmək üçün elçilərini ora göndərdi. Cete və İlyas xocanın, özü dediyi kimi, gözlərini böyütmək üçün qoşununu iki dəfə dalbadal onların gözləri qarşısından keçirdi. Elçilərə ora getməyə icazə verdikdən sonra onları addımbaaddım izlətmək qərarına gəldi. Lakin bu məsələdə əskərləri onunla razı olmadılar. Teymur əskərlərilə dil tapmağa çalışdı. Bəzilərinə mehribançılıq, sədaqət və səmimiyyət göstərdi, başqalarını dünya malı ilə öz

* Hisar vilayətində, Vəhş çayının üzərində salınmış körpünün ətrafında yerləşirdi.

tərəfinə çəkdi. Məramı bu idi ki, sözünün gücü ilə, əhd-peymanla, vədlərlə əskərlərinin hamısının könlünü ala bilsin. Bu da böyük sərkərdənin başqa bir dürlü siyasəti idi.

28

Teymur sözünü bitirər-bitirməz xəbər gəldi ki, əvvəllər onun hərbi qulluqçuları olmuş Tuğluq Sulduz və Keyxosroy Cetenin 6 minlik süvari əskəri ilə üstünə gəlir. Xəbər Teymur qoşunları arasında yayılan kimi, ağız pozğunluğu daha da gücləndi. Əskərlər səksəkəyə düşdülər. Əmir Caku, İku Teymur, Əmir Süleyman və Əmir Cəlaləddin Teymurla bir olduqlarını elan etdilər.

Teymur onlarla sözü bir yerə qoyub dedi: “Dövlətimə şərikin olacaqsınız.” Bununla onlarda özlərinə inam və qətiyyət hissi oyatdı. Bundan sonra Teymur başqa bir siyasətə əl atdı. Onunla münasibəti və ittifaqı pozulmuş əmir-ləri təklikdə və bir-bəbir yanına çağırırdı. Hər biri ilə ayrılıqda söhbət etdi. Özünün söylədiyi kimi, “dünyanın malına göz dikən acgözlərə mal və əşya verəcəyimi vəd etdim, mənəşəbə, rütbəyə göz dikən işbazları əlimin altındakı məmləkətlərə və vilayətlərə hakim təyin elədim. Onları yarıümid, yarıqorxu altında saxlamaq üçün hərəsinə bir nəfər müavin və qutval* təyin elədim.” (Cavid “Topal Teymur”da Teymurun bu siyasətini nəzərə almış və qeyd etmişdir.)

29

Ağıllı, müdrik və siyasətçi Teymur əskərləri arasında sakitlik yaratdı, dil tapdı, qorxu xofunu ürəklərindən götürdü. Yerdə qalan hərbiçiləri bir loxma çörəklə, geyimlə (xirqə) ümidləndirdi, onları xoş üzlə və xoş sözlə yola gətirdi. Göstərdikləri xidmətləri birə on qat şişirtti, tərəflədi, qəlblərini şadlandırdı. Nəticədə ondan üz döndərənləri də

* Qalabəyi.

öz ətrafında birləşdirdi. Onlar Teymura söz verdilər: “Biz hər yerdə, hər işdə birliyimizi möhkəm tutacağıq, əmrinizdən çıxmayacağıq, sənin uğrunda malımızı və canımızı əsirgəməyəcəyik, dava günü fədakarlıq göstərəcəyik.”

Əmir Teymur öz işi, əməlləri və sözü ilə əsl sərkərdəlik nümunəsi göstərirdi. Əskərlərin əxlaq və psixologisinə təsir göstərməyi, onları vahid bir ideya ətrafında birləşdirməyi bacarırdı. Sərkərdə həm özü öyrənir, həm də öyrədirdi. Bununla da gələcəkdə cahanşümul qələbələrə zəmin hazırlayır, onun əsasını qoyurdu. Əskərlərini döyüşə psixoloji cəhətdən hazırlamaqda müstəsna ustalıq nümayiş etdirirdi ki, bu da onun böyük hərbi istedadından və bacarığından xəbər verirdi.

30

Həmin diləttutmadan sonra Teymurun ürəyi sakitləşdi. O, İlyas xoca ilə müharibəyə hazırlıq görməyə başladı. Məşvərətdən sonra düşməni geri oturtmaq qərara alındı. Düşmənlər duyuq düşüb baş qaldırmamışkən çevik tərpənib onların üstünə qoşun yeritmək fikri bəyənilmədi. Teymur müharibəyə başlamazdan əvvəl Qurani-Məcidə açıb fəla baxdı və bəxtinə “Allah-təalanın inayəti ilə neçə-neçə azsaylı bölük çoxsaylı bölüyü məğlub etdi” ayəsi çıxdı. Quranın verdiyi bu xoş müjdədən o sevindi. Teymur qoşunu nizama gətirdi. Onu 7 dəstəyə ayıraraq yola düzəltdi. Dan yeri sökülərkən Tuğluq Teymur Xanın qoşununun ön dəstəsinə başçılıq edən Tuğluq Suldüz və Keyxosroyun yanına çatdı. Onları iki həmlədə məğlub etdi. Dallarınca düşüb İlyas xocanın düşərgə saldıqı Puli-Səngiyə qədər qovdu. Əskərləri həmin yerdə toxtadılar. Məsləhət bilindi ki, müharibə meydanı isti-isti ikən İlyas xocanın təxminən 30 minlik qoşunu üzərinə basqın edilsin. Belə də oldu! Teymur Əmir Hüseynin köməyinə ehtiyac olmadan fənd işlədərək, İlyas xocanın qoşununu məğlub etdi. O, iki

ciddi düşməni olan Cetenin və İlyas xocanın qoşunlarına cəza vermək haqqında düşündü.¹

Müzəffər yürüş

31

Əmir Teymur əvvəlcə İlyas xocanın qoşunları ilə haqq-hesab çəkmək, müzəffər dəstələrini bir yerdə məhv etmək istədi. Bu məqsədlə üç əmirinin başçılıq etdiyi 2 minlik atlı əskərini İlyas xocanın qənşərindəki körpünün yanında yerləşdirdi. Özü isə 5 min atlı ilə İlyas xocanın qoşunu mənzil tutmuş dağa qalxdı və əskərlərə tapşırıq verdi: “Gecə çoxlu tonqal qalayın!” Belə də oldu. Cetenin sipahıları dağın döşündə yanan tonqalları, körpünün yanında duran iki əskər bölüyünü görərkən, qorxudan əl-ayağa düşdülər. İlyas xocanın qoşunu həmin gecəni ayaq üstə keçirdi. Teymur bütün gecəni yatmadı. Dağın döşündə Tanrı dərgahına sığınıb, ondan aciz və möhtac bəndəsinə mədəd dilədi. Məhəmməd peyğəmbərin yaxınlarına və əshabələrinə salavat çevirdi. Bu zaman yarıyuxu-yarıhəqiqət arasında qulaqları səs eşitdi: “Teymur, fəth və zəfər sənə olacaq!”

32

Dan yeri söküləndə Teymur hamı ilə birlikdə namaz qıldı. Bu zaman o, nə görsə yaxşıdır? Gördü ki, İlyas xoca öz əmirləri ilə bərabər, atlanaraq dəstə-dəstə aradan çıxmaqdadırlar. Əmirləri və sipahıları ondan xahiş etdilər: “Teymur, icazə ver onları arxalarınca qovaq.” O, fikrə getdi: “Düşməni təqib etməyin, onların məqsədi aydın oluncaya qədər ləngitmək lazımdır” dedi. Bu,

¹ **C ü c ə.** İlyas xocaya qoşdum, vəzirilə pozuşdum. Sonra Ceteləri boğdum, Cığatay elini Mavüənnəhrdən qovdum.

sərkərdənin düzgün qərarı idi. Çünki düşmən onun əskərlərini tələyə sala bilərdi.

Düşmən təxminən 7 kilometr onlardan aralanıb dayandı. Teymur barmağını dişlədi və onların məramını həmişə anladı. Düşmənin məqsədi belə idi. Teymurun qoşunlarını dağdan endirmək, onunla düzəngah yerdə vuruşmaq. İlyas xoca niyyətinin başa düşüldüyünü və Teymurun dağdan aşağı enmədiyini görüncə, təzədən geri qayıtmağa və Teymur əskərlərinə hücum etməyə məcbur oldu. Bunu görən Teymur qoşununu dağın ətəyində nizama saldı və müharibəyə başlaması qəti etdi. Cete ləşkərləri gəlib dağın ətəyinə çatdı və nə edəcəklərini bilməyərək mat-məəttəl qaldılar. Teymur bahadırlarına buyurdu: “Düşmənin üstünə ox yağdırın!” Belə də oldu. Düşmən əskərlərinin əksəriyyəti yaralandı. Gecənin qaranlığı çökəndə düşmən əskərləri əllərindən heç nə gəlmədiyini görüb, dağın ətəyi boyunca səpələndilər. Dağı dövrəyə alıb oturdular. Həmin gecə Teymur belə bir qərara gəldi: “Qoşunumu dörd dəstəyə ayırıb özüm düşmənin üstünə qəfildən basqın edəcəyəm.” Onun fikri əmirlərinin də ürəyincə oldu. Obaşdan o atlandı və dörd tərəfdən düşmən üstünə qoşun yeritdi. Cete qoşunu özünü yığışdırıb nizama salanadək Teymurun bahadır igidləri onları darmadağın etdilər. Hər iki tərəfdən çoxlu tələfat oldu. Cete qoşunları “Əl-Fərar” surəsini oxuyub geri çəkildilər. Teymur özünü İlyas xocaya yetirib “Uğur ola!” dedi. Səsi İlyas xocanın qulağına çatır-çatmaz o qəzəbləndi və öz əskərlərini hədələdi. Onlar günortaya qədər vuruşdular. Oxdanlar boşaldı. Düşmən əskəri döyüş meydanından qaçmağa başladı. Teymur atının cilovunu çəkdi. Onları arxadan təqib etmədi, həndəverdə düşərgə saldı.

Cete qoşunu məğlub edildikdən sonra o, ikinci dəfə döyüşə girməyə ürək etmədi. Teymur öz qoşunu ilə İlyas xocanın qərargahını mühasirəyə aldı. Vaxtaşırı düşməne həmlə etdi, tez-tez rahatlıqlarını pozdu. Onların canlarını boğazlarına yığdı. Çarəsi kəsilən İlyas xoca oradan getdi. Teymur fəth və zəfərlə Mavəraünnəhrə qayıtdı. Səltənətinin müstəqilliyi haqda düşündü və məşvərət verdi. Məşvərətdə əmirləri özünə itaət etmək məsələsi müzakirə edildi. Mavəraünnəhr səltənətinə yiyələnmək iddiasında olan kürəkəni Əmir Hüseyni dövlətinə şərik etdi. O, zahirən özünü Teymura dost kimi göstərsə də, içində həmişə bir paxıllıq və nifaq hissi gəzdirirdi. Taxtda özü oturmaq istəyirdi. Teymur bunu çoxdan duymuşdu. Onun Əmir Hüseynə inamı yox idi. Onu Xacə Şəmsəddin Güləlin məzarının üstünə apardı. Onunla dost olduqlarını xatırlatdı. And içirdi ki, Əmir Hüseyn dostluğa xəyanət etməsin. Onlar xəyanət etməmək haqda əhd-peyman bağladılar. Əmir Hüseyn Quranı üç dəfə əlinə götürüb dostluq haqda and içdi.

Lakin gələcəkdə o, andına əməl etməyəcək. Əhdini pozduğu üçün Teymurun qəzəbinə düşər olacaq...

34

Əmir Şeyx Məhəmməd özünü ulu əmirlər kimi aparırdı. Onun da incə damarını tapıb özünün tərəfinə çəkmək lazım idi. Teymur öz bacarığı ilə buna da nail oldu. 7 qoşuna başçı olmaq üçün Şeyx Məhəmmədi, özünün dediyi kimi, müti xidmətçiyə çevirdi. Əmirlərin hərəsinə bir vilayət verdi. Teymurdan ayrılıb gedən Şir Bəhram ona tabe olmaq istəmirdi. Teymur onu hüzuruna çağırdı, özünə tərəf döndərdi. Şir Bəhram öz ulusu ilə gəlib ona itaət etdi. Teymur bir vilayəti ona peşkəş verdi.

35

Əmir Hüseynlə Teymur arasında qohumluq münasibəti var idi. Ancaq Teymurun ondan gözü su içmirdi. Ona hər cür mürüvvət göstərirdi. Nəhayət, onunla barışıq və razılıq yaratdı. Lakin ondan Teymura dost çıxmadı. İş o yerə gəlib çatdı ki, Bəlx və Nisari-Şadman vilayətlərini zorla Teymurun əlindən aldı. Teymur güzəştə getdi. Kiçik bacısının onun hərəmxanasında olduğuna görə sıxışdırmadı.

Əvvəllər Teymura düşmənçilik edən əmirlərin hamısı ona tabe olmuşdu. Ancaq Əmir Hüseyn həmişə ona kələk gəlirdi ki, o, məğlub olsun. Teymur bunu bilirdi və dözürdü...

36

Əmir Teymur Turan vilayətinə sahib olandan və "Mavərenünnəhr vilayətini özbəklərin cəmdəklərinin üfunətindən" təmizlədikdən sonra bəzi ulusların əmirləri ona tabe olmaq istəmirdilər. Əmirlərdən bəziləri bir-birinin tərəfini saxlayaraq, Teymura deyirdilər: "Bu dövlətə hamımız şərik olandan sonra onları da çağırıb öz dövlətimizə şərik edərik." Onların təklifi Teymurun səltənəti idarə etmək haqqında düşüncələrinə uyğun deyildi. O düşündü: **"Əgər Allah birdirsə, onun şəriki yoxdursa, Allah-təalanın müqəddəs mülkünə - yer üzərinə sahiblik edən insan da bir olmalıdır!"** Teymur bu cür düşünərkən Övliya Baba Əli Şah onun yanına gəldi və dedi:

- Hey, Teymur, Allah-təala buyurmuşdur ki, **əgər göydə iki Tanrı olsaydı, yer üzünün nizamı pozulardı.**

Teymur onun sözünün təsdiqini istədi. Qurani-Kərimi açanda həmin ayə çıxdı: "İnna cəəlnakə xəfifən fil ərz." Övliya aydınlaşdırdı: "Sizləri yer üzərində xəlifə etdik."

Teymur həmin ayəni xeyirliyə yozdu və özlərini dövlət şəriki hesab edib, ona itaət etmək istəməyən əmirləri dürlü-dürlü fəndlərlə özünə tabe etmək fikrinə

düşdü. İlk öncə Əmir Hacı bərləsin yanına getdi, onunla ittifaqa girdi. Əmir Şeyx Məhəmməd şəraba qurşanmışdı. Nəhayət, şərab onun axırına çıxdı. Teymurun, necə deyərlər, işini Tanrı düzəltdi. O, Şeyx Məhəmmədin vilayətini öz məmləkətinə qatdı.

37

Əmir Bəyazid Cəlayir Xocavənd vilayətini özünə tabe etmişdi. Teymur ona dostcasına nəsihət verdisə də, o, qəbul etmədi. Axırda öz ulusunun adamları ona qarşı çıxdılar. Onu tutub Teymurun hüzuruna gətirildilər. Teymur aralarında olub-keçənləri onun üzünə vurmadı, xətir-hörmət göstərdi. Əmir Bəyazid bunu görəndə xəcalət çəkdi...

Buğa Sulduz Bəlx səltənətinə göz dikmişdi. Teymur "Bəlx taxtı sənə mirasın deyildir" deyib, Əmir Hüseyni onun üstünə qaldırdı. Çünki Əmir Hüseynin babasının taxtı Bəlx şəhərində yerləşirdi...

38

Məhəmməd xoca Aperdi Şibirqant vilayətini basıb alan kimi Teymura qarşı üsyan qaldırdı. Teymur ona başqa bir vilayət də verərək, onu özünün ən sadıq qulluqçularından birinə çevirdi.

Bədəxşan vilayətinə yiyəlik edən şahlar Teymura qarşı düşmənçilik yolu tutdular. Teymur şahların hər biri ilə ayrılıqda söhbət etdi, onlara məsləhət verdi. Axırda onlar bir-birinin üstünə qalxıb vuruşdular. Nəticədə Teymurun pənahına sığınaraq, ona tabe oldular.

Keyxosroy Xutallan vilayətinə, Olcaytu Aperdi isə Əhrəng vilayətinə yiyələnmişdilər. Olcaytunun tutduğu vilayəti basıb əlindən almaq üçün Teymur Keyxosroya köməkçi qüvvələr göndərdi. Axırda Olcaytu pənah umaraq Teymurun qulluğunda dayandı.

39

Əmir Xızır Yəsavuri öz ulusu ilə Taşkənd vilayətini almışdı. Teymur Keyxosroy ilə Olcaytunu barışdırdı, hər ikisini birləşdirərək Yasavurinin füqəralarına qarşı hücumla göndərirdi. Onlar Taşkəndi talan-tarac etdilər. Yəsavurinin əlacı kəsildi, gəlib Teymura sığındı. Teymur bu minvalla Mavəraünnəhri dava-qırğından xilas etdi.

Yeri gəlmişkən deyim ki, Hüseyn Cavid “Topal Teymur” tarixi dramasında Teymurun bu kimi incə siyasətini, qabiliyyət, bacarıq və istedadını böyük bədii ustalıqla ümumiləşdirmişdir...

40

Əmir Teymurun özünün, igid və qəhrəman əskərlərinin şöhrəti get-gedə artırdı. Onun qoşunları get-gedə gücə-qüvvətə dolurdu.

Bərlas ulusunun adı və şöhrəti hər tərəfə yayılmışdı. Teymurun səyi və köməyi sayəsində Cığatay qoşunlarının və türkmənlərinin ad-sanı aləmi tutmuşdu. Mavəraünnəhrdəki bütün ellər, xalqlar, qoşunlar, köçərilər onun hökmranlığı altına keçmişdilər. Ancaq bəzi qalalar hələ də Əmir Hüseynin əlində idi.

41

Əmir Hüseyn Teymur səltənətinin əzəmətini və şan-şöhrətinin gücləndiyini gördükcə paxıllığı tuturdu. O, xəbis hisslərini cilovlaya bilmədi, əhd-peymanı pozaraq, Teymura qarşı üsyana qalxdı. Təmkinli Teymur ona lütf və mərhəmət göstərdi. Dəfələrlə onun yanına getdisə də, Əmir Hüseyn onun qabağına çıxmadı. Axırda hiylə və kələk işlədərək, Qarşı qalasını da Teymurun əlindən aldı. Teymur bundan məyus oldu. Əmir Hüseyn Kurqan bəyi Əmir Musanın başçılığı ilə qalaya keşik çəkmək üçün 7 min süvari əskər təyin etdi. Bir müddətdən sonra qoşunların sayını 5 min də artırdı. Hətta Teymuru öldürmək fikri-

nə düşdü. Əmirləri ona belə bir məsləhət verdilər: “Qalanın üstünə yürüş edək, qalanı döyüşlə ələ keçirək.” Teymur bu haqda çox düşündü, götürqoy etdi: “Əgər mən əmirlərimin dediyi kimi hərəkət etsəm, işin təhlükəli tərəflərini gərək ürəyimdə ölçüb-biçəm. Yox, əgər qalanı döyüşüb almaq əvəzinə, düşmənin əskərlərinin bəd nəzərlərindən qoşunuma zərər yetişsə, bəs onda necə olsun?..”

Teymur çox düşündü, başqa tədbirləri də götürqoy etdi. Xorasan tərəfə üz tutmaq, bununla da Qarşı qalasının bəylərinin başını tovlamaq, sonra isə xəlvətcə geri qayıdaraq, gecənin birində qəflətən qalaya hücum çəkib, qalanı almağa qərar verdi. Teymur Xorasan tərəfə yola düşdü. Amu-Dərya çayından keçərkən Xorasan səmtindən qalaya doğru gələn bir karvanla rastlaşdı. Karvanın başçısı ona hədiyyə təqdim etdi. O, başçıdan Xorasan əmirlərinin vəziyyətini xəbər aldı, özünün Xorasana getdiyini bildirdi. Teymur karvana casus qoşdu, özü çayın sahilində düşərgə salıb, casusdan xəbər gəlincə gözlədi. Nəhayət, aygəqçı – casus xəbər gətirdi: “Karvanın adamları Əmir Musaya deyiblər ki, Əmir Teymuru Amu-Dəryanın yaxasında gördük. O, Xorasana tərəf gedirdi. Bu xəbərdən Əmir Musanın və Əmir Hüseynin qoşunları sevindilər, deyib-gülməyə, öyünməyə, eyş-işrətə başladılar.”

Teymurun bəxti gətirmişdi. O, bu xəbəri bilən kimi qoşunundan ən inandığı, divürekli, döyüş təcrübəsi olan 243 nəfər bahadır igidi seçib, özü başda olmaqla, yola düşdü. Şirkəntə çatdı, bir gün və bir gecə burada qaldı. Sonra yola düşdü, Qarşı qalasından bir fərsəng aralıda mənzil tutdu. Əskərlərinə buyurdu: “Örkənləri bir-birinə calasınlar, nərdivan hazırlayıb saxlasınlar...” Teymur qalanı gözdən keçirmək üçün 40 igid götürüb qalaya sarı yollandı. Qalanın qaraltısı göründükdə o, evlərində doğulub boya-başa çatan Mübaşir və Abdullanı özü ilə

götürüb irəli getdi. Qarşılarına su ilə ləmələm doldurulmuş xəndək çıxdı. Teymur diqqətlə o tərəf – bu tərəfə baxdı. Gözü xəndəyin üstündən keçən və qalaya su aparən nova sataşdı. Atının cilovunu Mübaşirə verib, novun üstü ilə xəndəkdən adladı və qala divarlarının dibində yerləşən müdafiə qurğusuna yetişdi. Darvazanın qabağına gəlib, onu taqqudatdı. Lakin darvazanı mühafizə edən hərbiçilər yuxuya getdiklərindən içəridən səs çıxmadı. O, qala divarlarının ətrafını gözdən keçirdi. Nərdivanları yerləşdirmək mümkün olan yeri müəyyənləşdirdi. Sonra geri döndü. Nəhayət, düşünülmüş əməliyyat hazır oldu. Bahadır igidlər nərdivanları dik qaldıraraq, qalaya doğru irəlilədilər. Qoşun Xəndəkdən su novunun üstü ilə adlayıb keçdi. Nərdivanları divara söykədilər. Ər igidlərdən 40 nəfəri divarın üstünə qalxaraq qalanın içinə düşdülər. Teymur nərdivana yenicə ayaq basıb qalanın içinə daxil olmaq istəyirdi ki, igidləri gərnay çəkib, burğu saldılar. O, özünün dediyi kimi, Tanrının köməyi ilə qalanı ələ keçirdi...

42

Xəbər Əmir Hüseynə çatdı. O, təşviş hissi keçirsə də, kələk və hiylə yolu ilə Teymurun ürəyinə yol tapmağa çalışdı. Teymur onu ələ almaq istəyən Əmir Hüseynin məkr, fırıldağ qurğusundan qurtarmaq üçün tədbir tökməyə başladı. Axırda Əmir Hüseyn “yalnız dost, qardaşa yaraşan təmiz iş görəcəm”, deyərək əlini Qurana basıb and içdi və həmin Quranı Teymura göndərdi...

Əmir Hüseyn həm də söz verdi ki, “Əgər sənə verdim sözə xilaf çıxsam, aramızdakı əhd-peymanı pozsam bu Quran, Allahın kitabı mənə qənim olsun.” Teymur bu dəfə də “sadələvlük” etdi. Onu müsəlman bilib, sözlərinə inandı. Əmir Hüseyn Teymurun yanına

adam göndərdi. Həmin adam onun bu sözlərini Teymura çatdırdı: “Aramızdakı əhd-peymanı təzələsək, Allahın qarşısında borcumuzdan çıxmış olarıq.” O, Teymuru Çəkçək dərəsində görüşə dəvət etdi. Məqsədi yenə də Teymura fırıldaq gəlib, onu öldürmək idi.

43

Ağıllı və müdrik Teymur hiyləni başa düşürdü. Onun verdiyi sözə, əhd-peymanına inanmasa da, Quranın böyüklüyü naminə görüş yerinə getməyi qərara aldı. Ancaq bundan qabaq o, bahadırları ilə məsləhətləşdi, Çəkçək dərəsinin həndəvərində gizlicə bir dəstə göndərdi. Özü də Əmir Hüseynlə görüşə başqa adamlarla getdi. Əmir Hüseynin xidmətində olan dostlarına məktub göndərdi, onları Hüseynin niyyətindən xəbərdar etdi. Bundan duyuq düşən Əmir Hüseyn Bəhramı qətlə yetirdi. Min nəfər atlı ilə Teymurun üstünə hücumla hazırlaşdı. Teymur dərənin ağzında yenidən düşərgə salmışdı ki, Hüseynin hücum xəbərini eşitdi. O, qoşununu nizama gətirdi. Kəşfiyyat dəstəsi (qarovulları) hücumla keçənlərin Əmir Hüseynin qoşununun yalnız bir böliyi olduğunu, döyüşdə Əmir Hüseynin iştirak etmədiyini Teymura xəbər verdilər. O, qarovullardan soruşdu: “Bəs Əmir Hüseynə nə xəbər veriblər?” Onlar dedilər: “Xəbər veriblər ki, görüşə təkcə Əmir Teymurun özü gəlib. O da sizi ələ keçirmək üçün qoşununun bir böliyünü göndərib.”

44

Teymura hər şey aydın oldu. O, cəngü cədələ hazırlaşdı. Yanında vur-tut 200 atlı əskər var idi. Əmir Hüseynin qoşununun hərbi böliyi dərəyə girənə qədər o, səbrini basıb gözlədi. Qabağa göndərdiyi adamlara buyurdu: “Özüm gələne qədər onların yolunu kəsin.” Özü yağlı ilə qabaq-qabağa dayandı, dərəni mühasirəyə aldı.

Dərənin içində mühasirədə qalan düşmənlər əskərlərinin çox hissəsini ələ keçirdi. Sonra onları səf-səf cərgəyə düzdü və Qarşı qalasına doğru üz tutdu. Teymur bu əməliyyatda təcrübədə görüb inandığı bir həqiqətə daha çox inandı: “Dost hər yerdə lazımdır.”

O, türkcə Əmir Hüseynə ağağıdakı beyti yazıb göndərdi:

Yarqə yetkur, səba kim məkr qalmışdır mənğə,

Qıldı ersə kimğə məkrin qaytadur bir gün ənqə.

Mənası belədir: “Səba yara çatdır ki, mənə kələk gəlmişdir, // Kimsə kələk gəlmişdirsə, bir gün onun özünə qayıdacaq.”

Məktub Əmir Hüseynə çatdı. O, məktubu oxudu və xəcalət çəkdi. Teymurdan üzr dilədi. Mərd və böyük Teymur yenə əmir Hüseynin sözünə inandı və onu bağışladı.

Teymur və özbək tayfaları

45

Teymur uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirsə də, səltənətin möhkəmlədirsə də, onu narahat edən və düşündürən bir neçə məsələ qalırdı. Bu narahatlığı doğuran Cetenin və İlyas xocanın qoşunları idi. Teymur onların qoşunlarını Mavəraünnəhrdən* qovub, Xocavənd çayının o bir tayına göndərsə də, təhlükə sovuşmamışdı. Özbək tayfalarının ayrı-ayrı dəstələri Mavəraünnəhrin qalalarında məskunlaşıb yerlərini bəkitmişdilər. Teymur onları yenmək üçün üstlərinə qoşun göndərmək istəyirdi. Lakin bir ehtimal onu daim təşvişə salırdı: “Əgər bu işin həlli uzun sürsə, onda necə olsun?..” O, bu haqda düşünərkən

* Məvarə -ərəbcə bir şeyin arxasında, o tayında olan. Nəhr - ərəbcə çay, axar su. Mənası: Axar çayın arxasında olan yer, şəhər, məkan.

qalalarda sığınib gizlənən özbəklər barəsində xəbər gətirdilər. Xəbərdən yəqin etdi ki, qoşun bölüklərini qalaların üstünə göndərmək doğru olmaz. Başqa tədbir görmək lazımdır. Teymur İlyas xocanın adından qalalardakılara müraciət yazdırdı, onlara dava-şavasız təslim olmağı duyurdu. Həmin yarlığı özbəklərdən birinin əlinə verdi və qoşunundan bir dəstə ayıraraq qalalara yola saldı. Qalalara göndərdiyi əskərlərə əmr etdi:

- Orada dava-qalmaqal qaldırın! Özünüzü düşmənlərə görk edin!

Əskərlər sərkədənin əmrini yerinə yetirdilər. İlyas xocanın tələbi yazılan fərman (yarlıq) düşmənin əlinə çatınca və onlar Teymur əskərlərinin dava-qalmaqalını görüncə, gecənin qaranlığında qalaları buraxıb qaçdılar. Beləliklə, Teymur Mavəraünnəhr torpağında onu öldürmək niyyətində olan zülmkarlardan təmizləndi və məmləkət büsbütün onun əlinə keçdi.

46

Teymur, aralarında qohumluq əlaqəsi olduğuna görə, kürəkəni Əmir Hüseynə yenə güzəştə getdi. Hörmət əlaməti olaraq, Bəlx ilə Hisari-Şadman vilayətlərini ona peşkəş etdi. Bu, Teymurun sözlünə, əhdinə, Qurani-Məcidə nə dərəcədə sədaqətli və mərd olduğunu göstərir. Ancaq Əmir Hüseyn, Teymurun söylədiyi kimi, ona etdiyi ehsanı, göstərdiyi hörmət və ehtiramı ayaqladı, onu öldürmək qəsdinə düşdü. Artıq bıçaq sümüyə dirənmişdi. Teymur məsləhət və məşvərət keçirib, onu öldürmək qərarına gəldi.

Teymurun dalbadal qazandığı qələbələrə, müzəffər yürüşlərə Əmir Hüseynin paxıllığı tuturdu. Paxıllıq, xəbislik onu içindən didib parçalayırdı. O, Teymura da, hərəmxanasındakı kiçik bacısına da çox əzab və əziyyət vermişdi. Əmir Hüseyn Mavəraünnəhri Teymurun əlindən

alacağına, onu öldürüb səltənət taxtında özü oturacağına ümid edirdi. Heyhat!..

Onların aralarında dəfələrlə dava düşmüşdü, ancaq hər dəfə də Teymur qalib gəlmişdi. Yalnız birçə dəfə az qalmışdı ki, Teymuru öldürsün. Əmir Hüseyn məğlubiyyətlərini ona bağışlaya bilmirdi. Hakimiyyət ehtirası onun gözlərini bağlamışdı. Dikbaş olduğuna və pis yola düşdü-yünə görə əmirləri ondan üz döndərmişdilər. O, Xuttalan hökmdarı Əmir Keyxosroyun kiçik qardaşını qətlə yetirmişdi. Keyxosroy buna görə ona düşmən kəsilmişdi.

47

O, Teymuru məhv etmək üçün qərargahını Bəlx şəhərinin yaxınlığına köçürmüşdü. Teymur bu xəbəri eşidən kimi hərəkətə keçdi. Əmir Hüseynin üstünə getdi. Yol uzunluğunu müzəffər qoşun dəstələri gəlib onun əskərlərinə qoşuldu. Teymur Bəlx şəhərinin həndəvərində düşərgə saldı. Əmir Hüseyn onun üstünə yeriyib müharibəyə başladı. Axırda qaçıb özünü qalaya saldı. Burada başına nə gəldisə, Teymurun dediyinə görə, öz əməlinin ucbatından gəldi. Şəmşirin zərbəsilə onu yrə sərdi. Əmir Hüseyn layiq olduğu cəzaya çatdı. Teymur bir qədər rahat nəfəs aldı. Artıq başına gələnlər ona bir dərs, qazandığı təcrübə bir məktəb olmuşdu.

48

Ulu Teymur dərin düşüncəyə dalmışdı. Vaxtilə ona bir çox pisliklər edib qorxulu gəzənləri, tutduqları əməllərə görə öldürüləcəklərini güman edib vahimə içində yaşayanları öz həmvətəni eləmək haqqında düşünürdü. Əmir Nüseyn öldürüldükdən sonra onun hərbi qulluqçuları və əmirləri elə güman edirdilər ki, Teymur onları da öldürəcək. Onun özü də əvəllər belə düşünmüşdü. Ancaq sonralar “axı, onlar əskərlərdir” deyib fikrindən dönmüşdü.

Bədəxşan hakimlərindən biri döyüşlərdə dəfələrlə Teymurla üz-üzə gəlmişdi, qılıncları bir-birinə dəymişdi. Həmin əmir Əmir Hüseynin qətlini eşidən kimi Teymurun qəzəbindən qorxuya düşərək qaçmışdı. Teymur onun dalınca qoşun göndərmədi. Özünün dediyi kimi, “əgər qoşun göndərsəydim düzgün iş tutmamış olardım.” Buna görə də o, özünü elə apardı ki, guya əmir Hüseynin əmir-lərini unutmuşdu. Teymur onları öz tərəfinə çəkmək üçün fənd və siyasət işlətdi. Məclis və yığıncaqlarda qaçqın əmir haqqında xoş sözlər söylədi. Onun mərdliyini, bəha-dırlığını öydu. Dostları qaçqın əmirə bu məzmununda bir məktub göndərdi: “Əmir Teymur sənə münasibətdə mərhəmət və inayət məqamındadır.” Qaçqın əmir bundan təsirlənərək Teymura məktub göndərdi. İnayət və mərhəmətinə ümid bağlayaraq, ona pənah gətirdi...

49

Artıq Mərkəzi Asiyanın böyük bir hissəsi Teymurun hakimiyyəti altında idi. O, səltənəti genişləndirmək və yeni torpaqlar zəbt etmək haqqında düşündürdü. Öncə Xorasanın paytaxtı Heratı tutmaq qərarına gəldi və bu məqsədlə şura keçirdi.

Əmir Hüseyn qətlə yetirildikdən sonra onun tabeliyində olan Bəlx şəhərinin Hisari-Şadman və Bədəxşan vilayətlərinin Teymurun ixtiyarına keçməsi xəbəri ildırım sürətilə Xorasana yayıldı və Xorasan hakimi Məlik Qiyasəddinə* çatdı. Qorxu və vəsvəsə bir anda onun canına çökdü. Məlik Qiyasəddin hərbiçilərini və qoşunlarını toplayaraq müdafiə olunmağa hazırlaşdı. Teymur əshabələrilə məşvərət etdi. Xorasanlıların “başlarının altına yastıq qoyaraq”, onları qəflət yuxusuna vermək üçün hərbi hiylə işlətmək barəsində düşündü.

* O, kürd sülaləsinə mənsub hökmdar idi. Əsl adı Qiyasəddin Pir Əlidir. Teymur 1381-ci ildə onu taxtdan salmışdır.

Yürüşdən geri qayıtdı və özünü elə göstərdi ki, guya Səmərqəndə yürüş etmək fikrindədir. Bunu görən Məlik Qiyasəddinin əli-qolu və dili açıldı. Kürd hökmdarı zülm və sitəmini gücləndirdi. Teymurun hücum təhlükəsinin sovuşduğunu duyub arxayılnaşdı. Teymur özü-özünə dedi: “İndi xorasanlıların ürəyi məndən arxayındır, onların üstünə hücum etmək olar.” O, Bəlxə saxladığı əskərlər ilə qayıdaraq, Herata yürüş etdi. Məlik Qiyasəddin qəflət yuxusunda yatarkən onu basdı. O, çarəsiz qalıb şəhəri tərk etdi. Xəzinəsi, var-dövləti Teymura qismət oldu. Xorasan onun ixtiyarına keçdi. Xorasan əskərlərinin hamısı Teymura tabe oldu.

50

İrəlində, necə deyərlər, onu Seistan, Qəndəhar gözləyirdi. O, bu ulusları zəbt etmək üçün xüsusi müşavirə keçirdi. Xorasan məmləkəti Teymurun əlinə keçdikdən sonra əmirləri Teymura təklif etdilər ki, həmin ölkələrə qoşun göndərsin Teymur onlara dedi: “Əgər qoşun təkbəşinə bu işin öhdəsindən gələ bilməsə necə?.. Onda özümün ora getməyi lazım olacaqdır.” Məsləhət oldu ki, Teymur həmin diyarların hakimlərini öz tərəfinə çəkmək üçün onlara aşağıdakı məzmununda məktub göndərsin: “Əgər mənə qoşulsanız, xilas olacaqsınız, mənə qarşı çıxsanız, yeniləcəksiniz. Yeniləcəyiniz təqdirdə gözləriniz çox şeylər görəcek.” Teymur bu haqda yazır: “Həmin tədbir taleyimlə düz gətirdi. Fərmanım hökmdarlara yetişən kimi itaətkar başlarını tabeçilik məqamına qoydular.”

Teymur qansız, davasız-savaşıq Əfqanıstanı hakimiyyəti altına aldı. Bu, onun siyasətinin, ağıl və hiyləgərliyinin qüdrətinə dəlalat edir. Hüseyn Cavid “Topal Teymur” tarixi dramasında bunu nəzərə almış, oxucu və tamaşaçıların diqqətinə çatdırmışdır.

Həmin itaətkar təbəçilikdən sonra Teymur Urus xanı darmadağın etmək və Dəşti Qıpçağı tutmaq haqqında düşündü və bugünkü anlayışla desək, hərbi şura keçirdi.

51

Böyük Teymur yorulmaq bilmədən yürüşlərini davam etdirir, bir-birinin ardınca Teymur epoxasının yeni səhifələrini yazırdı. Gilan, Cürcan, Mazandaran, Azərbaycan, Fars, İraq... ölkələrini zəbt etmək haqqında düşünürdü. Bu məqsədlə o, məsləhət və məşvərətə başladı...

İraq əhalisinin müzəffərləri – 1314-1393-cü illərdə Cənubi və Qərbi İranı idarə etmiş sülalə ayrı-ayrı tayfalardan olan hökmdarların zülmündən Teymura şikayət ərizəsi yazdılar. Teymur fürsəti əldən vermədi və dərhal İraqa yürüş etməyi qərara aldı. Ağılına belə bir fikir gəldi: “Əgər həmin məmləkətlərin padşahları ittifaq bağlayaraq, mənə qarşı birləşsələr, onda necə?..” Əmirləri ona müharibə etməyi məsləhət gördülər. Özü bu qərara gəldi: “Həmin məmləkətlərin padşahlarını ayrı-ayrılıqda özümə təbə etmək, itaətə gəlməyələri isə cəzalandırmaq.”

Teymurun, belə deyək, qucağına ilk öncə atılan Mazandaran hakimi Əmir Əli oldu. O, Teymura peşkəş göndərdi və məktubunda bunları yazdı: “Biz Həzrəti Əlinin törəmələrindən olan camaatıq. Burada payımıza qail olub gün keçirməkdəyik. Əgər buranı tutmaq istəsəniz, gücünüz yetər. Əgər əfv etmiş olsanız, daha yaxşı olar.” Teymur Mazandaran hakiminin müraciətini xeyirliyə yozdu. Mazandarani Əmir Əlinin özündə saxladı, Gilan və Curcana doğru yola düşdü. Həmin məmləkətlərin hökmdarları onun təbəçiliyindən imtina etdilər. Teymur qoşununun qəzəbli bölümünü onların üstünə yeritdi. Özü isə İraqa qoşun çəkdi və İsfahani zəbt etdi. İsfahan əhalisinə ehtiram göstərərək, İsfahan qalasını

onların ixtiyarına buraxdı. İsfahanlılar üsyan qaldıraraq, Teymurun darğasını və minlərcə əskərini öldürdülər. O, İsfahan əhalisini bir ucdan qırmaq haqqında buyuruq verdi...

İsfahan qırğınının sonra Teymur Farsın paytaxtı Şirazi və İraqın qalan hissələrini zəbt etməyi qərara aldı.*

Farsın paytaxtı Şiraza doğru

52

İsfahan hadisələrindən sonra Şiraz əhalisi də Teymura tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Buna görə də onlara cəza vermək üçün o, İraqın üstünə yeni bir yürüş etdi. 80 min süvari əskər topladı. Sonra öz-özünə dedi: “Əgər mən bu qədər qoşunla İraqa girsəm, qoşunum ora yerləşməyəcək. Buna görə onu bölüklərə ayırmaq lazımdır. Bölükləri bir-birinin ardınca ora hücumla göndərməliyəm.” Teymur qoşununu 3 bölüyə ayırdı. Onlara özündən irəlidə getməyi buyurdu. İraqın hər tərəfini bürüyən düşmən əskərlərinin hamısı bunu görüb pələsəng olub dağıldılar. Teymur qoşunu Şirazın üstünə yeritdi. Döyüş meydanında müzəffərlik sülaləsindən olan İraq və Fars hakimi (1387-1393) Şah Mənsurla Teymur üz-üzə gəldi və cəzasını da aldı. Bundan sonra o, Toxtamışa cəza vermək haqqında düşündü.

Bağdad və Ərəb İraqına səfəri

53

* O, Şirazi zəbt edərkən böyük fars şairi Sədi Şiraziyə hörmət əlaməti olaraq, qoşunu şəhərə yeritməmişdir.

Qeyd. Fransız yazıçısı Fransua Künenin yazdığına görə, Teymur İranı istila edərkən, Firdovsiyə hörmət əlaməti olaraq, qoşunu onun dəfn edildiyi Tus şəhərinə buraxmamış, özü qəbri ziyarət etmişdi. Qəbiri açdırmış, içində bir çox çiçəklərin bitdiyini görmüşdü (Əmin Abid. Firdovsi və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 2007, s. 235).

Əmir Teymur, demək olar ki, günbəgün, aybaay ərazisini genişləndirirdi. Onun növbəti yürüşü Bağdada (Darüssəlama) və Ərəb İraqına doğru idi; O Bağdada və İraqa ki, vaxtilə Səlcuqlar hakimiyyəti altında olmuş, Bağdad Səlcuq imperiyasının dini mərkəzi sayılmışdı.

O, Əcəm İraqı ilə Farsı zəbt etdikdən sonra Qütb ül-əqtab* pirindən ona belə bir məktub gəldi: “Ərəb və Əcəm İraqlarının böyük qəhrəmanlarına Allah-təala Ərəb İraqı ilə Əcəm İraqını peşkəş verib.”

Bu dəfə də belə oldu. O, Bağdadı zəbt etmək üçün əshabələrilə məsləhətləşdi. Bilmək istədi ki, Bağdad qoşunu nə vəziyyətdədir. Özü söylədiyi kimi, “təhər-töhürü, nəyə qadir olması haqda məlumat topladım”. Məlumat toplamaq üçün Sultan Əhməd Cəlayirin hüsuruna elçi göndərdi. Elçi ona Bağdaddan bu məzmununda bir məktub yazıb göndərdi: “Sultan Əhməd gözlü-qulaqlı bir torba ət imiş.” Teymur, özü düşündüyü kimi, Tanrının inayətinə sığınaraq, Bağdadın üzərinə yeridi. Sultan Əhməd qaçmağı qalmaqdan üstün tutdu və Kərbalaya doğru götürüldü. Bağdad Teymura qismət və tabe oldu.¹

54

Teymur bütün fəaliyyəti və yürüşləri zamanı məsləhət və məşvərətsiz heç bir iş görməmişdir. Böyük qələm sahibi Hüseyn Cavid bunu unutmamış, “Topal Teymur”da diqqət mərkəzində saxlamışdır.

* Qütbülər qütbü, övliyalara aid edilən yüksək fəxri ad.

¹ **Sobutay.** [Yıldırım] Yalnız Qara Yusifi himayə etmiyor, hətta Bağdad sultanı Əhməd Cəlayiri də ittihadə cəlb etmiş, həm də bizim əleyhimizə...

Birinci növbətçi. Mısır və Şamda dökdüyümüz qanlar hənuz qurumamış.

“Topal Teymur”

Teymur. Bununla bərabər bən şimdiyə qadar qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər... Bən daima həkim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlar ilə müşavirə yaptım...

Xalis Teymur təfəkkürü və düşüncəsinə aid sözlərdir!.. Müəllifə həmin sözləri obraza dedirtmək həm tarixdən, həm də müasir sovet gerçəkliyindən irəli gəlmişdir.

Dramaturq pyesdə Misir, Şam və Əhməd Cəlayirin adını bir neçə yerdə qeyd etmişdir. Pyesə müraciət edək.

Teymur. Ordumuz bir həftə sonra Mısır-Şam tərəflərinə hərəkət edəcəkdir. Ümidvaram, bu gün-yarın Mısır və Şam səfərlərimiz də yazdığın [Şairin] tarixin ilavələri sırasına keçər... Demək [Yıldırım] bənim düşmanım Qaraqoyunlu Əmiri Qara Yusifi yenə himayə etmək istiyor, öyləmi?

Sobutay. Yalnız Qara Yusif himayə etmiyor, hətta Bağdad Sultanı Əhməd Cəlayiri də ittihadə cəlb etmiş, həm də bizim əleyhimizə.

55

Möhtəşəm qələbələrdən sonra türk bahadırı, xaqanlar xaqanı, "İslamın şəmşiri" Teymur Asiya, Avropa və Afrikanın böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirir. Asiya qitəsində zəbt etmədiyi Çin və Hindistan qalırdı. O, bu ölkələri fəth etmək arzusuna çoxdan düşmüşdü. Ancaq öncə Hindistanı tutmaq istəyirdi. O, bu məqsədlə genişləndi. Hər şeydən əvvəl məsələ ilə ilgili övladlarının və əmirlərinin fikirlərini öyrənməyə qərar verdi. Rəylərini öyrənmək üçün onları məşvərətə topladı. İlk öncə nəvələrinə söz verdi. **Əmirzadə Pirməhəmməd Cahangir** dedi:

- Əgər Hindistanı tutmuş olsaq, oranın altunları ilə bütün yer üzünə yiyələnəcəyik.

Əmirzadə Məhəmməd Sultan:

- Hindistanı tutmağına tutaq, ancaq qarşımızda əngəllər var. Birincisi, çayları, ikincisi meşələri və cəngəllikləri, üçüncüsü, mükəmməl silahlanmış hərbiçiləri, dördüncüsü, adamyeyən filləri çoxdur.

Əmirzadə Sultan Hüseyn:

- Əgər Hindistanı əlimizə keçirə bilsək, dörd iqlimə hökmran olarıq.

Əmirzadə Şahruh:*

- Mən türklərin qanunundan [Yasa] oxumuşam ki, dünyada beş şan-şövkətli padşah varmış. Dünyada böyüklüyünə hörmət eləyərək, adlarını dilə gətirmirəm. Ləqəbləri ilə deyirəm: Hind padşahı çay, Rum padşahı qeysər, Çini Maçin padşahı fəqfur, Türküstan padşahı xaqan, İran və Turan padşahları şahənşah. Şəhanşahın hökmləri həmişə Hindistanda yerinə yetirilmiş. Hazırda İran və Turanzəmin əlimizdə olduğu üçün Hindistanı da özümüzə tabe və özümüzdən asılı etməyimiz zəruridir.

Əmirilər:

- Turalım ki, Hindistanı almışıq. Lakin orada yurd salıb dayanmış olsaq, gələcək nəsillərimiz məhv olacaqdır. Törəmələrimiz öz əsl-nəsillərindən gen düşəcəkdir. Dilləri hind dili olacaqdır...

Əmir Teymur Hindistana yürüş etmək fikrində olduğunu və məqsədini bir də açıq bildirdi. Yürüşdən imtina etməyə razı olmadı və əmirlərinə belə dedi:

* Teymurun kiçik oğlu.

- Ətəyinə sığınıb üzümüzü Allah-təalaya tutaq. Müharibə eləyib-eləməmək barəsində Qurandan fal açaq. Tanrının buyuruğu nə olsa, ona da əməl eləyək.

56

Əmirlərin hamısı Teymurun təklifini bəyəndi. Qurani-Kərimdən fal açanda bu kəramətli ayət çıxdı: “Ey Peyğəmbər, kafirlər və nifaq salanlara qarşı cihad elə!”

Üləma həmin ayələrin məzmununu əmirlərə izah etdikdə, onlar başlarını yerə dikib səssiz-səmirsiz dayandılar. Onların səslərini içinə salmaları Teymurun ürəyincə olmadı. O, daxilində bir xeyli götürqoy etdi. Hindistanı zəbt etməyə razılıq verməyən əmirləri vəzifələrindən götürmək, qoşunlarının ixtiyarını qalabəylərinə tapşırmaq fikrinə düşdü. Öz-özünə düşündü: “Onlar mənim ürəyimi nə qədər qanla doldurmuş olsalar da, axırda fikrimə şərək oldular və ürəyimdə qubar yeri qalmadı.”

Dünyanı fəth etmək üçün yaradılmış bu Allah bəndəsi, başqa cür də düşünə bilməzdi!..

Teymur məşvərət və sorğu ilə kifayətlənmədi. O, təzədən məşvərət – hərbi şura çağırırdı. Sonra, özü demişkən, uzunü iqbalının mənzilinə - Hindistana doğru çevirdi. Əllərini göyə açdı, Ulu Tanrıdan zəfər və fəth dilədi, zəfər və fəth fatihəsini oxudu.

57

Əmir Teymur Dehliyə qoşun yeritmək üçün hərbi şura çağırırdı. Ordusu Hindistana doğru istiqamət aldı. Ordunun sol cinahında dayanan 30 min əskərin başında onun nəvəsi Əmirzadə Pirməhəmməd Cahangir dayanırdı. Babə nəvəsinə buyurdu: “Süleyman dağı boyunca irəlilə. Sind çayını adlayan kimi Multan vilayətinin üstünə hücum et keç və oranı zəbt et!” O, Sultan Məhəmməd Xana, Əmirzadə Rüstəmə və başqa əmirlərə tapşırdı ki, 30 min-

lik sağ cinah bölüyünün atlıları ilə Sind çayından adlayan-
dan sonra Kəşmir dağının ətəyindəki yollarla irəliləyib,
Lahur vilayətinə basqın etsin.

Teymurun özü 32 minlik gül (mərkəz) bölüyünün
yanında qaldı. Bu minvalla Teymur 92 minlik qoşunla
Hindistanı zəbt etməyə girişdi. Sonralar o, bu haqda belə
yazacaq: “Bu sayın [32 min] Allahın yerdəki elçisi
Məhəmmədin (Ona Tanrının mərhəmətləri və salamları
olsun) şərəfli adlarının saylarına uyğun gəlidiyi üçün bunu
istiqlalının xeyirli və mübarək bəliirləri sırasına saldım.”²

58

Teymur Allahın adı və köməyi ilə atlanıb yola düşdü.
Gəlib Bədəxşan həndəvərindəki Əndərab adlanan yerdə
düşərgə saldı. Bir neçə gün burada qaldı. Sonra Kafur
dağında məskən salmış kafirlərə hücum edib, qələbə
çaldı. Sonra ül-hərbə - Hindistan qəzavətinə qərar verdi.

Teymura xəbər gəldi ki, bir dəstə əfqan Hindistana
gedən yolda basqıncılıqla məşğul olur, adamları qarət
edir. Xüsusən Kərkəs qəbiləsinin başçısı Musa Əfqan
həddini aşmışdır. O, İrab qalasına od vurub yandırmış və
onu ələ keçirmişdi...

Teymur qalanı Musa Əfqandan azad edir. O, öz
layiqli cəzasına çatır. Hindistana yol açılır.

Yeri gəlmişkən deyim ki, Teymurdan qabaq Hindis-
tanı makedoniyalı İskəndər zəbt etmişdi. O, bura uzun bir

O r x a n. Teymur son səfərində, Hindistana hücum edərək Səmər-
qənd inzibatını gözetmək için bəni burada bıraqdı...

Ş a i r. İştə son səfərlər... Türküstan ordusunun Kışmir səhrasındakı
müvəffəqiyyətləri və sarsılmaz Xaqanın Hindistanı fəth etməsi...

C ü c ə. ...Xorasana girdim, bütün İrani devirdim, Moskof tərəflərini
sardım, Hindistana vardım...

“Topal Teymur”

² Əmir Teymurun vəsiyyətləri, Bakı, 1991, s. 40.

məsafə qət edərək gəlmiş, böyük əzab və əziyyətə düçar olmuş, hətta əskərləri ilə fəteh arasında konflikt baş vermişdi...

Mərkəzi Asiya torpağında böyüyüb boya-başa çatan Teymur da az yol gəlməmişdi. O, Bağdad, Ərəb və Əcəm İraqı və Dəşt Qıpçağı zəbt etdikdən sonra Hindistana yola düşmüşdü. 92 minlik qoşunu Hindistana yeritmək, ona rəhbərlik etmək, əskərləri aclıqdan və susuzluqdan qorumaq, onların döyüş ruhunu saxlamaq hələm asan məsələ deyildi. Teymur çox yürüşlərdə istədiyinə nail olmuşdu. Bu yürüşündə də nail olacaq. İskəndər qoşunlarında olduğu kimi, Teymur qoşunlarında narazılıq, demək olar ki, olmayacaq...

59

O, Sultan Mahmudu və Dehli hakimi Məllu Xanı enmək qərarına gəldi. 50 min atlı və piyada əskərdən, zəncirə vurulmuş 120 fildən ibarət qoşunu olan Sultan Mahmud ilə Məllu Xan Dehli qalasını möhkəmləndirib, Teymurla müharibə etmək fikrinə düşdülər. Onlar elə güman edirdilər ki, Teymurun qoşunları uzaq yol gəldiyindən yorulub əldən düşüblər. Buna görə də düşmənlə vuruşmaq asan olacaq. Teymur gələcəkdə bu haqda belə yazacaq: "Onların qoşunlarının sayını və gücünü bildikdən sonra ürəyim sındı. Düşündüm, əgər Dehli qalasını ələ keçirməyə getsəm və bu iş uzun müddət sürsə, nə etməliyəm? Düşünüb-daşındıqdan sonra bu qərara gəldim ki, düşmənin qoşunları

Şair. Fəqət azacıq istirahət də lazım (*Teymurun taxtı önünə sərilmiş qaplan dərisini göstərir*). İştə Hindistanda Qanj nəhri kənarında avladığın qaplanların dərisi hənuz qurumamış, Sultan Mahmud ölkəsində aqıtdığın qanların izi hənuz topraqdan silinməmiş...

Teymur. ...Hindistana yürüdüm. Sultan Mahmud ordusu Qanj nəhri kənarındakı qaplanlar kibi oqlarıma şikar olub diz çökdülər...

"Topal Teymur"

cəsəretlənib qaladan çıxanda, cərgəyə düzülüb döyüş meydanına girəndə özümü gücsüz və onlardan qorxmuş kimi göstərim. Bu fikirlə də qoşundan xeyli aralıda xəndək qazdırdım. Qoşunumla bərabər xəndəyin içində yerbəyer olandan sonra ləşkərimin bir bölüyünü döyüşə buraxım.”

Teymur bu cür də edir. Ləşkərinin bir bölüyünü döyüşə buraxır və onlara tapşırır: “Düşmən qabağına gedərkən özünüzü gücsüz, guya qorxuya düşmüş kimi göstərin. Düşməni ürəkləndirdikdən sonra geri çəkilin.”

Döyüş başlanır. Düşmən əskərləri vəziyyəti görüb ürəklənirlər. Özlərini qalib hesab edərək, döyüş meydanına atılırlar. Teymurun qəzəblənmiş qoşunu ilə üz-üzə gəlirlər. Sultan Mahmud ilə Məllu Xan döyüşə qatılırlar və məğlub olub qaçırlar. Onların, Teymurun dili ilə desək, qiymətə gəlməyən xəzinələri və mal-mülkləri fatehin əlinə keçir. O, Dehlini bir ilin ərzində zəbt edir. Sonra Səmərqəndə qayıdirlar.

60

Mən burada bir maraqlı məsələyə münasibət bildirmək istəyirəm. Asiyanın bahadır və dünyanın ən böyük fateh, sərkərdə və hökmdarlarından bir olan Əmir Teymur, demək olar ki, bütün hərbi yürüşlərində Tanrıya və Qurana güvənir; Qurandan fal açır və həmin falın əsasında da yürüşə başlayır və məğlubliyyətin nə olduğunu bilmir. Möhtəşəm zəfər və qalibiyyətlərdə Allah və Quran Teymura kömək olur və üstəgəl onun böyük hərbi bacarığı və qabiliyyəti, ağılı və zəkası, siyasəti və düzgün seçilmiş hərbi taktikası... Budur Əmir Teymurun zəfər və qalibiyyətlərini şərtləndirən. Bu, birincisi! İkincisi, o, döyüşlərdə bəzən sərkərdə Məhəmməd peyğəmbərin hərbi taktikasından bacarıqla istifadə edir. Bir yürüşdə qoşuna əmir edir ki, dağda saysız-hesabsız tonqallar qalansın. Peyğəmbər Məkkəni fəth edərkən bu üsuldən

yararlanmışdır. Teymur Hindistanı fəth edərkən islam tarixində məşhur olan “Xəndək davası”ndan istifadə edir və zəfər çalır.

Gürcüstan və Misirə yürüşü

61

Hindistan səfərindən sonra Əmir Teymur çox yorulmuşdu. Yorğunluğu hələ onun canından çıxmamışdı. “Hərb Allahına” İraq hakimlərindən şikayət ərizəsi gəlmişdi. Teymur ərizəni oxuduqdan sonra fikrə getdi və əmirlərinə dedi: **“Mən həmişə bu fikirdə olmuşam ki, padşahlar üçün kafirlərə qarşı qəzavat müharibəsi etmədən, dünyanı tutmaqdan yaxşı əməl yoxdur”**.

Gürcüstan imansızlarının üsyan qaldırdıqlarını bilən kimi o, məşvərət çağırdı və dedi: “Həmin diyardakı digər ağzıpozuqların da baş qaldırmasına yol açılmasın deyə, təcili olaraq onları yerində oturtmaq lazımdır.” Sonra Hindistandan yorğun qayıdan hərbiçilərinə üz tutdu və dedi:

- İstəyənlər mənimlə getsin, istəməyənlər Səmərqənddə qalsın.

62

Teymur Xorasan, Qəndəhar, Seistan, Girman, Təbəristan, Gilan, Mazandaran və Fars vilayətlərinə yarlıq (fərman) yazıb göndərdi. Tələb etdi ki, oradakı ləşkərlər müharibəyə hazırlaşsınlar. İsfahan* həndəvərinə gəlib, onun müzəffər qoşunuma qoşulsunlar. Məsləhət gördü ki, hər bir vilayətdə itaətdən çıxan adamları ayrı-

* **Teymur**. Qaraqoyunlu əsirəti İsfahan civarında bizə şəbxun yapıdılar, əskərlərimdən üç bin kişi öldürdülər. Kəllələrindən qüllələr yapdırdım...

“Topal Teymur”

ayrı yerlərə köçürsünlər. Bu cəhətdən o, özünü nümunə göstərdi: “Mən, məsələn, Xorasanda və Farsda dikbaşlıq edənləri Turanzəminə köçürdüm, həmin məmləkətləri müxalifətçilərdən təmizlədim. Sonra Gürcüstan məmləkətinin qalalarını zəbt etmək üçün atlanıb həmin məmləkətin üstünə getdim.”

63

Əmir Teymurun şan-şöhrətinin və qüdrətinin soracağı Rum qeysəri Yıldırımın qulağına çatmışdı. Teymur bu barədə belə söyləmişdi: “Rum qeysəri tabeçiliyində olan Sivas və Malatiya qalalarını və həmin qalalara baxan yerləri zəbt etdiyimi, qalaların içindəki əskərlərin hamısını darmadağın edərək, elədən-elə, belədən-belə pələsəng salmağım barədə xəbəri eşidən kimi damarlarımdakı qeyrət qanı hərəkətə gəldi. Mənim əskərlərimin zərbəsi altından qaçaraq qeysərin qoltuğunda sığınacaq tapan Qara Yusif Türkmənin* təhriki ilə [Osmanlı Sultanı] mənim üstümə qoşun yeritmək qərarına gəldi...”

64

Anadolu Sultanının bəlaya tuş gələcəyi, dövlətinin viran olacağı gün yaxınlaşmaqda idi. O, Qara Yusifin təhrikinə uyaraq, Teymurun üstünə qoşun çəkmişdi. Bundan əlavə, Misir və Şam əskərlərini də köməyə çağırmışdı. Bu, Teymuru haldan çıxarmış və çox qəzəbləndirmişdi. Teymur hücumə keçməzdən əvvəl məşvərət etdi. O, bu haqda belə yazır: “Məşvərət eyləyəndə dedim ki, qoşunumu 3 bölüyə ayırsam yaxşı olar. Lakin müharibədə qalib gələcəyimiz, yaxud məğlub olacağımız alın yazımızın pərdəsi arxasında gizli qaldığı üçün əmirlərimi yığıb məşvərət keçirdim. Onlar özlərini

* Qara Yusif 1389-1400-cü illərdə Azərbaycanın və İraqın hökmdarı olmuşdur.

əsl hərbiçisi kimi apararaq, müharibəyə başlaması məsləhət gördülər.”

Teymur əmirilərini dinlədikdən sonra bir xeyli fikrə getdi. Qeysərin “qeyrət əlovunu” söndürmək üçün ona məktub yollaması qərara aldı. Məktubun qısaca məzmunu belə idi: “Yeri və göyü yaradan Allaha sonsuz şükürlər olsun ki, yeddi iqlimdəki məmləkətlərin çoxunu mənim fərmanıma daxil elədi və dünyanın sultanları, hökmdarları mənə baş əyərək, itaət sırğasını qulaqlarına taxdılar. Öz dərini bilən, həddini aşmayan, ayağını yorğanına görə uzadan bəndəsinin günahlarından Tanrının özü keçsin. Sənin* nəslinin-nəsəbinin kimliyi dünyada hamıya bəllidir. Belə olan halda, özünə yaraşan iş tut, cürət ayağını qabağa qoyma ki, inciklik və möhnət bataqlığında batıb, fəlakət quyusuna yuvarlanmayasan...”

Yeri gəlmişkən deyim ki, mənim duyduqlarıma görə, Teymurun hökmdarlara göndərdiyi məktublarda sanki bir sehr, bir Tanrı gücü olmuşdur...

65

Teymur məktubunda “iqbal qapısından qovulan böhtançı adamların təhriki ilə fəlakət və bəla qapısını yenedən Rum dövlətinin** üzünə açma” sözlərini xüsusi qeyd etdirdi. Bildirdi ki, məktubumu alan kimi Qara Yusifi mənim yanıma göndər. “Dediymi eləməsən, qədər-qismət pərdəsi sənin üzünə qoşunlarımızın səfləri toqquşarkən açılacaqdır.” O, məktubu səriştəli elçilərlə Rum qeysərinə göndərirdi. Sonra Şamın paytaxtı Dəməşq şəhərinə gəldi. Xüms-Hələb yolu ilə Şam tərəfə yollandı. Hələb şəhərinə çatanda xəbər gətirdilər ki, Misir padşahı Məlik Bərquq oğlu Məlik Fərəc Teymurun Dəməşqə

* Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayazidin.

** Osmanlı dövlətinin.

gəldiyini eşidərək, tələm-tələsik Misirdən Dəməşqə doğru yola düşüb. Teymur birləşmiş Misir və Şam qoşunlarının qarşısını almaq üçün yubanmadan atlanıb irəli yeridi. Lakin Məlik Fərac çeviklik göstərüb Dəməşqə Teymurdan qabaq çatdı. Buna baxmayaraq, o, özünü Dəməşqə yetirdi və oranı zəbt etdi. Rum qeysəri Yıldırım Bayazidlə haqq-hesab çəkmək qərarına gəldi.

66

Teymur Şam şəhərini zəbt etdikdən, Misirlə Şamın padşahı Məlik Fərac müharibə meydanını qoyub qaçdıqdan sonra Ruma göndərdiyi elçi Yıldırım Bayaziddən köntöy, təhqiredici bir məktub aldı (Cavid “Topal Teymur”da bu haqda ayrıca bəhs etmişdir).

Bayazid Teymurun Misir və Şam qoşunlarını məğlub elədiyini eşidər-eşitməz fikrə daldı və səksəkəyə düşərək, tələm-tələsik hərbi yürüşə hazırlaşmağa başladı. Teymur dərhal məşvərət keçirdi. Dəməşq şəhərini və Şam vilayətini özünə tabe etdikdən sonra Mosul yolu ilə Bağdada doğru irəlilədi. Daha doğrusu, hərbi manevr etdi və bununla Rum Sultanının onunla müharibə etmək niyyətində olub-olmadığını yoxlamaq istədi. Təbrizə doğru irəlilədi. Əmirzadələrindən birinə çoxlu sayda ləşkər qoşaraq, Bağdadın üstünə göndərdi. Bu zaman Bağdad hökmdarı Sultan Əhməd Cəlayir şəhərin və şəhər qalasının keşiyini çəkməyi hərbi qulluqçusu Fərruxa tapşırırmışdı və ona çoxlu adam qoşmuşdu. Əmirzadə Bağdada çatan kimi şəhəri mühasirəyə aldı və döyüşə hazırlaşdı. Baş verən hər bir vaqeədən Teymura xəbər göndərdi. Teymurun özü Bağdada getmək, şəhəri və qalanı basıb almaq qərarına gəldi. Təbriz yolundan geri qayıtdı. Bağdad üzərinə yürüş etdi və hərbi fənd (taktika) işlədərək, qalanı ələ keçirməyə girişdi. İki aydan bir qədər çox şəhəri və qalanı mühasirədə saxladı, sonra

işğal etdi. Qalanın başçısı Fərrux Dəclə çayında qərq oldu. Teymur şəhərə daxil oldu və buyuruq verdi: “Başsız, pozğun adamların hamısını qılincdən keçirin! Şəhərin imarətlərini və qalanı uçurub yerlə-yeksan edin!”

Əmr yerinə yetirildi. Vaxtilə Səlcuq dövlətinin yaratdığı bir çox imarətlər, mədəniyyət abidələri yerlə-yeksan edildi.

67

Teymur Bağdadı işğal etdikdən sonra Azərbaycana doğru yeridi. Xeyli müddət burada mənzil tutdu. Bu zaman eşitdi ki, Rum qeysəri Hələb, Xüms və Diyarbəkir vilayətlərinə qoşun göndərib. Teymurun əlindən qaçıb qeysərin qoltuğuna sığınan Qara Yusif qarətçilərə başçılıq edir; xüsusilə iki müqəddəs şəhərin – Məkkə və Mədinənin ziyarətinə gedən zəvvarların karvanlarına çoxlu zərər yetirir.

Qara Yusifin zülmkarlığı haqqında Teymura tez-tez şikayətlər gəlirdi. Buna görə də o, Qara Yusifi cəzasına çatdırmaq, Yıldırım Bayazidin kor gözlərini açmaq qərarına gəldi. Bu barədə məşvərət çağırırdı. Hər şəhərdən, hər qəbilədən ləşkər və həşər (kənüllülər) yığıdı. Qoşun cəm olduqdan sonra hicrətin 804-cü ilində (miladın 1401-ci ilində) Azərbaycandan Rum qeysərinin üstünə birləşmiş qoşun yetirdi.* Özündən əvvəl ləşkərinin bir neçə dəstəsini Anadolunun üstünə hücumla göndərdi. Başqa bir neçə bölüyü isə, yürüş yolundakı düşərgə yerlərini nəzərə alaraq, yemək-ichmək tədarük edib gözləmələrini buyurdu. Teymurun özü isə Ancuriya yolu ilə Yıldırımın üstünə qoşun çəkdi. Müharibəyə başladı və Sultani məğlub etdi. Əskərləri Sultani tutub Teymurun

* Həmin hərbi birləşmədə Şirvanşah İbrahim və Şəki hakimi Seydi Əli Ortal da öz qoşunları ilə iştirak etmişdi.

yanına gətirdilər. Teymur ona nə cəza vermişdir? Onun vəsiyyətləri kitabında bu haqda danışılır.

Ancaq İsa Hüseynov bu haqda belə yazır:

- On bir il keçdi. Bu müddətin əvvəlində - 1395-ci ildə Teymur, Toxtamış Astarxanda məğlub edib, vəsaitsiz, ordusuz, köməksiz, kimsəsiz qoyub, yalquzaqtək çöllərə saldı. İldırım Bayəzidi isə 1402-ci ildə Ankara yaxınlığında məğlub edib əsir aldı. Salnaməçi yazır ki, Rumdan qayıdanda o, Bayəzidi dəmir qəfəsdə arabaya qoyub öz yanında aparırmış, gündə bir dəfə atını arabaya yaxın sürüb, qəfəsin dəmirləri arasından onun - Bayəzidin üzünə tükürürmüş, "Varisin Süleyman^{*} səni mühasirədə qoyub qaçdı, səltənətin rəzil oldu!" - deyib, Rumun taleyi barədə hər dəfə bir-birindən ağır xəbərlər danışmış və bununla, çalmasının ucunu sol qaşının üzərindən kor gözünün üstünə sallayıb, tək gözü ilə qırğıtək baxan düşməni sarsıtmağa, sındırmağa, əzab verməyə çalışmış. Nə üçün? Belə hədsiz qəzəbin səbəbi nə imiş? Teymurun ətrafındakı hadisələrin bilavasitə şahidi olub, gördüklərini, eşitdiklərini dübarə qeydə alan salnaməçi Nizaməddin Şami ilə sonralar onun yazdıqlarını təkrar edən digər salnaməçilər bu qəzəbi cümlə cahanda hökmranlıq üçün yaranmış qüdrətli bir cahangirin əbəs yerə böyük iddiaya düşmüş digər cahangirə adi münasibəti kimi, Ankara döyüşündə Bayəzidin ona - Teymura böyük itki verməsi ilə izah edib, həmin döyüşdə hökmdarın əziz və istəkli nəvələrindən birinin ağır yaralandığını, Səmərqəndə aparılıb orada vəfat etdiyini təfərrüatla yazdığı da unutmayıb, əsl səbəb barədə isə işarəyə, eyhama belə yol verməmişdilər

* Sultan Süleyman Qanuni.

və beləliklə, Bayəzidə qəzəbin səbəbi ilə birgə, Teymurun həyatının son illəri də həmişəlik qaranlıq qalmışdı.¹

İ.Hüseynovun son sözlərinə münasibət bildirməyə ehtiyac var. Məncə, Teymurun Bayazidə tükənməz qəzəbinin səbəbi “kəlbi-əqur” və h.b. deyə onu namərdcəsinə alçaltması və təhqir etməsi, məktublarına ədəbsiz cavab verməsi olmuşdu. Teymurun həyatının son illəri yox, Bayazidinki qaranlıq qalmışdı. Teymur Anqara döyüşündən sonra Səmərqəndə qayıtmış, burada dincəlmiş, qüvvə toplamış, sonra Çinə uğursuz səfər etmişdi... Əsirlikdə olan və Teymurun sağlığında ölən Bayazid öz əcəli iləmi ölmüşdü? Harada dəfn edilmişdi? Onun qəbrindən bir iz qalmışdı mı?.. Araşdırdığım qaynaqlarda mən bu kimi suallara cavab tapa bilmədim.

Yeri gəlmişkən deyim ki, xristian Rum qeysərləri Teymura qədər Atillaya (Atlı Xana) və Alp Arslana məğlub olmuşdular. Teymurdan sonra isə Osmanlılara məğlub olacaqlar. Türklər tarixi düşmənlərindən intiqam alacaq və Rum məmləkətini zəbt edəcəklər...

68

Teymur Yaxın və Orta Şərqə, Avropanın bəzi məmləkətlərinə 7 illik yürüşdən sonra zəfər və nüsrət ilə Səmərqəndə qayıdır. Onun son müharibəsi türk Sultanı Yıldırım Bayazidlə olur. Ancaq “Əmir Teymurun vəsiyyətləri” kitabında bu haqda geniş danışılmaz. Fateh son yürüşünü Çinə edir. Lakin o, bu yürüşü başa çatdırma bilmir, xəstələnib yolda ölür.

Hüseyn Cavid “Topal Teymur” tarixi dramasında Teymurun Şərqə və Qərbə yürüşlərini ümumiləşdirmiş, Yıldırım Bayazidlə müharibəsinə geniş yer vermişdir. Bu barədə yeri gələndə.

¹ İsa Hüseynov. Seçilmiş əsərləri. Məhşər, Bakı, 1988, s. 271.

Əmir Teymurun milliyəti

Teymurşünaslıqda mübahisəli məsələlərdən biri Teymurun milliyyətə türk, yoxsa moğol (monqol) olması məsələsidir. Bəzi mənbələrdə,¹ o cümlədən sovet tarixşünaslığında o, türkləşmiş moğol kimi təqdim edilir. Mən hesab edirəm ki, German Vamberi həmin mübahisəli məsələyə son qoymuşdur. Vamberiyə görə, Orta Asiya türkləri arasında qəbilə, nəsil-uruq arasında fərq və münasibət aydın bir surətdə müəyyənləşmişdi. Teymurun “Bərtaş” adlanan nəslə “Kurakən”, yaxud “Kurekan” idi və bu kəlmənin əski türkcə mənası “gözəl” deməkdi. Tarixçilər həmin kəlməni “Böyük Xan” mənasında olan “Kureqan” və “Kurexan” (Куракань, Курахань) şəklində yazmışlar. Kəlməyə baxdıqda Teymurun moğol nəslindən olmasında xəyata yol verildiyi görülür. Tarixçi Mirxond və Şərəfəddinin yazdıqlarını oxuyan Veyl və Hammer kimi məşhur şərqşünaslar Teymuru moğol hesab etmişlər. Nə böyük xəta!.. Teymurun “Qaracar-nuyan” qəbiləsində doğulduğunun iddiası boş bir əfsanədir. “Cəhanquş”da bu xüsusda heç bir kəlmə yazılmamışdır. İranlılar bir zamana qədər Cığatay Xanlığı və bütün Mavəəünnəhr ölkəsini moğol məmləkətinin bir qismi hesab etmişlər. Bu, adı çəkilən ölkədə türklərin moğol əlbisəsi və uyğur xətti kimi işlənmələrindən irəli gəlmişdir. Teymurun moğol kimi iddia edilməsinin səbəbi budur.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, Rəşidəddin, Vəssaf və Mirxond kimi məşhur tarixçilərə mənbə və məxəz olan “Cəhanquş”da Teymurun nəslə və qəbiləsinə haqqında heç bir söz deyilmir.

¹ Ətraflı bax: Автобиография Тимура (Богатырские сказания о Чингис Хане и Аксак Темура), Москва, 1934; Советская историческая энциклопедия, Москва, том I, 1962, с.565; S.Allahverdiyev, Ə.Haqverdiyev. Ümumi tarix, Bakı, 2006, s. 158 və s.

Teymur sarayı nəzdindəki İspaniya səfiri Klavixo yazır ki, Səmərqənd məmləkətinin torpağı Moğolstan və yerli xalqın dili moğol dili adlanmaqdadır. Halbuki moğol dilini Seyhun sahilinin yeni kənarında heç kim anlamır. Seyhun çayının Səmərqənd sahilində işlənən uyğur xətti İran tərəfindən sahil boyunda anlaşılmayıb. İmperator Teymurun moğol yazısını [həm də dilini] yaxşı bilən xüsusi katibləri vardı.¹

Klavixo və Vamberinin yazdıqlarından hər şey gün kimi aydındır. Teymurun moğol, yaxud türkləşmiş moğol adlandırılması məşhuri-qələt və böyük xətdən başqa bir şey deyildir. O, təpədən-dırnağa dək türkəsilli və türksoyludur. Bu cəhətdən H.Cavidin Teymurun şəxsiyyəti və milli mənsubluğu ilə əlaqədar apardığı dərin araşdırmalara yalnız qibtə etmək olar. O, "Topal Teymur"da düzgün olaraq Teymuru əsl bir türk kimi, türk xaqanı kimi vermişdi: "Bana xaqanlar xaqanı Turğay oğlu Teymur derlər. Bən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökmdarı, kəndim Gürkan nəslinin baş qəhrəmanı".

G.Vamberi həmin nəslin adının mənbələrdə "Kurakən", "Kurekan", "Kureqan" və "Kurexan" şəklində yazıldığını qeyd etmişdir. H.Cavid isə onu "Gürkan"* şəklində yazmışdır. Bu da onun tarixi mənbələrə nə dərəcədə dərinlən bələd olduğuna bir sübutdur.

1996-cı ildə Əmir Teymurun anadan olmasının 600 illiyilə bağlı Daşkənddə keçirilmiş Beynəlxalq elmi konfransda Teymurun milli mənsubluğu məsələsinə birdəfəlik nöqtə qoyulmuşdu.

¹ G.Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991, s. 11-13.

* Azərbaycan türkcəsində olan bəzi mənbələrdə "Gürqan" yazılır.

*Dünya ayağısürüşkən qadın
kimidir. Onun aşiqi çoxdur. Əgər
padşah öz səltənətinin ixtiyarını
başqasına vermiş olsa, onun
iştahından padşahlıq keçəcək,
gözünü səltənətin taxtına tikəcək.*

Əmir Teymur

2.2. Əmir Teymurun nizamnaməsi, yaxud tüzükləri

1

Əsər 1989-cu ildə Özbəkistanda özbək dilində nəşr edilmişdir. “Tüzük”ün mənası nədir? Məti Osmanoglu hesab edir ki, Azərbaycan türkcəsində birbaşa qarşılığı yoxdur. Lakin həmin sözün düzüm, nizam, qayda, qayda-qanun, qanun məcəlləsi, buyuruqlar toplusu və s. məna çalarları var. Tarixi mənbələrdə “Tüzüki-Teymur”, “Məlfüzati-Teymur” (“Teymurun söylədikləri”), “Vaqiatı-Teymur” (“Teymurun başına gələnlər”) və s. adlarla qeyd olunmuşdur. Həmin nadir əlyazma XVIII əsrdən başlayaraq ingilis, fransız, urdu və rus dillərinə tərcümə edilmiş, İngiltərədə, Hindistanda, İranda və başqa ölkələrdə bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Azərbaycan oxucuları özbəkcədən Məti Osmanoglunun tərcüməsində 1991-ci ildən tanış olmuşlar. Əsərin qədim nüsxə və əlyazmaları İngiltərə, Fransa, ABŞ, Finlandiya, Danimarka, İran, Hindistan, Türkiyə və Misir kitabxanalarında saxlanılır. Hüseyn Cavid həmin mənbə ilə tanış olmuşdurmumu? Mən hesab edərim ki, bəli, tanış olmuşdur. Bu, İran, Rusiya və Türkiyə nüsxələri ola bilərdi. Ancaq mən üstünlüyü İran nüsxəsinə verirəm.

2

Əmir Teymur özündən sonra dünyanı idarə edəcək nəvə-nəticələri və törəmələri üçün səltənətin idarə

edilməsi haqqında təlimatlar – dəstür ül-əməl yazıb qoyur ki, övladları və törəmələri ona uyğun hərəkət etsinlər, iş görsünlər və səltənəti əllərində saxlaya bilsinlər. Özü 12 şərtə əməl edərək, səltənəti idarə etmiş və zinətləndirmişdir.

1. Yer üzərində Allah-təalanın dinini və Məhəmməd Mustafanın şəriətini irəli apardı. Hər yerdə və hər zaman islam dinini qüvvətləndirdi.

2. 12 təbəqəni və tayfanı təmsil edən adamlarla birgə məmləkətləri ələ keçirdi və idarə etdi. Dövlətin və səltənətin sütunlarını həmin adamlarla qüvvətləndirdi, məclisləri onlarla zinətləndirdi.

3. Məsləhət, gənəşik, tədbirlilik, fəallıq, sayıqlıq və ehtiyarlılıq ilə düşmənlərinin qoşunlarını endi. Səltənət işlərini güzəşt, razılıq, barışıq, urvat, səbr və hövsələ ilə yoluna qoydu (Cavid “Topal Teymur” pyesində bu cəhətlərə xüsusi diqqət və əhəmiyyət vermişdir).

4. Dövlət məsələlərini səltənətin qayda-qanunlarına əsasən həll edir. Buna görə də əmirləri, vəzirləri, sipahıları (sarayda xidmət edən yüksək təbəqəyə mənsub adamlar) və rəiyyəti, başqa sözlə, hər bir təbəqə (sınıf) öz mövqeyindən razı qalaraq, Teymurun xidmətində dayandı və vəzifələrinin böyüdülməsi üçün qalmaqal salmadılar.

5. Vəzifə, fəxri ad və qiymətli əşyalarla əmirləri və sipahılarının könüllərini aldı. Onlara məclislərdə öz yanında yer verdi, himayə etdi. Arxasını onların kişiliklərinə və mərdliklərinə söykəyərək, 27 padşahın taxtını, o cümlədən İran, Turan, Rum*, Məğrib, Şam, Misir, Ərəb İraqı və Əcəm İraqı, Mazandaran, Gilan, Şirvan, Azərbaycan, Fars, Xorasan, Dəşti Cete, Dəşti Qıpçaq, Xarəzm, Xatun, Qabulistan, Baxtrəzəmin, Hindistan və s.

* Osmanlı Rumu.

padşahlıqlarını ələ keçirdi və onların hömkdarı oldu. Teymur bu barədə yazır: “Səltənət xələtimi əynimə geyinən kimi düncliyim və sağlamlığım əlimdən getdi. Öz döşəyimdə rahat yatmaq qismətindən məhrum oldum. 12 yaşımdan dürlü-dürlü diyarları gəzdim, əzab-əziyyət gördüm. Hər cür tədbirə əl atdım, qoşunları sındırdım, əmirlərdən və hərbi qulluqçulardan acı sözlər eşitdim, pisliklər gördüm, lakin eşitdiyimi eşitməzliyə, gördüyümü görməzliyə vurdum”.

6. Tanrının yaratdığı bəndələri ədalət və insaf ilə özündən razı salır. Rəhmini günahlıdan da, günahsızdan da əsirgəmir. Düzgün siyasət və insaf ilə hərbi qulluqçuların, rəiyyəti ümid ilə qorxu arasında saxlayır (Cavid “Topal Teymur”da bu cəhəti qeyd etmişdi). Zalımlardan məzlumların hayıfını alır. Günahkarları camaatın gözləri qarşısında məhkəməyə çəkir. İşinə ziyan yetirənləri güzəştə gedir.

7. Seyidləri, üləmanı, şeyxləri, aqilləri və bilginləri, tarixçiləri seçib etibarlı adamlar sırasına daxil edir, hörmət-izzətlərini gözləyir. Şücaətli adamlarla dostluq edir. Pak niyyətli və təmiz qəlbi kişilərin tərəfini saxlayır. Dərvişləri, fağırları və miskinləri dost gözündə görür, onları incitmir.

8. Başladığı işi əzmkarlıq və qətiyyətlə görür. Ağzından çıxan bütün sözlərə əməl edir. Heç bir kəsə mərdüməzarlıq etmir ki, Allahın qəzəbinə düşər olmasın. Hökmdarların tarix boyu qoyduqları qanunları, adət və

C ü c ə. Bən on iki yaşında ikən kəndimdə bir fərasət və böyüklük duymağa başladım... On səkiz yaşında birincilik və avçılığa həvəs etdim... Əmir Qazana yanaşdım. Hüseyn Kürd ilə savaşdım... Bir çox nifaqlara rast gəldim, əziyyət və möhnətlər çəkdim, acı sözlər və töhmətlər eşitdim. Fəqət bəni tənqid edən şımarıq, qəlbi kor cahillərə əhəmiyyət belə vermədim...

“Topal Teymur”

qaydaları aqil adamlardan soruşub öyrənir; yaddaşında saxlayır, bəyəndiyi xasiyyətlərdən nümunə götürür və ona əməl edir. Dövlətlərin tənəzzül səbəblərini araşdırır və bundan özü üçün nəticələr çıxarır.

9. Rəiyyətin vəziyyətini öyrənir, böyüklərini böyük qardaşı yerində, kiçiklərini övladları yerində görür. Hər yerin təbiətini, elin uruf-adətini öyrənir. Hər bir ölkənin və şəhərin ağsaqqalları və böyükləri ilə dost olur, onların rəyini nəzərə alıb hakim təyin edir. Hər bir məmləkətin vəziyyətini öyrənmək üçün salnaməçilər müəyyənləşdirir. Düzgün olmayan şeyləri yazan vəqəeçiləri cəzalandırır.

10. Hakimlərdən, hərbcilərdən və rəiyyətdən hansı birinin xalqa cəbr və zülm etdiyini biləndə ədalət və insaf naminə dərhal işə əncam çəkir. Hər kəslə öz ləyaqətinə görə davranır. Dostluğun qədrini bilən adamlara urvat, ehsan və hörmət-izzət göstərir. Ona düşmənçilik edib sonradan pəşman olub, diz çökərək and-amanla qarşısına gələnləri bağışlayır. Bu baxımdan ulus əmiri Şir Bəhramı xatırlamaq kifayətdir. Teymur mərdliyi naminə onu bağışlayır.

11. Övladlarını, qohum-qardaşlarını, dost-tanışlarını, bir sözlə, özü ilə dostluq etmiş bütün adamları dövlət və mal-hal mərtəbəsinə yetişəndən sonra da unutmur. Haqlarına xəyanət etmir, doğmalığ mehrini kəsmir. Teymur bu haqda belə yazır: “Həyatın çox isti-soyuğunu gördüm. Gördüklərimdən ibrət alıb, təcrübəmi genişləndirdim. Buna görə də dostla da, düşmənlə də dinc yaşadım.”

12. Dostluğuna – düşmənliyinə baxmayaraq, hərbcilərə hər yerdə hörmət etdim. Çünki onlar ən qiymətli dövlət olan canlarını döyüş meydanlarında fəlakətə atır, canlarını qurban verirdilər (Hüseyn Cavid pyesdə bunu bir cümlədə ifadə etmişdir: “Teymur şahmat oynarkən

belə, taxtadan yapılmış küçük bir piyadayı qeyb etmək istəməz”).

* * *

Hüseyn Cavid “Topal Teymur” pyesində 12 bəndin hamısını nəzərə almışdır. Həmin tarixi həqiqətləri həm baş qəhrəmanın, həm də surətlərin dilindən vermişdi. Elə buradan çıxış edərək, Mustafa Quliyevdən tutmuş, M.Cəfərə qədər, demək olar ki, bütün Azərbaycan sovet tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının dramaturq haqqında söylədikləri qərəzli və əsassız fikirləri alt-üst etmək olar.

3

Əmir Teymur demişdir: “Əgər düşmənin hərbiçilərindən biri öz hökmdarına sidqi ürəklə xidmət edəyərək, müharibədə mənim üstümə qılınc qaldırmış olsa belə, bu cür adamı özümə yaxın, dost bildim. Qarşı-qarşıya gələndə onu qiymətləndirdim, ondan inamımı əsirgəmədim, vəfalığına inandım”.

Bu mənada Əmir Hüseynin adını çəkmək kifayətdir. Toxtamış Xanla əlaqədar baş vermiş bir əhvalat isə daha ibrətamizdir. Toxtamışla döyüşdə əmirləri Teymura xəbər və şikayət ərizəsi yazırlar. Onlar duz-çörəyi və sədaqəti unudurlar. Teymurun düşmənləri, öz sahiblərinin verdiyi çörəyi tapdalayırlar. Sədaqəti bir qırağa ataraq, Teymurun yanına gəlirlər. Teymur onları lənətləyir və deyir: “Əgər siz öz başçılarıңызə sədaqət göstərmirsinizsə, mənə nə sədaqət göstərəcəksiniz?..”

4

Teymur hesab edirdi ki, əgər dövlət din və ayin üzərində qurulmazsa, qanun-qaydaya tabe olmazsa, səltənətin təntənəsi, qüdrəti və dözüümü yox olacaqdır. Belə səltənət çılpaq adama, üstüaçıq, qapısız-darvazasız evə bənzər. Buna görə də onun birinci tüzüku islamı

yaymağa, Məhəmmədin şəriətini qüvvətləndirməyə aid idi. Bu məqsədlə o, qoşun üçün ayrıca, rəiyyət üçün ayrıca qazı təyin etmişdi. Hər bir məmləkətə şeyxülislam göndərmişdi ki, müsəlmanları günah əməllərdən çəkindirsin, onları düzgün və savab işlərə yönəltsin.

Teymur şəhərlərdə məscidlər, mədrəsələr, karvan-saralar tikdirir, çayların üzərindən körpü saldırırdı. Müsəlmanlara islam dini elmlərindən, Quranın təfsirlərindən və fiqhdən dərs demək üçün şəhərlərin hamısına alimlər və müdərrişlər, hər elə, hər şəhərə ədalətli əmirlər təyin etmişdi. Özünün dediyinə görə, o, islam dinini yeniləşdirir, sahibqıranların sayəsində islam müxtəlif ölkə və vilayətlərdə rəvnəq tapırdı. İslam şəriətinə rəvac verilirdi.

5

Teymur səltənətində din və şəriət məsələlərinin düzümünü qaydaya saldıqdan sonra müəssisələr haqqında nizamnamə yaratmağa başladı. Səltənət məsələlərini qayda və qanuna saldı. Birincisi, o, öz səltənətini islam qaydaları əsasında qurdu. İkincisi, hərbiçiləri və rəiyyəti ümid ilə qorxu arasında saxladı. Bu zaman onun dostunun dostluğu daha da gücləndi, düşmənləri isə düşmənçiliklərini yerə qoydu. O dedi: “Mənim boynumda bir kimsənin haqqı vardısı, o haqqı heç vaxt unutmadım. Bir kimsə ilə tanış oldumsa, o kimsəni heç vaxt diqqətimdən kənarda qoymadım.”

Üçüncüsü, Teymur heç kəsdən intiqam almaq niyyətində olmur. Özü söyləmişkən, çörəyini yeyib əvəzində pislik eyləyənləri Allaha tapşırır. İş bacaran, şücaətli ər igidləri yanında saxlayır. Safürekli adamların, seyidlərin, alimlərin və fazillərin üzünə qapısı həmişə açıq olur. Bəd-nəfsli xəsisləri, könlüpozuq qorxaqları məclisindən qovur. Dördüncüsü, o, xalqı xoş üzlə, rəhm və şəfqətlə özünə ram edir. Özü demişkən, işini ədalət ilə yeridir, cəbrdən,

zülmdən uzaq olmağa can atır. Hər təbəqəni, hər qövmü öz mərtəbəsində tutur ki, səltənəti nizama düşsün, dövlət intizama gəlsin.

6

O, səltənətinin qayda-qanunlarını 12 təbəqəyə uyğun müəyyənləşdirmişdi.

Birinci təbəqə: Seyidlər, ülamalar, şeyxlər, fazillər.

İkinci təbəqə: Ağıllı adamlar və məşvərətçilər.

Üçüncü təbəqə: Ağzıdualı adamlar.

Dördüncü təbəqə: Əmirlər, sərhənglər,* sipahlar.**

Beşinci təbəqə: Sipahlar və rəiyyət.

Burada maraqlı bir fakta diqqət yetirmək lazımdır. Teymur Rum yürüşündə sipahlarına keçmişdəki və gələcəkdəki xidmətlərinə görə 7 ilin azuqəsini birdəfəlik verir. Özü söylədiyi kimi, qoşunu və rəiyyəti elə saxlayır ki, biri özünü o birindən üstün tutub, bir-birilə köntöy danışa bilməsin.

Altıncı təbəqə: Ağıllı, təcrübəli, ən inamlı adamlar.

Teymur onlarla sirdaşlıq edir, gizli işləri, məsələləri onlara tapşırır.

Yeddinci təbəqə: Vəzirlər, baş katiblər, divan münşifləri (mirzələri, katbləri).

Səkkizinci təbəqə: Həkimlər,* təbiblər, münəccimlər və mühəndislər.

O, mühəndislərlə birlikdə yüksək imarətlər tikdirib, bağların və gülüstanların layihəsini çəkdirir.

* Qoşun bölükləri, bölüklərin əmirləri (komandirləri).

** Qoşunlar (ordu və rəiyyət).

* Filosoflar.

Doqquzuncu təbəqə: Peyğəmbər və onun övladları və əshabələri haqqında rəvayətlər söyləyən tarixçilər, hədis danışanlar, qissəxanlar.

Onuncu təbəqə: Şeyxlər, sufilər,** Allahı tanıyan ariflər.

On birinci təbəqə: Peşə və sənət sahibləri.

On ikinci təbəqə: Hər bir məmləkətdə və diyarlardakı səyyahlar və müsafirilər.

Teymur yazır ki, mən onların başlarını sıgallayıram ki, müxtəlif məmləkətlərdən mənə xəbərlər gətirsinlər. Hər məmləkətə və hər diyara sövdəkarlar və karvanbaşılar təyin edirəm ki, onlar müxtəlif ölkələrə getsinlər, o yerlərdən zərif parçalar, münasib töhfələr gətirsinlər. Həmin uluslarda yaşayan adamların hal-əhvalı, dolanışıqları haqqında məlumatlar toplansınlar. Hər vilayətdə hökmdarların rəiyyət ilə necə davrandıqlarını mənə dəqiq çatdırınsınlar.

Hüseyn Cavid Teymurun bu kimi işlərini “Topal Teymur” pyesində ümumiləşdirmiş, baş qəhrəmanın dilindən demişdir: “Tüccar və sənətkarlara daha çox suhulət və hörmət göstərməli. Çünki cihan, ancaq ticarət və sənəət sayəsində rifah bulur”.

7

Marksın və Leninin əsərlərilə tərbiyə alan sovet tədqiqatçısı onların sinfilik nəzəriyyəsi ilə Teymurun sinfilik anlayışını müqayisə edə bilər. Mən iddia edirəm ki, sinfilik (təbəqəlik) nəzəriyyəsinin elmi əsası və fəlsəfəsi müsəlman Şərqində türklər tərəfindən qoyulmuşdur. Bu işdə islam alimlərinin və türk hökmdarlarının, o cümlədən

** Bəzi sovet mənbələrində belə bir fikir var ki, guya Teymur hürufilərə və sufilərə qarşı mübarizə aparmışdır. Bu fikir özünü doğrultmur, bəzən onun özü bir sufi təsiri bağışlayır.

Əmir Teymurun mühüm xidmətləri olmuşdur. Marksın və marksistlərin sinfilik nəzəriyyəsi təbəqələr arasında antoqonist ziddiyyət, düşmənçilik və ayrışeçkilik yaradırdısa, Əmir Teymurun təbəqəçilik haqqında anlayışı, görüşü və fəlsəfəsi bəriğışa, mehribançılığa, əmin-amanlığa, səltənət və dövlət işlərinin nizama salınmasına və daha ədalətli idarə edilməsinə xidmət edirdi...

Teymura qədər gəlib-gedən Xarəzm hökmdarları və səlcuqilər nə qədər əsl türk irqindən olsalar da, qərbi islam – İran mədəniyyətinə pərəstiş edirdilər. Bugünkü İranın türk-Qacar sülaləsi türklüyü genişləndirmək və inkişaf etdirmək yolunda bir addım belə atmamışlar.

German Vamberi

2.3. Əmir Teymurun tayfa və xalqları himayə etməsi

1

Günlərin bir günü and-amanla Teymurun üstünə sığınacaq üçün gələn türk, tacik, ərəb və əcəm tayfalarının nümayəndələrini o, hörmətlə qəbul etdi. Əmir onların xahişlərini dərhal yerinə yetirdi. Hərbçiləri hərbə, peşə və sənət sahiblərini, maarif və mərifət adamlarını səltənətin müəssisələrində yerləşdirdi. Sərmayəsi əlindən çıxan sövdəkarlara sərmayəsini yenidən dirçəltmək üçün xəzinəsindən yetərinə altın verdi. Əkinçilərə əkin-biçin üçün yetərinə toxum və avadanlıq verilməsini tapşırırdı. Evi uçan, yaxud ev tikməyə gücü çatmayan fükəraya yardım etdi. Bərk-bərk tapşırdı ki, kim onun hüzuruna gəlmiş olsa, o adam onun diqqətini cəlb etsə, ona özünəlayiq hörmət edilsin. Sovqatla, ənamla yola salsınlar. Kimliyinə baxmayaraq, günahkar olsa belə,

onun ədalət divanına sığınmış adamı bağışlasınlar. Həmin adam ikinci, üçüncü dəfə günah işlətsə, günahına görə cəza versinlər və s.

2

12 şeyi özünə şüar etdikdən sonra Əmir Teymur səltənətinin taxtında tam sərbəst və müstəqil əyləşdi. Təcrübəsində müəyyən etdi:

1. Hökmdar gərək öz sözünün yiyəsi olsun. Bildiyi işin arxasınca getsin. Başqasının sözü ilə iş görməsin. “Yaxşı sözü hamıdan eşitmək zəruri olsa da, başqaları sözdə və əməldə padşaha şərikin, yaxud ondan üstün olmasın.”

2. Hökmdar hər bir şeydə ədalətli olmalıdır. Yanında insafli, ədalətli vəzirlər saxlamalıdır. Padşah zülmkarlıq etsə, vəzir işin çarəsini tapmalıdır. Əgər vəzir zalım olsa, çox çəkməz səltənətin evi yıxılar.

O, bu baxımdan Əmir Hüseynin vəzirini pisləmişdir.

3. Bütün məmləkətdə buyuruq və fərman vermək padşahın ixtiyarında olmalıdır. Hər işdə padşah hökm çıxarmalı, heç kim onun işinə qarışub, hökmünü dəyişdirməməlidir.

4. Padşah bir iş görmək qərarına gəlsə, həmin işin üstündə möhkəm dayanmalıdır.

5. Padşah nə cür hökm çıxarsa belə öz hökmünü yerinə yetirməsi zəruridir.

O, bu mənada Sultan Mahmud Qəznəvini təqdir etmişdir.

6. Padşahlıq işlərini, ixtiyaratını büsbütün başqalarına tapşırmaq olmaz. “Dünya ayağı sürüşkən qadın kimidir, onun aşiqi çoxdur. Əgər padşah öz səltənətinin ixtiyarını başqasına vermiş olsa, onun

iştahından padşahlıq keçəcək, gözünü səltənətin taxtına tikəcək”.

O, bu cəhətdən Sultan Mahmud Qəznəvinin vəzirlərinin ona xəyanət etməsini diqqətə çatdırmışdır.

7. Səltənət məsələləri ilə ilgili hamının sözünü eşitmək, hər bir adamın fikrini öyrənmək lazımdır. “Daha faydalı məsləhətləri könül xəzinəsində saxlamaq, məqam çatanda xərcləmək lazımdır”.

8. Səltənət işlərində, hərbi qulluqçular və rəiyyət ilə bağlı məsələlərdə başqalarının sözlərinə və əməllərinə baxıb, ölçü götürmək olmaz. Vəzirlərin və əmirlərin sözlərini sınağıdan, yoxladıqdan sonra həqiqəti ortaya gətirmək lazımdır.

9. Padşahın zəhmi hərbiçilərin və rəiyyətin ürəyində elə yer tutmalıdır ki, hər kəs onun əmrinin və fərmanının əleyhinə gedə bilməsin. Baş qaldırməsın, padşaha itaət və təbəçilik göstərsinlər.

10. Padşah nə etsə öz iradəsincə etməlidir. Padşahların padşahlığı hökmündədir. Xəzinə, qoşun, rəiyyət və səltənət onun hökmünə təbə olmalıdır.

11. Səltənət məsələlərində və hökm yeritməkdə və yürütməkdə padşah özünü tək və şəriksiz saymalıdır.

12. Padşah məclis əhlindən ağah və ayıq-sayıq olmalıdır ki, onların ayıb işlərindən xəbərdar ola bilsin.

Teymurun özünün başına belə bir iş gəlmişdir. Onun məxsusi məclisindəki bir neçə vəzir və əmiri casuslara işləmişdir. O, bunu bildikdən sonra onları cəzalandırmışdır.

* * *

On ikinci bənddəki tələb və təlimatla bağlı Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayazidə Əmir Teymur müqayisəyə

gəlməz. Teymur səltənətində və sarayda baş verən və vermiş bütün işlərdən xəbərdar olduğu halda, Yıldırım daha çox arvadı serb qızının təsiri altına düşərək, vaxtının çoxunu eyş-işrətdə keçirmiş, sarayda baş verən işlərdən bəzən xəbəri olmamışdır və s.

2.4. Əmir Teymur bir qanunverici kimi

Əmir Teymur yalnız ölkələr basıb, möhtəşəm səltənət yaratmırdı, o, həmçinin öz dövlətini idarə etmək üçün qanunvericilik bazası hazırlayırdı. Qədim türk dövlətlərində ona “Yasa” (bugünkü Türkiyədə “Ana Yasa” - Əsas qanun) deyirdilər. Teymur öz dövründə həmin dövlətçilik ənənəsini davam və inkişaf etdirir, öz səltənətinin idarə edilməsinə uyğun qanunlar məəcəlləsi (toplusu) hazırlamışdı.

O, sipah saxlamaq üçün əmr etdi: Əlindən iş gələn səriştəli 10 nəfər hərbiçi yığılsın. Onlardan hansı birinin şücaətli, batırlığı daha artıqdırsa, qalan 9 nəfərin razılığı ilə başçı seçilsin və onbaşı qoyulsun. 10 nəfər yüzbaşı toplansın, əmirzadələrin içindən ağıllı, bahadır, şücaətli bir adam seçilsin, adını minbaşı (tümənbaşı) qoysunlar. Əgər təbəçiliklərindəki adamlar biri ölsə, yaxud qaçıb yayınsa, onun yerinə yeni adam təyin etmək onbaşıların səlahiyyətində qalsın. Buna uyğun olaraq, yüzbaşılar onbaşılar, minbaşılar yüzbaşılarını təyin etsinlər. Dava-qırğın günlərində minbaşıların hökmü yüzbaşıya, yüzbaşınınkı onbaşıya, onbaşınınkı isə əlinin altında olanlara aid edilsin. Əgər həmin qaydaya etiraz edən olsa, cəzasına çatdırılsın. Əgər müharibə ilə bağlı məsələlərdə kim əyər-əskiyə yol versə, qulluqdan götürülsün, yerinə başqası təyin edilsin və s. Bu, Əmir Teymur ordusunda dəmir nizam-intizamı təmin edən qayda-qanun idi. Teymur ordusunda bu qayda-qanuna ciddi əməl edilirdi. Onun müharibələrdə uğur qazanması səbəblərindən biri idi. Teymur hərbiçilərə və əskərlərə

azuqə və məvacib verilməsi qaydasını da müəyyənləşdirmişdi. Əmr etmişdi ki, əmirlərə, minbaşılara, yüzbaşılara, onbaşılara və digər hərbiçilərə aşağıdakı qayda üzrə məvacib verilsin:

a) Öz işinin öhdəsindən gələn adi əskərə mindiyi atın dəyərində.

b) Bahadırlarınkı 2 at dəyərindən 4 at dəyərində.

c) Onbaşılarının əlinin altındakı əskərlərin məvacibindən 10 dəfə artıq.

ç) Yüzbaşılarının onbaşılardan məvacibinə nisbətən 2 dəfə, minbaşılarının isə yüzbaşılardan nisbətən 3 dəfə artıq verilsin.

Teymur həmin qayda və qanuna uyğun olaraq, divanbəyilərin və vəzirlərin maaşlarını əmirlərin məvacibindən 10 dəfə artıq müəyyənləşdirmişdir. Yasovulların (kiçik rütbəli keşikçi və xidmətçi), çapovulların (çapqınçıların, gecə keçirilən hərbi basqınlarda iştirak edənlərin) və qalaçıların (gözetçilərin) məvacibləri xidmətlərinə görə min tanqadan on min tanqaya qədər müəyyənləşdirilmişdir.

Məclis üzvlərinə - seyidlərə, alimlərə, fəzil adamlara, filosoflara, təbiblərə, münəccimlərə, qissəxanlara, xəbər gətirənlərə, tarixçilərə qabiliyyətlərinə və gördükləri işlərə görə suyuqal, məvacib və vəzifə müəyyənləşdirilmişdi. Dövlət tərəfindən bütün məvaciblərin hesabatını divanbəyi və vəzirlər hazırlayıb və ona təqdim edirdilər. Həmin məqsədlə hərbi qulluqçulara yarlıq verildi. Hər dəfə onlara verilən məvacib yarlığın tərs üzünə “çatdı” sözü ilə yazılırdı. Bundan əlavə, kiçik qulluqçulara və əskər başçılarına məvacib olaraq torpaq və azuqə verildi... Bütün bunlar vilayət və məmləkətlərdən toplanan vergilərin hesabına həyata keçirilirdi.

Teymur əmr etmişdi ki, əmirilər və minbaşılar rəiyyətdən mal və cihat (nağd pul və məhsulla ödənilən vergi) yığdıqları zaman əlavə savəri (padşah və xanın gəlməsi münasibətilə vilayətlərin əhalisindən hədiyyə adı ilə alınan vergi), qonalğa (çaparlara və elçilərə qonaq vergisi) və şılan (padşahlara və əmirilərə azuqə olaraq yığılan vergi) tələb etməsinlər.

Əmir Teymur torpaq sahəsinə ənam verilmiş (tiyul) hər bir məmləkətə iki nəfər vəzir təyin etmişdi. Vəzirlərdən biri vilayətdən yığılan malların siyahısını tutur, rəiyyətin vəziyyəti ilə maraqlanırdı ki, vergiyığanlar ağır-füqəraya cəbr və zülm verməsinlər. Onların dolanışığını pisləşdirməsinlər. Vilayətlərdən yığılmış bütün mallar və əşyaları mədaxil (girim) dəftərində yazsın. İkinci vəzir gəlirlərin xərcələnmiş payını çıxar (məxaric) dəftərinə yazsın və yığılan mallardan əskərlərin payına əlavə etsin. Əmirilər hansı məmləkətdən tiyul almış olsalar, 3 il müddətində həmin məmləkətə dəyib-dolaşmasınlar...

* * *

Hüseyn Cavid "Topal Teymur" pyesində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmiş, oxucu və tamaşaçılara doğru-düzgün məlumat vermiş, qanunverici Teymur haqda dolğun təsəvvür yaratmışdır. Pyesdən Dilşadla Teymurun dialoquna nəzər salaq.

Dilşad. Ətraf qəzalardan ixtiyar bir köylü gəlmiş, bana şikayət ediyordu. Pək sıqıldım da halım bir az dəyişdi.

Teymur. Əcəba köylünün şikayəti nə imiş?

Dilşad. Bu yılki buğday məhsulu az olmuş, hökumətə vergi verəməmiş, onunçin qəza hakimi Mamay xan zavallını qırbacla döydürmüş.

Teymur. (hiddət və şiddətlə). Nasıl, nasıl!? İxtiyar köylü qırbacla döyülmüş ha!.. Ah, qudurğan, şaşqın!.. O düşünmüyor ki, əhaliyi incidən bir hakim yavrusunu parçalayan bir heyvan qadar şüursuzdur. Zərər yox, yarın məsələ aydınlaşır, bu söz doğru çıxarsa, sayğısız hərifə ən şiddətli cəza verilir...

O zaman başqa tənqidçi Mustafa Quliyev olmaqla, bəzi sovet ədəbiyyatşünasları həmin sözləri şübhə altına almış, müəllifə və onun əsərinə istehza edib gülmüşdülərsə, bugün tarix onları lağa qoyub gülür.

* * *

Teymur tapşırır ki, 3 ildən sonra həmin vilayətin vəziyyəti yoxlansın. Əgər məmləkət abad, rəiyyət razıdırsa, oradakı durum davam etdirilsin. Yox, əgər onun dediklərinə əməl olunmamışdırsa, onda həmin vilayət hər cür dövlət vergilərindən azad edilsin. 3 il müddətində həmin vilayətin ənam edilmiş torpağın – suyurğalın sahibi ulafa (ərzaq, məvacib) verməsin. Rəiyyətdən xərac qorxutmaq, dəyənək gücünə, döymək yolu ilə deyil, başa salmaq yolu ilə alınsın. Hansı hökmdarın hökmünün təsiri dəyənəyinin təsirindən zəifdirsə, o hökmdar hökmdarlığa layiq deyildir.

Hüseyn Cavid pyesdə Teymurun son sözlərinə yarıdıcılıqla yanaşmış, söylədiklərinə istinad edərək, fikrini inkişaf etdirmiş, bədii cəhətdən daha da dolğunlaşdırmış, “Qırbacı qədər nüfuz və iradəsi olmayan bir hakim, hökumət namına ən çirkin və silinməz ləkədir” yazmışdır.

Fikirdə bir əsərlik məzmun, dövlət başçısına məxsus böyük bir hikmət və fəlsəfə var.

* * *

Mən bu sətirləri avqust 2011-ci ildə qələmə alıram. Teymur dövrü ilə bugünkü dövr arasında öz aləmində müqayisələr aparıram. “Ah!” çəkməkdən, “Heyhat!” deməkdən başqa çarəm qalmır. Teymurun qanunpərəstliyinə, qayda-qanunun öz dövrü üçün mükəmməlliyinə təəcüb və heyrət edirəm. Tarixdən və Teymur zəkasından, qayda-qanunlarından xəbəri olmayanlara, onu yalnız “xunxar – qaniçən”, “qəddar”, “amansız” kimi qələmə verənlərə deməyə söz tapmıram. Bugünkü Azərbaycanda nələr baş verir?.. Ölkə sanki sovet dövrünə qaytarılmışdır; rüşvət və korrupsiya bataqlığına çevrilmişdir; haqsızlıq, qanunsuzluq, sosial ədalətsizlik baş alıb gedir. Ancaq bir ailə və tayfa çox şən və firavan yaşayır. Onların şənliyinə min cür təriflər yağdırılır. Tarix və həqiqət təhrif edilir. “Ümummilli öndərə” gündə bir heykəl ucaldılır. İnsanlar elə bil ki, sovet dönəmində yaşayırlar. Dırnaqarası demokratiya pərdəsi altında avtoritarizm boy atıb dirçəlir. Beyinlər ağ yalanlarla doldurulur... Yəqin Teymur qəbirdən dirilib Qarabağa, oradan Bakıya gəlsəydi, burada erməni işğalına, özbaşınalığa və rəzalətə son qoyardı. Amma heyhat!..

Əmir Teymur moğol-uyğur xəttini davam etdirmişdi. Teymurun özü xalis türk qəbiləsilə vazeh və səlis bir üslubla yazı yazırdı. Onun “Tüzükati-Teymur” kitabı ən açıq bir dəlil və sübutdur.

German Vamberi

2.5. Əmir Teymurun vəsiyyət, əmr və sərəncamları

Teymur gələcəkdə öz törəmələri arasında narazılıq baş verməsin deyə vəsiyyətini qabaqcadan etdi. Əmr verdi ki, doğma oğlu Məhəmməd Cahangir vəliəhddir. O,

vilayət hakimidir və 12 min əskərə ulafa alacaq. İkinci oğlu Ömər Şeyx bir vilayət və 10 min əskərə ulafa alacaq. Üçüncü oğlu Miranşah bir vilayətə və 9 min əskərə yiyələnəcək. Dördüncü oğlu Şahruhun 7 min əskər və bir vilayəti olacaq. Nəvələri isə hər biri öz istedadına layiq olaraq 3 min atlıdan 7 min atlıya qədər əskər ulafa alacaq, hərəsi bir vilayətə sahib olacaq. O, qohum-əqrəbalarına birinci dərəcəli əmir rütbəsindən yeddinci dərəcəli əmir rütbəsi qədər əmr və vali mənəşbləri verdi. Həddini aşanların cavabdehliyə cəlb edilməsini buyurdu.

Əmr etdi ki, əgər oğullarımdan hər hansı biri səltənətə yiyələnmək iddiasına düşsə, onu döyüb-söyməyə, öldürməyə, yaxud bədən üzvlərindən birini kəsib götürməyə cürət edilməsin. Lakin, o, öz iddiasından dönənə qədər göz altında saxlanılsın. Əgər nəvələri, qohum-qardaşları düşmənçilik eləsələr, məvacibləri kəsilsin, dərviş kökünə salınsınlar...

Əgər vəzirlər səltənəti yıxmaq məqsədilə dövlətə xəyanət etmiş olsalar, onları öldürməyə tələsməsinlər. Xəbər gətirən adamı yoxlasınlar. O, bu məsələyə toxunarkən öz təcrübəsinə istinad etdi və Əmir Hüseynə xəyanət edənləri necə cəzalandırdığını diqqətə çatdırdı. Əmir Abbasa paxıllıq və düşmənçilik edənlər haqqında dedi: "Yalan söhbətlərin yeli ilə qəzəbimin odu alovlandı. Böhtanlara inandım. Əmir Abbasın öldürülməsinə əmr verdim. Axırda ona xəyanət edildiyini anladım və tutduğum işdən peşman olub təəssüfləndim". Buyurdum ki, əgər maliyyə vəzirinin məmləkətin xəzinəsindən mənimsədiyi məbləğ onun məvacibindən 3 dəfə artıq olsa, onda maliyyə vəzirinin bütün malı, mülkü dövlətə hədiyyə olaraq əlindən alınsın.

Teymur həmçinin hökm edir ki, hər hansı bir hərbi qulluqçu həddini aşıb, əlinin altındakı adama zülm eləsə, o tutulub məzlumların ixtiyarına tapşırılsın, onun cəzasını

məzlumlar versin. Əgər böyüklər və məhəlli başçıları aşağı vəzifəli adama zülm etmiş olsalar, elədikləri zülmə görə onlar cərimələnsinlər. Əgər darğalar və hakimlər xalqa cəbr versələr, zülm eləsələr, xalqı bezikdirmiş olsalar, həmin darğa və hakimlərə tutduqları əmələ görə cəza verilsin. Məzlumun malı əlindən zorla alınmış olsa, onun malını zalımdan alın, özünə qaytarılsın. Əgər biri başqasının dişini sındırsa, gözünü kor eləsə, qulaq və burun kəssə, şərab içsə, zina işlərlə məşğul olsa, onu tutub divanxanadakı şəriət qazısına tapşırınsın...

Teymur əmr etdi ki, vəzirlər 4 keyfiyyətə malik adamlardan götürülsün: Əsilli və təmiz nəsillidən; ağıllı və fərasətlidən; hərbcilərin və rəiyyətin vəziyyətindən maraqlanandan; onlara xoş münasibət bəsləyəndən; səbrli, hövsələli və sülhsevərdən. Belə vəzirlərə 4 imtiyaz verilsin: inam, etibar, ixtiyar və iqtidar. Hansı vəzir qiybət gəzdirsə, uydurma sözlərə əhəmiyyət versə, zülmkarlıq və sitəmkarlıq eləsə, xoşuna gəlməyən adamları aradan götürmək fikrinə düşsə, o, vəzirlikdən çıxarılsın.

O, bu baxımdan Məlikşah Səlcuqu misal şəkərək söyləmişdir: “Məlikşah Səlcuqi öz vəziri Nizamül Mülkün vəzifəsini aşağı salmışdı. O isə başdan-ayağa gözəl keyfiyyətlərə malik adam idi. Məlikşah onun yerinə zətqırıq, pis bir adamı təyin etdi. Həmin ağırayaq vəzirin qəbahətli işləri, zülmü, sitəmi və nəfsinin yamanlığı nəticəsində səltənətin binası, bünövrəsi sökülməyə başladı...”

Əmir Teymur, mənəcə, burada “səhv edir”. Əslində səhv ona deyil, ona yanlış məlumat verən tarixçiyə aiddir. Nizamül Mülk Məlikşahın baş vəziri olmuşdu. Onun fitvası ilə başqa bir vəzir ölümə məhkum edilmişdi. Nizamül Mülk nə qədər bacarıqlı, dövlət işlərini bilən və qaydaya salan vəzir olsa da, pis işləri də olmuşdur, saray intriqalarına şərait yaratmışdı və s. O ki qaldı Məlikşahın

“pis bir adamı vəzir təyin etməsinə”, məncə, bur Həsən Sabbah ola bilərdi.*

Əmir Teymur tələb edirdi ki, vəzir öz işində və əməlində saf, təmiz, düzgün olmalıdır. Dövlətin maliyyə və mülkiyyə işlərini dəyanətlə, nəfsinin qulu olmadan, xəyanətə yol vermədən yerinə yetirməlidir. O yazmışdır: “Arif vəzir o kəsdir ki, öz fəaliyyətindən asılı olaraq, işini gah sərtlik, gah da mülayimlik ilə görsün. Çox mülayim olsa, acgöz və tamahkar adamlar onu udacaqlar. Həddindən artıq sərt olsa, ondan qaçacaqlar. Arif və yaxşı vəziri dövlətin ortağı hesab etmək lazımdır. Çünki dövlət və səltənət padşahla, xəzinə isə qoşunla ayaq üstə dayanır. Ağıllı vəzir bir əli ilə rəiyyəti, o biri əli ilə hərbciləri saxlayır. Yaxşı xasiyyətli vəzirin yaxşı işləri yaman əməllərindən üstün olar. Əgər padşah zalım olsa, vəziri ədalətli olsa, vəzir padşahın zülmünün və sitəminin qarşısını almaq üçün çarə və tədbir görəcək. Yox, əgər vəzir zalım olsa, səltənətin işləri tez bir zamanda pərakəndəliklə üzləşəcək”.

Budur Əmir Teymurun əsl tarixi siması və ağıllı bir hökmdar kimi tarixdəki rolu və xidməti! O, öz dövrü üçün adi bir şəxsiyyətdən çox, qeyri-adi bir şəxsiyyət olmuşdur. Qüdrətli mərkəzləşdirilmiş dövlət quran Teymur, özündən əvvəl dünyada baş vermiş tarixi hadisələri və hökmdarların fəaliyyətini birər-birər öyrənmiş, dünyanın idarə edilməsi sistemi ilə yaxından tanış olmuş, öz idarəçilik sistemə bir yenilik gətirməyə çalışmışdır. Mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradan və onu bacarıqla idarə edən Teymur, müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda ardı-arası kəsilməyən feodal müharibələrinə, quldurluğa, rəiyyətin əsassız incidilməsinə son qoymuşdur.

* Mən Əsrin şairi VI (“Səyavüş” və “Xəyyam”) kitabımda bu haqda məlumat vermişəm.

ÜÇÜCÜ FƏSİL

Teymurun münaqişədə olduğu, mübarizə və müharibə apardığı şəxslər haqqında qısa məlumat

3.1. Toxtamış

Ağ Orda və Dəşt Qıpçaq Xanı Qiya-səddin Toktamış (1376-1395) Dəşt Qıpçaqda hökmranlıq etmiş məşhur Altın Orda Xanı. 1380-ci ildə rusları Kalka çayının kənarında məğlub etdikdən sonra Xarəzm və Azərbaycana yürüş etmişdir. Teymurla saziş bağlamış, sonra onu pozmuşdur...*

1

Monqol imperiyasının (1227-1502) parçalanması nəticəsində XIII əsrin 40-cı illərində Şərqi Avropada “Kızıl Orda” adlı bir türk dövləti yarandı və paytaxtı Həştərxan oldu.

Toxtamış 1385-ci ildə Teymurun Səmərqəndə qayıtmasından istifadə edərək və Dərbəndi keçərək 90 minlik ordusunu Təbriz üzərinə yeritdi. Şəhər bir həftə Toxtamış qoşunlarının mühasirəsində qaldı. Əhali Təbrizi ciddi mühafizə etməyə başladı. Toxtamış şəhər hakimi Vəli ilə danışıqlar apardı və əhalidən 250 min qızıl түмән almaqla, geri qayıdacağına söz verdi. Lakin sözünü tutmayıb, hiyləyə əl atdı. Qoşunu şəhərə yeritdi. Qoşun 8 gün ərzində şəhəri talan, əhalini qarət etdi. Səkkiz gündən sonra qoşunu Marağaya yeritdi. Qoşun 2 gün də burada qarət və talançılıqla məşğul oldu. Toxtamış bundan sonra qoşunu Mərənd yolu ilə Naxçıvana göndərdi. Onlar bir neçə gün burada da soyğunçuluqla məşğul oldular. Qarabağa gələn Toxtamış bütün qoşun hissələrini birləşdirərək, 200

* Bəzi mənbələrdə 1379-1395.

min əsirlə Qızıl Ordaya qayıtdı. Toxtamışın bütün Azərbaycanda törətdiyi hadisələr və çapqınlıq nəticəsində ölkə xarabalığa çevrildi.

2

Dişi şirəyə batan Qızıl Orda Xanı 1387-ci ildə yenicən Azərbaycanı soxuldu. Azərbaycan hakimi Miranşah* (1403-1407) Kürün şimalına qoşun göndərirdi. Lakin onun qoşunu Toxtamış qoşunu qarşısında duruş gətirə bilməyib, geri çəkildi.

Teymurla hesablaşmayan, ona arxadan zərbə vurmağa çalışan və arxasında at oynadan Toxtamış 1394-cü ildə üçüncü kərə Azərbaycana hücum etdi. Qoşunlarını Dərbənddən keçirərək, Şirvanı soxuldu. Necə deyirlər, Teymurun əsəblərilə oynamağını davam etdirdi.

3

Toxtamış Ağ Orda Xanı Ərüs** Xana (1361-1375) məğlub oldu. Məğlubiyyətin acısını duymuş Toxtamış Teymura pənah gətirdi, onunla saziş bağladı...

Toxtamışla Teymur arasında dava çoxdan başlamışdı. Toxtamış sazişin şərtlərini tez-tez pozduqdan sonra onlar arasında münaqişə daha da şiddətlənmişdi. Onların heç biri aralarındakı düşmənçiliyi unutmur, biri digərindən intiqam almaq üçün fürsət bəkləyirdi. Teymur xüsusilə onun Azərbaycana tez-tez soxulmasını özünə sığışdırmır, şan-şöhrətinə yaraşdırmırdı. 1385-ci ildəki hadisələri və təxribatları unutmurdu. Həmin ildə saymazya Azərbaycanı soxulan Toxtamış soyğunçuluğu, yaramaz hərəkətləri və xalqa divan tutması ilə onun yadında daha çox qalmışdı. Həmin ildə Azərbaycan xalqı onun

* 1407-ci ildə ölmüşdür.

** Bəzi mənbələrdə, o cümlədən Teymurun vəsiyyətlərində Ərüs.

vəhşi hərəkətlərinə dözməyib, əleyhinə qalxmışdı. Elə həmin ildə də Toxtamışa hamilik edən Teymur onu özünə düşmən elan etmişdi...

4

Teymur yanına pənah gətirən Toxtamışı başdan-ayağa süzdü. Onun sanki daxilini bir kitab kimi vərəqləyib oxudu. Amma bir söz demədi. Öz-özünə düşündü və sual etdi: “Urus Xanın üstünə qoşunu kiminlə göndərim? Toxtamışlamı, yoxsa özüm gedim?..” O, məşvərət etdikdən sonra Urus Xana elçi göndərdi. Elçiyə tapşırıdı: “Mənim yanımda gördüklərini Urus Xana könül xoşluğu ilə danış, ertəsi gün mənim qoşunum onun başının üstünü qəflətən alacaq”.

Elçi yola düşdükdən sonra Teymur qoşunla onun arxasınca Dəşti Qıpçağa üz tutdu. O, necə fikirləşmişdirsə, elə də oldu. “Tədbiri qismətilə düz gətirdi”. Urus Xanın elçisi Teymurun yanında gözü ilə gördüklərini söyləyən zaman cahangirin qorxmaz əskərləri “qəfil qopan qasırga kimi” (sözlər Teymura aiddir) Urus xanın üstünə tökülüşdülər. O, müqavimət göstərməkdən vaz keçib, başını götürüb qaçdı. Dəşti Qıpçaq məmləkəti Teymura tabe oldu. O, Toxtamışla haqq-hesab çəkmək qərarına gəldi.

5

Teymurun başı yürüslərə qarışsa da, düşmənin bir an olsa da, unutmurdu. Onu məhv etmək haqqında düşünürdü.

Toxtamış Xan Cuçi ulusunu talan-tarac etdikdən və Teymurun əlindən çıxıb qaçdıqdan sonra dinc otururdu. O, Teymurun başının istilalara qarışdığını görüb və firsətdən istifadə edərək, Dərbəndə və “Şirvan arxalı Azərbaycana” (Teymurun ifadəsidir) çoxlu sayda əskər göndərdi və fitnə-fəsad törətdi. Bu zaman Teymur hər iki İraqı

yenicə zəbt etmişdi. O, əmirlərinə dedi: “Mən Toxtamış Xanı aradan götürmək üçün saysız-hesabsız ləşkər ilə Dərbənd yolundan keçərək, Dəşti Qıpçağa təzədən hücum edəcəm”.

6

Teymur yürüşdən qabaq qoşunlarının qabağının hara çatması ilə maraqlandı. Məlum oldu ki, qoşunları 4 fərsəng məsafədə səf çəkib dayanıblar. O, əllərini açıb ulu Tanrıya şükür etdi. Sonra Terek çayından (bəzi mənbələrdə “Teymur çayı”) adlayaraq, Dəşti Qıpçaq ulusuna bu məzmununda bir fərman yazıb yolladı: “Kim ki, gəlib mənə qoşulsa böyüyəcəkdir, kim ki, mənimlə döyüşmək fikrinə düşsə, axırı itəcəkdir”.

Hicri 797, miladi 1394-1395-ci illərdə o, Dəşti Qıpçağa daxil oldu. Buradan Uzaq Şimala doğru uzanıb gedən yerlərə vardı. Cuçi ulusunu xarabaya çevirdi. Beşinci və altıncı iqlimlərin* vilayətlərini, uluslarını, qalalarını özünə tabe etdi.

7

Toxtamışın əlindən, necə deyərlər, lələdağlı olan Teymur, nə az-nə çox, düz 15 ay onun arxasınca düşüb qovdu. Əskərləri onun dalınca çox yürüş etdilər. Bu səbəbdən yorulub əldən düşdülər, tez-tez aclıqla üzləşdilər. Günlərlə ac qalan əskərlər başbulmaq otu, ov ətə və quş yumurtası yeməklə dolandılar. Teymur əskərlərinin ağır vəziyyətlə üz-üzə qaldığını duyan Toxtamış, fürsətdən istifadə edərək, qarışqa və çəyirtkə sürüsündən çox olan əskərlərini Teymurun üzərinə yeritdi. Teymur yazır ki, aclıqdan əskərlərimin qabırğaları sananırdı. Toxtamışın əs-

* Qədim Yunan və Şərq elminə görə, dünyanın insanlar yaşayan hissəsi 7 iqlimə bölünür. Xorasan, Mavəraünnəhr, Dəşti Qıpçaq beşinci və altıncı iqlimlərə düşür.

kərləri isə tox və sərbəst idilər. Övladlarımla nəvələrim hüzuruma gəlib, qarşımda diz çökdülər. Mənim uğrumda canlarını fəda etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Ancaq sərkərdələrim hərbi bölüklərimin müharibəyə girişməsinə ürəkdən razılıq vermədilər...

Ulu Teymur çətin vəziyyətdə qalmışdı. Bu arada Teymurun elçisi Toxtamışın qərargahına gəldi. Əmirin məktubunu ona verdi. Toxtamış öz əmirlərinin təsirilə Teymura sərt və ağır cavab yazdırdı. Cavab Teymuru möhkəmcə qəzəbləndirdi.

8

Teymur Bingül vadisində Yaxın və Orta Şərqə müzəffər səfərini qeyd edərkən, Toxtamış Xan yenidən böyük bir qüvvə ilə ayağa qalxdı. Qafqazlıları Qafqaza soxulmaqla təhdid etdi. Xəbər Teymura çatan kimi şənlilik məclisini buraxıb, qoşunla yola çıxdı. Ancaq bu dəfə o, nə tələsdi, nə də təlaşlandı. Toxtamışın gəlməsini və müharibəni özü başlamasını gözlədi. Bir türk məsəlini öz-özünə təkrar etdi: “Bir sərcənin duzağa özü atılması xeyirlidir”.

O, Toxtamışın bayraqdarı ilə sözü bir yerə qoyub, belə şərtləşdilər: “Biz döyüşə girərkən, hər iki tərəfin qoşunları üz-üzə dayanarkən sən bayrağı aşağı endir...”

9

Teymur həmin ilin qışını Şirvanın Mahmudabad kəndində keçirdi. O, buradan güclü ordu ilə Qızıl Ordaya hücum etməli idi. Elçidən vəziyyəti öyrənən Teymur, böyük bir ordunu döyüşə hazırladı. Oğulları ilə nəvələrinin onun qarşısında diz çökmələri, ata və babaları uğrunda ölümə hazır olmalarını ifadə etmələri bölüklərini müharibəyə girişməyə ürəkdən razı olmayan əmirlərin və noyanların, Teymur demişkən, igidlik damarlarını guşa gətirdi. Onlar qorxmadan döyüşə girməyə hazır olduqlarını bildirdilər.

Bu zaman Teymurun biləklərinə və ürəyinə sanki ilahi bir qüvvət və təpər gəldi, onu müharibəyə daha da cəsarətləndirdi. O, sonralar həmin əhvalatları bu cür qələmə alacaq:

- Dəşti Qıpçaq Xanı Toxtamış xanlıq uğrunda döyüşdə Urus Xana məğlub olmuş və qaçıb mənim pənahıma sığınmışdı. Bu vaxt Urus Xanın elçisi yanıma gəldi. Onunla məşvərət elədim. Ertəsi gün ləşkərlərim qəfil qopan qasırğa kimi Urus Xanın üstünə töküldü. Dəşti Qıpçaq məmləkəti mənə tabe oldu. On beş ay Toxtamış arxasınca qovdum. Toxtamış Xanı aradan götürmək üçün saysız-hesabsız ləşkər ilə Dərbənd yolundan keçərək Dəşti Qıpçağa təzədən hücum etdim.

10

Müharibə Xəzər dənizinin qərb və şərq sahillərində başladı. Qalibiyyət Teymuru addımbaaddım izləyir, özü demişkən, onun bayrağına doğru gəlirdi. O, nəvəsi əmirzadə Əbubəkri 8 min atlı ilə hiravul bölüyünə başçı təyin etdi. Döyüş meydanında vurhavur başlandı. Teymurun dili ilə desəm, qırğının alovu göyə dirək oldu. Elə bu anda Toxtamış Xanın bayrağı aşağı endi. Xan çaşbaş qaldı. O, döyüş meydanından qaçdı. Toxtamışa əməlinə görə cəza vermək böyük Teymura qismət olmadı.*

Teymur Toxtamış 1395-ci ildə tarmar etdi. O, Cənubi Sibir yolu ilə Rusiyaya qaçdı. Teymur onu təqib edərək, yenidən Moskvaya girdi. Moskvanı yağma və qarət etdi.

*Mən ölkəni qılıncla fəth etdim, onu
mənim əlimdən yalnız qılıncla almaq
mümkündür.*

* O, 1406-cı ildə, Teymurdan bir il sonra ölmüşdür.

3.2. Qara Yusif və Əhməd Cəlairi

1

Toxtamışdan sonra Teymurun ən qəddar düşmənləri Qaraqoyunluların başçısı Qara Yusif və onun müttəfiqi Cəlairilər sülaləsinin V hökmdarı Sultan Əhməd Cəlairi (1374-1410) olmuşdur.

Qaraqoyunlular (1380-1468) və ağqoyunlular (1378-1508) Orta Asiyanın oğuz-türkmən tayfalarından törəmişdilər. Sülalənin banisi Bayram Xoca olmuşdu. Qara Yusif Bayram Xocanın oğullarından olan Qara Məhəmmədin xələfi idi. Qaraqoyunlu tayfa birləşməsinin başçısı Qara Yusif idi. O, Sultan Əhməd Cəlairilə ittifaqa girmişdi və hərbi yürüşlərdə birlikdə hərəkət edirdilər.

Qara Yusif 1408-ci ildə Miranşah və Şahruhun qoşunlarını darmadağın etdi. Kür çayından cənuba doğru Azərbaycan torpaqlarını, Ermənistanı, Gürcüstanı və Ərəb İraqını Qaraqoyunlular dövlətinin tərkibinə qatdı. Dövlətin paytaxtı Təbriz şəhəri oldu.

1403-cü ildə İraqın Hillə şəhərinin yaxınlığında Teymurun oğlu ilə Qara Yusif arasında döyüş baş verdi. Qara Yusif Dəməşqə qaçdı. Ondan qabaq Teymur tərəfindən

Divan bəyi. Məktubda örtülü işarətlər var... Yıldırım dostu Qara Yusifi tərəfinə çəkmək istiyormuş. Hətta bu da kafi deyilmiş kibi Qara Yusif çetələri Türkünistan ilə Ərəbistan arasındakı karvanların gedib-gəlişinə və ticarət işinə əngəllər çıxarırmış...

Teymur. Ah, öyləmi, öyləmi!? Hiç zərər yox... Qara Yusifdə bir tilki qədər cəsarət yox. Şübhəsiz ki, o, həp Yıldırıma güvəndiyi üçün şu fitnələri qaldırıyor... Ah, Yıldırım! Yıldırım! Bən səninlə xoş keçinmək istərkən, sən çaqqalları, tilkiləri bənim üzərimə şımartıyorsun...

“Topal Teymur”

Əmir Teymur:

- Rum qeysəri [Yıldırım] Qara Yusif Türkmənin təhriki ilə mənim üstümə qoşun yeritdi. Mən qeysərə məktub yazdım. Yıldırım Bayaziddən

məğlub edilən və Qahirəyə qaçan Qiyasəddin Əhməd Cəlairi Dəməşqə gəldi. Onları məmlüklərin Şamdakı naibi həbs etdi. Bu zaman Teymur Qarabağda dincəlirdi. Qara Yusif həccə gedən karvanları soyur, müsəlman məmləkətlərini qarət edirdi. Bunu bilən Teymur Qara Yusifin dərhal edam edilməsini, Əhməd Cəlairini isə onun qərargahına gətirilməsini əmr etdi. O, Əhməd Cəlair ilə Qara Yusifi tam bir il həbsdə saxladı. Teymur öldükdən sonra Sultan Əhməd Cəlairi dostu Qara Yusiflə əlaqəni kəsdi və Azərbaycan uğrunda gedən müharibədə məğlub oldu. Övladları ilə əsir düşdü, 1410-cu ildə Qara Yusif tərəfindən edam edildi.

3.3. Şair Əhməd Kirmani

Şair Əhməd Kirmani Teymurun tarixçisi və “Teymurnamə” müəllifi olmuşdur. Bir gün Teymur Kirmani və o zamanın görkəmli ədibləri ilə bir məclisdə iştirak edirlər. Məclisdə insanların və böyüklərin şəxsiyyətindən söz açılır. Teymur Kirmaniyə deyir: “Əgər mən satılacaq olsa idim, sən məni qaç pəraye təxmin edərdin?”

Kirmani bədahətən “25 quruşa!” deyə cavab verir. Teymur “Mənim yalnız qurşağım bu qiymətə dəyər!” deyə istehza edir. Kirmani “zatən mən yalnız qurşağımı nəzərdə tutdum, yoxsa sən özün bir parəyə dəyməzsən!” deyə cavab verir.

German Vamberi Əmir Teymurun sənətkarlara, o cümlədən şair Kirmaniyə münasibətindən danışarkən yazır: “Hətta bu şair [Əhməd Kirmani] Teymur haqqında

olduqca köntöy cavab aldım. Qulağıma xəbər çatdı ki, qeysər Hələb, Xüms və Diyarbəkir vilayətlərinə qoşun göndərüb, mənim əlimdən qaçaraq qeysərin qoltuğuna sığınan Qara Yusif Türkmən isə qarətçilərə başçılıq eləyir. Qara Yusifi cəzasına çatdırmaq, qeysərin gözlərini qəflət yuxusundan açmaq qərarına gəldim.

kəskin bir həcv yazmağa belə cəsəret etdiyi halda, bunun üçün Teymur tərəfindən heç bir qəzəbə düşər olmayıb, əksinə, ondan mükafat görmüşdür. Halbuki indiki Avropa hökmdarlarının, istər hansı birisi olursa-olsun, özü haqqında yazılan o sətirlər üçün ölüm cəzası ilə məhkum və edam edəcəyi məlumdur”.¹

Görkəmli macar alimi və teymurşünası sovet rejimini və 1993-2013-cü illər Azərbaycanını görsəydi, görəsən, nələr yazardı?..

* * *

Hüseyn Cavid “Topal Teymur”da şair Kirmaninin parlaq obrazını yaratmışdır. Tarixdə olduğu kimi, onu Teymura qarşı müxalif bir sənətkar kimi təsvir etmişdir.

Teymur. Yenəmi şərab, möhtərəm şair? Yenəmi şərab?

Şair. Böyük cihangirin qanlı müharibələri ancaq qanlı şərabla yazıla bilər.

Teymur. Kinayəmi, yenə kinayəmi? Əylənmək istədiyin cihangirin qəzəbi səni qorqutmuyormu?

Şair (*laübalı və tatlı təbəssümlə*). Hökmdarların hiddət və qəzəbi böyük bir məmləkəti alt-üst edər, fəqət kiçik bir şairi qorqutamaz. Əvət, bən yalnız gözəllərin itab və sərzənişlərindən mütəəssir olurum. Bəncə işvəkar bir qaşın çatılması, parlaq bir qılıcın çəkilməsindən daha mənalı, daha kəskindir.

3.4. Miranşah*

Teymurun oğlu, əsl adı Cəlaləddin Əmiranşah 1403-1407-ci illərdə Azərbaycanın və İraqın valisi olmuşdur.

¹ German Vamberi. Əmir Teymur (İlk çapı Orucov qardaşları mətbəəsi, 1917), Bakı, 1991, s. 55.

* Mənası İlançalan. Bu ləqəb ona sonralar verilmişdi.

Teymur hicri 782-ci ildə (miladi 1380) Miranşah Mirzəni bir neçə müqtədir və mümtaz sərdarla bərabər Xorasanın zəbtinə göndərirdi. Bir azdan sonra isə, tarixçilərin dediklərinə görə, cəsur və şəci oğlu Miranşahın silahı ilə açılmış yolla özü hərbi yürüşə çıxdı.

Teymur Hülaki Xanın ixtiyarında olan ərazinin böyük bir qismini, o cümlədən Azərbaycanı və ona qonşu vilayətləri oğlu Əmranşaha verib Bağdada yürüş etdi...

1396-cı ildə Teymur Ağdamda olarkən Azərbaycanda itaətə alınmayan əraziləri tutmaq üçün Miranşahın Xorasadakı qoşununu Azərbaycana gətirdi. Həmin ildə onun Azərbaycandakı qoşununun sağ cinahı Qarabağ-Naxçıvan istiqamətindən Unik qalasına qədər, sol cinahı isə Həmədana qədər gedib çatırdı.

Miranşahın Azərbaycanda törətdiyi dağıntılar, etdiyi qarətlər xalq və feodalların narazılığına səbəb oldu. Bu səbəbdən ölkənin çox yerində üsyanlar baş verdi. Yerli əhəlinin yadellilərə qarşı mübarizəsi gücləndi. Bir tərəfdən Şəki hakimi Seydi Əlinin Miranşaha itaət etməməsi, digər tərəfdən, Təbrizdə ona qarşı üsyanın baş qaldırması Teymuru narahat edirdi. Miranşah Şəkiyə qoşun göndərərək, vilayəti qarət etdi. Təbrizdəki üsyanı isə çətinliklə yatırmağa bildi. O, Əlincə qalası uğrunda gedən döyüşlərdə Şəki və gürcü qoşunlarına məğlub oldu. Bu zaman Tey-

M.Ə.Seyfəddin:

- Deyilənə görə, XV əsrin birinci yarısında Kiran* Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən dağıdılmışdır. Teymurun xüsusi katibi olub gündəliyini qələmə almış Şərəfəddin Yəzdinin verdiyi məlumata görə, Miranşah demişdir: "Bir sıra sərkərdələr özlərinin abadlıq işlərinə maraq göstərmələri ilə şöhrətlənmişlərsə, qoy mənim adım şəhərləri dağıdıb viran etməklə tarixdə qalsın".

* Xalq arasında "Xaraba Gilan" kimi tanınır. Eramızdan əvvəl V əsrdə antik şəhər tək mövcud olmuşdur. Hazırda Ordubad rayonu ərazisində qalıqları qalır.

mur Hindistanda idi. O, Azərbaycanda cərəyan edən hadisələri eşitdikdə narahat oldu. Xüsusilə Əlincə qalası uğrunda gedən döyüşlərdə uğursuzluq, onu xeyli düşündürdü.

Görkəmli alim və hürufizmin nəzəriyyəçisi Fəzlullah Nəimi onun əmri ilə öldürülmüş, Naxçıvanda dəfn edilmişdi. Lakin Teymur buna necə reaksiya vermişdi? Mən araşdırdığım mənbələrdə bu haqda heç bir söz deyilmir.

Şair Qabil (İmamverdiyev) "Nəsimi" poemasında həmin hadisəni aşağıdakı şəkildə qələmə almışdır.

Teymurləngin fərsiz oğlu Miranşah

Fəzlullahı edam etdi bir sabah.

Yox, yox, şükür eyləyərdim edama,

Fəzlullahı bədnam etdi bir sabah.

* * *

Fəthsiz tərk eyləməzdı səngəri Teymur Əmir,
Burda yandı, təşnələb döndü geri Teymur Əmir,
Qurban etdi bir dağa min ləşkəri Teymur Əmir,
Dağmı bu, ya bir elin şəxsində qüdrətdir, nədir?
Daimi bir qalibiyyət, yoxsa söhbətdir, nədir?

İndi dönmüşdür bu yer Miranşahın meydanına,
Canlı, cansız tabedir Miranşahın fərmanına,
Atılır haqq söyləyən Miranşahın zindanına,
Torpağında azad olmaq bir cinayətdir, nədir?
Zülmkarlıq zalimə irsən əmanətdir, nədir?¹

¹ Qabil. Nəsimi, Bakı, 2002, s. 151-152.

Qabil, İ.Hüseynovdan fərqli olaraq, Teymur dövründə baş vermiş hadisələrə, “Teymur və hürufilər” mövzuna daha ehtiyatlı yanaşmışdır.

Azərbaycanın və İraqın hakimi Miranşah Təbrizdə yaşayır, gününü eyş-işrətdə və əyyaşlıqda keçirirdi. Vəzi-fəsindən sui-istifadə edərək, getdikcə azğınlaşır və həddini aşırırdı. Həddi-büluğa çatmayan qızları zorlayırdı. Bu xəbər Teymura çatan kimi o, son dərəcə qəzəblənərək, Təbrizə gəlir. Miranşahın “ağlını başından alan”, onunla eyş-işrət məclisi düzəldən bir neçə sənətkar* Əmirin qəzəbindən yaxa qurtara bilmir. O, həmin sənətkarları oğlunun həyasız və əxlaqsız hərəkətlərinin qarşısını almaqda suçlayıb öldürtdürür.

* * *

Rauf Məmmədov Nəiminin Miranşah tərəfindən qətlə yetirilməsilə bağlı ayrıca araşdırmalar aparmış və bu nəticəyə gəlmişdi:

- Elxanilər dövlətinin əsas şəhərlərindən biri olan Naxçıvan Yaxın Şərqi mühüm siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Naxçıvan XIV əsrdə hürufilər hərəkatının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Rauf Məmmədov yeni məxəzlərə əsaslanaraq burada Nəiminin tərəfdarları olan çoxlu hürufi yaşadığını göstərir. Teymurun oğlu Miranşah hürufiləri qorxutmaq məqsədi ilə 1394-cü ildə Fəzlullah Nəimini Naxçıvanda edam etdirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq görkəmli şərqşünas V.Minorski Nəiminin qəbrinin Naxçıvanda olması fikrini irəli sürür. Araşdırmalar göstərir ki, Xanağa kəndindən şimal-şərqdə Əlincəçayın sol sahilində yerləşən Xanəgah Nəimiyyə məxsusdur¹.

* Miranşahın məddah saray şairi Lütfullah Nişapuri olmuşdur.

¹ “Elm və həyat”, №6 1968, s. 35.

Başqa bir mənbədə qəbirin Nəimiyyə aid olması təkzib edilmişdir.¹

* * *

Hüseyn Cavid “Topal Teymur” pyesində düzgün olaraq Nəimi, ümumiyyətlə, hürufiliklə ilgəli heç bir məsələyə toxunmamış, ancaq Miranşahın Azərbaycanda apardığı siyasətə, onun şaşqınlığı və iradəsizliyinə ayrıca yer vermişdir.*

¹ “Xanigah” iki hissədən ibarətdir. Memarlıq abidəsi kimi birinci hissə haqqında ilk dəfə görkəmli alim İ.P.Şeblikin məlumat verib. Həmin hissədə üstündə heç bir yazısı olmayan qəbir hürufi təriqətinin banisi Fəzlullah Nəiminindir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Miranşahın əmri ilə Nəimi öldürüldükdən sonra hürufilər onu burada gizli dəfn etmişlər. Qəbrin üstündə sonralar məqbərə tikilmişdir. Məqbərənin adı isə indi xalq arasında deyildiyi kimi, “Şeyxe Xorasan” deyil, “Şeyx xurasa”dır ki, bu da “günəşəoxşar”, yaxud “nurani şeyx” deməkdir.

Məqbərənin ikinci hissəsinin tikilməsi və epiqrafiyası haqqında azərbaycanlı alim Ə.Ələsgərzadə ilk düzgün fikir seyləsə də, dəfn olunan şəxsiyyət haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Əslində isə burada dəfn edilən süpəhsalar Qutluq Lələbəy Qaraqoyunlu Cahanşahın Əmir əl-ümərasıdır (bütün ordu əmirlərinin əmiri). Mənbələrdən bəlli olur ki, Qaraqoyunlu Şəhanşah özü hürufidir və “həqiqət” ləqəbi də bu təriqətlə əlaqədar ona verilmişdir. Məqbərənin ikinci hissəsini Lələbəyin arvadı tikdirmiş, ərinin vəsiyyətinə görə onu burada basdırmışdır. Bu hadisə süpəhsalar Lələbəyin də hürufi olduğunu göstərir (Hüseyn Ciddi. Tarixi abidələr və tarixi şəxsiyyətlər, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 17 avqust 1984).

* **Teymur** (ətrafə). Xayır, bu məktub uğurlu bir şeyə bənzəmiyor. Kim bilir yenə nə uyğunsuzluq var.

Divan bəyi. Məktubun məalını ərz etməyə müsaidlə buyurulurmu?

Teymur. Söylə!

Divan bəyi. Yenə isyan!.. Yenə azərbaycanlılar oğlunuz Miranşaha qarşı isyan etmişlər.

Teymur. Səbəb!?

Divan bəyi. Səbəb Miranşahın gevşəkliyi... idarəsizliyi.

3.5. Yıldırım Bayazid

(1354-1403, yaxud 1360-1403)

❖ *Görkəmli türk sultanı, Osmanlı dövlətinin qurucularından biri.*

❖ *1389 - Serbistanı tutur.*

❖ *1393-1396 – Bolqarıstanı zəbt edir.*

❖ *1394 – Makedoniya və b. yerləri işğal edir.*

❖ *1395 – Macarıstanı tutur.*

❖ *1396 – Dunay üzərində Nikopol döyüşündə крестонослары darmadağın edir. Bosniyanı özünə tabe etdirir.*

❖ *Valixiyadan bac-xərac alır.*

❖ *Balkanlarda Osmanlı dövlətinin mövqeyini möhkəmlədir.*

❖ *Vizantiya üzərində protektorant qurur.*

❖ *1394-1401 – Konstantinopla yürüşlər edir. Teymurun Anadoluya yürüşü ilə əlaqədar Konstantinopolu işğal edə bilmir.*

❖ *1402 – Teymurla Anqor (Ankara) döyüşündə məğlub olur.*

*** * ***

Osman ibn Ərtoğrul Osmanlı dövlətinin əsasını qoyduqdan sonra onun sülaləsi, necə deyirlər, ildırım sürətilə öz ərazilərini genişləndirməyə başladı. 1394-cü ildə I

Teymur (*qızğınca*). Ah, Miranşah, Miranşah! Əvət, onda azıq tədbir və siyasət bulunsaydı, kimsə izindən çıxmazdı. Orasını idarə edəcək sağlam və düşüncəli bir baş lazım. Heyhat ki, Miranşah kibi şaşqınlar o düşüncədən pək uzaqdırlar.

“Topal Teymur”

Bayazid Abbasilər xəlifəsindən olan əl-Mütəvakildən “Rum Sultanı” tituluna layiq görüldü.

I Murad Bayazidin oğlu Yıldırım Bayazid (1389-1402) Balkan yarımadasının və Anadolu ərazisinin xeyli hissəsini öz ərazilərinə qatdı. 1396-cı ildə səlibçilər ordusuna Nikapol (Bolqarıstan) ətrafında qalib gəldi. Həmin qələbələrdən sonra xristian Avropası qorxuya düşərək, tir-tir əsməyə başladı.

Yıldırım Bayazid Osmanlı imperiyasının görkəmli hökmdarlarından biri olaraq, özünəqədərki türk sultanlarının Rumda və Balkanlarda izlədikləri siyasi məqsədləri həyata keçirdi. 1389-cu ildə Kosova döyüşündə Osmanlı qoşunlarına mərkəzdə Sultan Murad (1359-1389), sağ cinahda Bayazid, sol cinahda Yaqub Çələbi başçılıq etdilər. Çar Lazarın 200 minlik qoşununa qarşı müharibədə Osmanlılar qalib gəldi, çar öldürüldü. Çarın yeznəsi Milos Obliç islamı qəbul etmək bəhanəsi ilə Sultana yaxınlaşdı və onu qətlə yetirdi. Yıldırım Bayazid hakimiyyətə gəldi. Serbiyanın müstəqilliyinə son qoydu. Osmanlı dövlətinin sərhədlərini Dunaya qədər genişləndirdi. Bolqarıstanın işğalını başa çatdırdı. 1399-1400-cü illərdə Bayazid Sivası və Malatyanı ələ keçirdi.

Yıldırım Konstantinopolu tutmağa hazırlaşarkən, Əmir Teymur Anadoluya yürüş etdi. Sultan Əhməd Cəlairi və Qara Yusif kömək üçün Yıldırım Bayazidə müraciət etdilər. Əmir Osmanlılara məxsus olan Sivası, Malatyanı və Dəməşqi ələ keçirdi. Konstantinopolun mühasirəsini dayandırdı, qışı Qarabağda keçirdi. 1402-ci ildə Anadoluya hücum etdi. Şirvanşah I İbrahimin və Şəki hakimi Seydi Əli Ortalın birləşmiş* qoşunları Teymur qoşunları ilə birlikdə vuruşdu. Həmin ilin iyul ayının 28-də Ankara dü-

* Mənbələr ağqoyunluların hərbi dəstələrinin də onlara qoşulduğu haqda xəbər verir.

zənliyində döyüş başlandı. Bayazid məğlub oldu. İki oğlu ilə əsir düşdü. Teymur onun oğullarını azad etdi, özü 1403-cü ildə əsirlikdə öldü.^{**} Ankara döyüşü Osmanlıları zəiflətdi. Bunu çoxdan gözləyən xristian Avropasının eyni və əli-qolu açıldı. Çünki o, böyük bir təhlükədən artıq xilas olmuşdu. Bu münasibətlə Avropada ziyarətlər təşkil edildi, Papa 3 gün kilsə zənginin çalınmasına göstəriş verdi.

Dramaturq “Topal Teymur” pyesində Teymurla Yıldırım arasındakı soyuq münasibətlərə, münaqişələrə, iki qüdrətli türk dövləti arasında baş vermiş hadisə və müharibəyə xüsusi diqqət yetirmiş və əhəmiyyət vermişdi. Ədalət naminə deməliyəm ki, əslində Teymurun Yıldırım ilə müharibə aparmaq niyyəti olmamışdı. Ancaq Osmanlı Sultanının saymazlığı onda hiddət və qəzəb hissi oyatmışdı. Başqa bir həqiqət də var ki, Yıldırımın getdikcə güclənməsi Teymuru narahat edirdi...^{***}

3.6. Gürcü çarı V Baqrat

Gürcü salnəməçisi David Baqrationi V çar Baqrat (1360-1395) haqqında yazır ki, o, tamahkar və amansız fateh Teymurdan qaçaraq, Tiflis qalasında möhkəmləndi. Teymur Tiflisə hücum edərək, onu maneəsiz aldı. Baqrat

^{**} Bəzi məlumatlara görə, zəhərlənib öldürülmüşdü.

^{***} **Yıldırım.** Nə yazır, şimdi nə yazır?

Əli paşa (oqur). Tanrı qulu Teymurdan Sultani-Rum Yıldırım Bayazidə.

Yıldırım. Uzun laf istəməm, yalnız məktubun məalını söylə!

Əli paşa. Yazır ki, bən sizi bir türk xaqanı olaraq sayarım və zətinizə qarşı hörmət bəslərim, fəqət siz bəni saymazsanız aramız soğuyar və bu soğuluğun nəticəsi pək acı olur.

Teymur. İştə bən şu məktubdakı sözlərinizi unutdum və sizi əfv etdim... Əcəba məğrur Yıldırım nə düşünüyor?

Yıldırım. Düşünəcək bir şey yox. Əvət, sən qalibsin. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qomşu hökumətləri məmnun etdi...

“Topal Teymur”

və onun arvadı əsir alındı. Ona islamı qəbul etmək təklif edildi. Baqrat dinini dəyişdi. Teymur çarlığı ona qaytardı. O, dağlarda və qalalarda gizlənən oğlu Georgiyə xəbər göndərdi ki, gizlicə müsəlmanlara hücum etsin. Georgi* atasının əmrini yerinə yetirdi. Atası ilə birləşib Borçalıda Teymurun göndərdiyi əskərləri məhv etdi. Hindistan səfərindən geri dönməyən Teymur bunun intiqamını aldı. O, Gürcüstana hücum edib, çar Baqratın əskərlərini məğlub, ölkəsini talan etdi. Teymur bu barədə belə yazır: "Hindistan yürüşündən zəfərlə qayıdandan sonra hər iki İraqın hakimlərindən mənə şikayət ərizəsi gəldi: "Gürcüstan kafirləri hədlərini aşıb cızıqlarından çıxıblar..." Gürcüstan imansızlarının üsyan qaldırdıqları haqqında xəbər gəlib mənə çatan kimi məşvərət çağırdım. Həmin diyardakı ağzıpozuq adamların da baş qaldırmasına yol açılmasın deyə təcili olaraq onları yerlərində oturtmaq qərarına gəldim..."

Erməni tarixçisi Foma Metsopski isə həmin hadisəni bir qədər başqa cür yazır. O qeyd edir ki, İberiyanın (Gürcüstanın) çarı Baqrat yəhudi qəbiləsindən idi. Teymur onu özü ilə bərabər Qarabağa aparır. Orada çarı aldada-raq islamı qəbul etdirir. Teymur onun əyninə fəxri geyim geyindirir, hörmət göstərir və bir ordu verir. Baqrat həmin ordu ilə İberiyaya qayıdır. Öz oğullarına gizli xəbər göndərir ki, yolları kəsib Teymurun ordusunun qabağını alsınlar. Baqratın oğulları hücumə keçib, Teymurun 12 mindən artıq əskərini qırır, atlarını alıb qaçırlar. Təbiidir ki, Teymur da bunun əvəzini çıxır və Baqratdan intiqamını alır.

Şərəfəddin Əli Yəzdi:

- Əmir Teymur Gürcüstanda bir neçə dəfə olmuşdursa da, ancaq Berd qalasını fəth edə bilməmişdi. Teymur əskərləri yüzlərcə qala fəth etmişdilər, ancaq Berddən

* Gürcü çarı Georgi (1395-1407).

mətin qala görməmişdilər. Bu qalanı bəlkə də Əlincə qalası ilə müqayisə etmək olardı. Qala dağın başında 150 göz* yüksəklikdə daşla hörülmüşdü. Yolları çətin, ətraf dağlıq və qayalıq idi. Qalanın içində su anbarı və ərzaq xəzinəsi vardı. Hava isti, ətraf təndir kimi idi. Teymurun özü qalanı gözdən keçirdi. Öz-özünə düşündü: “Hər bir kəs bu qalanı fəth etmək fikrindən uzaq olar.” Lakin o, buna yaxın idi. Teymur məşhur sərdarlarına sual etdi: “Qalanı almaq mümkündürmü?” Onların hamısı qalanın alınmasını müşkül hesab etdilər. Əmir hər tərəfdən qalaya hücum əmrini verdi. Qaladan onlara ox və daş atıldı. Qalanın darvazasının özü bir qala idi. Əmir darvazanın alınmasını Şah Məlik Bahadura tapşırırdı. O, Berd qalasının müqabilində iki qala tikilməsini əmr etdi. Məqsəd bununla düşməyə təzyiq icra etmək idi. Şah Məlik 3 günə qalanı tikdirdi. Qalanın içinə 3 min əskər yerləşdirmək olardı. Teymur mancanaq və arradə qurulan yerə gəldi. Onların sayını artırdı. Nərdivanlar quruldu. Qalada gürcülərin səsi eşidildi: “Bizim qala elə bir qaladır ki, üstündən quş uçmaz. Mancanaq və arradədən bizim qorxumuz yoxdur”. 1403-cü ilin məhərrəmin 21-ci günü idi. Merkit** qəbiləsindən bir nəfər hiylə ilə daşın üstünə çıxaraq, qalanın içinə girdi. Bir keçə öldürüb nişan kibi qanını daşın üstünə sürtdü. Kəmənd atdılar. Kəmənd ağaca ilişdi. Teymur merkitlərə əmr etdi: “Bir dəstə yuxarı çıxın!” Əməliyyat gecə keçirildi. Səhər gürcülər gözlərini açanda tacikləri önlərində gördülər. Onların arasında vuruşma başladı. Vuruşanlar arasında Teymurun yasavulu Mahmud da var idi. Onlar daxildə döyüşərkən Əmir Şah Məlik xaricdən hücum etdi. Alınmaz qala alındı! İş-işdən keçmişdi. Gürcülər təslim olub aman istədilər. Əskərlər qarətə başladı-

* Bir göz 62-68 sm-ə bərabərdir.

** Merkit monqol qəbiləsi olmuşdur. Çingiz Xanın anası merkit qəbiləsindən idi.

lar. Kafirləri Əmirin yanına gətirdilər. Kafirlərin hamısı qılincdan keçirildi. Teymurun acığı canından çıxdı. Dünya-ya ibrət üçün kafirlərin kəllələrindən təpələr, minarələr vücuda gətirdilər. Teymur qalanın idarəsini Xorasan sərdarı Taxça Borana tapşırıd. Beləliklə, Əmir Teymurun yürüşlərdə rast gəldiyi bütün qalalar fəth edildi. İki qalanın fəthi isə ağır və uzun çəkdi: Naxçıvandakı Əlincə və Gürcüstandakı Berd qalası!..

Ш.Ф.Фарзалиев
(Азербайджан)

3.7. Переписка Тимура с Османским султаном Баязидом

В конце XIV - начале XV в. произошли большие перемены в соотношении сил на международной арене. Одним из основных факторов, влияющих на формирование международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке, явилось создание крупного централизованного государства Темуридов.

Успешные походы Тимура на Хорезм (1371-1379), в Хорасан (1380-1381), на хана Кызыл Орды Тохтамыш (1388,1395), трехлетний (1386-1388) и пятилетний (1392-1397) военные походы, а также начало его семилетнего похода (1399-1404) вызвали обеспокоенность среди правителей Ближнего и Среднего Востока. Лишившись Ирака Арабского и Азербайджана, Султан Ахмед Джелаири и Кара Юсуф Кара-койунлу с целью возврата прежних владений наладили отношения с османским правителем Баязидом I. В 1395 г. Баязид I направил дипломатическую делегацию в Каир, к египетскому султану Баркуку, который выразил свою солидарность с ним. Между ними и феодальным государством Бурханидов Сивасом также сложились хорошие взаимоотношения, что способствовало созданию официального союза этих го-

сударств против Темуридов. Однако этот союз был непрочным и преследовал политические цели. Правитель Сивяса Гази Бурханаддин самостоятельно управлял своей маленькой страной, не подчиняясь угрозам Темура, что и явилось причиной скорого падения его государства. Сторонник Темура Кара Осман Аккойунлу весной 1398 г. пошел в наступление и убил Гази Бурханаддина, тем самым вызвав распад союза против Темура в этом регионе. Смерть Гази была на руку Баязид Ильдырым, который вскоре начал наступление на Сивас и даже на мамлюкские земли. За год до этого, т.е. в 1397 г., он нанес поражение Караман-оглы Алааддин-беку и вскоре захватил города Конья, Ларенде и Ак-Сарай, а после убийства Гази Бурханаддина присоединил к своим землям сначала Амасью, а затем и Сивас. В 1399 г., воспользовавшись смертью Баркука, он двинулся вдоль реки Евфрат, завоевывая города Малатью, Даренде и Давригени. Таким образом, несмотря на стремление добиться политического объединения Анатолии и предпринятые в этом направлении шаги, он невольно оказался в изоляции в возможной войне с Темуром. Причина же столь легкого политического успеха Баязида заключалась в том, что Темур в тот период находился в далекой Индии.

Между тем, как только Темуру стало известно о событиях, происходивших в Малой Азии, он возвратился из Индии, напал на Багдад и покорил его. Не в силах оказать сопротивление Ахмед Джелаири совместно с Кара Юсуфом отступил в Сирию, а оттуда - в Анатолию, где нашел убежище у Баязида.

Баязид обрел новых союзников в лице этих двух полководцев и выделил в качестве "диррика" Кютахью Султан Ахмеду, а Кейсарию и Ак-Сарай - Кара

Юсуфу. Это положило начало самому динамичному периоду в развитии событий. Между османским султаном, предоставившим убежище Ахмеду Джелаири и Юсуфу Кара-койунлу, и Темуром началась переписка.

Эти письма, сохранившиеся, к счастью, до наших дней, еще в конце XVI в. попали в руки историка Фиридун Ахмед-бека, который включил их в свою книгу “Муншеати-селатин” (“Переписка султанов”). Эти письма были также использованы иранским исследователем Абдалхусейном Наваи в изданной им книге “Аснад ва мокатебат и тарихий - Иран” (“Иранские исторические документы и письма”). Текст первого письма, написанного Темуром Баязиду, Абдалхусейн Наваи предворяет трехстраничным комментарием об их взаимоотношениях. При внимательном прочтении комментариев Абдалхусейна Наваи прослеживается его отрицательное отношение к личности Темура. Бесспорно, в конце XIV - начале XV в. Темуриды были сильнее Османов. При желании Темур без особого труда мог подчинить это исламское государство. Наши мысли подтверждаются официальными документами, в частности, перепиской между Темуром и Баязидом.

Между этими двумя выдающимися личностями так и не удалось установить мир, а война завершилась пленением и гибелью Баязида.

А.Ирисов
(Узбекистан)

3.8. Турецкие источники о деятельности Амира Темура

О жизни и деятельности Амира Темура написано очень много трудов на восточных языках. Часть этих произведений находится в библиотеках Турции, например “Зубдат ат-таварих” (“Сливки истории”) Хафиз

Абру хранится в самой крупной Стамбульской библиотеке - Сулаймания (инв. №4371). А произведение Рашидаддин Фазлаллаха "Шуаби Панджгана", также повествующее об истории похода Амира Темура, находится в фондах библиотеки Топкапи-сарай. Это же рукописное произведение в фонде Ахмад Салис (инв. №2937) в той же библиотеке Сулаймании значится под названием "Насабнамайи мулук" ("Книга о древе царей").

Исследователи, интересующиеся жизнью и деятельностью Темура, не могут обойти книгу историка эпохи Темура - Ибн Арабшаха (1389-1450) "Аджаиб ал-макдур фи тарихи Темур" ("Чудеса предопределения в истории Темура"). Интерес к этой книге объясняется тем, что этот ученый был хорошо знаком со многими походами полководца и даже некоторых из них был очевидцем. Произведение Ибн Арабшаха в весьма сокращенной форме было переведено с арабского языка на турецкий Назмизада Хусейном Муртаза и издано в 1277/1861 г., книга "Тузукат Темур" ("Уложение Темура") - переводчиком Мустафа Рахми. Она издана в Стамбуле в 1330/1911 г.

Амиру Темуру посвящено произведение ученого ал-Хадж Абдул Гафура Керими "Умдат ат-таварих" ("Опора историй"). Это произведение было напечатано в приложении Сборника Общества Османской истории крупным ученым Наджибом Асимом (Стамбул, 1313/1895 г.). Одна за другой были изданы в турецкой печати и обнародованы среди просвещенных слоев населения книги, которые появились как на Западе, так и на Востоке. Среди них перевод "Зафар-наме" Низамаддина Шами, осуществленный переводчиком Наджати Лугал, "Тахкик Насаб Амир Темур" ("Исследование о древе Амира Темура") Заки Валиди Туган,

книга проф. А.А.Семенова “Надкаменные надписи” о росписях в Гур-Эмире, посвященных Темуру и Темуридам, в переводе на турецкий язык Абдилкадира Инана, книги В.В.Бартольда “Уроки по историй Средней Азии” (переведена на турецкий язык и в 1927 г. опубликована в Стамбуле), “Улугбек и его время” (опубликована в переводе Тахир угли Акдас Неъмат на турецкий язык в 1930 г. в Стамбуле) и мн.др. Позднее в 1965 г. в Анкаре была опубликована книга Ф.Танера “Историческая наука эпохи Темуридов” в переводе ученого Турции Ахмада Аташа.

Очевидец походов Темура ученый-историк Тадж Салмани в свое время написал книгу “Тарихнома” (“Книга истории”) на персидском языке. Эту книгу историка перевел на турецкий язык профессор из Эгейского университета (г.Измир) Исмаил Ака в Анкаре в 1988 г.

Известный историк Исмаил Ака, занимающийся много лет изучением походов Темура и историей Темуридов, опубликовал в 1991 г. в Анкаре в Обществе историков Турции монографию “Темур и его государство”, в которой подробно описывает походы Темура, раскрывает внутренние противоречия в государстве Темуридов после смерти великого полководца.

Видный турецкий ученый Заки Валиди Туган опубликовал книгу “Великий тюркский правитель Шахрух”, а турецкий ученый Сулайман Фахми перевел на турецкий язык в 1259/1843 г. в Стамбуле книгу “Тазкират аш-шуара” (“Упоминание о поэтах”) Давлатшаха Самарканди.

Teymur Azərbaycanı istila edərkən ciddi müqavimətə, xəyanətə rast gəlmədiyi, təhqir olunmadığı üçün kütləvi qırğınlar törətməmiş, şəhərləri dağıdıb yerlə yeksan etməmişdir. Əksinə, o, ölkədə bir sıra bərpa işləri aparmışdır; Dərbəndin qala divarları təmir edilərək Şirvanın Toxtamış tərəfindən işğalına qarşı səd çəkilmiş, Beyləqanda abadlıq işləri görülmüşdür. Teymurun dövründə əhali əvvəlki dövrlərə nisbətən sakit həyat təzi keçirmişdir.

H.M.Əhmədov, V.Z.Piriyev

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Əmir Teymur və Azərbaycan

4.1. Teymur tarixi ədəbiyyatda

1

Mənim araşdırmalarıma görə, Səmərqənddən və Türküstandan sonra, Teymurun ən çox bəyəndiyi məkanlardan biri Azərbaycan və Qarabağ olmuşdur. O, ömrünün bir parçasını burada keçirmiş, burada hərbi düşərgə salmış, dincəlmiş, istirahət etmiş, şənliklər düzənləmiş, hərbi yürüşlərini buradan başlamışdır. Onun Şirvanşah I İbrahimlə strateji əməkdaşlığı, belə demək mümkünsə, öz bəhrəsini və müsbət nəticəsini vermişdi.

Azərbaycanda Teymur haqqında istər müsbət, istərsə də mənfi fikirlər XIV-XX əsrlərdə yaranmışdır. Sonralar getdikcə formalaşmış, inkişaf etmiş, lətifələrin, məqalələrin, tarixi kitabların və ədəbi əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. O, demək olar ki, Azərbaycanı qarış-qarış gəzmış, Şirvandan və Qarabağdan vurub Təbrizdən çıxmış, Təbrizdən vurub Naxçıvandan çıxmışdır. Azərbaycanın bir çox alim və

fazil şəxslərini, sənətkarlarını səltənətin paytaxtına aparmış, onlara burada hörmət göstərmiş, sənət və sənətkarlıqlarından istifadə etmişdir. Özünün məşhur “Baği-Behişt” sarayını xalis Təbriz mərmərindən tikdirmişdir. Məşhur Azərbaycan sənətkarı Əbdülqadir Marağayini 1397-ci ildə Səmərqədə göndərmişdir və s. Bütün bunlar XIV əsrdən başlayaraq, Azərbaycan tarixçilərinin tarixi əsərlərində qeyd edilmişdir.

2

Teymurun ilk və ən böyük tarixçilərindən biri təbrizli Nizam-i Şami – Nizaməddin Şami (Nizam Təbrizi) olmuşdur.¹ Onun “Zəfər-namə” əsəri Teymur epoxasının ən möhtəbər mənbələrindən biri hesab olunur. Görkəmli tarixçi və tədqiqatçıların bir çoxu onun əsərinə istinad etmiş və onun əsərindən bəhrələnmişdir. Şami cahangirin göstərişi və əmri ilə Teymur dövründə baş vermiş hadisələri təhrif etmədən, olduğu kimi qələmə almışdır. Bu da fətehin tarixə, tarixi hadisələrə və əsərlərə nə dərəcədə həssas yanaşdığından, tələbkər olduğundan xəbər verir.

3

Nizaməddin Şamidən sonra Azərbaycan türk şifahi xalq ədəbiyyatında və yazılı ədəbiyyatda Teymur haqqında həqiqətə uyğun və uyğun olmayan hekayələr, rəvayətlər uydurulmuş, məqalə və kitablar yazılmışdır. Əcnəbi dillərdə, o cümlədən ərəb, fars, rus, macar və b. dillərdə olan əsərlər Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmişdir.² Azərbaycan tarixinə aid kitab və dərsliklərdə

¹ Ətraflı bax: N.Şami. Zəfər-namə (Türk dilindən çevirən Ziya Bünyadov), Bakı, 1992, s. 33.

² Şərafəddin Əli Yəzdi: Zəfərnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr, fars dilindən tərcümə), Bakı, 1998; Ələsgərzadə Ə. Şirvanşah İbrahim Dərbəndi dövrünə aid iki kitab, I cild, Bakı, 1947; Fərzəliyev Ş.

Teymur və onun Azərbaycana yürüşlərinə ayrıca yer verilmişdir.

4

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Əmir Teymur mövzusu yenidən gündəmə gəlmiş, bu iş bir qədər canlandırılmışdır. German Vamberinin 1917-ci ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap edilmiş “Əmir Teymur” əsəri 1991-ci ildə yenidən nəşr edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1991-2011-ci illərdə Azərbaycanda Teymur və onun dövrünə, şəxsiyyətinə, Azərbaycandakı quruculuq işlərinə maraq artmışdır. Bu cəhətdən Ziya Bünyadovun, Mahmud İsmayılovun, Yaqub Mahmudovun, Vaqif Piriyevin, S.Allahverdiyevin və Ə.Haqverdiyevin, Məti Osmanoglundun, S.İbrahimovun, Tofiq Nəcəflinin, Əkbər Qocayevin və b. təşəbbüsünü və işlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır.¹

5

Azərbaycanda müstəqillik illərində Əmir Teymurun şəxsiyyətinə, epoxasına və fəaliyyətinə baxış və münasibət kökündən dəyişməsə də, müasir oxuculara onun olduğu kimi təqdim edilməsinə diqqət və maraq artmışdır. Məqalə və kitablarda ədalət və obyektivlik

Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Bakı, 1983; Piriye V.Z. Teymur və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri və işğalçılara qarşı mübarizə (1385-1401-ci illər), Az. SSR EAX, TFHS, №1 1983; Rəhimov Ə. Azərbaycanda teymuri-hürufi münasibətləri haqqında bəzi qeydlər, I və II məqalə, Az.SSR EAX, TFHS, №2 1986, №3 1986 və s.

¹ Nizaməddin Şamî. Zəfər-namə (türk dilindən çevirəni Ziya Bünyadov), Bakı, 1992; Əmir Teymurun vəsiyyətləri, Bakı, 1991; German Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991; Vaqif Piriye. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı, 2003; S.Allahverdiyev və Ə.Haqverdiyev. Ümumi tarix, Bakı, 2006; Tofiq Nəcəfli və Rafiq İsmayılov. Əmir Teymur (tarix fənni üzrə orta məktəb üçün əlavə oxu vəsaiti), Bakı, 2003; Əkbər Qocayev. Şirvanşah I İbrahim, Bakı, 2007 və s.

prinsipi Teymur şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsində nəzərə alınmış, dünya hərbi sənəti tarixində rolu diqqətə çatdırılmışdır. “Yer üzünün hökmdarı” və “Ədalətin şəmşiri” haqqında yazılmış kitabların nəşr edilməsi və geniş oxucu kütləsinə çatdırılması sevindirici və diqqətləyicidir.

6

Artıq Sovet İttifaqı dağılmışdı, rus sovet siyasəti və ideologiyası həmin dağıntıların altında qalıb can vermişdi. Dünyaya, tarixə və tarixi şəxsiyyətlərə münasibət dəyişmiş və yeni baxışlar formalaşmağa başlamışdı. İndi, böyük Hüseyn Cavid demişkən, hər kəsin haqqını kəndinə vermək lazım idi. Başqa sözlə, tarixi və tarixi hadisələri, tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini yenidən qavramaq, anlamaq və dərk etmək zərurəti meydana gəlmişdi. Mən burada bu cəhətdən Azərbaycan Tarix Müəllimləri İctimai Birliyi tərəfindən tarix fənni üzrə orta məktəblər üçün əlavə oxu vəsaiti kimi tövsiyə edilmiş “Əmir Teymur” kitabçası üzərində dayanmaqla kifayətlənəcəyəm. Kitabça 15 səhifədən ibarətdir və tam tarixi qaynaqlar, o cümlədən “Əmir Teymurun vəsiyyətləri” kitabı əsasında yazılmışdır. Kitabçada böyük hərbi və sərkərdə Əmir Teymurun doğumundan ölümünədək keçdiyi şərəfli həyat və hərbi yoluna nəzər salınmışdır. Onun müəllifləri Tofiq Nəcəfli və Rafiq İsmayılov tarixi gerçəkliklərə çox həssas, diqqətlə, hər şeydən öncə, ədalət və obyektivliklə yanaşmışlar. Kitabçanın bir neçə səhifəsində müharibə vəziyyətində olan bir ölkənin hərbi və gənclərinə çağırışlar verilmişdir. Mən oxucuların nəzərinə birini çatdırıram: “Sevinməyin düşmənlər, [ermənilər] indi üstünüzə Topal Teymur gəlir!”

Ancaq müəlliflər bir-iki yerdə diqqətsizliyə yol vermişlər. Onlar Teymurun İsfahanda 70 min adamı qətlə

yetirməsindən danışarkən cahangirin yalnız xərac yığan məmurlarına görə qisas aldığını qeyd edirlər. Halbuki İsfahan hökmdarı Əmirə xəyanət edir, onun 12 min əskərini qətlə yetirir. Teymur da isfahanlıların kəllələrindən minarə düzəldir.

Başqa bir yerdə isə müəlliflər Teymuru öz dilində danışdırarkən yazırlar: “Ömrümün 57 ilini at belində keçirdim. 25 yaşında yaralanıb qolumu itirdim, topal oldum...” Söhbət Əmirin sağ qolundan gedir. Əslində o, qolunu itirmir, qolu işləmir. El arasında “qolun qurusun”, “əlin qurusun” və s. qarğıışlarda həmin anlayış daha dəqiq ifadə edilmişdir.

Müəlliflər Əmir Teymuru öz dilində belə səciyyələndirirlər: “Deyirlər çox qəddaram, amansızam. Elə bilirlər, adam öldürməkdən ləzzət alıram. Düzdür, yeddi sülalənin kökünü kəsdim, yüz minlərlə adamı qətlə yetirdim. Ancaq birini göstərsinlər ki, nahaq yerə qanını tökmüşəm. Məni aldadırdılar, mənə xəyanət edirdilər, mən də öldürürdüm. Belə olmasa, bu boyda islam dünyasına hakim ola bilərdimmi? Mən heç kimi aldatmamışam, həmişə sözümün üstündə durmuşam, hətta hücumdan qabaq xəbərdarlıq etmişəm. Elə olub ki, düşmənimi igidliyinə görə bağışlamışam. Şairlərə, üləmalara, tacirlərə himayədar olmuşam.”¹

Mən bu cür təşəbbüsləri yüksək qiymətləndirirəm! Təkcə Əmir Teymur haqqında deyil, Azərbaycanın görkəmli tarixi şəxsiyyətləri haqqında doğru-düzgün, ədalətli və obyektiv əsərlərin daha çox yazılmasını arzu edirəm.

7

¹ Tofiq Nəcəfli, Rafiq İsmayılov. Əmir Teymur, Bakı, 2003, s. 13.

Böyük Teymur, Atilla, Mete, Alp Arslan, Məlikşah, Sultan Süleyman Qanuni, Şah İsmayıl kimi, yalnız bir xalqın bahadırları, fəxri yox, bütün türk dünyasının fəxri, cahənşümul qəhrəmanıdır. Hüseyn Cavid kimi nadir istedad sahibi həmin mövzuya təsadüfən müraciət etməmişdi.

Müasir Azərbaycan oxucusu və araşdırıcısı Şükür Şənol və Ənvər Çingizoğlu problemi və sualı belə qoyur:

- Türk adı gələndə dodaqlarını büzüb, üzlərini qırıqdıran müasir Avropa alimləri Əmir Teymuru barbar və vandal kimi təsvir edirlər. Bizim bilginlər də kor-koranə onların dediklərini təkrar etmiş və yamsılamışlar. Teymur dövrünün aranıb-daranmağa, Teymurun şəxsiyyətini açıb-ağartmağa hələ də ehtiyac var. Tarixin qaranlıq səhifələri daha dürüst, daha dəqiq öyrənilməlidir. Teymur həqiqətən vandal idimi? Tarix nə deyir?¹

Müəlliflər haqlıdırlar! Bizim bəzi alimlər, dırnaqarası teymurşünaslar avropalıların ağzına baxıb və yazdıqlarını oxuyub, Teymura qiymət vermişlər. Bəzən onun barəsində tarixi həqiqətə uyğun gəlməyən sözlər söyləmiş, təhqiramiz ifadələr işlətmişlər. Sovet nəşrlərində bu xüsusilə nəzərə çarpır.

Teymur Təbrizə gəlir və şəhəri şə-rəfləndirir. Təbrizin böyük adamları, seyidləri Əmiri qarşılayırlar. Teymur onun məclisində elm və dini mübahisələrdə iştirak edən təbrizliləri ənam və əhsana layiq görür. Əmir rəiyyətin və zəiflərin halı ilə maraqlanır. Məzlumların haqqını zalımlardan alır. Hər təbəqədən olan insanları əhsanlara qərq edir.

Şərəfəddin Əli Yəzdi

4.2. Teymur və Azərbaycan

¹ Qarabağda Arazbar diyarı, Novruz, 31 dekabr 1991.

1

1386-cı ildə Əmir Teymurun qoşunları İran ərazisinə soxuldular. Təbriz hakimi Əmir Vəli Azərbaycan, Fars və İraqın hərbi qüvvələrilə birləşib, Teymura qarşı çıxmaq istədi. Lakin onun cəhdi boşa çıxdı. Teymurun əskərləri Soltaniyyəni tutub, Təbrizə doğru irəlilədi və şəhərə daxil oldu. Bunu eşidən Sultan Əhməd Cəlairi Bağdaddan Təbrizə qayıtdı və şəhəri ələ keçirdi. Sonra Naxçıvandakı əmirlərinin yanına gəldi. Teymur isə əksinə, Təbrizə qayıtdı, Şənbi-Qazanda məskən saldı. Təbriz əhalisindən xərac topladı. Buranın görkəmli sənətkarlarını toplayıb Səmərqəndə göndərirdi.

1387-ci ildə Teymur Naxçıvandan Urmiya və Marağa istiqamətində Gilana getdi. O, Təbrizin idarəsini Əmir Məhəmməd Dəvatiyə və Qara Bəstama tapşırdı. Şah Əli Marağanın hakimi təyin edildi.

2

Əmir Teymur Səmərqəndə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanda “xalq azadlıq hərəkatı” və hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Tanınmış tarixçi Vaqif Piriyeu bu haqda belə yazır: “...Teymurun zəbt etdiyi ərazilərdəki əmirlərinə qarşı əsasən Sultan Əhməd və onun Əlincə qalasındakı əmirləri, Mahmud Xalxalının idarə etdiyi feodal qrupu, Təbrizin yerli əmirləri, Marağa hakimi Yadigarşah və Qara Yusifin başçılığı ilə qaraqoyunlular mübarizə aparırdı...”¹

“İslamın qübbəsi Təbriz”, Azərbaycanın paytaxtı rolunu oynayan bir şəhər feodal müharibələrinin və xarici yürüşlərin meydanına çevrilmişdi. Təbrizin ələ keçməsi bütün Azərbaycanı tutmaq üçün vacib olduğundan, şəhər uğrunda mübarizə getdikcə şiddətlənirdi. Təkcə 1385-

¹ Vaqif Piriyeu. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı, 2003, s. 168.

1392-ci illərdə Təbrizə 22 dəfə hücum edilmiş, 18 hücumun nəticəsində o bir feodal qrupundan başqasının əlinə keçmişdi. Şəhər 1392-ci ildə ikinci dəfə İran və Teymurun qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi.

Əmir Teymur və Azərbaycan mövzusunı ümumiləşdirsəm, belə bir fikrə gəlmək olar ki, 1385-1401-ci illərdə, Təbrizi çıxmaq şərtilə, * Azərbaycanda 10 dəfə vuruşma

* Təbriz 1385-1392-ci illərdə 22 dəfə hücumə məruz qalmışdır. Hücumun 14-ü yerli, 8-i xarici feodallar tərəfindən olmuşdur.

SƏDAQƏT ƏFSANƏSİ

Deyirlər Təbrizi aldığı zaman
Əlli min döyüşçü Teymur itirib,
Dəhşətə gələrək gözlərində qan
Vəzirə belə bir sərəncam verib:
Bu yerdə nə qədər bu gün kişi var
Gərək hamısını öldürtdürüm mən.
Buyruq ver, bir anda bütün qadınlar
Yığıb var-yoxunu çıxsin şəhərdən.

Eşidib bu əmri qadınlar dərhal
Evdə nələri var yır-yığış edir.
Hər qadın çiyində bir ağır çuval,
Tələsik şəhəri tərk edib gedir.

Teymur istehzayla süzüb onları,
Vəzirə üz tutur: - Əclaf qadınlar!
Gör heç bircəciyi deyirmi barı
İndicə öləcək bir kişim də var.
Nahaqdan deməyib müdrik adamlar
Qadında sədaqət olmaz heç zaman.
Xoş gündə hər şeydə ortağın olar,
Dər gündə sivişib çıxar aradan.

Vəzir dodaqaltı gülüb bir qədər,
Deyir: - Hirs-lənməsin sözümə əmir,
Elə çiyinlərdə gedən kisələr
Həmin qadınların öz ərləridir.

olmuşdur: 1387, 1393, 1397 və 1400-cü illərdə Əlinçə qalasına, 1387 və 1394-cü illərdə Şirvana, 1395-ci ildə Marağaya, 1386-cı ildə Naxçıvana, 1387-ci ildə Şəkiyə və 1388-ci ildə Mərəndə. Teymurun Azərbaycan siyasətində iki cəhət diqqəti cəlb edir: Ədalət və zülm! Ancaq ədalət və mülayimlik zülmü üstələyir. O, bəzi istisnaları nəzərə almasaq, Azərbaycanda ciddi müqavimətə rast gəlmir. Şirvanşah Şeyx I İbrahimin simasında özünə etibarlı müttəfiq tapır.

3

Teymur başqa yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda kütləvi qırğınlar törətməmişdir. Görünür, burada, bir tərəfdən, azərbaycanlıların səbir və dözümlü, digər tərəfdən, Teymura qədər Azərbaycanda baş verən hərcmərclik, xüsusilə Qızıl Orda Xanın ölkəyə yürüşləri, xalqı incitməsi, ölkəni talan-tarac etməsi, üçüncü bir tərəfdən, Azərbaycan türklərinin Teymuru öz hökmdarı gözündə görməsi ilə bağlı olmuşdur. Əmirin Azərbaycana yürüşü və buradakı siyasi fəaliyyəti Şirvanın Toxtamış tərəfindən işğalının qarşısını almışdır və Şirvanşah İbrahimin daxili müstəqilliyi təmin edilmişdir. Teymur Azərbaycanda bir sıra bərpa və abadlıq işləri aparmışdır.

4

Hökmdar bu sözdən yerində donur,
Baxır qadınlara sonsuz heyretlə,
Üzüne qərribə təbəssüm qonur,
Fikrini dəyişib deyir hörmətlə:
- Vəzir, üstün gəldi qadınlar mənə,
Car çəkdir, qəlbləri
qoy olsun aram,
Onların müqəddəs sədaqətinə
Bütün kişiləri bağışlayıram...

Əsgər İlham

Teymur epoxasının görkəmli araşdırıcısı, mənim tanınmış tarixçi dostum Vəqif Piriyevin yazdıqlarına diqqət edək: “Bütün bunlar [Teymurun Azərbaycandakı yaxşı və pis işləri] tarixi ədəbiyyatda Teymura verilmiş qiymətin – yalnız işğalçı, qaniçən, qəddar olması barədəki mülahizələrin yerli – Azərbaycan faktları ilə təsdiq edilmədiyini və Teymurun Azərbaycandakı fəaliyyətində zülm ilə bərabər ədalət prinsipinin az yer tutmadığını bildirir.”¹

Bu fikri görkəmli tarixçi Yaqub Mahmudov da təsdiq edir. Mən hesab edirəm ki, Əmir Teymurun Azərbaycana münasibətində ədalət zülmə qalib gəlmişdir. Halbuki Teymurla müqayisədə öncə Şah Abbas, sonralar Şah İsmayıl öz xalqına qarşı daha amansız və zülmkar olmuşlar. Nədənsə el arasında Şah Abbas ədalət, Teymur rəzalet simvolu kimi məşhurlaşmışlar.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanda hökmdarlar arasında daha çox məsxərəyə qoyulan, haqqında çoxlu lətifələr qoşulan Əmir Teymur olmuşdur. Bu cəhətdən bir neçə lətifəni nəzərdən keçirək.

4.3. Molla Nəsrəddin və Teymur

Bir arşın saqqal, beş yüz pud taxıl

5

Molla Nəsrəddinin balaca bir əkin yeri var imiş. O, hər il bu yerdə buğda əkər, əlli-altmış pud məhsul götürüb, külfətini dolandırarmış. Teymurləng hakimiyyət başına keçəndən sonra vergilər birə-beş artır. Kəndxudalar istədiklərini eləyib, camaatın başına oyun açrlar. Növbə Mollaya da gəlib çatır, kəndxuda tutur yaxasından ki:

¹ Vəqif Piriye. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı, 2003, s. 176.

- Sənin bu il beş yüz pud taxılın olub. Gərək o haqq-hesabdan da vergi verəsən.

- Canım, vallah, mənim vur-tut əlli pud taxılım olub...

Kəndxuda dediyindən əl çəkmir. Axırda Molla ələcsiz qalıb şəhərə, Teymurun yanına şikayətə gedir.

Teymur Mollanın şikayətinə qulaq asandan sonra qışqırır ki:

- Utanmırsan, bu bir arşın saqqal ilə yalan danışırısan?

Molla heç bir söz deməyib qalxır, qapıya tərəf yönəlir ki, çıxıb getsin, Teymur soruşur:

- Nə oldu? Haraya getdin?

Molla deyir:

- Kəndxudada günah yox imiş, qibleyi-ələm! Padşah mənim bir tutam saqqalımı bir arşın görəndə onun kəndxudası da əlli pud taxılımı beş yüz pud görər...

Qorxulu dilənçi

6

Teymurləng Molla Nəsrəddinə əmr eləyir ki:

- Şəhər dolub dilənçi ilə. Özləri də elə üzlü, elə həyasız olublar ki, tutduqlarını buraxmırlar. Kağız-qələm götürüb o həyasızların siyahısını tutarsan, şəhərdən sürgün eləyəcəyəm.

Molla kağız-qələm götürüb, Teymurun öz adını birinci yazır, özünə verir. Teymur kağıza baxan kimi dəli olur. Molla deyir:

- Niyə hirsələnirsən, qibleyi-ələm! Özün dedin ki, lap həyasız dilənçilərin adını yazıb sənə verim. Mən də yazdım...

Teymur deyir:

- A kişi, mən boyda Teymurləng dilənçiyəm? Özü də lap həyasız?

Molla deyir:

- Niyə hirsənirsən, qibleyi-aləm!? Cidanı çuvalda gizlətmək olmaz. Dilənçisən, özü də lap həyasızından.

Teymur deyir:

- Demək, sənin fikrincə, gərək mən şəhərdən sürgün olunam?

Molla deyir:

- Bəli, qibleyi-aləm! O biri dilənçilər sənə kimi qorxulu deyillər. Onlar camaatdan yalvarıb-yaxarıb alırlar. Amma sən döyüb-söyüb alırsan.

Molla Nəsrəddinin oğlu

7

Deyirlər ki, günlərin birində Teymur Mollanın oğlunu saraya gətirtdirir. Baxır ki, uşaq lap atasına oxşayır. Boy-buxunu, sür-sifəti, ağız-burnu lap Molla Nəsrəddindi ki, durub. Fikirləşir ki, görəsən, uşaq sözdə-söhbətdə də atasına çəkib, ya yox? Çıxarıb ona bir qızıl bağışlayır. Mollanın oğlu qızılı əli ilə itələyir. Teymur soruşur:

- Niyə almırsan?

Uşaq deyir:

- Anamdan qorxuram. O, mənə tapşırıb ki, küçədə tanımadığın əmilərdən pul almayım.

Temur deyir:

- Ay sağ ol, ancaq mən ananın dediyi o küçələrdəki əmilərdən deyiləm. Mən padşaham.

Uşaq deyir:

- Mən görürəm ki, sən padşahsan. Ancaq anam inanmaz ki, sən padşahsan.

Teymur soruşur:

- Niyə inanmır?

Uşaq deyir:

- Ona görə inanmaz ki, padşah pul bağışlayanda bircə dənə bağışlamaz, çoxlu-çoxlu bağışlar.

Üzr bədtər əz günah

9

Bir gün Teymurləng Molladan soruşur ki:

- Molla, “üzr bədtər əz günah” nə deməkdə?

Molla deyir:

- Qibleyi-ələm sağ olsun! Bu, fars sözüdü. Mənası budur ki, üzrü günahından pis.

Teymur deyir:

- Başa düşürəm. Necə yeni üzrü günahından pis?

Molla deyir:

- Yeni adam bir pis iş görür, sonra üzr istəyir. Ancaq elə üzr istəyir ki, görmüş olduğu işdən də pis olur. .

Teymur yenə də başa düşür. Molla nə qədər əlləşirsə, Teymuru başa sala bilmir. Axırda Teymur hirsələnib deyir:

- A kişi, sən nə yaman axmaq adam imişsən. Bir söz nədir ki, sən onu mənə başa sala bilmirsən. Bax, sənə yüzü sayınca möhlət verirəm. Başa saldın, saldın, salmasan, salmadın, boynunu vurduracağam.

Molla heç bir söz deməyib Teymura yaxınlaşır. Onun böyründən möhkəm bir çimdik götürür. Teymurun bağirtısı göyə qalxır. Hirsə dönür ki:

- Dəli olmamısan ki? Nə qayıırısan?

Molla baş əyib deyir:

- Üzr istəyirəm, qibleyi-aləm sağ olsun! Elə bildim ki, evimizdəyəm, sən də bizim arvadsan.

Teymur qışqırır ki:

- Nə danışırısan?

Molla deyir:

- Hirsələnmə, qibleyi-aləm! “Üzr bədtər əz günah” bax budur!

Yalan deyiblər

10

Teymurləngə xəbər verirlər ki, Molla Nəsrəddin bir məclisdə onun zülmkarlığından danışmış. Teymur hirsələnib Mollanı hüzuruna çağırır ki:

- Bu nədir? Yoxsa başın bədəninə ağırlıq eləyir? Deyirlər məclislərdə mənim zülmkarlığımdan danışırısan.

Molla deyir:

- Qibleyi-aləm sağ olsun! Sən özün bilirsən ki, mən həmişə elə söz deyirəm ki, qəribə olsun, təzə olsun, heç kəsini eşitmədiyi, bilmədiyi, danışmadığı olsun. Xoruz səsi eşitməmiş söz olsun. Sənin zülmkarlığın, hamının bildiyi, danışdığı köhnə şeydir. Burada nə qəribəlik var ki, mən də danışam? Sənə yalan deyiblər.

*Azərbaycan eşsiz bir cənnət bucağı,
tükənməz bir sərvət ocağıdır. Lakin
əfsus, binlərcə əfsus ki, Miranşahlar
oyuncağıdır.*

“Topal Teymur”

4.4. Teymur və Şirvanşah İbrahim

Şirvanşah Şeyx I İbrahim (1382-1417) ikitərəfli təhlükə qarşısında qalmışdı. Təhlükədən biri və birincisi Qızıl Orda Xanı Toxtamışdan, ikincisi, Əmir Teymurdan gəlirdi. O, seçim etməli idi: Ya Toxtamış, ya da Teymur!

Düzgün siyasi seçimdən həm onun özünün, həm də dövlətinin taleyi asılı idi. Hərbi-siyasi vəziyyəti düzgün qiymətləndirən və hakimiyyətdə siyasi sayıqlıq və səriştəlilik göstərən İbrahim, iki qorxulu düşmənlə vuruşmağın çətin olacağını yəqin edib, Teymur vassalı oldu və onunla ittifaqa girdi. Bununla da öz daxili müstəqilliyini qoruyub saxladı.

Teymurla yaxınlaşmağa üstünlük verən İbrahim, 1386-cı ildə qiymətli hədiyyələrlə Qarabağda məskən salan Teymurun yanına getdi və onunla ittifaq bağladı. Şərəfəddin Əli Yəzdi yazır ki, Şeyx İbrahim aqlının gücü və dövlətinin təsiri ilə belinə Əmir Teymurun itaət və xidmət kəmərinə bağladı. Mütilik və vəfa yolu ilə aləmpənah dərgahına tələsdi və Əmirin ətəyini öpmək şərəfinə nail oldu. Başqa sözlə, Əmir Teymurun vassalı oldu.

Rəvayətə görə, Şeyx İbrahim Əmir Teymurun yanına “doqquzluq”^{*} hədiyyələrlə gəlir. Hədiyyələrdən 8-ni onun qulu (nökəri) gətirir. Teymur doqquzuncunu soruşduqda, İbrahim “Doqquzuncu mənəm” deyir. Bu, Teymurun xoşuna gəlir, Şirvanşahı Əmirin nəzərində ucaldır. Teymur onu tabeliyində olan yerlərin valisi təyin edir.

Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” pyesində Cücənin dilindən “Azərbaycan qucağıma atıldı” ifadəsini təsadüfən işlətmir. Sözüün kökü həmin rəvayətlə bağlıdır.

Teymur Terek sahillərində Qızıl Orda üzərində böyük qələbə qazandıqdan sonra 1396-cı ildə Dərbəndə qayıtdı. Dərbəndin müdafiə istehkamlarını təmir etdirdi, qalanın mühafizəsini gücləndirdikdən sonra Şirvana yola düşdü. Şabran-Şamaxı yolu ilə Kür çayının sahillərinə gəldi. Burada onu Şirvanşah I İbrahim qarşıladı. O, Şeyx

^{*} Bu say monqol-türk qəbilələrində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Doqquzluq” dedikdə müqəddəs 9 rəqəmi nəzərdə tutulur.

İbrahimi xüsusi yarlıq (fərman) ilə Şirvan vilayətinin hakimi təyin etdi. Dərbəndin və sərhəd ərazisinin müdafiəsini ona tapşırıb Ağdama getdi və burada məskən saldı.

Əmir Teymur İbrahimi Şirvan hakimi təyin etdikdən sonra Şimal sərhədlərinin mühafizəsini ona tapşırır. Teymur İbrahimin simasında gələcəkdə Toxtamışa və Osmanlı sultanına qarşı mübarizədə sadıq dost tapır. 1396-cı ildə İbrahim Marağa hakimi Əmir Yedigərin qoşunu ilə birləşərək, Qızıl Orda dövlətinə qarşı yürüşdə iştirak etmək qərarına gəlir.

Şirvanşah İbrahim Azərbaycanın yerli feodallarının Əmir Teymurla danışıqlar aparmasında mühüm rol oynadı. Şəki hakimi Seydi Əhməd Orlat ilə ittifaq bağlamasına nail oldu. Həmin münasibət və ittifaq Teymur vəfat edəndək davam etdi. Teymur 1402-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı yürüş edərkən, İbrahimin və Şəki hakiminin qoşunları onun ordusu ilə birləşərək, Anadoluya hücum etdilər.

* * *

M.Nemətova, S.Allahverdiyev:

- Azərbaycan feodal dövlətləri içərisində ən qüdrətli və uzunömürlüsü Şirvanşahlar dövləti (IX-XVI əsrlər) olmuşdur. Şirvanşahlar həmişə öz cənub

Qeyd. Şirvan vilayəti Kür çayının sahillərindən Dərbənd şəhərinə qədər olan ərazini əhatə edirdi. A.Bakıxanov həmin əraziyə daxil olan bölgələri bu cür qeyd etmişdir: Şirvan, Salyan, Şəki, Bakı, Quba, Dərbənd, Tabasaran, Kür, Samur nahiyyəsi və İlisuyun aşağı hissəsi.

Şərəfəddin Əli Yəzdi:

- Əmir Teymur Hindistan səfərindən sonra Səmərqəndə qayıtdı. Azərbaycana gürcü və ermənilərin təcavüzünü eşitdi. Bu hal onun heysiyyətinə, namus və qeyrətinə toxundu. Gürcüstanla qazavat etməyi qərara aldı.

sərhədlərində güclənməkdə olan Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı teymurilər ilə dostluq etmiş və onlarla ittifaqda olmuşdur.

Teymur və Qarabağ

Təbriz, Şirvan və Qarabağ Teymurun daha çox bağlandığı, insanlarından hörmət gördüyü və sevdiyi yerlər idi. Buralar onun üçün həm də strateji bir məkan idi. Ətraf ölkələrə səfərlərini buradan təşkil etmişdi. Bu dəfə də belə oldu. Beyləqanı abad etdikdən, ora su arxı çəkirdikdən, gürcü və ermənilərlə qazavat etdikdən sonra Azərbaycana gəldi. Arran Qarabağda müvəqqəti yurd salıb dincəlməyi, eyşü işrətlə məşğul olmağı qərara aldı. Əmir burada vaxtını şadyanılıqla keçirdi. Tarix kitablarından bu yerin qədimliyi və böyüklüyü haqqında məlumat aldı. Şirvanşah İbrahimin şərəfinə toylar etdi. Şirvan məmləkətinin valisi Şeyx İbrahimlə vaxtını zövqü səfa içində keçirdi. Turan və İrandan türk, tacik, ərəb, əcəmdən seyidlər, üləmələr, şeyxlər, qazilər, imamlar, müftilər... onun başına toplandılar. Bu zaman Bağdad Sultanı Əhməd Cəlairinin oğlu Nurverdin^{*} əsarət zənciri ilə bağlı, başı açıq, ayağı yalın Əmirin hüsuruna gətirdilər. Teymur əmr etdi: “Ayağından buxovlarını açın! Sarığını başına qoyun!” Əmir ona mərhəmət etdi, xələt verdi və təltif etdi. Bir qədər sonra xəbər gəldi ki, Sultan Əhməd bir fağır paltarı geyərək Şama gəlmişdir. Lakin tanınaraq yaxalanmışdır. Türkmən Qara Yusif də Şamda tutulmuşdur. Bunu eşidən Teymur əmr etdi: “Qara Yusif yolkəsən quldur olduğundan, həccə gedənləri qarət, müsəlman ölkələrini talan etdiyindən, fitnə-fəsadçılara ibrət olsun deyə, təxirə salmadan tutulsun və edam edilsin! Sultan Əhməd isə yanıma göndərilsin!” Bu hadisə müsəlman təqviminə ilə ramazan günlərinə, (20 mart 1404-

^{*} Əslində adı Nuruleyi (Göz yaşı) olmuşdur.

cü ilə) Teymurun nəvəsi Şahzadə Məhəmmədin* vəfatının ili olduğu günə təsadüf edirdi. Teymur mərhumun ruhu üçün xeyriyyat verdi. Qarabağ çölləri başdan-başa nemətlərlə doldu. Quran oxundu.

Teymur Qarabağ çöllərini əmin-amanlıq içində buraxıb, 21 mart 1404-cü ildə Səmərqəndə yola düşdü. Bu, böyük Cahangirin Qarabağda son tədbiri oldu. O, bir daha da bu yerlərə qayıtmayacaq.

4.5. Teymur və Şəki hakimi

Şəki bir müddət gürcü feodallarının təsiri altında qalmışdı. 1221-ci ildə Şəki də, Qəbələ də gürcü feodalları tərəfindən tutulmuşdu. Gürcü feodalları həmin məmləkətlərdə amansız təcavüzkar siyasət yeridirdilər. 1229-cu ildə hər iki şəhər gürcü feodallarının nüfuz və təsir dairəsindən çıxıb, Şirvanın tərkibinə daxil oldu. Səfiəddin Şəki və Qəbələyə vəzir, Qaşqara isə vali təyin edildi.

Əmir Teymur 1386-1387-ci illərdə Azərbaycana ilk yürüşü zamanı Şəkiyə gəlir. Teymurun sərkərdəsi Əmir Məhəmməd Dərviş Bərlas böyük hərbi dəstə ilə Şəki dağlarına çıxır və camaatı itaətə cəlb edir.

Teymur ikinci yürüşü zamanı (1392-1395) Gürcüstandan Şəkiyə gəlir, Şeyx Nurəddin Sarıbuğanı çoxlu qoşun ilə dağlara göndərir. Şəki hakimi Seydi Əli Orlat qorxudan mülkünü və əmlakını atıb qaçır. Şeyx Nurəddin onun malını-mülkünü talan edir.

1395-ci ildə Seydi* Əlinin müxalif çıxdığını başa düşən Miranşah Şəkiyə qoşun çəkib, ölkəni talan edir. Bu hərəkət Seydi Əlinin hiddətinə səbəb olur. O, gürcülərlə

* O, əmirzadə Miranşahın (Əmranşahın) oğlu idi.

* Tarix kitablarında həmin söz iki cür yazılır: Seydi və Sidi. Mən hər iki variantdan istifadə etmişəm.

ittifaq bağlayır, Naxçıvana gedir, Əlincə qalasının mühasirədən azad olunmasında iştirak edir.

Özü-özlüyündə Şəki hakiminin gürcülərlə ittifaqa girməsi, naxçıvanlılara köməyə getməsi müsbət hal olsa da, burada bəzi məsələləri incələmək lazımdır. Bayaq dediyim kimi, Şəki uzun illər gürcü feodallarının işğalı altında olmuşdu. Onlar arasında düşmənçilik çoxdan yaranmışdı. Ancaq Teymurun Qafqaza yürüşü onları birbirinə yaxınlaşdırmış və dostlaşdırmışdır. Əslində bu dostluğun arxasında Teymur və onun oğlu Miranşahdan intiqam almaq həvəsi və məqsədi dururdu. Başqa sözlə, onların bu ittifaqı təsadüfi deyildi. Miranşahdan acıqlı, Teymurdan lələdağlı olan Seyid Əli yaxşı iş görüb, naxçıvanlıların köməyinə getsələr də, necə deyərlər, qaş almaq yerinə göz çıxarmışlar. Onların bu hərəkəti Teymurun qəzəbinə səbəb olmuşdur...

Onlar Teymurun Əlincə ətrafındakı qoşununu məğlub edirlər. Qoşunun başçısı Sultan Səncər Təbrizə gedir və vəziyyəti Miranşaha danışır. Miranşah oğlu Əbu Bəkrə güclü qoşun hussələri ilə Şəkiyə göndərir. Tərəflər arasında vuruşma olur. Seyid Əli intiqam almaq üçün, şəxsən Əbu Bəkrə hücum edir, ancaq döyüş zamanı özü öldürülür. Buna baxmayaraq, Şəki-gürcü qoşunu Miranşahın qoşunlarını məğlub edir. Yeri gəlmişkən, Teymurun bir neçə dəfə Gürcüstana səfər etməsini, gürcüləri qırmızının və məmləkəti talan etməsinin səbəblərindən birini burada axtarmaq lazımdır...

Teymur həmin hadisədən xəbər tutduqdan sonra yenidən Azərbaycana gəlir. Bu zaman Seyid Əlinin yerini oğlu Seyid Əhməd Orlat tutmuşdu. Vəziyyəti atasından daha düzgün qiymətləndirən Seyid Əhməd Şirvanşah İbrahimə müraciət edir. Onun himayəsi altında Əmir Teymurun yanına gedir. Özü ilə 6 min at və qiymətli hədiyyələr aparır. Böyük Teymur Seyid Əlinin günahını

bağışlayır və Seyid Əhməd Şəki hakimi kimi tanıdır. Məncə, Şəki-gürcü ittifaqının məqsədi və səbəbləri aydınlaşdı. Düşünürəm ki, həmişə Azərbaycanda gözü olan, onun bəzi şəhərlərinə təcavüz edən gürcülərin də tarixi siması bilinmiş oldu...

Həmin əhvalatdan sonra Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyət dəyişir. Qeyrətli, ağıllı və müdrik Teymur, müsəlmanları daima sıxışdıran və onlara əzab-əziyyət verən gürcülərdən intiqam almaq qərarına gəlir. Gürcüstana yürüşə hazırlaşarkən, Şeyx İbrahim ilə Seyid Əhməd onun hüzuruna gəlirlər və Gürcüstana yürüşdə iştirak edəcəklərini bildirirlər.

Əmir Teymur ölənədək Seyid Əhməd Orlat onun müttəfiqi və Şəki hakimi kimi vilayəti idarə edir. O, Şirvanşah İbrahimlə birlikdə, 1402-ci ildə öz qoşunları ilə Teymurun Sultan Bayazidə qarşı Ankara döyüşündə iştirak edir.

* * *

Mahmud İsmayılov:

- XVI əsrin sonlarında Şəki Teymurləngin hücumuna məruz qaldı. Şərafəddin Yəzdinin verdiyi məlumata görə, 1386-cı ildə Teymurləngin qoşunları Şəkini qarət etdikdən sonra Qəbələdə düşərgə salaraq, burada uzun müddət qaldılar. Şəkililər öz müttəfiqləri ilə 1397-ci ildə Teymurun qoşunlarının mühasirəsində olan Əlincəqalanın müdafiəçilərinin köməyinə gəldilər. Qala divarları yanında 1398-ci ilin qışında baş vermiş döyüşdə Şəki hakimi Seyid Əli Orlat öldürüldü.

Şəki hakimi I İbrahimlə birlikdə Qarabağda düşərgə salmış Teymurləngin yanına gedərək onun hakimiyyətini qəbul etdi. Şirvan və Şəki qoşunları 1402-ci ildə Teymur-

lənglə birlikdə Türkiyə sultanı I Bayazidlə müharibədə iştirak etdilər. Bu müharibədə I Bayazid məğlub oldu.

4.6. Əlincə qalası

Teymur Əlincə qalasını fəth edənədək çoxlu qalalar almışdı. Amma heç yerdə Əlincə qaləsindəki qədər güclü müqavimətə rast gəlməmişdi. Naxçıvanlılar Naxçıvanın vüqarı olan bu əzəmətli qalanı hər vəchlə düşməndən qorumağa çalışırdılar...

Teymur 1393-cü ildə Cənubi Qafqaza tarixə 7 illik müharibə adı ilə düşən bir yürüş etdi. O, Sultaniyyədən Ərdəbilə, oradan Qarabağa gəldi. Şirvanşah şeyx I İbrahim yerli hakimlərlə, xüsusilə Şəki hakimi Seydi Əhmədlə cahangirin, necə deyərlər, arasını düzəltməyə girişdi. O, 1400-cü ildə Sivas, Misir, Hələb və Dəməşq ərazilərini zəbt etdikdən sonra Əlincə qalasına yürüş etməyi qərara aldı.

Həmin ilin payızında o, Təbrizdə idi. Oradan Naxçıvana gəldi. Xalq Şeyx Həsənin başçılığı ilə ona qarşı mübarizəyə qalxdı. Düşmən qoşunu naxçıvanlıların müqavimətini çətinliklə qırdı. Teymur Gərnə və Sürməli istehkamlarını dağıtdı. Şeyx Həsən tutulub Əmirin yanına gətirildi...

Teymur qalaya güclü qoşun göndərirdi. Qoşuna başçılığı üç əmirzadəyə və əmirlərə tapşırdı. Ərəb tarixçisi ibn Ərəbşahın yazdıqlarına nəzər salaq:

- Teymurun vaxtaşırı hücumlarının qarşısının alınmasında Əlincə qalasının gizli yollarını, strateji mövqeyini yaxşı bilən və qalanın üstün cəhətlərindən məharətlə istifadə edən **Altunun** böyük rolu olmuşdur. O, 1393-cü ildə Teymurun qalaya göndərdiyi 40 minlik qoşuna qarşı mərdliklə vuruşmuş, Teymurun iki əmirini öldürmüş və qalanı axıra kimi mühafizə etmişdir. Altun Teymurun üçüncü yürüşü ərəfəsində qalada onunla

Sultan Tahirin arasında baş vermiş çekişmə nəticəsində Mərəndə getməli olur. Mərənddə yerli hakim tərəfindən hiyləgərliklə öldürülür. Bu xəbəri eşidən Əmir Teymur “aslanı al dillə” öldürdüyü üçün Mərənd hakiminin boynunu vurdurur. Əmlakını qarət, mal-dövlətini talan etdirir. Teymur igidləri yaxın və yağı olmasından asılı olmayaraq sevirdi (Bax: Ərəbşah. Zendenganeyi şəkort avare Teymur. Tehran, 1339 hicri, səh. 62-77, farsca).¹

Əlincə (əsl adı Alançik*) qalası böyük bir meydanı xatırladır. Qala yüksək sıldırım bir dağ üzərində tikilmişdi. Bürclərlə əhatə olunmuşdu. İçərisində üzümlüklər, bağlar, tarlalar, otlaqlar, bulaqlar və hovuzlar var idi. Qalanın əzəmətli havası diqqəti uzaqdan cəlb edirdi. Klavixo demişkən, “kiçik bir şəhərçiyi” xatırladırdı. Qalaya dağın üç tərəfindən yol var idi. Yolların üzərində qaravulxanalar tikilmişdi. Onun “Şahtaxtı” adlanan hissəsində 600 süvarini yemləmək mümkün idi. Qalada bir neçə su hovuzu düzəldilmişdi. Hovuzlar yağış suyu ilə doldurulur və istifadə edilirdi. Qalada silah hazırlayan karxanalar, ilxı və mal-qara üçün tövlələr və s. tikilmişdi. O, bir alınmaz müdafiə istehkamı idi. Burada Atabəy Eldənizlərin və Cəlairlərin xəzinəsi saxlanırdı...

1387-ci ildə Teymur Əlincə qalasına hücum etdi. Bu zaman Sultan Əhməd ailəsini, yaxın adamlarını və xəzinəsini qalada yerləşdirmiş və müdafiəsini **Əmir Altuna**** tapşırırmışdı. Teymur 3 gün qalanın ətiklərində qaldıqdan sonra qoşunun orada qalmasını əmr etdi. Qoşun hissələri ilə qala müdafiəçiləri arasında vuruşma

¹ Ş.Şənol, Ə.Çingizoğlu. Qarabağda Arazbar diyarı, “Novruz”, 31 dekabr 1991.

* Alançik – alan qədim türk dilində düzənlik, meydan deməkdir. – V.Piriyev.

** O, qalanın kutvalı (qalabəyisi) olmuşdu. İgidlikdə, qoçaqlıqda və qorxmazlıqda ad çıxarmışdı.

başladı. Teymurun əskərləri qalanın aşağı səngərlərini ələ keçirdilər. Əmir qalanı mühasirəyə aldı. Qala daxilindəki su ehtiyatları qurtardı. Susuzluq baş verdi. Mühafizəçilər Teymurun yanına adam göndərdilər. Teymur qalanın təslim olmasını yəqin edib, əskərlərini qalanın ətəklərinə endirdi. Bu zaman güclü yağış yağdı, su hovuzları doldu, müdafiəçilər fikirlərindən dondular.

Əmir Teymur Əlincə qalasını ala bilmədi. Buna görə də qalanın mühasirəsini davam etdirdi. Məhəmməd Dərviş Bərlasın başçılığı altında ora yeni əskəri qüvvət göndərdi.

Qalanın mərdliklə və igidliklə müdafiə olunduğunu gören Teymur, Sultaniyyəyə gedib, Teymur Xacə Ağbuğanı* qalanın mühafizəsi ilə məşğul olan Məhəmməd Dərviş Bərlasın köməyinə göndərdi. 4 görkəmli tümən əmirinin (minbaşı) başçılığı altında 40 min nəfərlik ordu ilə qalaya hücum etdi. Dünya hərbi tarixində belə bir əhvalat olmuşdurmu? Deyə bilmərəm! Hər halda Əlincə qalasının müdafiəsi və fəthi hərbi tarixini zəngənləndirən bir hadisədir.

Qala müdafiəçilərindən bir dəstəsi Altunun başçılığı ilə oradan çıxmışdı. Onlar geri qayıdarkən qala qapılarının düşmən tərəfindən tutulduğunu gördülər. Ələcsiz qalıb düşməne qarşı hücumla keçdilər. Düzgün mövqe seçən Altun Teymur əskərlərinə böyük tələfat verdi. Minbaşılarından ikisini öldürdü. Dəstəsi ilə qalaya daxil ola bildi. Bunu gören Teymur özünün başçılığı ilə qalaya hücumla keçdi. Tarixçi İbn Ərəbşah yazır ki, Altunun və qala müdafiəçilərinin şücaəti və cəsarəti Teymuru vahiməyə salmışdı. Hətta qalanı fəth etmək qüdrətinə qadir olmadığına şübhə yaratmışdı. Vəziyyəti

* H.Cavidin "Topal Teymur"unda Aqbuğa bir sərkərdə kimi təsvir edilir.

belə görən Teymur, qalanın mühasirəsini ayrı-ayrı dəstələrə tapşırırdı. Onun bütün cəhdlərinə baxmayaraq, qala 1401-ci ilədək mərdliklə müdafiə olundu.

Qalanın mühasirəsi və müdafiəsi davam edirdi. Bu arada Ağdamda məskən salan Teymur qalanın fəth edilməsi haqda düşünürdü... Qalanın mühasirəsinə Sultan Səncər başçılıq edirdi. Birləşmiş Şəki və gürcü qoşunları qalanın mühasirəsini yarmağa çalışırdılar. Bunu görən Sultan Səncər oranı tərk etməyə məcbur oldu və Təbrizə qayıtdı. Şəki hakimi Seydi Əlinin və gürcü çarı V Baqrat və onun oğlu Georginin qalanın müdafiəçilərinə köməyə gəlməkdə başqa bir məqsədləri də var idi. Onların üçü də Teymurdan lələdağlı idi və ondan intiqam almaq istəyirdi. Bu, birincisi!

İkincisi, Teymur artıq **Berd** qalasını almış, qalanın müdafiəçilərinə divan tutmuşdu. V Baqrat və onun oğlu qaçmaqla canlarını Teymurun əlindən qurtarmışdılar. Onlar əlincəçilərə kömək etməklə Teymurdan intiqam almaq fikrinə düşmüşdülər... Bu, ikincisi!

Şəki və gürcü qoşunları Əlincə qalasının mühasirəsini yara bildilər. Sultan Əhməd oğlu Tahiri azad etdilər. Qalanın müdafiəsi Seydi Əli, Hacı Saleh və üç gürcü sərkərdəsinə tapşırıldı. Miranşah oğlu Əbu Bəkri dörd əmirlə qalanın üzərinə göndərdi. Onun qoşunu ilə Şəki və gürcü qoşunları arasında vuruşmada Miranşahın qoşunu məğlubiyyətə uğradı. Əmir Teymur bu xəbəri 1399-cu ildə eşitdi. O, Hindistandan Təbrizə gəldi, qasiddən Azərbaycanda və ətraf vilayətlərdə baş vermiş hadisələri ətraflı öyrəndi...

Əlincə qalası uzun illər mühasirədə qaldı. Tarixi mənbələrdə bu haqda müxtəlif rəqəmlər göstərilir: 10, 14, 16. Ancaq mənim araşdırmama görə, qala 14 il mühasirədə qalmışdı. Ora ilk hücum 1387-ci ildə başlamış, 1400-

1401-ci ildə qala fəth edilmişdir. Yeri gəlmişkən deyim ki, qalanın belə gec alınmasının birinci səbəbi onun müdafiəçilərinin böyük dözümlü, əzm və səbat göstərməsi olmuşdursa, ikinci səbəbi Teymurun Hindistana yürüşü olmuşdur.

Qalada artıq hər şey tükənmişdi. Onun müdafiəçiləri aclıqdan-susuzluqdan üzülmüş, yorulub əldən düşmüşdülər. Qalaçılar təslim olmağa məcbur idilər...

Nəhayət, Əlincə qalası Teymur qoşunları tərəfindən fəth edildi. Qalanın kutvalı Seydi Əhməd Orlat Teymurun hüsuruna gətirildi. Əmir onun öldürülməsini əmr etdi. Qalabəyi Altun isə Teymurdan xəbərsiz başqaları tərəfindən öldürüldüyündən, Əmir onları cəzalandırdı. Qalanın müdafiəsini Məhəmməd Obəhiyə tapşırırdı.

Qala fəth edildikdən sonra böyük Teymur hansı hissələri keçirmişdir? Suala dəqiq və konkret cavab vermək çətinidir. Hər halda o, özündə bir rahatlıq hiss etmişdir. Çünki artıq alınmaz qalalar qalmamışdı. Əlincə sonuncusu idi.

Teymur gəndən qalaya bir neçə dəfə atın üstündə baxmışdı. Bu dəfə də baxdı. Atdan düşdü, yüngülcə axsaya-axsaya qalaya doğru getdi. Qalanın başına qalxdı. Oradan ətrafı seyr etdi. Daxilində bir yüngüllük duydu. Qalanın əzəməti onu heyran qoymuşdu.

4.7. *Beyləqan - Qəbələ*

Ən qədim Azərbaycan şəhərlərindən biri olan Qəbələ şəhərində ilk abadlıq işləri sasanilər sülaləsindən olan I Qubad (Keyqubad 484-531) zamanında aparılmışdır. Bura arx çəkilmiş, şəhər əhalisinin su ehtiyacı təmin

Qeyd. Azərbaycanı Teymurun oğlanları Miranşah və Şahruh, nəvəsi Mirzə Umar idarə etmişlər. Hazırda Beyləqanda Teymurun nəslindən olan adamlar yaşayırlar ("Avroasiya" №94 1996).

edilmişdir. Zərdüşt dininə sitayiş edən sasanilər ona “Gavur arx” adı vermişdilər. Müsəlmanlar sonradan onları “govur”, “kafir”, “dinsiz” adlandırdılar.

Qəbələ uzun əsrlər boyu Arranın paytaxtı olmuşdur. VII əsrdə iri ticarət və sənətkarlıq şəhərinə çevrilmişdi. 1067-ci ildə Alp Arslan şəhəri öz hakimiyyəti altına almışdı.

Teymur Osmanlı Rumunu zəbt etdikdən sonra Qarabağa qayıtdı. Oradan Bərdə yolu ilə Beyləqana getdi. Kvalixonun verdiyi məlumata görə, Teymur Beyləqanda iyirmi min bina (ev) tikdirir. Ancaq Teymurdan əvvəl 1221-ci ildə monqollar şəhəri virana qoyurlar, suvarma arxını bərbad hala salıb, torpaqla doldurdular. Mir Mehdi Xəzani şəhərin salınması və bərpası haqqında bir şeirində yazır:

- Kövdər arxı

Arazbarın nəqsidir,
Hər yerdə əhvalı olunur təqir.
Olur min beş yüz il,
bəlkə həm ziyad
Padşahi-İran adı həm Qubad.
Şəhri-Beyləqanı o etdi abad.
O şəhrə o nəhri o qıldı təmir.
Bərolasdı adı olanda məmur.
Sonra Kövdər arxı olubdu məşhur.
Çəngizədək abad idi bedəstur.
O viranə qaldı çaldırdı nəfir.
Ta ki, Teymur padşahi-kürkanı.
Qalib oldu aldı İran-Turanı.

...Genə həmin arxı o qıldı bünyad

Necə ki, etmişdi əvvəldə Qubad.¹

Teymur Beyləqanın tarixi ilə maraqlandı. Ona şəhərin tarixi haqqında ətraflı məlumat verdilər. O, Qəbələnin qədim tarixə və şəhər mədəniyyətinə malik olduğunu bildikdən sonra şəhəri bərpa etməyi qərara aldı. Şəhərin qala divarlarını tikdirdi. Ora Araz çayından arx (kanal) çəkirdi. Sonra Qarabağa qayıtdı. Burada qurultay keçirdi. Zəbt etdiyi əraziləri Əmirzadə Ömərə tapşırdı. Bundan sonra Şirvanın valisi Şeyx İbrahimin, Teymur imperiyasının şimal sərhədlərinin mühafizəçisi kimi, burada mövqeyi daha da möhkəmləndi. O, 1404-cü ildə Qarabağdan Səmərqəndə qayıtdı.

Yeri gəlmişkən deyim ki, Mir Mehdi Xəzanidən sonra şəhərin gözəlliyi və abadlığını Bədr Şirvani öz şeirlərində vəsf etmişdi.

4.8. Əbdülqadir Marağayı

Teymur Azərbaycana hücum edərkən Əbdülqadir Marağayı ailəsi ilə Kərbəlaya köçür. Bir müddət orada qaldıqdan sonra Teymurun yanına gəlir və adına yazdığı şeiri ona təqdim edir. 1397-ci ildə Teymur onu əmri ilə Səmərqəndə göndərir. Burada yaşadığı illərdə “Dövri-mayəteyn” (“Dövrələr haqqında”) əsərini şahzadə Məhəmməd Sultanın, “Navayi-qumru” (“Qumri mahnısı”) əsərini isə Miranşahın oğlu Xəlil Sultanın adına yazır. Əmir Teymur sarayında böyük hörmət qazanır. 1399-cu ildə Teymurdan icazəsiz Təbrizdə hakim olan Miranşahın yanına gəlir. Yaxın adamı kimi yanında qalır...

1401-ci ildə Teymur Bağdadı işğal etdikdən sonra, ehtimal ki, onu Sultan Əhməd Cəlairinin yanında bildiyi üçün, Əbdülqadire ölüm hökmü verir. Əbdülqadir həm

¹ Mir Mehdi Xəzani. Əsərləri, Bakı, 1989, s. 83-84.

yaxşı ud çalırmiş, həm də yaxşı oxuyurmuş. O, Qurandan bir surəni avazla oxuya-oxuya Teymurun hüzuruna gətirilir. Sənətkarın səsindəki məlahət və oxuduğu surənin təsiri Teymuru hökmünü dəyişməyə vadar edir. O, sənətkarı bağışlayır və yenidən Səmərqəndə göndərir.

Yeri gəlmişkən Marağa rəsədxanası ilə bağlı bir əhvalatı oxucuların nəzərinə çatdırım. Həmin rəsədxananın yanında Nəsrəddin Tusinin şəxsi təşəbbüsü ilə kitabxana yaradılmışdı. Orada elmin hər sahəsinə aid 400 min əlyazma saxlanılırdı. Teymur həmin əlyazmaların çoxunu Səmərqəndə aparmışdır.

4.9. Azərbaycan sənətkarları Heratda

Əmir Teymur vəfat etdikdən sonra teymurilərin hakimiyyəti altında olan şəhərlərin abadlaşdırılması işini onun törəmələri davam etdirdilər. Heratda tarixi abidələrin çoxu Səfəvilər sülaləsinin dövründə tikilsə də, şəhərin qızıl dövrü Şahruxun və Hüseyn Bayqaranın hakimiyyəti illərinə düşür. Şahrux qısa bir zamanda Heratı böyük, parlaq, dəbdəbəli və mədəni bir şəhərə çevirdi. Heratda məscid, mədrəsə və karvansaraylar tikdirdi. Xiyabanlar, o cümlədən “Nəvainin bağı” adlı bağ saldırdı. Tikinti və abadlıq işlərində məşhur Azərbaycan memarı Hacı Əli Hafiz Təbrizi iştirak etdi. Azərbaycan rəssamlarından Pir Seyid Əhməd, Xacə Əli Müsəvir, Qəvaməddin Qiyasəddin və b. Herat rəssamlıq məktəbinin inkişafında mühüm xidmət göstərildilər.

4.10. Teymurun pulları

Qeyd. Kəmaləddin Behzad Heratda doğulmuş (1455), burada Teymurilər kitabxanasında işləmişdir. O, Şərəfəddin Əli Yəzdinin Teymurun qələbəsini vəsf edən “Zəfərnəmə” əlyazmasına misilsiz miniatür – illüstrasiyalar çəkmişdir. “Zəfərnəmə” miniatürlərində müxtəlif tarixi epizodlar, döyüş səhnələri, şəhər mühasirələri, inşaat işləri, sarayda keçirilən qəbullar və s. təsvir edilmişdir.

1386-cı ildən etibarən Teymur Azərbaycanda öz pullarını zərb etməyə başlayır. Onun pulları, əsasən, qızıl dinar, dirhəm, təngə və misdən hazırlanan “miri” pul vahidləri idi. Teymur Sultan Cəlairilərin sikkələrinin adını olduğu kimi saxlayır, ancaq onların üz hissəsində “Sultan Suyurqatmışın, Mahmudun və Əmir Teymur Qurqanın” adlarını yazdırır. Onun Azərbaycana gətirdiyi yeni pul vahidi təngə olmuşdur. Yeri gəlmişkən deyim ki, Rusiyada bu günə qədər işlənən “денга” və “денги” sözləri mənşəcə “təngə” sözündən alınmışdır.

*Yerdə elə işlər var ki, yerdə onunla
məşğul olmağı Allah-təala mənə
tapşırırmışdır.*

Əmir Teymur

BEŞİNCİ FƏSİL

Əmir Teymurun şəxsiyyəti və fəaliyyəti öz dövrünün və sonrakı dövrlərin tarixçilərinin əsərlərində

5.1. Əmir Teymur və onun dünya tarixində yeri

Tarix və türk xalqları Əmir Teymura düzgün, ədalətli və obyektiv qiymət verilməsi günü çoxdan gözləyirdilər...

Böyük dünya əhəmiyyətli hökmdara və sərkərdəyə istər Asiyada, istərsə də Avropada kifayət qədər böhtanlar atılmış, qaralar yaxılmış, tarixi və ədəbi əsərlərdə təhriflərə yol verilmişdir. Onun şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə ləkələr vurulmuş, qərəzli mövqedən yanaşılmış, haqqında həqiqətə uyğun gəlməyən ittihamlar söylənilmişdir. Amma atalarımız yaxşı demişlər: Həqiqət incələr, qırılmaz.

Teymurun şəxsiyyətinə, fəaliyyətinə və epoxasına, metodologiya baxımından, yanlış mövqedən yanaşmaq və qiymətləndirməkdə, “burjua Avropası” ilə müqayisədə, ümumsovet tarixşünaslığında, o cümlədən Azərbaycan sovet tarixşünaslığında, daha çox təhriflərə yol verilmişdir – xüsusilə rus sovet tarixşünaslığında! Tədqiqat əsərlərinin əksəriyyətində tarixi gerçəklik və tarixi ədalət və obyektivlik rus sovet siyasəti və ideologiyasına qurban verilmişdir. Onun simasında türklər və türk xalqlarına böhtanlar atılmış və onlar təhqir edilmişlər. Bu, məsələnin bir tərəfi. Digər bir tərəfdən, istər Şərq, istərsə də Avropa tarixçi və tədqiqatçıları öz əsərlərində Teymur epoxasına birtərəfli yanaşmış, tarixilik prinsiplərinə əməl etməmiş, feodalizm dövrünün hərbi diktaturasının mahiyyətindən və strategiyasından irəli gələn obyektiv və subyektiv

səbəbləri nəzərə almamışlar. Bəzi Avropa tarixçiləri və şərqşünaslarının əsərlərində Teymura münasibətdə xristian təfəkkürü və xristian dünyagörüşü də az rol oynamamışdır. Onların türk fatehi və sərkərdəsinə qarşı qərəzli mövqeyi açıq-aydın hiss olunur. Onlar əsərlərində Teymurun əməllərini “ifşa” etmək üçün konkret faktlar gətirir, ancaq bəzi hallarda onun səbəbləri üzərindən sükutla keçirlər. Səbəb aydındır: Teymuru gözdən salmaq, ona yersiz damğalar vurmaq, səbəbsiz ittihamlar irəli sürmək, türkləri dünya xalqlarının nəzərində alçaltdırmaq və onların barbar obrazını yaratmaq və s.

Mən söz açdığım problemə yeri gəldikcə toxunmuşam və bundan belə də toxunacam. İndi fəslin başlanğıcında söylədiyim sözə dönürəm. Bəli, biz həmin günü çoxdan gözləyirdik. Həmin gün isə 23-26 oktyabr 1996-cı ildə gəldi. Sovet İttifaqı çoxdan dağılmış, Özbəkistan öz müstəqilliyinə nail olmuşdur. 1996-cı ildə burada böyük Teymurun anadan olmasının 600 illiyi qeyd edilmişdi. Öz tarixinə, mədəniyyətinə və millətinə hörmət edən xalq həmin tarixi günü çoxdan gözləyirdi.

Həmin ayda, gündə və ildə müstəqil Özbəkistanın baş kəndi Daşkənddə “Амир Тимур и его место в мировой истории” (“Əmir Teymur və onun dünya tarixində yeri”) mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans keçirilirdi. “Təsadüfə” bir bax! Hüseyn Cavid 24 oktyabrda anadan olmuşdu. 1925-ci ildə “Topal Teymur” tarixi dramasını qələmə almışdı. İndi onun anadan olduğu gündə Teymurun dünya tarixində rolu, yeri və xidmətinə aid Beynəlxalq elmi konfrans keçirilirdi. Bəli, dünyada bu cür qəribə işlər olur və ola bilər. Teymurun həyatı, fəaliyyəti, Asiya xalqlarının tarixində rolu, dünya tarixində yeri və s. problemlər onun doğma vətəni Özbəkistanda daha dərinlən və daha ətraflı öyrənilmişdi. Beynəlxalq elmi konfransın burada keçirilməsi də təsadüfi deyildi.

Nəhayət, tarixi ədalət zəfər çaldı! Dünya bir daha anladı və dərk etdi ki, Əmir Teymur gerçəkdən dünya tarixini yaradan böyük və görkəmli tarixi şəxsiyyətlərdən, bahadır, hökmdar və sərkərdələrdən biridir. Həmin Beynəlxalq elmi konfrans türk dünyasının bayramına çevrilməli idi, amma çevrilmədi!

Mən burada həmin Beynəlxalq tədbir haqqında geniş bəhs etməyəcəyəm. Diqqəti tədbirdə iştirak etmiş bəzi görkəmli alim və tarixçilərin məruzələrinə, məruzə və çıxışların tezislərinə cəlb edəcəm.

Beynəlxalq elmi konfransda 90 məruzə dinlənilmiş və müzakirə edilmişdir.

Mən həmin məruzə və çıxışların tezislərini, bibliografiyanı və s. diqqətlə nəzərdən keçirdim. Onları oxuduqca, sözün həqiqi mənasında, özümdə bir rahatlıq duyduğum, tarixi ədalətin zəfər çalmasına sevindim. Düşündüm ki, həmin alim və tarixçilərin bəzi məruzələrinin müasir Azərbaycan oxucularının nəzərinə çatdırmaq vacibdir. Belə də edərim, bir çox məruzənin mövzusunı sevgili oxucularımızın diqqətinə çatdırıram. Hesab edərim ki, o, bugünkü və gələcək tədqiqatçı tarixçilərimiz üçün gərəkli ola bilər.

Məlumat üçün deyim ki, “Амир Тему́р в мировой истории” (Ташкент, 1996) kitabının bibliografiya hissəsində Teymura aid yazılmış əsərlərin 570-dən çox ədəbiyyat siyahısı verilmişdir. Həmin siyahıda rus tarixşünaslığında Teymur haqqında qələmə alınmış əsərlər kifayət qədər təmsil olunsa da, məruzə və çıxışlarda rus tarixçilərinin adına təsadüf edilmir. Buna təəccüblənməsəm də, təəssüflənmədim də!..

5.2. Beynəlxalq elmi konfransda dinlənilmiş məruzələrin mövzuları

(İxtisarla verilir)

1. А.Зияев (Узбекистан). Государственное устройство при Амире Тимуре.

2. Берт Фрагнер (Германия). Административные реформы Амира Тимура и их влияние на государственные канцелярии в Центральной Азии, Иране и Индии до XIX в.

3. Ситиш Чандра (Индия). Государственное и экономическое развитие в эпоху Аира Тимура.

4. Э.Каримов (Узбекистан). О личности и взглядах Амира Темура.

5. Хушанг Аллам (Иран). Дивности Самарканда во времена Улигбека.

6. Омелиан Прицак (Украина). Структура империи Амира Темура.

7. О.Караев (Кыргызстан). Тимур и Монголстан.

8. Алибек Рустамов (Узбекистан). Нравственные факторы успехов Амира Темура.

9. Исанбика Тоган (Турция). Политические, культурные и экономические отношения между центральной Азией и Турцией в эпоху Амира Темура.

10. А.А.Хасанов (Узбекистан). Амир Тимур и Ибн Халдун.

11. А.Буриев (Узбекистан). К исторической географии центральной Азии XIV-XV вв. (По темуридским источникам).

12. В.Н.Махмудов (Узбекистан). Военное полководческое искусство Амира Темура.

13. Х.Дадабаев (Узбекистан). Военное искусство Амира Темура.

14. Ричард Нельсон (США). Тимур как военный стратег и геополитик. Современная интерпретация.

15. В.З.Пириев (Азербайджан). Азербайджан в эпоху Темура.

16. К.Л.Бурханов (Казахыстан). Государство Амира Темура и концепция единого Туркестана.

18. А.Р.Мухаммаджанов (Узбекистан). Из истории ирреграции и землевладения конца XIV-XV вв.

19. Р.Г.Мукминов (Узбекистан). Ремесленное производство и торговля в горадах Мавераннахре при Амири Темуре.

20. Г.А.Агзамова (Узбекистан). Караванные пути, связывавшие Мавераннахр с другими странами при Амуре Темуре и темуридах.

21. О.К.Каратаев (Кыргызстан). Этногенетические связи кыргызов со средневековыми узбеками.

22. М.М.Хайруллаев (Узбекистан). Основные предпосылки расцвета культуры в эпоху Темура и темуридов.

23. Бахтияр Назаров (Узбекистан). Образ Амира Темура в современной узбекской литературе.

24. Фарзанд Али Дуррани (Пакистан). Текоторы аспекты достижений Амира Тимура.

25. Абдугани Абдулла (Узбекистан). Амир Темур и ислам.

26. Наим Норкулов (Узбекистан). Амир Темур – покровитель науки и искусства.

27. Н.Н.Хабибуллаев (Узбекистан). Технология изготовления рукописей эпохи Амира Темура и темуридов.

28. Эльеркаримов (Узбекистан). Развитие нравственно-религиозной мысли в эпоху Тимура и темуридов.

29. М.Н.Холбеков, Т.А.Буший (Узбекистан). Амир Тимур в художественной культуре Западной Европы.

30. Г.С.Гайрат (Афганистан). Современные проблемы архитектурного наследия эпохи темуридов в Афганистане.

31. Ш.Ф.Фарзалиев (Азербайджан). Переписка Темура с Османской Султаном Баязидом.

32. У.Уватов (Узбекистан). Арабские источники об Амуре Темуре и темуридах.

33. А.Ирисов (Узбекистан). Турецкие источники о деятельности Амуре Темуре.

34. Тура Нафасов (Узбекистан). Имена женщин темуридского происхождения.

35. Э.Х.Ходжиев (Узбекистан). Амир Темур и темуриды в русской историографии.

36. Шон Поллок (США). К вопросу этногенезиса Амира Темура.

37. З.Мукимов (Узбекистан). “Уложение Тимура” как исторический источник права.

38. Сигдем Балим-Хардинг (Великобритания). Амир Темур и его наследие истории и культуры молодому поколению.

39. Венсен Фурнье (Франция). Некоторые аспекты изучения эпохи Темуридов во французской культуре в XIV-XIX вв.

40. Кадзуюки Кубо (Япония). О религиозной обстановке Средней Азии в позднетемуридский период.

Bu məruzələrin mövzusunun adından da görünür ki, Əmir Teymur tarixdə təsadüfi şəxsiyyət olmamışdır. O, tarix yaradan ulu şəxsiyyətlərdən biri olmuş, dünya sivilizasiyasının bir parçasını təşkil edən Türküstanda böyük elm və mədəniyyət yaratmışdır. Orta Asiyada mədəniyyətin çiçəklənməsində mühüm xidmətlər göstərmiş, Türküstanı vahid bir dövlət səviyyəsinə çatdırmışdır və s.

* * *

Teymur və Teymurilərə aid tarixi ədəbiyyatı iki qismə bölmək olar. Birincisi, Teymur və Teymurilər dövründə yaradılmış ədəbiyyat. İkincisi, Teymur və Teymurilərdən sonra yaradılmış ədəbiyyat. Ancaq mən burada Şərəfəddin Əli Yəzdinin, Foma Metsopskinin və German Vamberinin əsərləri üzərində dayanacağam.

5.3. Şərəfəddin Əli Yəzdi və onun “Zəfər-namə” əsərindən qeydlər

Əmir Teymurun tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdinin doğumu və ölümü dəqiq məlum deyildir. Türkiyə tarixçisi Necati Luqal Nizaməddin Şami adı ilə onun “Zəfər-namə”sini farscadan türkcəyə tərcümə etmiş, 1987-ci ildə Ankarada çap etdirmişdir. Azərbaycan oxucuları 1992-ci ildə məşhur alim Ziya Bünyadovun tərcüməsində Teymur tarixçisinin əsəri ilə (ixtisar edilmiş şəkildə) tanış olmuşlar. Bəzi araşdırıcılar onu Mövlana Nizaməddin Şənbi və Şənb-i Qazani adlandırmışlar.

Şərəfəddin – Nizaməddin Əli Yəzdi “İslamın qübbəsi” olan Təbrizdə anadan olmuşdur. 1393-cü ildə - Teymur Bağdadı aldığı ildə əsir alınmışdır. Teymura and içmiş və onun xidmətinə keçmişdir. Onun özü bu haqda yazır: “Bu kitabın [Zəfər-namə] yazılmasının səbəbi

həzrəti Əmir Teymurun 804-cü ildə (miladi 11.VIII 1401 – 31.VII 1402) Nizami Şami bəndəsinə əmr etməsidir...”¹

Əmir ona rəsmi salnaməsinə əsaslanan sadə dildə bir tarix yazmağı tapşırır. O, özü demişkən, Teymurun ətəyini öpmək şərəfiylə fəxr edərək, onu səfərlərində müşayiət edir və gördükləri işlərin tarixini qələmə alır. Əsəri səlis və sadə dildə yazmağa başlayır və fikrini cahangirə bildirdikdə “Elə mən belə söz istəyirəm” cavabını alır.

Şərəfəddfin Əli Yəzdi

❖ *Türklərin siçan ilində (hicri 786), miladi 1384-cü ildə Əmir Teymur seçmə süvariləri Reyə gəlib çıxdı. Qışı orada keçirdi. Sultaniyyəyə gələrək, şəhəri və qalanı zəbt etdi. Sultan Əhmədın adamlarından olan Sarı Adil Şiraza qaçdı. Onu tutub gətirdi. Əmir ona suyuqal (imtiyaz fərmanı) verdi. Sultaniyyə və Təbrizi ona verdi. Teymur Səmərqəndə qayıtdı. Yazı burada zövq və səfa ilə keçirdi. Qışı Ağsarayda yaşadı.*

❖ *Toxtamış Xan hərəkətə keçdi. Çoxu kafirlərdən olan 9 min əskər topladı. Təbrizə gəlib ətrafını ələ keçirdi. O, hiylə ilə qalib gəlib, şəhəri zəbt və yağma etdi. Düşmən məscid və mədrəsələri sökdü. Çoxlu qənimət ələ keçirdi. Təbriz Teymurun şəhəri olduğundan xəbər ona çox ağır gəldi.*

❖ *İslamın qübbəsi olan Təbriz bir müddət xaraba və viran qaldı. Sonrılar onu Əmir Teymur bərpa etdi. Sakinlər yerlərinə-yurdlarına qayıtdılar.*

❖ *1386-cı ildə Sultan Əhməd bir ordu ilə Bağdaddan Təbriz üzərinə hərəkət etdi. Bunu eşidən*

¹ Nizaməddin Şami. Zəfər-namə, Bakı, 1992, s. 4.

Müəllif öz əsərində özünü “Nizam-i Şami” adlandırır. Bu, bəlkə də Təbrizin Şam məhəlləsinə işarədir – Z.Bünyadov.

Teymur atına minib Təbrizə doğru yollandı. Bunu eşidən Sultan Əhməd Naxçıvan və Kürdüstan yolu ilə Bağdada qaçdı.

❖ *Əmir Teymur yazı Təbriz və ətrafında keçirdi. Sonra Naxçıvana yola düşdü. Qərbi qalasını zəbt etdi. Sürməri qalasına* gəldi. Zəbt edib yıxdı. Oradan köçüb Qars Qala və İşqalasına gəlib, ətrafını ələ keçirdi. Firuzbaxt cahangirlə döyüşə girdisə də, axırda ona itaət etdi. Əmirdən təltif, ənəm və ehsan aldı.*

❖ *Teymur Tiflis tərəfə yola düşdü. Gürcüstanın gürcülərin əlinə düşməsi ona çox əcayib gəldi. İslam dininə müxalif olan gürcü tayfasının məmləkətin ortasında səltənət iddiasında olması ona toxundu. O sual etdi: “Bir camaat ki, islam dininə mənsubdur, o halda onlar bu kafirləri [gürcüləri] nə üçün səltənət və hökmdarlıqda saxladılar?...İndi, əyalət və hökmdarlıq Tanrının fəzl və kəramətiylə bizə keçmişdir” söyləyən Teymur işə başlayır. Gürcü çarı V Baqrat (1360-1395) Teymurun yanına gəlir. Teymur onu həbs edir, gürcü əskərlərinin yağma edilməsini əmr edir. Baqratı Qarabağa göndərdilər. Teymur bura gəldikdən sonra Baqratı islama dəvət etdi. O, müsəlman olduqdan sonra idarəsində olan məmləkətləri özünə qaytardı.*

❖ *Şirvanşah Şeyx İbrahim şan və şərəfi, şöhrəti və xanədanının qədimliyi ilə məşhur idi. Əmir Teymur Qarabağda olarkən, ona təşrif gətirdi. Yeri öpdü, Əmrə hörmət və təzim ifadə etdi. Şabran və Şamaxı Teymurun itaəti altına keçdi. Gilan məlikləri də eləcə. Kimsəyə baş əyməyən məliklər gəlib müti oldular. Teymura mal göndərib, xərac verib aman istədilər.**

* Hazırda Türkiyədəki İqdır.

* O zamanlar Gilan hökmdarı Əfzuldəddövlə Qubad İbn Şah Qazi (1378-1398) idi.

❖ *Şirvanşah Şeyx I İbrahim (1382-1417) Teymurun qərargahına böyük hədiyyələrlə gəlmişdi. O, Teymurla Toxtamış Xanın arasında olan düşmənçilikdən istifadə edərək, Şirvanın daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Sonralar Teymurun tələbi ilə Şirvan ordusu Toxtamış Xan və Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayazid (1389-1402) əleyhinə yürüşdə iştirak etmişdir.***

❖ *Toxtamış düşmənin vəziyyətini öyrəndikdən sonra ordusunu Dərbənddə Samur çayına göndərdi. Hicri 788-ci ildə (miladi 1386) Azərbaycana yürüş etdi. Teymur bu xəbəri bilincə Şeyx Əli Bahaduru, İqıu Teymuru və Osman Abbası hərəkətə keçməyi əmr etdi və dedi: “Bizim padşah Toxtamışla əhd və peymanımız vardır. Biz o əhdi-peymanı saxlayırıq. Əgər bu onun ordusudursa, müharibə etməyiniz, geri dönünüz.” Teymur onların ardınca oğlu Cəlaləddin Əmranşahı (Miranşahı) da göndərdi. Onlar gəldilər və həqiqəti öyrənib geri döndülər. Toxtamış acizlik əlaməti hesab etdilər. Onları ox yağışına tutdular. Teymur hərbciləri müharibə etməyə məcbur oldular. Toxtamış əskərləri Dərbəndən qaçdılar. Qaçma bilməyənlər tutulub Teymura göndərildi. O, əsirlərə heç bir cəza vermədi. Əsirlərin hamısına qızıl, paltar və xələt verib geri göndərdi və Toxtamış Xana dedi:*

- Düşmənlər qaçaraq Dərbəndə girdilər. Bunlardan qaçma bilməyənlərin bir çoxunu sağ olaraq yaxalayıb Əmirə göndərdilər. Əmir bunlara bir şey etmədi, suyuqal verilməsini əmr edərək, padşah Toxtamışdan soruşdu: “Bizim aramızdakı hüquq ata-oğul arasındakı hüquq kimidir. Bir neçə cahil adamın üzündən arada nə üçün bu qədər insan həlak olsun? Biz köhnə əhdi peymanımız üzərində qalmalıyıq. Yatmış bir fitnəni oyandırmayacaq,

** Hüseyin Cavid “Topal Teymur”da Şirvanşah İbrahimlə bağlı əhvalatı Teymurun dilindən vermiş, onun adını çəkməmişdir.

çünkü həzrəti Peyğəmbər: “əl-fitnə naminə, lən Allah mən aykazaha” - buyurmuşdur, yəni fitnə yatmış bir insana bənzər, onu oyandırmasan o, oyanmaz. Onu oyandıran kimsəyə Allahın lənəti olsun. Əgər bir kimsə onun xilafına hərəkət etməyə, yaxud onun xilafını müvafiq bir şəkildə göstərməyə qalxsə, biz hər ikimiz tutub onun cəzasını verməliyik, ta ki başqalarına ibrət olsun.

❖ *Əmir Teymur Naxçıvana gəldi. Oradan Əlincə qalasına getdi. Orada üç gün qaldıqdan sonra əskərlərini dağın başına çıxardı və müharibəyə başlamağı əmr etdi. Əskərlər qalanın su yığanını yıxdılar. Qaladakılar susuzluqdan ölüm dərəcəsinə gəlib aman istədilər. Teymur onlara aman verdi. Bu zaman yağış yağmağa başladı. Əlincəlilər su ehtiyaclarını dəf edib sözlərindən döndülər. Teymur qalanı mühasirədə saxlamağı Mirka Məhəmməd və Ucqara Bahadura tapşırıb getdi.*

❖ *Əmir Teymur Van qalasını aldı. Xoy və Səlməsa getdi. Urmu vilayətinin hakimi Dizək onun hüsuruna gəlib yeri öpdü. Əmir Urmu vilayətini ona ehsan etdi. Marağadan çıxıb Nilana* gəldi, ordan Reyə getdi.*

❖ *1394-cü ildə Teymur bütün Gürcüstan vilayətini ələ keçirdi. Qara Kalqandakı müxalifətçiləri qəhr və pərişan etdi. Eys-işrət məclisi qurdu, sonra Tiflisə köç etdi. Oradan Şəki vilayətinə gəldi. Vilayəti itaət altına aldı. İtaət etməyənlər yağma edildilər. Şəki vilayətinin hakimi Seyyid Əli mal və mülkündən keçərək qaçdı. Əskərlər Şəkini xaraba və viran etdilər.*

❖ *Teymur yorulmuşdu. O, Kür çayının kənarı ilə yola çıxaraq, qışlaq axtarmağı əmr etdi. Mahmudabada* yaxınlaşanda arvadı Saray Məlik Xanımı yanına çağırdı.*

* Nilan, yaxud Leylan Marağa vilayətində kiçik şəhər. – Z.Bünyadov.

* Salyan tərəfdə Xəzər dənizinin yaxınlığında yaşayış yeri. – Z.Bünyadov.

Onlar bir-birinə qovuşdular və günlərini şad keçirdilər. Sonra Teymur Toxtamışın ayaq saxladığı Dərbənd tərəfə yola çıxdı.

❖ *Əmir Teymuru ən çox narahat edən Toxtamış Xan idi. Onun əməlləri Əmir üçün əsl baş ağrısına çevrilmişdi. Şəmsəddin Almalıqı elçi göndərdi. Toxtamışa təsir etməyə girişdi. Toxtamış elçini yaxşı qəbul etdi və təltif ilə geri göndərdi. Teymur bu zaman Samur çayının kənarında idi. Elburus dağının kənarında ordusunu nizama düzdü. Toxtamış ona Ortaq adlı bir elçi göndərdi. Elçi Əmirin ordusunu gördükdə dərhal geri döndü və Toxtamışa dedi: “Teymur böyük bir ordu ilə üstümüzə gəlir”. Teymurun ordusu Tarkiyə** gələrək, orada dayandı. Atına minib bir dəstə seçmə əskərlə hücumə keçdi. Düşməni onu geri çəkilməyə məcbur etdi. Bu, Teymuru qəzəbləndirdi. Əskərlərdən o qədər öldürdü ki, çöl və səhra qana boyandı. Düşməni canını qurtarmaq üçün qaçmağa üz tutdu. Teymur təqib edilmələrini əmr etdi. Camaatdan və əskərlərdən saysız-hesabsız adam öldürüldü.****

❖ *Toxtamış Xan ordusu ilə Sulak çayının kənarına gəldi. Teymur nağara və boru çaldıraraq, döyüşə başladı. Bunu görən Toxtamış hər şeyi atıb qaçdı. Teymur onu təqib edərək, Terek çayını keçdi. Toxtamış yenidən başına əskər topladı. Terek çayı sahillərində Teymurla döyüşə başladı. Teymur ordusunu nizama saldı. Ordunu 2 qola ayırdı. Bir qolunu özünə, bir qolunu nəvəsi Əmirzadə Məhəmməd Sultan Bahadura verdi. Özü qoşunla döyüşün gedişatını izlədi. Bu zaman bir adam gəlib Teymura dedi: “Mən düşməni ordusunun sağ qolundan gəlirəm. Sizin*

** Tarki – Mahaçqalanın yaxınlığında şəhər.

*** H.Cavid “Topal Teymur”da Teymurun bu kimi əməllərini müxtəlif obrazların dili ilə tənqid edir, onu “Dəli Topal” adlandırır.

sağ qolunuza hücum edəcəklər.” Teymur dərhal onların yolunu kəsdi. Düşməni Teymur ordusunun intizam, şövkət və qüdrətini görüb qorxuya düşdü. Ancaq hərbi vəziyyət elə alındı ki, düşməni Teymur əskərlərinə hücum etdi. Əmir Şeyx Nurəddin* canını təhlükə qarşısında qoyaraq, düşməni üzərinə hücum etdi. Sanki dünyada qiyamət qopdu. Döyüşdə hər iki tərəfdən o qədər adam öldürüldü ki, Dəşti Qıpçaq çölündə qan dərələri meydana oldu. Toxtamışın ordusu pozuldu. O, məğlub oldu. Döyüşdə Teymurun canından əziz tutduğu nəvəsi Məhəmməd Sultan böyük şücaət və qəhrəmanlıq göstərdi. Babanın ona qarşı məhəbbəti daha da artdı.

❖ Teymur Toxtamış ordusu üzərində qələbə çaldıqdan sonra onu təqib etdi. O, İtil (Volqa) çayını keçərək, Ögek vilayətində düşməniə çatdı. Düşməni əskərlərindən çoxu öldürüldü. Əhali Xəzər dənizinə tərəf sürüldü. Teymur vilayətlərin çoxunu aldı. Toxtamış Xan bir neçə nəfərlə qaçıb meşədə gizləndi, Əmirin pəncəsindən xilas oldu. Teymurun əlinə hədsiz-hesabsız qənimət keçdi. Gözəl qız və qadınlar əsir götürüldü.

❖ Əmir Teymur Urusun* şəhəri Moskva tərəfə getdi. O, vilayəti tamamilə yağma etdi və əlinə həddindən çox qənimət keçirdi. Qıpçaq tayfaları çöllərdə sərgərdan qaldılar. Teymur Azov qalasını və bütün vilayəti ələ keçirdi. Kafirlərin evlərini yandırdı, qılıncından keçirdi, müsəlmanları sərbəst buraxdı.

❖ Əmir Teymur Dağıstanda xüsusi hərbi əməliyyat həyata keçirdi. Çərkəz qəribə edildi, çoxlu ulcay (qənimət)

* Teymurun ən tanınmış, sınaqmış və sadıq bəylərindən biri. Əmir öldükdən sonra o, Mavəəünnəhrdə Şahruxun və Uluq bəyin hakimiyyətini tanımadı, Şah Məlikin əmri ilə 1411-ci ildə qətlə yetirildi.

* O, Toxtamışın qardaşı idi.

ələ keçirildi. Qalalar tutuldu. Qazı-Qumuk vilayətinin əhalişi Teymur əleyhinə kafirlərlə kömək göstərdi və buna görə cəzalandırıldı. Vilayətin böyüyü ələ keçirildi, başı kəsilib Əmirə gətirildi. Əskərlər Uşkucanı zəbt etdilər. Öldürdükləri adamların cəsədlərindən təpə düzəldilər. Teymurun göstərişi ilə Dərbənd qalası təmir edilib möhkəmləndirildi.

❖ Teymur Dərbənddən Şirvana gəldi. Şeyx İbrahimlə görüşdü. Şirvanşah səfərlərdə çox böyük mərdlik və fədakarlıq göstərərək, Teymurun iltifatını qazanmışdı. O, Əmirin şərəfinə məclislər düzəltdi. Əmir Şirvandan köç edib, Kür çayının kənarına gəldi. Burada qərar tutdu. Şeyx İbrahimə çoxlu ənamlar, xələtlər, qızıl, ziynət əşyaları, papaq, kəmər verdi və vilayətin idarəsini yenə ona tapşırırdı. Orada eysü işrətlə məşğul oldu. Sonra Ağdama gəldi. Buradan Əmirzadə Əmranşahi** Əlincə qalasına göndərirdi.

❖ Əmir Teymur Hindistan səfərindən sonra Səmərqəndə qayıtdı. İran məmləkətinə, xüsusilə Azərbaycana gürcü və erməni əskərlərinin təcavüzünü eşitdi. Bu hal onun heysiyyətinə, namus və qeyrətinə toxundu. 1400-cü ildə Xorasana doğru yola düşdü. Təbriz Qarabağlarına gəldi, oraları zəbt etdi. Burada Gürcüstanla qazavat etməyi qərara aldı. Kür çayının kənarına gəldi. Bu vaxt Şəki hakimi Seyyid Əli artıq çoxdan öldürülmüşdü. Yerinə oğlu keçmişdi. Teymurun Azərbaycanda olduğunu eşidib qorxuya düşmüşdü. Bu səbəbdən Şirvanşah İbrahimin yanına gəldi, onu vasitəçiliyə sövq etdi. Seyyid Əlinin oğlu* Teymurun yanına gəlir, itaətini ərz edir, yeri öpür, qüsurlarına görə

** Miranşah – ona bu ayama sonralardan verilmişdir.

* Seydi Əhməd Ortal.

əfv və mərhəmət diləyir. Teymur onu əzizləyir, atasının mənsəb və məqamını oğluna verir.

❖ Teymur Qarabağa gəldi. Qışı orada keçirdi. Yazda şahzadələri, noyanları və dövlət ərkanını toplayıb qurultay keçirdi. Müzakirə və müşavirədən sonra gürcülərə qarşı qazavata qərar verildi.** O zaman Ermənistan və Gürcüstan ən narahat vilayətlərdən sayılırdı. Ordu Georginin*** vilayətinə doğru hərəkət etdi. Qarabağdan Bərdəyə gəldi. Orada dincəldikdən sonra sərhədə gəldi. Teymur Georgiyə xəbər göndərdi: “Əgər canının və xanimanının səlamətliyini istəyirsənsə, Sultan Əhmədin oğlunu bizim tərəfimizə göndər. Bunu etsən, ordumuzun talanından əmin olarsan və vilayətin sənə öhdəndə qalar.” Georgi xəbərçiyə hörmətsizlik göstərdi, ona kobud və pis cavab verdi. Teymura xəbər çatarmaz orduya əmr etdi: “Vilayətə girin! Əkinləri kökündən qoparıb tarlaları dümdüz edin!” Gürcülər dağlara çəkildilər. Cəngavər Teymur əskərləri mağaralarda gizlənən kafirləri cəzalandırdılar. Möhkəm qalalar ələ keçirildi. Müsəlman olanlar buraxıldı, olmayanlar qılıncdan keçirildi. Georgi tülkü kimi aradan çıxdı. Gürcülər Əmirin yanına gəlib baş əydilər, aman istədilər. Onların ibadət yerləri, kilsələri sökülərək yerlə yeksan edildi. Teymur burada böyük qənimətə sahib oldu. Əskərlər Georgini axtardılar, ancaq tapa bilmədilər. Gürcülər dinc durmadılar. Zord qalasına sığındılar. Teymur əskərləri bu möhkəm qalanı 5 günə aldılar. Onu yerlə yeksan edib, içindəki gürcülərin hamısını öldürdülər. Əmir əskərləri Svanet qalasını (Svanetiyadakı Mestiya qalası) aldılar. Ancaq burada gizlənən Georgini tapa bilmədilər. O, Abxaziyağa qaçmışdı.

** Bəzi sovet tənqidçiləri Hüseyn Cavidin bu məsələdə tənqid etmiş və rixşəndlə “Teymur qurultaylar keçirir” deyərək ona gülüşlər.

*** Gürcü çarı VII Georgi (1395-1407) nəzərdə tutulur.

❖ Əmir Teymur Bağdada səfərə çıxarkən ordusu Ağ Məşhəd çölündə çadırlar qurub nəfəs aldı. Təbrizin böyük adamları, seyidləri Əmiri qarşılamaq üçün yola çıxdılar. Himayunun tozu ilə gözlərini nurlandırdılar, din və millətin əkranı və xalqın əsrəfi olan alimlər bir neçə dəfə Əmir Teymurun məclisində elmi və dini mübahisələrdə iştirak etdilər. Əmirin ənəm və ehsanına layiq oldular. Sonra Teymur Təbrizə gəlir və şəhəri şərəfləndirir. Rəiyyətin və zəiflərin halı ilə maraqlanır. Məzlumların haqqını zalımlardan alır. Hər təbəqədən (sınıfdən) olan insanları ehsanlara qərq edir.

❖ Gürcülər yenidən hədlərini aşmışdılar. Teymur Şəmkür* çöllərinə gəldi. Gürcülər bunu eşidincə, yarasalar kimi dəliyə soxuldular. Əmir onların yanına bir neçə dəfə elçi göndərirdi. Gürcülər müxtəlif əşya, atlar və başqa heyvanlar peşkəş etməklə canlarını qurtardılar. Teymur Gürcüstanda müsəlmanlara hər şeyini aman və əmniyyət altına alaraq, onları əziz və möhtərəm tutmalarını şərt qoyaraq gürcülərin xahişini qəbul etdi və günahlarını bağışladı.

❖ Əmir 1401-ci ilin noyabrında Gürcüstandan Qarabağa qayıtdı. Burada qışlamağı qərar aldı, ovçuluqla məşğul oldu və çoxlu ahu ovladı. Xaraba qalmış Beyləqan şəhərinə getdi. Şəhər vaxtilə Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olmuşdur. Ancaq Teymur bunu bilmirdi. O dedi: “Böyük padşahların iqtidar və qüvvətlərindən edəcəkləri istifadə savab və yaxşılıq vücuda gətirməkdir. Biz bu gün necə keçmiş padşahların əsərlərinə tamaşa ediriksə, hər halda bizdən də bir əsər qalmalıdır, ta ki bizdən sonra da bizim adımız daim qalsın.” O, vaxtilə mövcud olmuş su arxını bərpa etdirir.* Adını əbədi etmək üçün arxa “Bərlas

* İndiki Şəmkir.

* Arazdan su arxı çəkdirir.

çayı” adını verir. Sonra qədim şəhəri bərpa etmək fikrinə düşür. Şəhərin xəritəsi cızılır. Əmir Teymurun hökmü ilə xarabalıqda bir aya bir şəhər salındı. Nizaməddin həmin münasibətlə bu cümlələri söylədi: “Əmir Teymur erməni və gürcü qazavatından döndüyü vaxt hicrətdən səkkiz yüz altı^{**} və bir qədər kəsir ilə keçmişdir. Mülk, millət və dinin qütbü, dünyanın xedivi^{***} Teymur bir ay ərzində belə bir şəhər [Qəbələ] inşa etmişdir.”

❖ Gürcülər yenə dinc oturmurdular, hədlərini aşmışdılar. 1402-ci ildə Əmir Teymur yenidən ora qayıtmağa məcbur oldu. Gürcü maliki Georginin də ağılı başına gəlmişdi. O, Əmirə itaət etmək istəyirdi. Ancaq itaət gec olduğundan və gürcülər müsəlmanlara zərər yetirdiklərindən bu, Əmirin şərinə toxundu. Teymur “İslam aləmini xəbis gürcü tayfasından təmizləmək” fikr ilə Qarsdan ora hərəkət etdi. Şirvan valisi Şeyx İbrahimə əvvəlcədən ora getməyi, məmləkətin gəlirini və məsrəfini zəbt etməyi tapşırırdı. Teymurun gəlişini eşidən hiyləgər Georgi əl-ayağa düşdü. “Qorxudan qəlbi quş kimi çırpınmağa başladı”. Əmirə elçilərlə bir çox hədiyyələr göndərdi. Elçilər onun hədiyyəsini və sözlərini Əmirə çatdırdılar. O, buna heç əhəmiyyət vermədi. Hədiyyələri adamlara payladı və elçilərə dedi: “Georgiyə deyin ki, onun məsələsi başqalarının məsələsinə bənzəməz. Əgər cəzadan xilas olmaq istəyirsənsə, hüzuruma gəl. Müsəlman olsan, o zaman lütf və ehsan görərsən...” Elçilər xəbər gətirdikdən sonra gürcülər müqavimət göstərməkdən pərə-pərən oldular.

^{**} 1403-cü ildə.

^{***} Xediv – Osmanlı dövründə türklərin Misirdə olan valisinə verilən addır.

Teymur vəhşi heyvanlardan fərqli olmayan erməniləri ovlamaq, onları da heyvanlar halına gətirmək məqsədilə yola çıxdı. Kafir ermənilərə qarşı qazavata başladı.

Şərəfəddin Əli Yəzdi

5.4. Metsopskinin “Teymurləngin tarixi” əsəri

Milliyyətçə erməni və Teymurun müasiri olan rahib Foma Metsopskinin əsəri 1957-ci ildə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilərək, Bakıda nəşr edilmişdir. Bunu müsibət hal kimi dəyərləndirmək olar; o mənada ki, Azərbaycan türk oxucuları bir daha bu əsərlə erməni xislətinin bəzi məqamları ilə tanış olmaq imkanı əldə edə bilmişdilər...

Bir gün ermənilər rahibdən soruşurlar: “Bu vəba xəstəliyi Teymur hardan gəlib hara gedir?” O, belə cavab verir:

- Rəhmsiz, vicdansız, qəddar, qəzəbi aşırıb-daşan, Şeytan nökrəri, quldurların başçısı, qatillərin dəstə başçısı Şərqdən, Səmərqənddən gəlir! Onun adı Teymur ləngdir!

Foma Metsopski öz əsərində Teymurun hərbi yürüşləri, onun Sultan Əhməd Cəlayiri, Qaraqoyunlu Qara Yusif, Şahmənsur, Yıldırım Bayazid və b. hökmdarlara qarşı apardığı mübarizəyə ayrıca səhifələr həsr etmişdir. Şirvanşah İbrahim (1382-1417) Cəlaləddin Miranşah, Qara Yusifin oğlu Cahanşah (1437-1467) və İskəndər haqqında söz söyləmişdir. O yazır ki, Sultan Əhməd Cəlayiri Cəlayirilər (1336-1411) sülaləsindən idi. Sultan Əhməd 1382-1410-cu illərdə Azərbaycanın və İraqın hökmdarı olmuşdur. 1393-1405-ci illərdə Teymur onu dəfələrlə öz mülkündən qovmuşdur. 1410-cu ildə Qara Yusifə qarşı müharibədə həlak olmuşdur.

Şahmənsur Müzəffərəddinlər (1313-1398) sülaləsindən idi. Teymur əleyhinə cəsarətli müharibələr aparmış,

iki dəfə onu məğlub etmişdi (!) 1393-cü ildə döyüş meydanında ölmüşdü.

Teymur Qaraqoyunlular sülaləsindən olan Qara Yusifi (1388-1420) 1400-1405-ci illərdə dəfələrlə öz malikanəsindən qovmuşdur. Teymur vəfat etdikdən sonra 1405-1420-ci illərdə hökmran olmuşdur və s.

Metsopski əsərində, elin dilincə desək, Teymura dişinin dibindən çıxanları deyir. Ona kifayət qədər söyüşlər yağdırır. Onu hər cür söz və ifadələrlə, varvarizmlərlə tənqid və təhqir edir. Onun söz və ifadələrinə diqqət edin: Quldurların rəhbəri, canilərin başçısı, dinsiz Şərq padşahı, qanıçən Əjdaha, məlun Teymurləng, meyidlərdən bürclər düzəldən, amansız laməzhəb və qanıçən, hər yerdə ölüm izləri buraxan Cəhənnəm Əjdahası, murdar və dinsiz cığatay, murdar Teymurləng və s.

Haşiyyə. Öz adını özgəsinə qoymaq buna deyərlər!..

Müasir cığataylar və özbək tarixçiləri yabançı və iftiraçıların başçısı Metsopskinin yazdıqlarını diqqətlə oxumalıdırlar. Bilməlidirlər ki, Metsopskinin nəvələri bu gün Teymurun intiqamını Azərbaycan türklərindən alırlar. Sabah fürsət düşərsə, onların özlərindən alacaqlar. Buna görə də Əmir Teymurun nəvələri onun Azərbaycanın dilbər guşəsi, “ikinci sevimli Səmərqəndi” olan Qarabağda keçirdiyi xoş günləri unutmamalı, qanıçən ermənilərin burada törətdikləri vəhşiliklərə və cinayətlərə göz yummamalı, bu haqda daha çox danışmalı və yazmalıdırlar.

Sadiq Şükürov:

- Erməni tarixçisi Foma Metsopski Teymurun törətdiyi dəhşətlərin canlı şahidi olmuşdur. Sonralar o, “Teymurləngin və onun xələflərinin tarixi” kitabında yazmışdır ki, Teymurləng Murad bəyin oğlu Xodkar İldırım Bayazidi məğlubiyyətə uğradarkən göy üzündəki ulduzlardan və dəniz dibindəki qumlardan çox xalqı əsir etdi, qara tatar adlanan tayfadan, ailəsi və uşaqları ilə bərabər 60.000 evi və daha çoxunu Xorasana əsir apardı və diləgəlməz qırğınlar etdi.

Tarixçi Dəməşqdə qadınların şikayətilə bağlı bir əhvalata xüsusi diqqət və əhəmiyyət vermişdir. Həmin hissəni oxucuların nəzərinə çatdırıram.

Teymur:

- Bu şəhər kimindir?
- Peyğəmbərindir, padşah.
- Sizdə Peyğəmbərin kitabı varmı?
- Biz həmin kitabın qanunları ilə yaşayırıq və ölürük.

Lakin biz onu oxumuruq.

- Sizin Peyğəmbəriniz cinayət etməyə icazə vermişdirmi?

- Heç bir vəhclə.

- Belə adam tapılsa, ona nə cəza verilməli?

- Ən dəhşətli işgəncə verilməli və o, ailəsilə birlikdə məhv edilməlidir.

- O sizlərsiniz.

- Xodkar, bu şəhər Mustafanıdır.* Burada hamı cinayətkar və uşaqbaz, mollalar riyakar və yalançı ola bilməz.¹

Şəhərin qadınları kişilərinin üzünə dururlar. Teymur 700 min qoşuna əmr verir: "700 min baş getirilsin! Kim gətirməsə boynu vurulsun!"

Metsopski Teymur və Yıldırım arasındakı münasibət və münaqişələrə də toxunur. Yazır ki, Teymur Sebastiyadan böyük bir qoşunla Murad bəyin oğlu Xodkar Yıldırımın üstünə yeridi. Yıldırım isə Teymurləngin qoşunundan dörd dəfə böyük qoşun toplayıb, onun qarşısına çıxdı. "Lakin o [Teymur] onu aldadıb gecə ikən ətrafdan hərləndi, Yıldırım ölkəsini aldı və qayıdaraq müharibəyə başlayıb, onu və qoşunlarının çoxunu ələ keçirdi. O, onları qərət etdi, qara tatar adlanan tayfadan, ailəsi və uşaqları ilə

* Məhəmməd peyğəmbərindir.

¹ Foma Metsopski. Teymurləngin tarixi, Bakı, 1957, s. 19.

bərabər 60.000 evi və daha çoxunu Xorasana əsir apardı və dilə gəlməz qırğınlar etdi..."*

Foma Metsopski öz əsərində diqqəti erməni qırğınına cəlb edərək göstərir ki, Teymurləngin qoşunu əhalisi çox olan (!) Ermənistan ölkəsini qılınc, əsarət, aclıq və işgəncə ilə xarabaya çevirdi.

1425-ci ildə Qara Yusifin qanıçən və yırtıcı oğlu İskəndər ikinci dəfə erməni şəhəri Urmiyə (!) hərəkət etdi. Bütün ölkəni dağıtdı və 700 tacikin boynunu vurdu. Amansız zalım çoxlu əsir götürdü. Erməni xalqını qırdı. Bunu böyük Nerses də qabaqcadan xəbər vermişdi. O demişdir ki, baxın, gələcək oxatanlar [monqollar] xalqı, Aram nəslini məhv edəcək... **Mən bu xəbəri gələcək nəsil üçün yazıram ki, [həm də təhrif edirəm] onlar bizim erməni xalqının necə məhv olduğunu bilib ağlasınlar.**

Erməni ki, erməni! Bu "məzlum xalq" dünən monqolların, Teymurların, İskəndərlərin qarşısında ağlayırdısa, bugün bütün dünyanın qarşısında göz yaşı tökür və həyəsızcasına bildirir: "Türklər bizi qırıb çatdılar", "Azərbaycanlılar Qarabağı işğal etmişlər", "Qarabağ erməni torpağıdır" və s. Hardasan ay Mir Cəfər Bağırov?!

O zamandan dünyada çox şey dəyişsə də, erməni xisləti dəyişməmişdir. Görünür, onlarda antitürk əhval-ruhiyyəsi, türkəxobiya çoxdan, lap çoxdan başlamışdır!..

Məgər monqollar, Əmir Teymurlar, İskəndərlər yalnız ermənilərimi qırırdılar? Onların zülmü və müharibələrindən yalnız ermənilərmi əzab çəkirdilər?.. Yox, bu, belə

* Abbasqulu Ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində həmin hadisə haqqında belə yazır: "O [Teymur] Türkiyə və Suriyadan gətirdiyi və çoxu vaxtilə Hülaki Xan tərəfindən İrana köçürülmüş və arabir Türkiyəyə və Suriyaya keçən türklərin nəslindən olan 50.000 ailəni Qarabağda, Gəncədə və Erivanda yerləşdirmişdir. Əvvəlki adı El-rul olan ayrım tayfası da onlara Türkiyədə qoşulmuşdur."

deyildir!.. Erməni namərdliyi, erməni nanəcibliyi və erməni saxtakarlığı dünən də, bugün də davam edir. Onların ağ yalanlarından çoxları bezib; dünyanı erməni üfunəti bürüyüb. Erməni əhalisi yer üzündə haçan çox olmuşdu? Urmiya nə vaxtdan erməni məskəni və erməni şəhəri olub?.. Dövləti və dövlətçiliyi olmayan bir erməni rahibi qəsdən belə yazır; qəsdən tarixi saxtalaşdırır. Onun böyük türk xaqanı və sərkərdəsinə qərəzli və qəzəbli münasibətini hər abzasından, hər cümləsindən duymaq olar və s.

Baxaq görək tarixçi **Şərəfəddin Əli Yəzdi** nə yazır?

- Əmir Teymur gürcülərdən sonra ölkədə asayışı pozan, qarmaqarışıqlıq salan, hədlərini aşan ermənilərlə haqq-hesab çəkməyi qərara aldı. O, kafir ermənilərə qarşı qazavata başladı. Bu işi ciddi saydığından, Şeyx Nurrəddin Bahadur və Əmir Şah Məlik Bahaduru qoşunla Abxaz hüdudlarına göndərdi. Sonra Ərmən vilayətinə getdi. Burada 700-ə qədər kilsə, qəsəbə, tala qarət etdi. Əlinə keçəni doğradı, quşlara, qurdlara ziyafət verdi. Kilsələrini yandırıb dağıtdı, bostanlarını xarab etdi. Ürəyi soyumadı, ağaclarını kökündən çıxartdırdı. Bu işi 1403-cü ildə etdi. Sonra bir neçə gün əyləncələrdə oldu, ov ovladı. Bundan sonra **vəhşi heyvanlardan fərqi olmayan erməniləri** də ovlamaq, onları da heyvanlar halına gətirmək məqsədiylə yola çıxdı...

Oxucu dostum, müqayisə et: Kimdir haqlı, Yəzdi, yoxsa Metsopski?

Mən, Foma Metsopskidən başqa, Teymurun yürüşləri və müharibələrinin canlı şahidi olan və baş verənləri qələmə alan heç bir tarixçinin əsərində, erməni rahibinin əsərindəki qədər təhqiramiz və qərəzli söz və ifadələrə təsadüf etməmişəm.

Foma Metsopski

❖ Sultaniyə* şəhərinin işxanı Adil ləl-cəvahiratla və padşaha layiq hədiyyələrlə Teymurləngin qarşısına çıxaraq onunla sülh bağladı. Dediymiz Adil Teymurləngi Təbriz şəhərinə müşayiət etmiş və şəhəri ona təslim etmişdi. Lakin sonra o, öz qoşunu ilə gizli məsləhət edərək Teymurləngi şəhər hamamında öldürmək fikrinə düşdü. Kimsə onun məqsədini bilib gizlicə Teymurləngin yanına gəlmiş və Adilin sui-qəsdini ona xəbər vermişdi. Bu işdən xəbərdar olmuş Teymurləng Adilin dalınca adam göndərmiş və od qalanmasını əmr etmişdi. Sonra Adili mis qazana qoyub Əmirin və bütün çamaatın qarşısında qaynatmışdılar. O, bu cür öldürülmüşdür.

❖ İberiyanın çarı yəhudi qəbiləsindən olan Baqrat idi. O, böyük hədiyyə ilə gəlib Teymura tabe oldu. O da Baqrati dinini dəyişməyə məcbur etdi. İblis qərəzliylə dolu olan o, Baqrati dinindən döndərib özü ilə Qarabağa apardı. Orada çar onu aldadaraq dedi: "Mənə böyük bir ordu ver, onunla mən gedib bütün ölkəni azad edərim və sonra əhalini bizim dini qəbul etməyə məcbur edərim. O qəbilə səkkiz tayfadan ibarətdir, mən də onları sənin dininə döndərərim. Bunlar osetinlər, imeretlər, menqrellər, abxazlar, svanlar, iberlər və mesxlərdir". Teymur sevindi, Baqratin əyninə fəxri paltar geydirdi, ona hörmət göstərdi və böyük ordu verdi. Bu əsgərlərlə Baqrat İberlər ölkəsinə gəldi. Öz oğullarına gizli xəbər verdi ki, onlar onun yanına gəlsinlər və yolları kəsib Teymurun ordusunun qabağını alsınlar. Bunu edərək, Baqratin oğulları hücumə keçib Teymurun on iki mindən artıq əsgərini qırıb atlarını götürüb getdilər.

Sual olunur: Teymur bu müdhiş xəyanətə qarşı nə etməli idi?..

* Şəhərin binasını İlhan Arqun Xan (1284-1291) qoymuşdur. Teymur Sultaniyyəni 1384-cü ildə zəbt etmişdir.

Foma Metsopski Teymurun ölümü haqqında da söz açmışdır. Ürəyi türklərə qarşı nifrət hissi ilə dolu olan nakəs, görün nə yazır: “Murdar Teymurləng isə öz ölkəsinə qayıdaraq orada bir it kimi gəbərdi. O, Məşhəddəki məqbərənin üstünü də it kimi yalayır. Onu oradan çıxarıb, odun içinə qoydular və sudan keçirdilər. Lakin bundan sonra da onun mənfur səsi uzun zaman kəsilmədi...”¹

Erməni tarixçisinin sözünə, ifadələrinə, Teymura qarşı dünyaya sığmayan nifrətinə baxın! Mən oxuculardan artıq dərəcədə üzr istəyirəm. Bu, əsl erməni fahişəliyidir!..

Həmin o nifrət, türkəxobiya ermənilərdə bugün də davam edir və edəcək. Çox təəssüflər olsun ki, bunu Özbəkistanın bəzi rəhbərləri və tarixçiləri nəzərdən qaçırlar. Orta Asiya türkləri, Azərbaycanın ermənilər tərəfindən işğalına, demək olar ki, laqeyddirlər... Halbuki “erməni soyqırımı” deyə dünyaya ağ yalan satanlara cavab vermək lazımdır; Xocalı soyqırımını erməni faşizminin ən dəhşətli faciəsi kimi tanımaq lazımdır.

5.5. German Vamberinin “Əmir Teymur” əsəri

*Görkəmli macar şərqşünası, türko-
loq, dilçi, etnoqraf, “Cağatay dilinin
tədqiqi”, “Uyğur dili abidələri “Kutad-
qu biliq”, “Türk dillərinin etimoloji lü-
ğəti”, “Qədim türk dilinin tədqiqi” və
s. əsərlərin müəllifi.*

1

German Vamberini (1832-1913) Teymur epoxasını tarixi mənbələr əsasında tədqiq edən görkəmli teymurşünas hesab etmək olar. Türk xalqlarını, türk tarixini və tarixi şəxsiyyətlərini sevən, öyrənən və qiymətləndirən bu görkəmli türko-oloq və alim, 20-dən çox Avropa və Şərq dil-

¹ Foma Metsopski. Teymurləngin tarixi, Bakı, 1957, s. 22.

lərini bilirdi. O, 1865-ci ildə Orta Asiyaya səyahət etmiş, Əmir Teymurdan qalan mədəniyyət abidələrini və sarayları öz gözlərilə görmüşdür. İki hissədən ibarət “Buxaranın tarixi” əsərini yazmışdır.

2

Onun “Əmir Teymur” əsəri tarixi qaynaqlar əsasında qələmə alınmış, oxucu və tarixçilər arasında rəğbət qazanmış əsərlərindən biridir. Mən oxuyub tanış olduğum tarixi əsərlər arasında Vamberinin “Əmir Teymur” əsəri öz obyektivliyinə, böyük Xaqanlar Xaqanına ehtiramına, ədalətli mövqeyinə görə seçilir. Erməni alim və tarixçilərinin milliyyətçə yəhudi olan Vamberi kimi alim və tarixçilərdən çox şey öyrənməyə böyük ehtiyacları var! Müasir Azərbaycan tarixçisi Yaqub Mahmudov yazır: “Əmir Teymura həsr olunmuş qərəzli yazılardan fərqli olaraq German Vamberinin [“Əmir Teymur”] əsərində gətirilən tarixi faktlar görkəmli sərkərdənin həyatını, yaşadığı dövrü xeyli dərəcədə obyektiv işıqlandırır.”¹

Bu mənada German Vamberinin, bir alim və tarixçi kimi, həm şəxsiyyəti, həm də əsərləri bir çox şərqşünas, teymurşünas və türkoloqlara örnək ola bilər.

3

Mən 1981-1982-ci illərdə görkəmli alim və ədəbiyyatşünas Abbas Zamanovla “Cavidi xatırlarkən” kitabını çapa hazırlarkən (o, kitabın redaktoru idi) söz haqqında az-çox məlumatım olan Vamberidən düşdü. O, mənə belə bir sual verdi: “Vamberi kimdir?” Mən dedim ki, Vamberi görkəmli macar şərqşünasıdır. Onun “Əmir Teymur” adlı ayrıca bir kitabı var.

¹ Yaqub Mahmudov. Böyük türk sərkərdəsi Əmir Teymur. Vamberinin “Əmir Teymur” kitabında, Bakı, 1991, s. 7.

Qeyrətli və təəssübkeş müəllimim mənim cavabımdan razı qaldı. Sonra dedi:

- Mənim şəxsi kitabxanamda həmin kitab var.

Bu sözdən sevindim və dərhal xahiş etdim ki, kitabı oxumaq üçün bir neçə günlüyə mənə versin. O dedi: “Əldədir...”

Mən dedim: “Qaytarılandan sonra Hüseyn Cavidin muzeyinə verərsiniz.”

O, dinmədi. O zaman mən Cavidin Bakıdakı ev muzeyində çalışırdım.

Həmin söhbətin üstündən çox keçmişdi. Abbas Zamanov ağır xəstələnmişdi. Bir gün o, əlində bir kitab muzeyə gəldi. Həmin kitab Mustafa Haqqı Türəkqulun “Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid” monoqrafiyası idi. Əli qələm tutmurdu. Mənə dedi ki, əvəzimdən avtoqraf yaz. Mən də yazdım. O, imza atdı.

Mən Cavidin “Topal Teymur” pyesi üzərində işlərkən Vamberinin əsərini bir də oxudum. Vamberini Teymursuz, özümü Vamberisiz təsəvvür edə bilmədim. Buna görə də haqqında ayrıca söz açmağı özümə borc bildim.

4

Əmir Teymurun qəbiləsi “Bərlas” adlanırdı. Nəslisi “kurakən”, yaxud kurekan idi. Həmin kəlmələr əski türkcə gözəl mənasını verir. O, hicri 736-cı, miladi 1333-cü* ildə Keş qəsəbəsində anadan olmuşdur. Qəsəbə tarixə “Şəhri-səbz” (“Yaşıl şəhər”) adı ilə düşmüşdür.

* Bəzi mənbələrdə Əmir Teymurun doğum və ölüm tarixləri səhv göstərilir. Vamberi də yanlışlığa yol verir. Əslində o, 1336-cı ildə anadan olmuşdur.

Teymurun atası Turğay* bərlas qəbiləsinin rəisi və ağası olduğuna görə Əmir Qazan Keş və Nəxşəb vilayətlərinin idarəsini ona tapşırırmışdı. Turğay ömrünün son illərinə qədər Əmir Qazanın ən sadıq xidmətçisi olmuşdur.

5

Atasının Teymur bəy üzərində təsiri çox olmuşdur. O, oğlunun gənclik illərində sücaət və məharətini görüb, ona son dərəcə böyük diqqət göstərmiş, islam əqidəsi və ruhunda tərbiyə etmişdir. Ölkədə moğol hakimiyyətini devirmək məsləkində bəsləmişdir. Gəncliyində özündə hakimiyyətə sahib olmaq arsuunu hiss etmiş, böyüklüyünü əvvəlcədən dərk etmişdir. Teymur bəy öz əli ilə yazdığı tərcümeyi-halında deyirdi ki, mən 12 yaşında ikən özümdə fəvqəladə bir fərasət və əzəmət əsərləri hiss etdim. Məni ziyarət edən hər kəsi ciddi bir vüqar və izzətlə qəbul etdim. 18 yaşında isə mən özümün süvarilik və ovçuluqda olan ustalıqlarımı Quran oxumaqda, şahmat oynamaqda və xüsusən süvarilik məşğələlərində keçirdim.

* **Divan bəyi.** Əvət ehtimal ki, [Yıldırım] sərsəm və xasta imiş, yoxsa şu hədyan əqli başında olan bir zata yaraşmaz.

Teymur (çılğın). Əvət, ehtimal ki! Ehtimal ki!? Lakin bana da Turğay oğlu Teymur derlər... Ah, Yıldırım, Yıldırım!..

Cüce. Bən on iki yaşında bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. On səkkiz yaşında birincilik və avcılığa həvəs etdim. Vəqtimin çoxunu Quran oxumaqda, şahmat oynamaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Kürd ilə savaşdım. İlyas Xocaya qoşdum, vəzir ilə savaşdım...

“Topal Teymur”

Cüce. Bən on iki yaşında bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. On səkkiz yaşında birincilik və avcılığa həvəs etdim. Vəqtimin çoxunu Quran oxumaqda, şahmat oynamaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Kürd ilə savaşdım. İlyas Xocaya qoşdum, vəzir ilə savaşdım...

“Topal Teymur”

6

Teymur şiddətli arzularla özünü göstərmək və təsdiq etmək üçün Əmir Orxan Xanın hüsuruna gedir. Onun bayrağı altında dərs keçmək fikrinə düşür. Bu zaman onun 20 yaşı var idi və atası tərəfindən ona bir aval (yurd) bəxşiş edilmişdi. İsrar və arzusuna görə atası Turğay onu hicri 758-ci ildə (miladi 1356) Əmir Qazanın son dərəcə hüsni-rəğbətini qazanmağa müvəffəq olur. Əmir Qazan oğlu Səlay Xanın (Səlayi-əski türkcə vətən, ata yurdu mənasında) qızı Olcay Tərxan xatunu Teymura nikah edir. Hicri 760-cı ildə (miladi 1358) Xorasan hökmdarı Hüseyn Kürdə qarşı yürüşdə Teymura minbaşı rütbəsi verir. Yürüş parlaq bir qələbə ilə tamam olur. Bu sırada Əmir Qazan Xan qətlə yetirilir. Teymurun atası Turğay da vəfat edir. Əmir Qazanın torunu (nəvəsi) Əmir Hüseyn atasının qatilindən intiqam almaq üçün Teymurla ittifaq bağlamağı təklif edir. O, bu dostanə təklifi qəbul edir. Onların bu ittifaqından sonra Mavənnəhr ölkəsində çəkişmələr şiddətlə alovlandı. Teymur sülaləsi ağır sarsıntılara düşər olub, təhlükə qarşısında qaldı. Qəbilənin müvəqqəti rəisi toğluq Teymur (bəzi mənbələrdə tuğluq, tuğ türkcə sancaq, bayraq, ələm) türk qəbilələrini ölkədən çıxarmaq, öz taxtını möhkəmləndirmək üçün cətlər tayfasından ibarət (Cət-cət, türkcə kənar, ətraf, əknaf, əqtaf mənalarda. Cət tayfaları sonradan “burut” tayfası adlandırılmışdır. Türküstanda “çəti moğol” adı ilə məşhurdur) ordu təşkil edərək, Almalıqdan Səmərqənd

Əmir Teymur:

- Mühəribəyə başlamaq qərarına gəldim. Əbu Səidi məğlub elədim. Heydər Əndahudi ilə Mənqli Buğa mənimlə döyüşmək üçün meydana atıldılar. Onların qarşısına özüm çıxdım və ilk həmlədə e ikisini də darmadağın elədim. Bununla da Cete əskərləri yenildi.

Əmir Teymur

üzərinə yürüş etdi.* Türk qəbilələrindən bəziləri ona itaət etdilərse də, Hacı Seyfəddin Bərlas Xorasana qaçdı. Teymur isə cığataylar yurduna gəldi, onlar tərəfindən dostcasına qəbul edildi.

7

Tuğluq Teymur – sancaqlı, yaxud ələmdar Teymur Mavərennəhrdə qaldığı müddətdə sakitlik hökm sürdü. Elə bu zaman Teymur bəy Şərq tərəflərə səfər etdi və Keş vilayətini aldı. Gələcəkdə, demək olar ki, bütün Asiyanın fatehi olacaq Teymurun bu ilk uğuru idi. İxtilafçıları asayışı pozan və qarışıqlıq salanları cəzalandırmaq üçün bir ordu ilə Səmərqəndə gələn Tuğluq oraya oğlu İlyas Xacəni kiçik xan təyin etdi. Hər zaman ona tərəfdar çıxmış və sadıq qalmış Teymuru oğluna müşavir etdi. Lakin bu, irəlidə onu böyük qələbələr gözləyən, Teymuru qane etmədi. O, İlyas xacənin vəziri ilə mübahisə edib, müşavirlik vəzifəsini tərk etdi. Səmərqənd sarayına ayaq basınca bir neçə fikirdaş yoldaşı ilə Dəşti Qıpçaq çöllərinə doğru getdi. O, bu çöl səyahəti ilə ilk dəfə olaraq, həyat vadisinin acılıqlarını daddı. Cəngavər qəhrəman bir zaman “müsafirsevməz çöldə” hər cür fəlakət və mərhumiyyət içində sərgərdan dolandı. Bu, həyatı sərgüzəştlərlə dolu olan qəhrəman üçün bəlkə də il ağır sınaq idi. Çöl səyahəti zamanı vəfalı arvadı,

* **C ü c ə** (məğrur və əzəmətli). *Bana xaqanlar xaqanı, Turğay oğlu Teymur derlər. Bən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəsvü nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökmranı, kəndim Gürkan nəslinin baş qəhrəmanı...*

“Topal Teymur”

Əmir Teymur:

- Cetenin və İlyas xocanın qoşunlarını Mavərənnəhrdən qovaraq Xocənd çayının o biri təina göndərdim. Əmir Hüseyn üstümə yeriyib mənimlə müharibəyə başladı. Axırda qaçıb özünü qalaya saldı.

Əmir Hüseynin kiçik bacısı Ulcay Türkan (bəzi mənbələrdə Olcay Tərxan) onun yanında oldu. O, arvadı və Əmir Hüseyn bir ay, demək olar ki, yeməkdən-icməkdən məhrum oldular. Bu əsnada onun sevgili arvadı türkmənlərin əlinə keçdi. Hər cür həşarat və qurdlar içində məhbəslərə atıldı. Georgi Vamberinin yazdığına görə, “Bu səyahət və sərgüzəştlər sonradan bütün Asiyanın hakimi olan bir şəxs üçün bir məktəb idi.”

Tanrı Əmir Teymur, necə deyərlər, sınağa çəkirdi. Həyat çətinlikləri və başına gələn hadisələr onu xaraktercə daha da sərtləşdirirdi. Dəmir Teymur Dəşti Qıpçaqda sanki özünü qaynadıb, “parlaq bir istiqbal üçün” möhkəm polada çevirirdi...

8

Nəhayət, o, öz dostları ilə əsarətdən xilas olub gizlicə Keş qəsəbəsinə gəldi. Uşaqlıq dostları və yoldaşları onun ətrafına toplaşdılar. O, silah dostları ilə Ceyhun boylarında at səyirdilər. Sonra Sistan tərəflərinə getdilər. Burada onlar at oynadır, bəzi xalqlara hücum edir, istehkamlarını zəbt edirdilər. Gah qalib gəlir, gah məğlub olurdular.

Qarışıqlıq, qavğa, çapqınçılıq, vurub-tutmaq, ardı-arası kəsilməyən döyüşlər, müharibələr dövrün xarakterik xüsusiyyətləri, qəbilə və tayfaların, ayrı-ayrı adamların həyat təzi idi. Əmir Teymur həmin həyat tərzindən kənarda deyildi. Vuruşmalardan birində o, ayağından yaralandı. Həmin yaradan sonra o, bütün ömrü boyu axsaq qaldı. Axsaqlıq onun xarakterində və sərtliyində müəyyən izlər qoydu. Axsaq Teymur bir müddət döyüşlərə girmədi. Bu arada silah dostu Əmir Hüseyn Bəlx diyarını fəth etdi. Teymur sağalıb tərəfdarları ilə ora getdi. Bu zaman Teymura təbə olanların və hərbdə iştirak edənlərin sayı 1500 nəfərə çatmışdı. Teymur artıq özünü

İlyas xacə ilə çarpışmağa qadir hesab edirdi. Hicri 765-ci ildə (miladi 1366) Ceyhun çayı sahili boyunda, Qunduz civarında onların birinci vuruşması oldu. Tale Teymurun üzünə güldü. O, bu müharibədə qalib gəldi. Halbuki İlyas xocanın (bəzi mənbələrdə İlyas Xan) əskərləri Teymurun əskərlərindən 5 qat çox idi.

9

Həmin hadisədən sonra tuğluq Teymurun başına topladığı cətlər qəbiləsi təqib olunmağa başladı. Mavə-rənnəhrdə isə cığatay sülaləsi (özbəklər) təqib olundu. Bu arada tuğluq Teymur vəfat etdi. Oğlu taxta varis olmaq üçün Almalığa getdi. Axsaq Teymurun əlinə fürsət düşdü. O, cətləri sürmək və cığatayları qovmaq təşəbbüsünü ələ aldı. Moğolların son hissəsi Mavə-rənnəhri tərk etdilər. Teymur Səmərqəndə daxil oldu. Orada əhali tərəfindən dostcasına qarşılandı. Parlaq şənliklər, mərasimlər təşkil

Əmir Teymur:

“Əvvəlcə İlyas xocanın qoşununun bütün müzəffər dəstələrini bir yerdə tutmaq istəyirdim. Bu məqsədlə Əmir Müəyyəd orlotun Üçqara bahadırın, Əmir Musanın başçılıq elədikləri iki minlik atlı əskərimi İlyas xocanın qənşərindəki körpünün yanında yerləşdirdim. Özüm isə başımda beş min atlı ilə zirvəsində İlyas xocanın qoşunu mənzil tutmuş dağa qalxdım və tapşırıq verdim ki, gecə çoxlu tonqal qalasınlar. Cetenin sipahıları dağın döşündə yanan tonqalları, qarşılarında - Puli-səngi körpüsünün başında duran iri əskər bölüyünü görərkən qorxularından əl-ayağa düşdülər. İlyas xocanın qoşunu “Vuruşa hazırlaş!” əmrini gözləyə-gözləyə həmin gecəni ayaq üstə keçirdi. Mən bütün gecəni yatmadım, dağın döşündə tanrı taalanın dərgahına sığınıb ondan aciz və möhtac bəndəsinə mədəd verməsini diləməklə, peyğəmbərimiz Məhəmmədin (ona tanrının mərhəmətləri və salamları olsun) yaxınlarına və əshabələrinə salavat çevirməklə məşğul oldum. Yarı yuxu, yarı həqiqət arasında qulağıma kiminsə sədası gəldi: “Teymur, fəth və zəfər səninlə olacaq!” Dan yeri sökülüb dünyanın üzü işıqlananda camaatla birgə namaz qıldım. Bu vaxt baxıb gördüm ki, İlyas xoca öz əmirləri ilə bərabər atlanaraq dəstə-dəstə aradan çıxmaqdadırlar...”

edildi. Bu zamana qədər gizli və məchul qalmış zövcəsi Ulcay Türkan ərinin istiqbalına gəldi. Axsaq Teymur artıq bütün mənası ilə doğma yurdunun padşahı mövqeyinə çatmışdı. Onun böyük əzab və əziyyəti, necə deyərlər, Tanrı tərəfindən qiymətləndirilmiş, öz bəhrəsini vermişdi. Ulu türk bahadırını irəlində yeni uğurlar, fəthlər və zəfərlər gözləyirdi.

10

Həmin qələbədən sonra Teymur istəsəydi Səmərqənd taxtına çıxıb bilərdi. Ancaq o, bunu etmədi. Fərasətli və ağıllı Teymur incə bir siyasət işlətdi və bununla da özünə böyük hörmət və nüfuz qazandırdı. O, nazik bir siyasətlə hərəkət edərək, İlyas xocanın tərk etdiyi taxta çıxataylar qəbiləsinin başqa sülaləsindən birini oturtdu. Səbəb bu idi ki, əvvəla, narazılıq baş verməsin; ikincisi, özü hökmdar olmaqdan qabaq bir neçə mühüm işi və tədbiri həyata keçirməli idi. Fikir və siyasəti niyyətini həyata keçirmədən, Teymur hökumət işləri ilə başını qarışdırmaq istəmirdi. O, qurultay çağırıdı, məclis üzvlərini (millət vəkillərini) ora topladı, taxtda oturan çıxatayın adını elan etdi. Bu, türk və Teymur demokratiyasına bir nümunə idi.

11

Mavəənnəhr ölkəsinin əllərindən çıxmasına razı olmayan cetlər qəbiləsi rahat oturmıyrdı. Əmir Teymur bunu bilirdi. O, Səmərqənddə təzəcə rahatlıq tapmışdı ki, cetlər tayfası İlyas xacənin başçılığı altında qiyam və üsyana başladılar. Hökumət dairələrinə basqın etdilər. Axsaq Teymur Əmir Hüseynə xəbər göndərdi. O, çoxlu

Əmir Teymur:

- Əmir Hüseyn qətlə yetirildikdən sonra onun təbəçiliyində olan Bəlx, Hisari-Şadman və Bədəxşan vilayətlərinin mənim ixtiyarına keçməsi xəbəri Xorasan hakimi Məlik Qiyasəddinə çatanda onun canına qorxu çökdü.

əskəri qüvvə ilə ona qoşulmağa razı oldu. Teymur əskərləri Çinazla Səmərqənd arasında çadır qurmaqda ikən, Əmir Hüseyn Ceyhun çayını keçdi, mövqə tutdu, düşməne qarşı vuruşa hazır dayandı. Nəhayət, hər iki tərəfdən həmlə və hücum başlandı. Teymur qoşununun sağ qanadı düşməni püskürtməyə (Cavid pyesdə bu sözü Teymurun dilindən yerində işlədir) müvəffəq oldu. Əmir Hüseynin başçılığı altında vuruşan qoşunun sol qanadı düşməne meydan verməyə başlarkən, Teymurləng dərhal müdaxilə etdi. Onun hərbi məharəti və ehtiyatlı hərəkəti sayəsində ordu tam pozğunluqdan mühafizə edildi. German Vamberi qeyd edir ki, “Fəqət bu vuruşmanın göstərdiyi təfəvüt dərhal iki sərdar [Teymur və Əmir Hüseyn] arasında hərarətli ixtilafa bais oldu.” Həmin ixtilaf get-gedə böyüdü, şiddətli düşmənçiliyə və ədavətə çevrildi. Axırda Əmir Hüseynin həlakı, “axsaq Teymurun qəti müzəffəriyyəti ilə tamam oldu”.

12

Əmir Teymurun cətlər (cetlər) tayfası ilə mübarizəsi davam edirdi. Bu arada moğolların atları külli surətdə tələf oldu. Bu səbəbdən xurcunlarını arxalarına alaraq, davasız-şavasız çıxıb getdilər. Teymurla Əmir Hüseynin düşmənçiliyi isə şiddətli dərəcədə artmışdı. Hicri 771-ci ildə (miladi 1366) nəhayət Teymur əldə silah qaynı Əmir Hüseynə qarşı hərəkət etməyə məcbur oldu. Döyüş meydanında onu öldürdü. Əmir Hüseynin Teymurunkından çox olan malı, mülkü, sərvəti və sərmayəsi onun əlinə keçdi.

13

Axsaq Teymur Buxaraya doğru çəkildi. Məqsədi özünün müttəfiqi olan əhalinin əhvalını öyrənmək və onlardan nə qədər imdadiyyə almaq mümkün olduğunu

bilmək idi. Ancaq onun fikri puç oldu... Bu arada cetlər qəbiləsi yenidən Ceyhun (Sır-Dərya) çayının mənbələrinə doğru təcavüzə başladı. Teymur onları oradan dəf etmək üçün Bədəfşanı (bəzi mənbələrdə Bədəkşan) buraxmağa məcbur oldu. Moğolları ölkədən sürüb çıxardı.

14

Teymur rəqibi və düşməni olan cetlər və Əmir Hüseyn ilə hesablaşdıqdan sonra onun elə bir ciddi düşməni qalmırdı. O, artıq layiq olduğu taxta oturmaq, Mavərennəhr səltənətinin tacını başına qoymaq, taxta oturduğu hökmdarı oradan qaldırmaq haqda düşünürdü. Ancaq o, bunu yalnız qurultay nümayəndələri tərəfindən seçilmək surətilə qanunlaşdırmaq istəyirdi. Bu məqsədlə Bəlxdə “Şurayi-kəbir” çağırıldı. Şurada Cığatay dövlətinin, bütün boyun məmurları, əşrəf və fəqirləri, başqa kübar təbəqələr, o cümlədən Əmir Şeyx, Suldüz sülaləsindən Bayan, Əmir Ulcaytu, Xatlan uruğundan Əmir Keyxosroy, Duqlat uruğundan Əmir Davud, Cəlayir qəbiləsindən Əmir Sarbuğay, Bərlas qəbiləsindən Əmir Caku və b. iştirak edirdilər. Hicri 771-ci ildə (miladi 1369) ramazan ayının 10-da (aprelin 8-də) axsaq Teymur, türk adət və ənənələrinə uyğun olaraq, ağ keçə (yulan palas) üzərindən oturduldu. Sonra yuxarıya qaldırıldı, ruhani ustadı Siyid Bərkə tərəfindən oxunan “salavati-şərif vadiməyi lazəmdən” sonra Teymur Mavənnəhr ölkəsinin əmiri elan olundu və həmin ildən rəsmi olaraq ona “**Əmir**” titulu verildi. Əmir Teymur bu münasibətlə yaxınlarına və dostlarına zəngin hədiyyələr və ağır

C ü c ə. *Sonra Cetləri boğdum, Cığatay elini Mavəraünnəhrdən qovdum, Səmərqəndə girdim... Qurultay çağırdım, sözümlü keçirdim. Bəlx şəhərinə vardım, Əmir Hüseynin işini bitirdim...*

“Topal Teymur”

xələtlər bəxş etdi. Bundan sonra o, uzaq ölkələrin diqqətini özünə cəlb etməyə başladı.

15

Əmir Teymur Seyhunun kənarında hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra hökumətin mərkəzini və paytaxtını seçmək qərarına gəldi. O, bu məqsədlə Səmərqəndə gəldi. Oranı özünün paytaxtı elan etdi. Bura onun ölənədək paytaxtı və istirahət yeri oldu. O, bundan sonra dövlət işlərini Səmərqənddə qaydaya salacaq, hərbi səfərlərə burada hazırlaşib yola düşəcək, ağır yürüşlərdən sonra Səmərqənddə və Azərbaycanın dilbər güşəsi olan Qarabağda dincələcək. Səmərqəndi Asiya qitəsinin mərkəzinə çevirəcək. Şəhəri müxtəlif dövlətlərdən gətirdiyi qiymətli xəzinələrlə və qənimətlərlə dolduracaq. Xarici ölkələrin səfirlərini burada qəbul edəcək...

16

Əmir Teymur məmləkətin idarəsini əlinə aldıqdan sonra dağılmış və sarsılmış ölkədə nizam-intizam, qayda-qanun yaratmağa başladı. İslam dininə təmiz qəlblə bağlı olan dindar Teymur, Qurana və Məhəmmədin dininə və şəriətinə hörmətlə yanaşır, “türk-tatar xalqının ictimai, siyasi ehtiyac və münasibəti işlərində Çingiz Xanın “Yasa” adı ilə məşhur olan qanunnaməsi ilə müamilə edərdi.” (German Vamberi)

Əmir Teymur həmin Yasanı “Turan yurdunun fərasət və zəka dövlətinin” əsəri kimi qəbul edirdi. Hamıya Yasaya riayət etməyi tapşırırmışdı. Onun özü ölkəsinin hərbi təşkilat və əskəri qada-qanunu xüsusunda Çingiz Xanın qanunlarına sədaqətlə itaət və riayət edirdi. Onun ordu quruculuğu da buna əsaslanırdı. Yalnız vergi sistemi Qurani-Kərimin əmirlərinə müvafiq tərtib edilirdi. Onun özü də, yaradıcı bir hökmdar kimi, “Tüzükatı-Teymur” qanunnaməsi yazmışdı. German Vamberi bu barədə

yazır: «Əmir Teymurun “Tüzükati-Teymur” qanunnaməsi-nə nəzərən məmləkətin mülkiyyət idarəsi müntəzəm və gözəl təşkil edilmişdi... Böyük məmurlar qanunun əmrlərini yürüdərkən və xalqdan vergilər toplanarkən mümkün qədər yumuşaqlıqla, həlim və mülayimətlə hərəkət etməyə borclu idilər. Qırmanc (qamçı) istemali qətiyyən yasaq (məmnü və qadağan) edilmişdi. Bu xüsusda Əmir Teymur özü **“Qırmancı qədər təsir və əhəmiyyəti olmayan bir vali (qubernator) bu məsnədə əsla layiq deyildir”** deyirdi.»¹

17

Hüseyn Cavid “Topal Teymur” pyesində Teymurun “Qırmancı qədər...” sözləri ilə başlanan fikrinə yaradıcı yanaşmış, fikri bədii cəhətdən daha da inkişaf etdirmiş, dolğunlaşdırmış, dövlət başçısının fikri səviyyəsində ifadə etmişdir. Bu da Cavidin bədii sənətkarlığına və ustalığına dəlalət edən cəhətlərdən biridir.

Teymur. ...Zərər yox, yarın məsələ aydınlaşır, bu söz doğru çıqarsa, sayğısız hərifə [Mamay Xana] ən şiddətli cəza verilir. (*Kəskin*) Əvət qırbacı qadar nüfuz və iradəsi olmayan bir hakim hökumət namına ən çirkin və ən silinməz bir ləkədir.*

18

Əmir Teymur köhnə düşmənləri ilə, xüsusilə cətlər və moğollarla haqq-hesabı çürütdü. Cətlər tayfasının əmiri Qəməreddin ətrafına külli-miqdarda qoşun toplayıb, Teymuru hərbə dəvət etdi. Teymur onun ordusunu dar-madağın etdi. Qəməreddinin bütün xəzinəsi, hərəmxana-

¹ German Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991, s. 23.

* 1993-cü ildə Azərbaycanda hərbi çevriliş olarkən və hakimiyyətə qəsb edilərkən mən Ordubada köç etmiş Əbülfəz Elçibəyə bir məktub yazmışdım və məktubda həmin sözləri qeyd etmişdim.

sı ilə, Teymurun əlinə keçdi. Bu böyük qənimət onu çox sevindirdi. Hərəmxanada Qəməreəddinin Dilşad adında gözəl bir qızı var idi. O, Dilşadı aldı və öz arvadları sırasına daxil etdi.

19

Dramaturq “Topal Teymur” pyesində Dilşadı, Teymurun arvadı olaraq, əsas obrazlardan biri kimi təsvir etmişdir. Bu qadın öz xarakteri etibarı ilə seçilir və Teymurun sirlərini və xasiyyətini yaxşı bilən bir obraz təsirini bağışlayır...

Yıldırımın sarayında aktyorluq edən və Teymuru yamsılayan Cücənin sözlərinə diqqət edək: **“...Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəməreəddinlə çarpışıb qalib gəldim, qızı Dilşad ağayı aldım...”**

20

Əmir Teymurun məqsədi Xarəzmi zəbt etmək idi. Bu məqsədə o, Xarəzm padşahı Hüseyn Sufinin üstünə elçi göndərdi. Sufi elçiyə dedi: “Mən ölkəni qılıncla fəth etdim, onu mənim əlimdən yalnız qılıncla almaq mümkündür.”

Bu tərzdəki cavab məğrur və “dəli Teymur” qane etmədi. O, hicri 773-cü ildə (miladi 1371) əskər toplayıb, Xarəzm üstünə yeridi. Herat məliki Teymurun bu hərəkətini alqışladı. Ona Şərq ədəbiyyatında “Kök at” adı ilə məşhur olan qiymətli bir at hədiyyə göndərdi. Teymur Xarəzmi zəbt etdi. Hüseyn Sufi şəhər mühasirədə ikən öldü. Onun yerinə keçən qardaşı Yusif Sufi dərhal Teymurla sülh bağladı və hərbə son verdi. İki hökumət arasında ittifaq bağlamaq və bunu möhkəm etmək üçün Əmir Teymur Yusif Sufinin əmirzadəsi olan şahzadə gözəl Sevimi – Sevim Camalı, oğlu Məhəmməd Cahangirə ərə verməyi tələb etdi. Yusif Sufi buna məmnuniyyətlə razı oldu.

21

Hüseyn Sufi üzərində qələbədən çox məmnun və razı qalan Teymur, Xarəzmi tərk edib, Səmərqəndə döndü. Bu zaman belə bir əhvalat baş verdi. Yusif Sufi Keyxosrov Xatlaninin vəsvəsinə uyaraq, Şahzadə Sevimi Cahangirə verməkdən imtina etdi. Hətta Teymura qarşı silah qaldırmağa cürətləndi. Bunu eşidən Teymur geri qayıtdı və təkrarən Xarəzmin üzərinə yeriməyə məcbur oldu. Hicri 774-cü ildə (miladi 1372) Yusif Sufiyə qarşı müharibəyə girdi. Müharibəni tam qələbə ilə başa çatdırdı. Sevimi oğlu Cahangirə nikah etdi. Bu izdivac münasibətilə Səmərqənddə böyük toy məclisi quruldu. İki ildən sonra Səmərqənd və Xarəzm arasında bağlanmış sülh müqaviləsi və ittifaq pozuldu. Bu səbəblərdən Əmir Teymur üçüncü, bir müddətdən sonra isə dördüncü dəfə Xarəzm padşahlığı ilə müharibə aparmalı oldu. Dördüncü müharibədə Yusif Sufi fəndə əl atdı. Və bu xüsusda ona bir məktub göndərdi: “Əcəba, nə vaxta qədər iki kişidən ötrü bəşər bu dürlü bəla və əzablara dözməlidir? Gərək, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin və gərək xüsusilə məmləkətimizin asayiş və səadəti bu iki kişinin meydana çıxıb yarışması, bəxt və səadətlərini təkdən-tək öz gücləri ilə qazanmağa çalışmasını tələb edir.”

22

Əmir Teymur, tarixçilərin yazdıqlarına görə, Yusif Sufinin təklifindən fəvqəladə dərəcədə şad və məmnun olur. Ancaq Teymurun əmisi Seyfəddin Bərlas ona nəsihət verib, bu işdən çəkəndirməyə çalışdı. Ona özünü təhlükəyə atmamağı tövsiyə etdi. Qəhrəman və igid Teymurun qeyrət damarları şişdi, əmisini eşitmək belə istəmədi. Son dərəcə həyəcanlanmış halda əmisinə dedi: “Sən məni qeyrətsizliyəmi dəvət edirsən?!”

C ü c ə. ...Xarəzmə girdim, qələlərini devirdim...

“Topal Teymur”

Teymur birinci olaraq özü dava meydanına atıldı və uca səslə Yusif Sufiyə meydan oxudu. Bunu gören Yusif ortaya çıxmağa cürət etmədi. Teymurun cəsarətindən qorxaraq məsələni əskəri qüvvə ilə bitirməyi qərara aldı. Yusif Sufi müharibə meydanında qəti sürətdə məğlub oldu və Xarəzm qalasına çəkildi. Teymurun əskərləri qalanı mühasirəyə aldılar. Yusif Sufi hicri 781-ci ildə (miladi 1379) qalada öldü. Əmir Teymur hesabagəlməz xəzinə və qənimət ələ keçirdi. O, həmin qəniməti Keşə gətirib, burada müzəffər qələbənin şərəfinə möhtəşəm bir saray tikdirdi. Həmin ildə o, doğma yurdu Keşdə (Şəkiddə Kiş kəndi var. Mükəyyisə et...) qalib yorğunluğunu aldı.

23

Xarəzm qələbəsidən sonra Əmir Teymur bütün Orta Asıyanı öz hakimiyyəti altına almış oldu. Artıq ətraf ölkələrin və dövlətlərin padşahlarına aydın olmağa başladı ki, Teymur məmləkəti yalnız Seyhun ilə Ceyhun çayları arasında qalmayacaq. Çingiz Xandan nümunə götürən Teymur ərazilərini genişləndirəcək. “Əvvəlcədən başlayıb, tale ulduzu yüksəlməyə davam edən və parlaq bir tale ilə bütün Turan yurdunu öz itaəti altına alan Əmir Teymur, heç şübhəsiz, ciddi bir cahangirlik sevdasına düşə biləcəkdi. Vəqəən əgər Teymurun silahının ətrafa yayılmış şan və şöhrəti özünə qarşı həsəd edənlər və düşmənlər törətməmiş olsa idi belə, onun bu kimi cahangirənə siyasətini haqlı göstərəcək səbəblər az deyildi...”¹

24

Teymuru qələbədən-qələbəyə, zəfərdən-zəfərə, birinci növbədə, onun böyük sərkərdəlik qabiliyyətinə

***İkinci növbətçi.** ...Çingizin anası bir qadın ola-ola at belinə bindi. Bütün qomşu ölkələri sıqışdırdı və qocaman bir səltənət qurdu.*

“Topal Teymur”

¹ Geman Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991, s. 27.

malik olmasında; müharibə zamanı hərbi taktikanı düzgün müəyyənləşdirməsində; şəxsi igidlik və bacarığında idi. İkincisi, bu, gendən, türklərin anlı-şanlı tarixi keçmişindən, adət və ənənələrindən, onun damarlarında axan türk qanından irəli gəlirdi. Üçüncüsü, Türküstan və Turan türklərinin cəngavər və döyüşkən bir ruha malik olmasının fatehin iliyinə və qanına işləməsində idi. Dördüncüsü, başına bacarıqlı hərbcilər və hər b sənətini sevən və bilənləri, qılınc çalmağı, ox atmağı, at çapmağı bacaranları toplanmasında idi və s.

25

Artıq Asiya və Avropa, Yaxın və Orta Şərq Teymur silahının və qüdrətinin nəyə qadir olduğunu anlamağa başlamışdı. Bir sözlə, Əmir Teymurun tale ulduzu parlamışdı və o, getdikcə ətrafa daha gur işıq saçırdı. Onun dəmir əlləri İrtiş çayından Qanqa qədər (Cavid bu cəhəti pyesində qeyd edir.), Qobi səhrasından Mərmərə dənizinədək uzanırdı. Cahangir artıq ucsuz-bucaqsız torpaqlar istila etmək, istila etdiyi torpaqlarda qayda-qanun yaratmaq, haq-ədaləti bərpa etmək əzmində idi...

26

Toxtamış Xan (Cavid pyesdə onun adını çəkmir və fəaliyyətinə toxunmur.) qardaşları ilə müharibə etmək üçün Əmir Teymura sığındı. Bu, hicri 777-ci ilə (miladi 1375) təsadüf edirdi və bu zaman Teymur moğollara qarşı səfər tədarükündə idi. Teymur Toxtamış Xanın ona sığınmasını-iltimasını dostcasına qəbul etdi. Səmərqəndə gətirib, ona hədiyyə və bəxşişlər verirdi. Türküstanın iki qəzasını – Utrar ilə Sabran vilayətini ona pay verdi.

Teymur. Zavallı Mamay Xan, zavallı!.. Bən yarın onun kor gözlərini açarım. Görünür ki, o məmləkətin qanunlarını unutuyor... O düşünmüyor ki, rəncbərler sıqıldıqca, devlet xəzinəsi boşalır...

“Topal Teymur”

Tarixçilər yazırlar ki, Toxtamış Xan müharibədə bir neçə dəfə məğlub olmuş, üçüncü dəfə cəngdə yaralanaraq, yarımçılpaq halda Əmir Teymurun hüzuruna gəlib kömək istəmişdi. Teymur, türk xalqlarının adətinə görə, onu qonaqpərvərliklə qarşılamış, hətta onun qardaşı Əruz Xana qarşı müharibə elan etmişdi. Bir dəfə Dəşti Qıpçaq səhrasındakı soyuqluq və yağmura görə onların vuruşması baş tutmamışdı. Fəqət hicri 778-ci ildə (miladi 1376) Teymur yenidən ordu düzəldib, Əruz Xanla vuruşmağa gedərkən, artıq nə düşmən, nə də onun başçısı qalmışdı. Əruz Xanın özü də, oğlu Toxta Qaya da vəfat etmişdi. Onun nəslindən Toxtamış Xana qarşı rəqib olan yalnız Əruz Xanın kiçik oğlu Teymurmülk qalmışdı. Onun taleyi də nəhs gətirdi. Bir hücumda Teymura məğlub oldu və Əmir tərəfindən ölümə məhkum edildi. Toxtamış bundan sonra ürəkləndi və ayağa qalxdı. Qüvvət topladı və müzəffər səfərlərini davam etdirməyi qərara aldı. Get-gedə sıra ilə Qıpçaq Xanlığını istila etdi. Mamay Xanı məğlub edərək hicri 786-cı ildə (miladi 1384) Rusiyanın içərilərinə soxulub, Moskvanı atəşə tutdu. O, bu zəfərdən sərməst oldu, qüruru yerə-göyə sığmadı, hətta onu dəfələrlə himayə edən Əmir Teymurun yaxşılıqlarını belə unutdu. Teymurun üzərinə hücum etmək üçün hicri 789-cu ildə (miladi 1387) Xəzər dənizinin qərb sahillərindəki vilayətlərə soxuldu. Bu, əsl ədəbazlıq və Teymura meydan oxumaq demək idi. Teymur Toxtamış Xanı təqib etmək üçün oğlu Miranşahı Kürün övtəsinə göndərdi. Toxtamış ordusunun pişdarı* burada darmadağın edildi. Teymur “fürsəti münasib gəlmək ilə bütün acısını çıxmaq üçün” Toxtamışla sülh bağlamağa razı oldu. Hadisə belə baş verdi. Əmir Teymur hicri 791-ci ildə (miladi 1389), qış fəslində, atların

* Orduda irəlidə gedən hissə, avanqard. Teymur tüzüklərində son sözü “cəvanğar” şəklində işlətmişdir.

döşünə qədər qar təbəqəsi içində Səmərqənddən yola düşdü. Ceyhun sahillərində Toxtamış tarmar etdi. Yazda ona ikinci zərbə endirdi. O, bununla qənaətlənmədi. Hicri 793-cü ildə (miladi 1391) böyük bir ordu ilə Toxtamış Xanın gizləndiyi yeri axtarıb tapmaq və ona sarsıdıcı zərbə endirməyi qərara aldı. Dəşti Qıpçağın başdan-başa qumluq səhralarından ordunu məqsədə doğru aparmaq çox ağır və çətin idi. O, Sibir çöllərində altı həftə, necə deyirlər, sürünürdü. Özü və əskərləri düşməni aramaqdan yorulub əldən düşdülər. Teymur ordusu iqlim və Sibir havasının şiddətindən dolayı, aclıq və başqa məhrumiyyətlərlə üzləşdi. Əskərlərin günəzuqəsi bir çanaq bulamac oldu. Səfəri davam etdirmək üçün yalnız ovla dolanmaq mümkün idi. Bir sözlə, Əmir Teymurun Sibir səfəri və Toxtamış Xanı təqibi öz xarakterinə görə son dərəcə müşkül və ağır bir səfər idi.

27

Teymur may ayının əvvəllərində Yayıq (Cayıq-Ural) çayının sahillərində istirahətdə ikən Toxtamışın süvarisi sanki yoxdan var oldu. İlk öncə süvarilərin, sonra piyadaların çarpışması başlandı. Üç gün üç gecə fasiləsiz cəng və gəgə (qəgə) davam etdi. Hər iki tərəf, Vamberinin dili ilə desəm, fəvqəladə şücaət göstərdi. Axırda Toxtamış Xan özünün əqrəbə və qardaşları tərəfindən edilən xəyanət nəticəsində məğlub oldu. Ordusu tarmar edildi, özü qaçıb canını qurtara bildi. Lakin qəzəbli Teymur ondan ələ çəkmədi. Toxtamış təqib edərək, Rusiyanın dərinliklərinə, Moskva şəhərinə soxuldu. Moskva dəmir əlli və biləkli Teymurun zərbələri altında qala bilirdi. Ancaq o, nədənsə fikrindən çəkindi, şəhəri talan etdi və öz yurduna qayıtdı.

Əmir Teymur 11 ay səfərdə oldu. Səmərqəndə qiymətli qənimətlərlə, qiymətli xəzinələrlə və əsirlərlə qayıtdı. Onun özü ilə gətirdiyi əsirlər arasında Toxtamış Xanın ar-

vadı və ailəsi, Olqa adlı bir rus qızı da var idi. Bu zaman Teymur artıq Çingiz Xan məmləkətinin üç ən böyük hissəsini öz hakimiyyəti altına almışdı. Bu, onda böyük bir qürur hissi oyadırdı. İndi onun zəbt etmədiyi ölkələr siyahısında İran, Ərəbistan ölkələri və Hindistan da yer tutmuşdu.

28

Əmir Teymur İrana doğru yürüş etdi. Sərbədariyan sülaləsi və xanedanı ilə ehtiyatla və siyasətlə davrandı. Necə deyərlər, aranı düzgün saxlaya bildi. Çünki Sərbədariyan sülaləsinin qüvvəsi üstün idi. Amma qəhrəman Teymur kürd sülaləsi ilə haq-hesab çəkməyi qərara aldı. Ancaq hiss etdi ki, onlarla mübarizə asan olmayacaq. Zamanın və feodal dövrünün tələbi belə idi: Ya ölməlisən, ya öldürməlisən! Öldürməsən öldürüləcəksən. Yaşamaq istəyirsənsə, həmin yollardan birini seçməlisən. Bu, artıq insanların həyat tərz, cəmiyyətin və səltənətin əxlaq və davranış kodeksi idi. Feodalizmin amansız qanunu belə idi. Bu yazılmamış qanunu onlara tarix, zaman və yaşamaq uğrunda mübarizə diktə edirdi.

29

Kürd sülaləsinin rəisi Qiyasəddin Mirəli idi. O, öz müqəddəratını türk cahangiri və igidi Teymurun qılıncının ağzına vermək istəmədi. Böyük ərazidə mövcud olan dövlətini qeyrət və fədakarlıqla müdafiə etməyi qərara aldı. Lakin o başa düşmədi ki, Teymurla mübarizəsi ölüm-lə pəncələşməyə bərabər olacaqdı. Şiddətli döyüşdən sonra kürd Qiyasəddinin paytaxt şəhəri olan Herat süqut

Əmir Teymur:

- Məlik Qiyasəddin mənim Səmərqənd tərəfə qayıtmağım haqqında xəbəri eşidəndə arxayınlaşmışdı. Bəlx həndəvərindən qayıdaraq, Herat tərəfə yürüş elədim. Məlik Qiyasəddin qəflət yuxusunda yə-tarkən basdım. O, çarəsiz qalıb şəhəri tərk etdi.

etdi. Bundan sonra növbə Kəbuşan, Tus, Nişabur, Səbzəvar şəhərlərinə çatdı. Şəhərin darvazaları Teymurun üzünə taybatay açıldı... Əmir Teymur bu qələbədən sonra, Xorasan və Əfqanıstanı, Sistan və Bəlucistanı itaəti altına aldıqdan sonra hicri 788-ci ildə (miladi 1386) farsların əsil yurdu İrana və Ərəbistana doğru yürüş etməyi qərara aldı. Bu zaman İranın bəzi yerlərində iki müxtəlif sülalə hökm sürürdü. Cənubi Fars məmləkəti Müzəffəriyyə sülaləsinin, İrak Ərəbi və Azərbaycan isə Elxanilərin (İlxanilərin) əlində idi. Müzəffəriyyə sülaləsindən Şah Şüca türk cahangiri ilə döyüşə girməkdən imtina etdi və Teymura təslim oldu. Şah Şüca öz qızını Cahangir Mirzənin oğlu (Teymurun nəvəsi, onun arvadı ölmüşdü) Pirməhəmməd Mirzəyə ərə verdi.

30

Cəlayir qəbiləsindən – elxanilər sülaləsindən olan Şeyx Əhməd başqa cür düşündü: **“Mən Teymurun təcəvüzkar ordusuna qarşı müqavimət göstərəcəm. Bunun üçün kürd atlı süvariləri və Azərbaycan silahşuraları kifayət edər”**.

Şeyx Əhməd müharibə meydanına atıldı, uğursuzluğa giriftar oldu. Sultaniyyə qalasını buraxıb, Bağdada qədər geri çəkildi. Müzəffər Teymur ordusu Araz çayını keçərək, Naxçıvana, İrəvana, Tiflisə və Şirvana daxil oldu. Gilan təslim olub, Teymura itaət və sədaqət göstərdi... Ümumiyyətlə, bu şəhərdə əksər hökumətlər Teymura

Əmir Teymur:

- Xorasan məmləkətini zəbt etdikdən sonra Seistan, Qəndəhar və Əfqanıstan məmləkətlərini zəbt etmək haqqında xüsusi gənəşəyim oldu.

C ü c ə. Xarəzmə girdim, qələlərini devirdim. Azərbaycan qucağıma atıldı... Ermənistan və Gürcüstan xəracgüzarım oldu. Qaraqoyunlular isyan etdi... Xorasana girdim, bütün İranı devirdim.

“Topal Teymur”

qarşı hər b etmədi, könüllü olaraq ona təslim oldular. Bu cəhətdən Qaraqoyunlu sülaləsi istisnadır. Həmin sülalənin “dikbaşlığı” və xəyanəti üzündən İsfahan şəhəri böyük fəlakət və dəhşətlərə məruz qaldı. Teymur qoşunları hücum edib, 3 min əskəri qılıncdan keçirdi. Adil Cüvaz və Axlət qalaları tarmar edildi. İsfahanlı bir dəmirçi isfahanlıları Teymur əskərlərinə qarşı basqına təhrik etdi. Onlar gecə ikən onun mühafizə əskərini qətlə yetirdilər. Əvəzində 7 min isfahanlının ölümünə bais oldular. Döyüş meydanı bir qəssəbxananı xatırladırdı. Tarixçilərin verdikləri məlumata görə, Teymurun göstərişi ilə həmin yeddi min kəllədən qüllələr yapılmışdır.

Şirazda müzəffəriyyə sülaləsi Teymura təntənəli surətdə itaət etdikdən sonra o, hicri 791-ci ildə (miladi 1389) Səmərqəndə qayıtdı. Burada yorğunluğunu aldı, günlərini keyf məclislərində və ovçuluqda keçirdi, yeni qüvvətlər toplayıb, yeni yürüşlərə hazırlaşmağa başladı.

31

Hicri 794-cü ildə (miladi 1392) qısa zamanda Əmir Teymur xəstəliyə giriftar oldu. Sağaldıqdan sonra İran və Ərəbistanı hakimiyyəti altına almaq üçün səfərə başladı. Həmin səfər barəsində German Vamberi belə yazır: “Məlum ki, bu kimi zülm və cəzadan sonra artıq burada [İranda] bir məzarıstan sükutu qaim olacaqdı... Burada [İran-

Əmir Teymur:

- Səksən min qoşun topladım. Qoşunumu üç bölüyə ayırdım. Bir-birinin ardınca İraqa hücumla göndərdim. Sonra qoşunumu Şirazın üstünə yetirdim. Şah Mənsur mənimlə üz-üzə gəldi və cəzasına çatdı. Mazandaran hakimi Əmir Əli pənahıma sığındı. İsfahanı zəbt elədim. İsfahan əhalisinə ehtiram göstərərək, İsfahan qalasını onların ixtiyarına buraxdım. Onlar isə üsyana qalxaraq, təyin elədiyim dağını öldürdülər. Mən də İsfahan əhalisini bir ucdan qırmaq haqqında buyuruq verdim. Farsın paytaxtı Şirazı və İraqın qalan hissəsini zəbt etməyə başladım...

da] işi bitirdikdən sonar Əmir Teymur özünün qana boyanmış silah ilə Cənubi Lorestan və Xuzistan tərəflərinə hərəkət etdi. Oradan Həmədan, Burucer və Dizbul üzərinə yürüyüb, keçilməz dağ sayılan Şah Mənsur üzərinə fəvqəladə bir sürətlə hücum etdi.”¹

32

Şah Mənsur* (1387-1393) Teymurun birinci səfərindən sonra müzəffərlərin 5 sülaləsini birləşdirib, ona qarşı ittifaq yaratdı. Ancaq fəth və cahangir Teymur özünün elə bir pik nöqtəsində idi ki, o, Allahdan başqa kimə desəydin qalib gələ bilərdi. Şah Mənsur zəfərlərdən sərməst olmuş cahangirə məğlub oldu. Hədisə tarixçilər tərəfindən belə təsvir edilir. Onunla Teymurun sonuncu tutuşması Patil adlı bir mövqedə baş verdi. Şah Mənsurun özü sərkərdəlik edərək, qızmış aslan kimi türkünstanlılar ordusunun sıralarına soxuldu. Düşməni əskərlərini qılıncdan keçirmək üçün özünə yol açdı. Sürətlə türk ordusunun son sıralarınadək irəlilədi. Axırda arxa sırada Əmir Teymurla üz-üzə gəldi. 15-20 qaravul tərəfindən mühafizə edilməkdə olan Teymur təhlükəyə məruz qaldı. Bu əsnada Teymurun nəvəsi Şahrux Mirzə babasını təhlükə altında görüb, cəld mühafizə topladı və Şah Mənsura doğru meydanı yarıb keçdi. Şərəfəddin Əli Yəzdinin yazdığına görə, Şah Mənsur Teymurun olduğu yerə qədər gəlib çatdı. Onun tüksüz papağına iki qılınc zərbəsi endirdi. Teymur bu qudurmuş qarşı əks-hücuma keçmək istədisə də, onun nizamdarı uzaqda olduğuna görə özünü vaxtında yetirə bilmədi. Teymurun qalxançısı Adil Aqtaş və xüsusi alay əskəri Qumarinin gəlib yetişməsilə o, özünü Şah Mənsurun hücumu və zərbəsindən müdafiə edə bildi. Teymur belə bir gözlənilməz təhlükədə ömründə və bütün

¹ German Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991, s. 33.

* O, İraq və Farsın hakimi idi.

yürüşlərində, demək olar ki, ilk dəfə idi ki, qalırdı. Bir zamanlar döyüş meydanında onu az qala qaynı Əmir Hüseyn öldürmüşdü. İndi Şah Mənsurun qılıncının zərbəsindən xilas ola bilmişdi. Təbiidir ki, bu xoşagəlməz hal cahangiri sarsıtmışdı.

Şahrux Mirzə babasının başının üstünü almış təhlükədən həyəcanlansa da, özünü itirmədi. Onlar döyüş meydanında təkbətək tutuşdular. Şahrux qılıncı Şah Mənsurun başını kəsərək, Əmir Teymurun ayaqları altına atdı. O, başı əlində fırladaraq, keçmişdən adət qalmış bu sözləri dedi: "Düşmənlərinin cümləsinin başı beləsinin [babamın] atının doyaqları [dırnaqları] altına düşsün!"

33

Teymur düşmən əskərlərini, Müzəffəriyyə sülaləsinin iki kor şahzadəsindən başqa, son nəfərinə qədər məhv etdi. Kor şahzadələri Səmərqəndə göndərdi. Şah Mənsurun dövlət və xəzinəsinə sahib oldu. Zəbt etdiyi vilayətləri özünün səpəskərlərinə payladı. Bundan sonra o, Ərəb İraqını fəth və istila etdi. Əhməd Cəlayir bu dəfə də qaçıb özünü ölümdən qurtardı. Təkrar bütün Azərbaycanı istila və zəbt etdi. Kürdüstanı tərk edərək, Dəclə nəhrini keçdi, Sultan Bayazid torpağına ayaq basdı. Bağdad müqavimət göstərmədən təslim oldu. Bağdad hakiminin bütün ailəsi və hərəmxanası Teymurun əlinə keçdi...

Əmir Teymur Sultan torpağından böyük qələbə ilə geri qayıtdı. Ermənistan və Gürcüstanı keçib, böyük müzəffəriyyətlə Səmərqəndə daxil oldu. Qələbə münasibətilə parlaq şənliklər keçirildi. "Min gül (Bin gül) vadisində keçirilən müzəffəriyyət dəbdəbələri və şadlıq öz möhtəşəmliyi ilə yadda qaldı."

C ü c ə. *Qaraqoyunlular isyan etdi, ayaq altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi.*

"Topal Teymur"

34

Əmir Teymur İran, Ərəbistan və Qafqaza yürüşündən sonra Səmərqəndə döndü. O, burada dövrün adətinə görə böyük şadyanılıqla qarşılandı. Yoluna qızıl sikkələr, qiymətli cəvahirat səpildi. Ona minlərlə bəzədilmiş və süslənmiş qatır hədiyyə edildi.

Əmir vətənə döənən günü atasının qəbrini ziyarət etdi, fatihə oxudu... Bu zaman onun 63 yaşı vardı. Gözəl şahzadə Təvəkkül xatunla nikah bağladı. Nikahın və arvadının şərəfinə Dilkeş sarayını inşa etdirdi.

35

Əmir Teymur Səmərqənddə yorğunluğunu aldıqdan sonra Hindistana səfər etməyi qərara aldı. Nəvəsi Pirməhəmməd babasından əvvəl səfərə çıxdı. Herat yolu ilə gedərkən, Multanı mühasirəyə aldı. Görkəmli türkoloq German Vambəri bu haqda yazır:

- Teymurun ən birinci gez atdığı yer Hind və Knık nəhrləri arasında olan xətdən ibarət idi. Bunun üçün onun nəvəsi Pirməhəmməd babasından əvvəl bu tərəflərə səfərə çıxıb, Herat yolu ilə gedərək Multanı mühasirə etdi. Amma Teymurun öz sərəsgərliyi altında tərtib olunan hərbi səfəri fəvqəladə bir böyüklükdə təşkil olunmuşdu. Teymur ibtidayi ömrdə Bəlxdən hərəkət edərək, oradan Hindukuh dağının qarlı təpələrini aşıb keçmək yolunu tutdu. Burada nə keçidlərin bədəni donduran soyuqluq və buzları, nə də dağ adamları ilə vaxt olan çarpışmaların hərəkəti cahangirin bir kərə qərara aldığı əzminə təsir edə bilmədi. Bu keçidlərin təpələri arxasından keçərkən Teymur bütün ordusunu və özünü buranın dik və şaquli Əmudi dağlarından kəmənd və ip vasitəsilə endirməyi əmr etdi. Teymurun burada baş çıxarmasından düşmənlər dəhşətə gəldilər. Lakin Teymur kimsəyə etina etmədən bura dağları, keçidləri yolu ilə Əfqanıstan mülkünə

keçib, oradan eyni dağların qarlı-buzlu qayalıq, qalalıq və keçidləri aşaraq Hindistana daxil oldu. Bu yollar həmin keçid yolları idi ki, Teymurun bu səfərindən 440 il sonra buradan keçməkdə olan əzəmətli Avropa dövlətlərindən birinin ordusu yenə bu millətin yeni nəsli ilə vəqə olan qanlı müharibədə həzimetli qətiyyəyə düşər olub, tarmar edilmişdi.*

36

Teymur Əfqanıstanı fəth etdikdən sonra Hindistana yola düşdü. O, Sulç çayının sahillərində oğlu ilə birləşdi. Dehli şəhərinə doğru hərəkət etməyə başladı. Ancaq yolda topladığı əsirlərin çoxluğu onun sürətli yürüşünə mane olurdu. Teymur onları qılıncdan keçirməyi əmr etdi. Tarixçilərin yazdıqlarına görə, on minlərlə əsir tələf edildi. (Üləma Fazil Nəsrəddin idarəsində olan 15 nəfər hindli əsiri qətl etməyə məcbur olduğunu şiddətli bir ürək ağrısı və iztirabla danışmışdır.)

Teymur Dehliyə gəlib çatdıqdan sonra özü təcavüzə başlamadı. Hiylə quraraq, Sultan Mahmudun özünün müharibəyə girişməsinə gözlədi. Ciddi səbəblərdən biri bu idi ki, Teymurun sərdarları və əskərləri Sultan Mahmudunkuna nisbətən son dərəcə yorğun və düşkün idi. Teymurun hiyləsindən baş açmayan düşmən hücumu keçər-keçməz dərhal tələyə düşdü və məhv edildi. Dehlinin bütün xəzinə və sərvəti cahangirin əlinə keçdi. Az sonra

* Müəllif 1830-cu ildə Əfqanıstan üzərinə hücum edən ingilis ordusunu nəzərdə tutur.

Teymur. ...Hindistana yürüdüm. Sultan Mahmud ordusu Qanq nəhri kənarındakı qaplanlar kibi oqlarıma şikar olub diz çökdülər...

Şair. Fəqət azacıq istirahət də lazım. (Teymurun taxtı önünə səpilmiş qaplan dərisini göstərir.) İştə Hindistanda Qanq nəhri kənarında avladığın qaplanların dərisi hənzur qurumamış, Sultan Mahmud ölkəsində aqıtdığın qanların izi hənzur topraqdan silinməz...

“Topal Teymur”

hindlilərin müqəddəs şəhəri Mitru da onun əlinə keçdi. Teymurun əmri ilə müqəddəs məbədlər darmadağın edildi. İçindəki bütlər çölə atıldı. (Bu, Məhəmmədin Məkkədəki hərəkətlərini xatırladırdı. Bir zamanlar o da bütperəstlərin tapındıqları bütləri qıraraq, məbədləri islamlaşdırmış, Allahın evi elan edilmişdi.)

37

Əmir Teymur hər tərəfdə və hər yerdə ölüm və fəlakət törədərək, müqəddəs Knık şəhərinin mənbəyinə qədər irəlilədi. Burada insan ovlamaqla bərabər, çoxlu qaplan, bəbir və kərgədan ovladı. Hindistandan geri qayıtdı və hicri 801-ci ildə (miladi 1399) Səmərqəndə daxil oldu. Zəbt etdiyi ölkələrdən sənətkarları, fəzil şəxsləri, üləmaları Səmərqəndə gətirmək Teymurda artıq bir adət halını almışdı. Bu dəfə də belə oldu. German Vamberi Teymurun Hindistan səfəri haqqında yazmışdır:

- Teymurun Hindistana səyahəti özündən əvvəl gələn moğol cahangirinin (Çingizə işarədir) və sonra gələn Nadirin səfərləri kimi, oraya müəyyən bir proqram və məramla olmayıb, yalnız qənimət və xəzinə arzusu ilə, hərbi çeviklik-cəngavərlik sövqilə vəqə olmuş səfər idi. Yoxsa Hind sahilində Teymur bayrağını yüksəkliyə şövkət etmək şərəfi ancaq yüz il sonra zühur edən Babur Mirzəyə müəssər olmuşdur. Lakin vaxtlı və tez keçər zamana aid olsa da, müvəffəqiyyətli səfər parıltısı Teymurun qüdrət və sərvətini dörd ətrafa parlatmış oldu.

38

Hindistan yürüşü Əmir Teymurun hərbi tarixində xüsusi yer tutur. Nə üçün? Ona görə ki, həmin yürüşdən sonra Teymurun şöhrəti birə on qat artır. Səfərin parıltısı bütün Şərqi və Qərbi yayılır. Onun qüdrəti və sərvəti aləmə bəlli olur və başından aşır. Şöhrətqir Teymur yeni yürüşlər haqda düşünməyə başlayır. Rum imperatoru Yıl-

dırım Bayazidlə qüvvələrini toqquşdurmaq sevdasına düşür...

Teymurun Batıya istila səfərindən az bir vaxt keçmişdi. Orada qurduğu səltənət və hakimiyyət laxlamağa başlamışdı, nüfuzu get-gedə sarsılırdı. Cahangir bunu dərk edir və mövcud vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. Digər bir tərəfdən, eyş-işrətə və arvadbazlığa uymuş oğlu Miranşahın Azərbaycanı uğursuz və fəna idarəsi yerli əhəlinin haqlı narazılığına, ölkədə üsyanlara və qarışıqlığa səbəb olmuşdu.

39

Miranşah özünü ölümdən xilas edə bildi. Ancaq dəli Teymurun dəmir əllərinin yumruğu oğlunun ətrafındakılara deydi. Teymur Miranşahın bir çox dostunu, baş məmurları ölüm cəzasına məhkum etdi. Bundan sonra o, tələsik Herat və Qəzvin yolu ilə Araz çayına doğru hərəkət etdi. Məqsədi Gürcüstan knyazı Məlik Georgi ilə hesablaşmaq idi. Georgi nə qədər dərələrə, dağlara və qalalara sığınsa da, xeyiri olmadı. Teymur qoşunları tərəfindən sıxışdırıldı. Tiflis şəhəri və qalaları cahangir tərəfindən zəbt edildi. Teymur oradan çox sevdiyi bir məkana – Qarabağa qayıtdı. Burada müvəqqəti yurd salıb, çadır qurdurdu. Çünki əskərləri ardı-arası kəsilməyən səfərlərdən yorulmuşdu. Əmirin özü və qoşunları Qarabağda nəfəs almalı, dincəlməli və istirahət etməli idi. Bu gözəl Azərbaycan torpağı Əmir Teymur üçün həm də strateji əhəmiyyətə malik bir məkan idi.

Əmir Teymur:

- Hərbi qulluqçularımın ürəyindən necə keçirdisə, o cür də elədim. Başıma polad dəbilqə, əynimə Davudi-savut [hərbi süvari libası] geyindim. Belimə misri qılınc bağladım. Gilan və Mazandaran batırlarının ürəklərinə səksəkə saldım. Sivas, eləcə də Gürcüstan qalalarını fəth elədim. Qalada dikbaşlıq eləyənlərin hamısını dəmirlə dağladım.

Obrazlı desək, buradan əlini uzatsaydı Yıldırım Bayazidə çatardı. O, burada türk Sultanına qarşı hərbi elan etmək tədarükündə bulundu.

40

Rum sərvətinin və səltənətinin varisi olan Sultan Bayazid haqqında o, çoxdan götürqoy etmişdi. German Vamberi söyləmişkən, Teymur ona izzəti-nəfsini bildirirdi. Ancaq onu razı salmayan Sultanın onun düşməni olan Qaraqoyunlu xanedanı ilə müttəfiq olması idi. Bu, onu bəhşur edirdi. Çünki Əmir Teymur özünü bütün türk xalqlarının padşahı sayırdı. Bu səbəbdən o, əvvəllər Səlcuqların tabeliyində olan həmin sülaləni özünə itaət etməsini istəyir, qaraqoyunluların, Qara Yusif başda olmaqla, Osmanlı Sultanı ilə ittifaq bağlamasına qəzəblənirdi. Vamberi bu barədə yazır: "Teymur bunun üçün qaraqoyunluları Sultan Bayazid ittifaqından ayırmaq niyyətilə ona qarşı müharibəyə qərar vermişdi. Və nəhayət, biri qərbi və digəri şərqə Asiyanın türk imperatorları olan bu iki hökmdar arasında dəhşətli-vəhşətli boğuşmalar başlandı..."

41

Əmir Teymur Osmanlı Sultanı ilə hesablaşmazdan qabaq hərbi-siyasi plan hazırladı. O, ilk öncə Misir hakimi Sultan Fərəcdən intiqam aldı. Çünki o, bəzuruna elçi kimi göndərtdiyi Fazil Şeyx Savəni qətl etdirmişdi. Qəflətən ordusunu Suriyaya yeritdi. Möhtəşəm şəhərlərini viran etdi. Bu hadisədən sonra ərəblər osmanlılarla ittifaq bağla-

Yıldırım. Ah, nə söyluyorsun?

Orxan. Hətta geri belə dönmüş və [Teymur] Arası keçib Azərbaycana daxil olmuş. Əvət o, şimdi Qarabağın sərin yaylarında, otlu-çiyəkli ovalarında istirahət və şənliylə məşğuldur.

"Topal Teymur"

maqdan çəkildilər. Beləliklə, Sultan Bayazid müttəfiqsiz qaldı. Teymur ordusu ilə təkbaşına müharibə etməyə məcbur oldu. Biri qərbi, digəri şərqə Asiyanın iki qüdrətli türk imperatoru üz-üzə gəldi və bu olay türk tarixində dərin iz buraxdı. Sultan Bayazidin təkəbbürü və lovğalığı olmasaydı, bəlkədə iş sülh yolu ilə bitərdi. Lakin belə olmadı. Necə deyərlər, Allah hər iki hökmdarın ağlını başından aldı...

Yeri gəlmişkən deyim ki, həmin tarixi hadisə və konflikt bu gün Özbəkistan və Türkiyə münasibətlərində özünü büruzə verməkdədir.

42

Osmanlı Sultanı şövkət, qüdrət, əzəmət, həşəmət, qüvvət və sərvət sarıdan Əmir Teymurdan geri qalmırdı. O, Avropa, Asiya və Afrikanın bir sıra ölkələrini istila etmiş, əhalisini lərzəyə salmış, “Yıldırım” təxəllüsünü İldırım yürüşlərinə görə almışdı...

Sultan Əmir Teymurdan qorxmur, bəzən ona istehza edir, məsxərəyə qoyub gülürdü. Hərbdə qazandığı böyük qələbələr onun qafasını dumanlandırıb, ağlını aparmışdı... Ancaq Teymur onun kimi deyildi. Cahangir şöhrətpərəst olsa da, ondan ayıq-sayıq, ağzının sözünü bilən idi. O, Osmanlı Sultanı ilə məsələni dinc yolla həll etməyə girişdi. İxtilafı sülh yolu ilə yatırmağa çalışdı. Lakin Sultan ona təkəbbür və sayğısızlıq göstərdi. Teymurun təklif et-

Əmir Teymur:

- Şan-şöhrətimin və qüdrətimin sorağı Rum qeyserinin [Yıldırımın] qulağına çatmışdı. Qeyserin bəlaya tuş gələcəyi, dövlətinin viran olacağı gün yaxınlaşmaqda idi. Çünki o, Qara Yusifin təhrikinə uyaraq, mənim qabağıma qoşun yeritmişdi. Bundan əlavə, Misir və Şam əskərlərini də köməyə çağırırmışdı.

Teymur. ...Ah, Savə!.. Fazil Şeyx Savənin qətli nə çabuq unutuldu. Bən onu Ərəbistana elçi göndərdim. Misir hökmdarı alçaqcasına öldürdü.

diyi anlaşma və barışmanı rədd etdi. Məktubuna sərt və təhqiredici cavab verdi. Bu, təbiidir ki, Teymuru qəzəbləndirdi. Görünür, Osmanlı Sultanı onun xarakterini yaxşı öyrənməmiş, hərbi istedadını düzgün qiymətləndirə bilməmişdi. Allah onun aqlını başından almış, görən gözünü də kor etmişdi. Teymur isə savaşımaq cəhdi və təşəbbüsündən geri çəkilməmişdi.

Teymur Sivasdan Qaraşəhər yolu ilə Ankaraya (Anadoluya) tərəf ordu yeritdi. Hər iki tərəfin ordusu dəhşətli və vəhşətli, qanlı və qorxunc döyüşə girdi. Böğuşmə Bursa ovasında baş verdi. Dəhşətli savaşda Osmanlı ordusu tarmar edildi. Sultan Bayazidin özü bütün hərəmi ilə əsir düşdü...

Teymur yeddi illik müharibədən sonra zəfər və nüs-rət ilə Səmərqəndə qayıdır.

Hüseyn Cavid “Topal Teymur” pyesində Əmir Teymur və Sultan Bayazid münasibətlərini və qavğasını geniş təsvir etmişdir.

43

Əmir Teymurun Yıldırım Bayazid ordusu üzərində mühüm və parlaq qələbəsi onu bütün kiçik Asıyanı istila etməsinə şirnikləndirdi. O, Ankaradan İsmirə qədər irəlilədi. German Vamberi qeyd edir ki, əgər burada Ağ Dənizin (Bəhri Sefidin) duzlu suları Teymurun qarşısını kəsmə-səydi, o, Avropanı “ziyarət” edəcəkdə. Teymur zəbt etdiyi ölkələri yağma və qarət etdikdən, hər şeyi yaxıb-yıxdıqdan sonra hicri 807-ci ildə (miladi 1404) 9-cu dəfə hərə

Divan bəyi. Fəqət bən biləks, Yıldırım məsələsinə əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birər qütbüsünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışsasa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və nifaqdan istifadə edərək ətrafı saran əcnəbi devletlər türk dünyasına saldırmağa fürsət bulur...

“Topal Teymur”

səfərindən böyük qələbə və zəfərlə geri qayıdaraq Səmərqəndə daxil oldu. Bu şərəfə yenidən toy-düyün, təmtəraqlı və dəbdəbəli mərasimlər, keyf məclisləri başlandı. Həmin təntənəli məclislərdə İspaniya kralı III Henrix tərəfindən səfir göndərilən Ryi-Honzales-de Klavixo da iştirak edirdi.

44

Çin imperatoru onun xoşuna gəlmirdi. Məclisdə qəbul etdiyi müxtəlif ölkələrin elçiləri yanında xoşagəlməz sözlər deyir, ona kinayə edirdi. Bir gün Qambaluda Xaqanı Çinin Teymur nəzdindəki elçisi İmperatora illik cəziyyə vermək məsələsindən söz açır. Bu, Asiyanın yarısına sahib olan, şan və şöhrəti dünyanı bürüyən və üfüqü tutan Əmir Teymurun xoşuna gətmir. O, qeyzini güclə saxlayır. Elçinin sözü və hərəkəti ilə o, öz izzəti-nəfsinin təhqir edildiyini yəqin edir. Təhqir ona uzun zaman rahatlıq vermir. Artıq səbr kasası dolmuş cahangir, Çin imperatoru ilə savaşağı qəti qərara alır.* Qışın oğlan çağında, şiddətli şaxtalı günlərdə hesabagəlməz bir ordu ilə, özünün ifadəsincə desək, bəsti asiman güllər məmləkətinə - Çinə tərəf səfərə çıxır. Bu, hicri 807-ci ilə (miladi 1405) təsadüf edir-

Divan bəyi. ...Yalnız Şərq dövlətləri deyil, hətta Qərb hökumətləri də elçi və ticarət nümayəndələri göndərməkdən geri durmuyurlar.

Teymur. Tüccar və sənətkarlara daha çox sühulət və hörmət göstərməli...

Divan bəyi. Əvət dün İspaniya səfiri [Klavixo] də bu nöqtəni qeyd ediyordu və böyük Xaqanın fəzilət və məharətlərini saydıqca dili ağzına sığmıyordu.

“Topal Teymur”

* Teymur 1405-ci ildə Çinə səfər edərkən xəstələnir və vəsiyyəet edir: “Mənim qəbrimi açmayın, açsanız mənim apardığım müharibələrdən dəhşətli müharibə olacaq.”

1941-ci il 22 iyunda Stalinin göstərişi ilə Teymurun qəbri açılır, alman faşistləri Sovet İttifaqına hücum edirlər. V.Bartold və b. sovet tarixçiləri bu haqda gəniş yazmışlar.

di. Yanvar ayının əvvəlində hava fəvqəladə dərəcədə soyumuşdu. Soyuq qılınc tək adamı kəsirdi. Lakin ixtiyar Əmir Teymur buna fikir vermir, yoluna davam edirdi.

O, buz bağlamış Ceyhun çayını keçdi. Artıq bir ay idi ki, yol gedirdi. Fevral ayında Utrarda qərargah saldı və çadır qurdu. Burada Teymurun xəstəliyi o dərəcədə şiddətləndi ki, saray həkimi Mövlana Fəzlullah çəkinmədən və qorxmadan Teymurun halının ümitsiz olduğu və həyatının təhlükəyə düşdüyünü elan etdi. Tarixçilər bu barədə belə yazırlar. “Yüz kərə ölümün qarşısında qalıb, onu gözüne almayan Əmir Teymur, bu dəfə həyatının son dəmində özünün qəhrəmanlıq sənətinə xələl gətirmədi və ölümü sarsılmadan böyük bir mətanətlə qarşıladı...” Bu, böyük Xaqana, sərkərdəyə, cahangirə və cəngavərə layiq bir mətanət, qüdrət və iradə idi. Bunsuz o, böyük-böyük məmləkətləri zəbt və fəth edə bilməzdi; böyük-böyük hökmdara əmək, əl və torpaq öpdürə bilməzdi!.. Onun adı da, iradəsi də, əli və qolları da dəmirdən idi.

45

Əmir Teymur son nəfəsi ağzından çıxanadək özünü itirmədi, özünü ələ aldı, qiblə ediləcək bir iradə və mətanət nümayiş etdirdi. Ölümə tam soyuqqanlıqla yanaşdı. Son vəsiyyətlərini yazdırdı. Səltənətinin varisinin Pir Məhəmməd olduğunu elan etdi. Ondan soruşdular: “Ulu Əmir Teymur, nəvən Mirzə Pirsultanı və başqa ömərani yanına çağırmağı arzu edirsinizmi?”

O, susdu, hiss etdi ki, ömrünə çox az qalıb. Xaqan təklifi rədd etdi, ölümünü özü elan etdi. Ölüm ayağında yadına onu Şah Mənsurun şəmşirindən xilas edən sevgili nəvəsi Şahrux Mirzə düşdü. O, Şahruxu son nəfəsində görmədiyinə can acısı ilə təəssüf elədi. Bu zaman cahangirin işarəsi ilə başının üstündə Qurandan fatihə surəti oxundu. Teymur son nəfəsində hansı kitabdan nə oxun-

duğunu anladı və gözlərini əbədi olaraq yumdu. Bu hadisə hicri 807-ci ildə şəban ayının 7-də (yeddilərə və tək rəqəmlərə diqqət edin!) miladi 1405-ci il fevral ayının 17-də baş verdi. Diqqət edin, son rəqəmlərin hamısı təkdir. Bəlkə bu, böyük cahangirin “Allah bir olduğu kimi hökmdar da bir olmalıdır” sözlərinə ilahi bir işarə idi... Hər halda, ulu Tanrı ulu Teymurun Çinə səfərini uğursuz etdi. Bəlkə də böyük Allah böyük Teymurun yeni qanlar tökməsini istəmədi...

46

Əmir Teymur sətəlcəmdən öldü. Onun cənazəsi Ut-rardan Səmərqəndə gətirildi. Cənazəsi sağlığında həddindən ziyadə sevdiyi, özünün müəllimi və ustadı saydığı, böyük və mərhum ruhani Seyid Bərkənin özünün əmri ilə tikdirdiyi möhtəşəm türbədə* dəfn edildi. Seyid Bərkə öncədəngörən həmin böyük ruhani alim idi ki, gənclik illərində Teymura demişdi: “Səni irəlidə böyük şövkət və həqiqət sahibi olmaq gözləyir.”

Şagird ustadının yanında bir türbədə, bir qübbənin altında yanaşı olaraq əbədi rahatlıq tapdı.

Teymur hökumətləri yıqar, məmləkətləri yaqar; ən məğrur hökmdarları əzər, ən şücaətli qəhrəmanları qəhr edər, fəqət dəyərli şair və ədiblərə, alim və fəzil şəxslərə qarşı da o nisbətə hörmət və məhəbbət bəslər. İştə Səmərqəndin evləri, misafirxanələri deyil, şəhər ətrafındakı köşklər və bağçalar belə uzaqdan gələn fən və sənayeyi-nəfisə ərbabına kafi gəlmir. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru bir addım, gələcək üçün bir başlanğıcdır.

* Türbə “Türbəyi-Teymur” adı ilə məşhurdur. German Vamberi bu haqda “Orta Asiya səyahəti” kitabında geniş məlumat vermişdir.

**5.6. Əmir Teymur və Teymurilər dövründə
mədəniyyət və incəsənət**

47

Əmir Teymur və Teymurilər dövründə Səmərqənd və Orta Asiyanın bir çox şəhərləri nəinki Asiyanın, dünyanın ən məşhur və möhtəşəm mədəniyyət ocaqlarından birinə çevrildi. Cəmiyyətdə dini-mənəvi dəyərlərə üstünlük verildi. Teymur və onun törəmələri dövründə türk mədəniyyəti daha da çiçəkləndi və bununla da bütün cahana səs saldı. Teymur epoxası türk tarixi və mədəniyyətində əsl intibah dövrünə çevrildi. Türk sivilizasiyası yüksək səviyyəyə çatdı. Vahid Türküstan dövlətinin bərqərar olması intibah və sivilizasiyaya təkan verdi. Humanitar və dəqiq elmlər, incəsənət inkişaf etdi və onun ən böyük hamisi və dayağı Əmir Teymurun özü oldu. Xaqanlar xaqanının məclislərdə, məsləhət və məşvərtlərdə davranışı, Şair Əhməd Kirmani, başqa alim, şair və fəzil şəxslərlə mübahisəsi və münasibəti türk demokratiyasının bir nümunəsi kimi diqqəti cəlb etdi... Bütün bunlar haqqında nəinki Şərq alimləri və tarixçiləri, Qərb alimləri və tarixçiləri də danışmağa başladı. Teymurun fəvqəladə şəxsiyyəti və fəaliyyəti dünyanın diqqət mərkəzində dayandı. Müxtəlif dillərdə, o cümlədən ərəb, fars, türk və Avropa dillərində Teymur epoxası və Teymurilərə aid mənbələr meydana gəldi, kitablar yazıldı və s.

48

Əmir Teymur və Teymurilər dövründə böyük cahangirin doğulduğu “Yaşıl şəhər”də, Mavərənnəhrdə, Səmərqənddə, Buxarada, demək olar ki, bütün Mərkəzi Asiyada incəsənət və mədəniyyət öz inkişafında yüksək dərəcəyə çatdı. Teymurun adı ilə bağlı olan bu mədəni və ruhani hərəkət islam dünyasının Şərq qismində bir intibah, bir

renessans idi. Görkəmli şərqşünas və türkoloq German Vamberi həmin mədəni oyanışı və inqilabı, mədəniyyət intibahını yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Heç şübhəsiz ki, Teymurilər sülaləsi bununla [Ruhani intibah və mədəni hərəkətlə] Asiya tarixində çox möhtərəm mövqə qazanmışdır... Burada müsəlman qanunvericiliyi [şəriəti] ilə bərabər şeir, tarix, tibb, hüquq və sair dünyəvi elmlər və sənaye təlim və təhsil edilirdi...”¹

49

Bu cəhətdən Teymurun nəvəsi Uluqbəyin* adını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Şahrux Mirzənin** oğlu olan Uluqbəyin əsl adı **Məhəmməd Turağay** olmuşdur. Babası Əmir Teymur vəfat edərkən o, 15 yaşında idi... Atası Şahrux Mirzə Mavərrənnəhr ölkəsinin idarə işlərini ona tapşırırmışdı. Uluq bəy dünyada ən böyük və ən yüksək qübbəsi olan xanəgah, mədrəsəyi-aliyyə, “Məscidi –məqtə” (Came məscidi), “Çihil sütun” (“Qırx dirək”) adında möhtəşəm saray, “Kornışxana” adında taxt salonu və nəhayət, hicri 832-ci ildə (miladi 1428) məşhuri-cahan olan Uluq bəy rəsədxanası tikdirmişdir. Rəsədxananın tikintisinə dövrün məşhur alimlərini – Qazizadə Rumini, Qiyasəddin Həmid, Məinəddin Kaşini və israili Səlahəddini cəlb etmişdi. Rəsədxana gec inşa edildiyindən onların hamısı ölür. Rəsədxananı məşhur üləma Əli Quşçu tamamlamışdır. Uluq bəyin “Zici Uluq bəy”, yaxud “Ziçi Kurkani” adlı məşhur təqvim (Elmi nücum cədvəli) onun özü tərəfindən hicri 844-cü ildə (miladi 1437) tərtib edilmişdir. Yeri gəlmişkən deyim ki, Ömər Xəyyam isə “Ziçi Məlikşah” təqvimini hazırlamışdır.

¹ German Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991, s. 76.

* Görkəmli özbək yazıçısı Adil Kadirov “Uluqbəyin xəzinəsi” (“Сокровища Улугбека”) adlı tarixi roman yazmışdır. Romanda alimin zəngin kitabxanası və onun sonrakı taleyi işıqlandırılmışdır.

** Teymurun oğlu olmuşdu.

Uluqbəyin təqvimi 4 qismə ayrılırdı:

1. Müxtəlif dövrlər və tarixlər.
2. Zamanların hesabı.
3. Planetlərin hərəkəti.
4. Hərəkət etməyən ulduzun vəziyyəti haqqında.*

Uluqbəy dünya və Şərq tarixinə əm münəvvər və maarifpərvər alim və hökmdarlarından biri kimi daxil olmuşdur. Həyatı faciə ilə bitmiş, hicri 855-ci ildə (miladi 1449) nankor oğlu Əbdüllətif tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Uluqbəy dəqiq fənlərdən başqa ədəbiyyata, rəssamlığa və musiqiyə fəvqəladə dərəcədə məftun idi. Deyilənə görə, Quranı əzbər bilirdi.

50

Mir Əlişir Nəvai özünün “Məcalis ün-nəfais” əsərində Əmir Teymur xənadanının şeir, sənət və ədəbiyyatla məşğul olan şəxsləri barəsində məlumat vermişdir. Onlardan biri Teymurun oğlu Şahrux Mirzədir. O, istedadlı şair idi və qəzəllər yazırdı.

Xəlil Mirzə özündən sonra türkcə şeirlər məcmuəsi (divanı) qoyub getmişdir. Şahrux Mirzənin oğlu Baysunqur daima şairlər, xəttatlar, rəssam və musiqiçilər əhatəsində yaşayırdı; içki düşkünü olmuşdu. Təhlükəli xəstəliklə əlaqədar Məşhədə getmiş, günlərini İmam Rzanın məscidində keçirmiş, yenidən sərxoşluğa başlamış və 1456-cı ildə ölmüşdür.

Miranşahın oğlu **Seyid Əhməd Mirzə** özündən sonra “Lətifənamə” adlı bir divan və məsnəvi qoyub getmişdir.

* Həmin cədvəl haqqında məlumatı Avropada ilk dəfə 1642-ci ildə ingilis şərqşünası, Oksford Universitetinin professoru Con Qrivez vermişdir.

51

Babur Mirzə “Xatirənamələr” adlı əsər yazmış, özünü həm şair, həm siyasətçi, həm də qədim fəlsəfəni hey-rət ediləcək dərəcədə bilən filosof kimi təsdiq etmişdir. Onun türkcə və farsca yazdığı əsərlər sırasında “Babur-namə” kimi mükəmməl və ibrətli fikirlərlə zəngin əsəri diq-qəti xüsusilə cəlb edir... Bir sözlə, Klavixonun verdiyi mə-lumata görə, Səmərqəndin parlaq dövründə Teymur səltənətində 150 min nəfər sənətkar olmuşdur. German Vamberi Teymurilər dövrü mədəniyyətini bu cür qiymət-ləndirmişdir:

- Biz teymurilər dövrü hökumətinin İspaniyada əməvi-lər, Ərəbistanda abbasilər dövründən başqa müsəlman xalqlarının heç birində heç bir zaman misalı görülməyən hərəkəti-mədəniyyətə dəlil təşkil etdiyinə təəccüb edə bil-mərik. Doğrudur, teymurilərin dövrü mədəniyyəti, sonuncu moğol hökmdarları zamanında iranilərdə oyanmış olan ruhani intibah dövrünün bir növ qalığı və davamıdır. Fə-qət Marağa, Təbriz və Sultaniyyə xanedanları zamanında sənət və mərifət (fünun) heç bir zaman Herat və Səmərqənddə olduğu kimi rəngarəng şəkildə parlamamışdır. Bu dövrün şairləri cümləsindən zikr etmək istədiyimiz yalnız bunlardır.*

52

Bizim və Avropanın bəzi şərqşünasının “Qaniçən”, “Xunxar”, “Barbar”... adlandırdıqları Əmir Teymur və onun sülaləsi özlərindən sonra böyük və cəhanşümul bir elm və mədəniyyət qoyub getdilər. Dünya əhəmiyyətli memarlıq əsərləri yaradılmasına, Türküstanda elm, təhsil və mədəniyyətin çiçəklənilib intibah səviyyəsinə çatmasına nail oldular. Məşhur memarlardan Məhəmməd Səbz və

* Ətraflı bax: German Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991, s. 76-82.

usta Qəvvaməddinin inşa etdikləri bina və imarətlərin sayı bir neçə minə çatırdı. Yalnız vəzir Mir Əlişir Nəvai təkcə Xorasanda 3 minə qədər məktəb, mədrəsə, karvansaray, körpü, məscid, xəstəxana inşa etdirmişdi.

Ulu türk əlində qınc olarkən tarix və qüdrəti dövlət və imperiyalar, qılınıcı yerə qoyarkən dünya əhəmiyyətli möhtəşəm mədəniyyət yaratmışdır ki, yeni türk nəsli bununla fəxr edə bilər.

Yazıqlar olsun ki, Əmir Teymur öldükdən və onun sülaləsi** süqut etdikdən sonra Türkünstanı zillət və cəhəllət basdı. Onun mədəniyyət və ürfanı sönməyə başladı. Türkünstan Teymurdan sonra bir daha keçmiş nailiyyətlərə, qüdrətli dövlət və imperiyaya sahib olmadı; dünya səhnəsində öz şövkətli rolunu oynaya bilmədi; zəngin və parlaq bir məmləkət səfil və zəlif bir ölkəyə çevrildi. Türk, islam və dünya tarixinə gözəl və şövkətli bir ölkə kimi daxil olan Mavərrənnəhr səfil və zəlif Buxara xanlığına çevrildi.

Allah Əmir Teymura fəth və zəfərlər, ucsuz-bucaqsız torpaqları gah sülh, gah da hərbi ilə işğal etməyi qismət etmişdi. Lakin onu həm də cəzalandırmışdı; özünün ölümündən əvvəl dörd qanuni oğlunu əlindən almışdı! Bununla da onun parlayan tale ulduzunu söndürmüşdü...

53

Böyük Hüseyn Cavid mənim bura qədər yazdıqlarımı məndən və mənə qədər "Topal Teymur" pyesi haqqında yazanlardan qat-qat gözəl bilirdi. O, Teymur epoxasını və tarixini incədən-incəyə öyrənmişdi. İlk öncə bu haqda bəzi pyeslərində, şeir və məqalələrində bəhs etmişdi... Şairin böyük idealını görə bilməyən sovet tənqidçiləri və

** Bəzi mənbələrdə Teymurilər sülaləsinin hakimiyyəti 200 il, bəzilərinə 488 il qeyd edilir.

ədəbiyyatşünasları isə, necə deyərlər, dramaturqun ətini şişə çəkmək istədilər. Onu tənqid və “ifşa” etdikləri halda, özlərini tənqid və ifşa hədəfinə çevirdilər.

Bu, nədən irəli gəlmişdir? Suala belə cavab vermək olar: tarixi və tarixi hadisələri bilməzlikdən! Konyukturadan! Bəzən bilərəkdən, bəzən məcburi və məcbursuz sovet siyasəti və təbliğatına aludə olub, Cavid “ifşa” və tənqid etməkdən və s. Bu yerdə faşist ideoloqu Gebbelsin aşağıdakı sözlərini xatırlatmaq yerinə düşər: **“Отними у народа истории – и через поколение он превратится в толпу, а еще через поколение им можно управлять, как стадом.”**

Nə olsun ki, o, faşistdir, fəqət sözləri həqiqət və ibrəramızdır?!

ALTINCI FƏSİL

Əmir Teymur obrazı dünya ədəbiyyatında və incəsənətində

6.1. Əmir Teymurun tüzüklərindən, tarixçi və şərqşünasların onun haqqında fikirlərindən seçmələr

❖ Справедливостью и беспристрастием я приобрел благосклонность созданий божьих. Свои благодеяния я распространил и на виновного, и на невинного; мое великодушие обеспечило мне место в сердцах людей; правосудие управляю моими решениями. Мудрой политикой и строгой справедливостью я удерживал своих воинов и подданных между страхом и надеждой. Мои воины были осыпаны моими подарками. Я имел сострадание к низшим и к самым несчастным классам государства.

❖ Амир Темур: Не позволялось взимать ни подушного сбора, ни пошлины в городах и предместьях. Ни один воин не имел права занять дом частного лица или присвоить себе стадо и имущество.

❖ Во всех делах, касавшихся народа какой-либо провинции, правителям было приказано строго держаться в пределах справедливости. Я приказал обеспечить работой нищих в каждом государстве, дабы таким путем покончить с нищенством.

❖ Те лица, которые мне оказывали выдающиеся услуги, получали приличное вознаграждение. Если простой солдат выказывал благоразумие и неустрашимость, то я всегда соразмерял его повышение с его талантами и заслугами.

❖ При караван-сараях находились смотрители и дорожная стража. Они заботились о безопасности путешественников и отвечали за произведенные у них кражи.

❖ Советы с мудрыми, предусмотрительность, бдительность и деятельность помогали мне побеждать врагов... В управлении я руководствовался кротостью, человеколюбием и терпением; я наблюдал за всем, прикрываясь личиной бездействия, был одинаково благосклонен как к врагам, так и к друзьям.

❖ Надлежащий порядок и соблюдение законов послужили основанием для моей судьбы - фортуны. То и другое так укрепило мою власть, что визири, амиры, воины и народ не домогались повышения, а каждый довольствовался своим местом.

❖ Чиновник, который дурно обращался с народом, должен заплатить штраф сообразно с важностью преступления. Одинаково строго будет наказан правитель, которого признают за взяточника.

❖ Чтобы водоушевить военачальников и воинов, я не шадил ни золота, ни драгоценных камней: я допускал их к своему столу, а они жертвовали для меня своей жизнью в сражениях. Оказывая им милости и входя в их нужды, я обеспечил за собой их привязанность.

❖ Визирь есть тот, который умеет водворить порядок как в управлении, так и в финансовых делах и соединяет в себе уверенность и доброту. В таком же смысле визирем можно назвать того, кто в исполнении своих обязанностей и во всех делах, касающихся правления государственным

ными и денежными делами, ведет себя с равной добротой, неподкупностью и умеренностью, кто сам требует только должное и дает то, что подобает ему давать. Его приказания и запрещения вызывают благородство и величие души и его чувств.

“Уложения Темура”

❖ Исследуя отношения между Центральной Азией и Турцией не только с Оттоманской перспективы, но и в плане сравнительной истории, мы установили, что в первой половине XIV в. как Центральная Азия, так и Турция были зонами соперничества. Это соперничество ярче всего наблюдалось между Караманли, представлявшими правление динамичной династии, и другими, более инклюзивными, как Османы, или бейлик Кади Бурханиддина который представлял коммерческие интересы и разрешал конфликты. В Анкаре, с другой стороны, правил совет ремесленников.

Исанбика Тоган

❖ Наше многолетнее исследование по генеалогии Темуридов дало положительный результат. Из рукописных источников мы нашли имеющихся несколько десятков темуридских принцев и принцесс. В результате число членов династии Темуридов в списке выросло до 193 принце и более 300 принцесс.

Династия Темуридов господствовала 488 лет: в Мавераннахре – до 1501 г., в Хорасане - до 1507 г., а в Индии - с 1526 по 1858 г. Эта династия существовала около пяти веков. В истории мира такой долговечной династии не было.

Тургун Файзиев

❖ В эпоху правления Амира Темура Центральная Азия имела обширную географию международных связей. В источниках сохранились материалы, а также письма, свидетельствующие о стремлениях Амира Темура установить торгово-почтовые связи со странами Западной Европы, Египтом, Румом (Малая Азия), а на Востоке - с Китаем. Основная цель заключалась в расширении международной торговли, восстановлении Великого шелкового пути и возвышении в нем роли Мавераннахра.

❖ Одним из важных источников в изучении исторической географии на определенном этапе развития общества является письменное наследие прошлого, в котором зафиксированы конкретные сведения. Сочинения эпохи Темуридов содержат ценные материалы по исторической географии Центральной Азии в XIV-XV вв. Основными источниками этого периода являются “Зафар-наме” Низамаддина Шами, “География” и “Зубдат ат-таварих” Хафизы Абру, “Зафар-наме” Шарафаддина Али Йазди, “Матла асса дайн” Абдарразака Самарканда, “Равзат ассафа” Мирхонда и др.

А.Буриев

❖ Монгольская пассионарность гальванизировала иссякавший мусульманский суперэтнос, но не нарушила его культурную неповторимость. Языки, религия, эстетические нормы сохранились... сила напора, инициативность, вирулентность мусульманского мира возросли так, что этого хватило на целый период XIV-XVIII вв.

❖ Лучшие потомки “людей длинной воли” (т.е.монголов) погибли в междоусобной войне 1259-1304 гг., а уцелевшие стали степняками. Они пред-

почли древней традиции обаяние высокой мусульманской культуры, оплодотворили ее, пожертвовав собой в борьбе со своими собратьями, которые казались им “отсталыми” и “дикими”. Именно это отчуждение позволил потомкам монголов объединиться с тюрками и таджиками... Регенерация супер этноса была осуществлена, и роскошная культура Темуридов просуществовала в Средней Азии до XVI в., а в Индии - до XVIII в.

Л.Н.Гумилев

❖ *Время Темура и его ближайших преемников было периодом необычайно быстрого, в соответствии с характером эпохи, роста Самарканда. К этому периоду относится большая часть тех изумительных по богатству внешней отделки архитектурных памятников, с обликом которых неразрывно связывается обычное представление о Самарканде, нередко с забвением всей остальной его истории.*

А. Ю. Якубовский

❖ *Несомненно, что Темура был покровителем улемов, беседовал с ними, как равный с равными, и относился с особенным уважением к потомкам пророка. Кроме потомков самого Темура, сайиды были в его государстве, может быть, единственными людьми, жизнь которых считалась неприкосновенной... Темура заботился об укреплении веры и шариата.*

В.В.Бартольд

❖ *Амир Темура: Кто наделен хорошими качествами и приятными свойствами характера, а благодаря религии и хорошим поведением, тот в зеркале*

своей деятельности не увидит ничего, кроме своей мечты.

❖ *Амир Темур: Мы стремились благоустроить и обеспечить благополучие людей и сделать это одной из важнейших обязанностей правителя.*

❖ *Амир Темур: Повелителю должно проявить усердие в сохранении и строительстве дорог. Это следует сделать одним из правил управления государством. Он должен стремиться к тому, чтобы купцы и путники не испытывали душевных мук и неудобств.*

❖ *Амир Темур: Коль бесподобный бог вручил нашим сильным рукам поводья правления государством, нам следует оберегать далекое и близкое, сильных и слабых, бедных и богатых, больших и малых. Нам следует каждому определить его место в этом большом государстве.*

Хафиз-и Абру

❖ *Темур являл пример храбрости и железной воли, бросаясь в самые трудные операции и руководя опасными штурмами. Его упорство и решимость часто играли столь же важную роль в обеспечении успеха, как действенность его тактики и искусство его лучников.*

❖ *В 80-х годах XVI века английский поэт Кристофер Марлоу написал в белых стихах драму под названием “Тамерлан Великий”. С тех пор жизнь великого полководца обратилась в легенду в Европе. Источники, использованные Марло (Педро Мексия и Педрес Перондинус), являлись скорее романтическими историями, чем действительной историей.*

❖ Темура воплошал в себе политическое, экономическое и культурное наследие предыдущего развития Средней Азии. Он происходил из региона, откуда в X и XI столетиях вышли блистательные работы по философии, медицине, астрономии, географии, истории, литературе на арабском и персидском языках. Эти работы позже стимулировали эпоху европейского Возрождения и обеспечили базу европейской науки на многие столетия вперед... Приход Темура на историческую арену не был игрой случая, он был самым способным представителем своего времени.

Хильда Хукхэм

❖ Имена женщин из династии Темуридов: Сарай Мульх Ханум (в народе Биби Ханум), Туман ага, Тукал Ханум, Гавхар Шод бегим, Мульк ого, Ултай Туркон Ханум, Йукун бегим (Йукун Ханум), Мехрбану бегим, Шахрбану бегим, Ядгар Султан бегим, Мадума Султан бегим, Эсан Давлатбегим, Рукия Султанбегим, Мехр Нигорбегим, Хуб Нигор-ханум, Шохбегим, Улус ого, Салиха Султанбегим, Фатима Султанбегим, Айша Султанбегим, Тархан-бегим, Кутукбегим, Зухрабеши ого и др.

Тура Нафасов

❖ Самарканд - столица государства Темуридов являлся и местом жительства шейх-уль-исламов. В эпоху Тимура шейх-уль-исламом Абдул Малик - прямой потомок автора "Хидоя" Бурхониддина Маргинони.

Эльер Каримов

❖ Личность Темура настолько сложна, что осталась загадкой для историков.

❖ Триумф разума над телом - это почти чудовищное выражение воли будет, возможно, самой большой среди всех побед Тамерлана.

❖ Темур уделял много внимания управлению и торговле в своем государстве. Он был очень строг с чиновниками, которых выбирал. Он хотел, чтобы порядок и справедливость царили во всех провинциях, особенно во время его отсутствия. Возвратившись из далеких походов, он составлял отчеты и исправлял совершенные ошибки. Казалось, ничто не ускользало от него.

Керен Люсьен

❖ Темур дал своему новому царству государственное устройство и законы.

Ф.К.Шлоссер

❖ Победа над Байазедом, который напрасно пытался поставить границы европейцам, послужит поводом к благоприятным суждениям о Темуре.

Тильман Нагель

❖ Самарканд в начале XV века был центром обширной торговли, которая велась между азиатскими и европейскими народами через Среднюю Азию. Из Самарканда шли торговые пути мирового значения и в Малую Азию, и к Средиземному морю, и в Китай, и в Индию.

Н.И.Леонов

Əmir Teymur Türkünstanı iqtisadi və mədəni həyat bəxş etdi. Bu yolda göstərdiyi hərəkətə milli türk ruhu verməyə çalışdı. Teymur dövrü səltənəti ilə Orta Asiya tarixində türklük dövrü hökmran olmuşdur.

**6.2. Əmir Teymur obrazı Qərbi Avropa
ədəbiyyatı və incəsənətində**

1

Qərbi Avropa tarixində, bədii və epustolyar ədəbiyyatında Əmir Teymur haqqında ilk nümunələri arxiepiskop İohann, rahib Foma Metsopski (milliyyətə ermənidir), ispan səfiri Rui Qonzales de Klavixo və b. yaratmışlar. Metsopski istisna olmaqla, onlar öz əsərlərində bu görkəmli və qüdrətli tarixi şəxsiyyətin titanizmini xüsusi qeyd etmişlər. Dünyanın və Qərbi Avropanın bir çox xalqları və yazarları Əmir Teymuru bir epik qəhrəman kimi təsvir və təsəvvür etmişlər. Qərbi Avropa yazıçıları Əmir Teymurun obrazını yaradarkən daha çox Şərq mənbələrinə, o cümlədən İbn Xəldunun, İbn Ərəbşahın, Nizaməddin Şəminin, Şərəfəddin Əli Yəzdinin və b. müəlliflərin əsərlərinə istinad etmişlər.

2

XVI əsrdə Qərbi Avropada, sonralar isə Amerikada, Əmir Teymur haqqında görkəmli əsərlər meydana gəlir. Bu ədəbi hadisə XVI-XIX əsr Qərbi Avropa bədii mədəniyyətində geniş əks-səda doğurur və maraqla qarşılanır. Qərbi Avropada və Amerikada Əmir Teymurun həyatı, fəaliyyəti, fəlsəfi və siyasi kredosu Şərqin böyük hökmdarının obrazının dərk olunması və qavranılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmir Teymura qədər Qərb ədəbiyyatında “рыцар” romanları və poemaları daha çox Makedoniyalı İsgəndərə və Yuli Sezara həsr edilirdi. XVI əsrdən başlayaraq daha çox Əmir Teymura və Yıldırım Bayazidə həsr edildi. Bu mənada ingilis şair-dramaturqu Kristofer Marlonun “Böyük Tamerlan” faciəsi diqqətəlayiqdir. Özbək tədqiqatçıları M.N.Xolbekov və T.A.Buşuy həmin əsər haqqında yazırlar: “Первым, кто создал вы-

сокохудожественный образ великого государственного деятеля Амира Темура на западноевропейской театральной сцене, был выдающийся английский поэт и драматург Кристофер Марло (1564-1593), написавший пьесу “Тамерлан Великий” (1587) в жанре трагедии, где молодой Темура благодаря своему уму, таланту и упорству становится одним из самых могущественных государей в мировой истории. Следует отметить безусловную очевидность новаторства английского драматурга в художественном раскрытии образа Амира Темура, показе его судьбоносного предназначения для истории узбекского и многих народов мира. Так, хотя в распоряжении у К.Марло были крайне скудные достоверные фактологические данные, ему сполна удастся выразить такие характерные индивидуальные черты личности Амира Темура, как вера в безграничную силу разума и право человека на лучшую участь, стремление к духовному очищению, самоусовершенствованию и нравственному подъему и т.п. Амир Темура, по К.Марло, верит в человека как преобразователя земли, трудом добывающего ее богатства. Сила же одного человека, как полагает Амир Темура, - в единении с другими. Его же собственный “неукротимый дух” не угаснет с ним, а будет передаваться дальше сыновьям, сподвижникам и народам. В этом весь легендарный Темура. Что же касается его внешности, то он у К.Марло сильно отличается от исторически реального Темура, что приближает его к эпическому богатырю, герою фольклорного наследия народов Туркестана и сопредельных стран Востока.”¹

¹ Тезисы Международной научной конференции “Амир Темура и его место в мировой истории”, Ташкент, 1996, стр. 80.

3

Qərbi Avropada Əmir Teymur obrazı bədii ədəbiyyatla bərabər, tətbiqi incəsənətin başqa növlərində, o cümlədən rəssamlıqda və musiqidə də yaradılmışdır. Parisin milli kitabxanasında Əmir Teymurun dörd rəsmi saxlanılır. Həmin rəsm əsərləri XVI əsrə aiddir. İtalyan və alman, ingilis və fransız rəssamları da Teymurun portretini yaratmışlar. Holland rəssamı Rembrandt bir hind miniatürçisinin əsərindən ilhamlanaraq, Əmir Teymurun öz varisləri arasında rəsmi yaratmışdır. İtalyan kompozitoru Qaspirani “Tamerlan” operasını yaratmışdır. Opera 1710-cu ildə Vyana Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Başqa bir italyan bəstəkarı Leo 1722-ci ildə Teymura aid operasını Neapol teatrında tamaşaya qoymuşdur.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyim özbək tədqiqatçıları Qərbi Avropa ədəbiyyatı və incəsənətində Əmir Teymur obrazının təcəssümü haqqında fikirlərini bu cür yekunlaşdırmışlar: “Художественная культура Западной Европы, обращаясь к образу Амира Темура, рисует его как мудрого и сурового правителя, стремящегося к подлинно человеческому величию и национальному утверждению, но одновременно выражает также индивидуально-авторскую и общественную оценку актуальных проблем в истории европейских народов.”

4

Təəssüflər olsun ki, özbək tədqiqatçıları M.N.Xolbekov və T.A.Buşuy öz məruzəsində görkəmli macar (madyar) şərqşünası və Əmir Teymur tarixinin mötəbər qaynaqlar əsasında araşdırıcısı German Vamberinin əsəri haqda nəinki söz açmırlar, heç onun adını da çəkmirlər. Milliyyətçə yəhudi olan bu görkəmli alim, milliyyətçə erməni olan Foma Metsopsikdən fərqli olaraq, Teymur epoxasına, Teymurun şəxsiyyətinə və hərbi yürüşlərinin

mahiyyətinə və tarixi əhəmiyyətinə daha ədalətli və obyektiv yanaşmışdır.

5

Əmir Teymur obrazı rus səhnəsində də öz təcəssümünü tapmışdır. Çar Aleksey Mixayloviçin teatrında “Tamerlan və Bayazid haqqında”, yaxud “Temir – Axsanın uşaqlığı” adı ilə tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşa Kristofer Marlonun “Böyük Tamerlan” faciəsi əsasında hazırlanmışdır.

6

1724-cü ildə alman bəstəkarı Georq Fridrix Qendel “Tamerlan” operasını yaratmışdır. Höte öz şeirində Teymur obrazına müraciət etmişdi. 1827-ci ildə Boston (ABŞ) şəhərində yazıçı Edqar Allan Po öz gənclik şeirlərini “Tamerlan” adı ilə nəşr etdirmişdir.

1928-ci ildə Amerika yazıçısı Harold Lamin “Teymurləng” əsərini yazmışdır və s.

6.3.1. Marlonun özü və əsəri haqqında bir neçə söz

1

Böyük Teymur 600 ildir ki, dünya alimlərini, tarixçilərini, filoloqlarını, şair və ədiblərini maraqlandırmaqdadır, düşündürməkdədir... Bu maraq bu gün də getdikcə artır. Ulu cahangir haqqında çoxlu elmi, bədii, publisistik əsərlər, filmlər meydana gəlir. Bu, təsadüfi deyildir. “Yer üzünün hökmdarı” və “Hökmdarların ən mərhəmətlisi və ədalətlisi” olan Teymur, İskəndər, Atilla (Atlı Xan), Çingiz Xan, Napoleon kimi dünya tarixini zینətləndirən tarixi şəxsiyyət və sərkərdələrdən biri olaraq qalır. Buna görədir ki,

ulu fatehə həm Şərqdə, həm də Qərbdə həmişə böyük diqqət və maraq göstərilmiş və göstərilməkdədir.

2

Həmin şair-dramaturqlardan biri Vilyam Şekspirin müasiri olmuş Kristofer Marlodur (1564-1593). Marlo ingilis intibah dövrünün görkəmli dramaturqlarından biri olmuşdur. Onun iki hissəli “Böyük Tamerlan” mənzum faciəsi Qərbi Avropa ədəbiyyatında məşhurdur. Dramaturq faciənin I hissəsini təqribən 1587-ci ildə, Əmir Teymurun ölümündən 182 il sonra yazmışdır. Əsər 1587/1588-ci illərdə İngiltərədə tamaşaya qoyulmuşdur. İkinci hissəsi 1588-ci ildə qələmə alınmış və həmin ildə də tamaşaya qoyulmuşdur. Faciənin hər iki hissəsi tam şəkildə 1590-ci ildə nəşr edilmişdir. Əsərin birinci hissəsində 25-dən çox surət, ikinci hissəsində 30-dan çox surət iştirak edir. Hər iki hissə ayrılıqda beş pərdədən ibarətdir.

3

XV əsrdə Asiyada olduğu kimi, Avropada da böyük Teymur haqqında həm həqiqətlər, həm də əfsanələr dolaşmağa başlayır. Rus sovet tədqiqatçısı A.T.Parfenov bu haqda yazır: “Двухчастная трагедия Марло “Тамерлан Великий” явилась значительным этапом в развитии заподноевропейской легенды о Тимуре, возникновение которое относился еще к средние XV века. Идеализация Тимура в гуманистической литературе связана, с одной стороны, с тем, что в Тимуре, каким он рисовался заподноевропейским гуманистом XV-XVI веков, как бы нашел воплощение ренессансный идеал “доблестного” человека, славу

Qeyd. Marlo sağ gözündən aldığı bıçaq yarasından 30 may 1593-cü ildə 29 yaşında ölmüşdür.

которого составляют только личные заслуги, а не происхождение или богатство. С другой стороны, победа Тимура над турецкой державой – опаснейшим врагом европейских государств – была причиной возникновения легенды о Тимуре как “божьем биге” – орудии божественной справедливости.”¹

4

Marlo əsər üzərində işlərkən daha çox XVI əsr Avropa xronikaçılarının əsərlərindən istifadə etmiş, faciənin süjetini onların əfsanələşdirdikləri Teymurun həyat və fəaliyyəti haqqında yazıları əsasında qurmuşdur. Marlo həmin xronikalara istinad edərək, Teymur obrazına avropalıların təsəvvüründə mövcud olan bir obraz kimi yanaşmış, Avropa xalqlarının şifahi ədəbiyyatında Teymurla bağlı olan fikir və rəvayətləri nəzərdən qaçırmamışdır.

5

Marlonun Tamerlanı, Cavidin Teymuru ilə müqayisədə, tarixi Teymurdan fərqlidir. Onun Tamerlanı hündürboylu və inadkar, enlikürəkdir. Elə bir şəxsdir ki, А.Парфенов demişkən, “что без труда он мог бы поднять весь мир.” “Тугие мышцы длинных, гибких рук в нем выдают избыток грозной силы. Он золотоволос, как Ахиллес, глаза его магические зрительные стекла, в которых отражается вселенная; свидетельствует мощь его и стать, что миром он рожден повелевать.”²

Mübaligə göz önündədir. Bu, əsasən, ondan irəli gəlir ki, Marlo tarixi Teymuru bir dastan qəhrəmanı kimi düşünür və qələmə alır.

¹ Парфенов А.Т. Трагедии К.Марло, автореферат, издательство Московского Университета, 1965, с. 5.

² Парфенов А.Т. Комментарии к “Тамерлану Великому”. В кн.: К.Марло. Сочинения, Москва, 1961, с. 16.

Marlonun faciəsində Avropa xalq yaradıcılığı ənənələrində riayət hiss olunur. Dramaturq Tamerlanı bir epik qəhrəman kimi təsəvvür və təsvir edir. Pyesin əvvəlində Tamerlan “naməlum skif”, “sadə çoban”*, bir “oğru” kimi təsvir edilir; o, talayır, dağdır... Asiyanı fəth etmək haqda düşünür. Sərgərdan həyat sürür, onun əsl-kökü, tayfası naməlumdur, intiqamçıdır, yer üzünün şəmşiridir** və s.

* * *

Marlonun “Böyük Tamerlan” faciəsi təəssüf ki, ana dilimizə tərcümə edilməmişdir. Buna görə də mən burada rus sovet tərcüməçilərindən Е.Ленинская və Е.Полонскаяnın tərcümələrindən istifadə edəcəyəm. Onlar müvafiq olaraq əsərin I və II hissələrini rus dilinə tərcümə etmişlər.

6

Dramaturq Tamerlanın yoldaşlarını və ardıcıllarını da, onun özü kimi, intiqamçı tək təsvir edir:

- Весь этот край кишим опасным сбродом,
Чье ремесло – разбой и грабежи:
Такие люди клад для Тамерлана.

Tamerlan onlara cavab olaraq deyir:

- Прости по виду эти пастухи,
Но день придет и поведит они***
В поход столь многочисленное войско,
Что горы задрожат под их ногами.

7

* Yıldırım Bayazid onu “çoban” hesab etmişdir.

** Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara uyğundur.

*** Товарищи, соратники, сообщники

Marlo əsərdə Teymurun əsl xarakterini yarada bilmişdimi? Bu suala rus sovet tədqiqatçısı A. Парфенов belə cavab vermişdir: “Было вы не верно искать здесь стремление поэта [К.Марло] воссоздать подлинный характер восточного деспота; английская действительность предоставляло ему достаточного психологического “материала” для наблюдений.”

Marlodan fərqli olaraq, Cavid tarixi realizmə sadıq qalaraq, Teymurun əsl xarakterini, hərbi yürüşlərini, dövlət xadimi kimi siyasətini əsərdə olduğu kimi saxlamışdır. O, sovet rejiminin yaratdığı qorxu və psixoloji maneələri dəf etmiş, ona əhəmiyyət verməmişdir. Cavid üçün tarixi həqiqət hər şeydən əziz və üstün olmuşdur.

8

Marlonun Tamerlanı ağıllı, müdrik və iradəlidir. O, minillik tarixə malik olan dünyada yeni qayda-qanun yaratmağa çalışır. Şair-dramaturq bəzən özünün şəxsi humanist görüşlərini Tamerlanın simasında verir. Marlonun qəhrəmanı deyir: “Hər bir insanda idrakin qüvvəti tükənməzdir.” O, gözəlliyin mahiyyəti barəsində düşünərkən, həmin gözəlliyi insanın mənəvi cəhətdən təmizlənməsinin mənbəyi hesab edir. Marlonun Tamerlanının fikrincə, poeziya elə bir güzgüdür ki, orada «Мы видим все выше, что совершено людьми. “Тревожный и неукротимый дух”, которой природа вложила в людей, зовет их к преобразованию земли, к овладению ее богатствами.» (А.Парфенов)

İngilis dramaturqu öz əsərində Əmir Teymurun insanın ağılı, zəkası, qüdrəti, yer kürəsində həyatı dəyişmək, mövcud olan zənginliyə sahib olmaq haqqında fəlsəfəsinin mahiyyətini açır. Marloşünas A.Парфенов bu baxımdan onun fikrini duymaqda xüsusi həssaslıq nümayiş etdirir. Onun kommentariyasına diqqət edək: “Против

христианского тезиса о том, что царство подменного счастья – лишь на небе, Тамерлан выдвигает тезис о счастье на земле, построенном человеческими руками. Умирая, он говорит о своей мечте прорывать канал, чтобы соединить Красное и Средиземное моря и тем сократить дорогу в Индию...”

- Вот полюс Южный; о него к востоку,
Лежат ещё неведомые страны...

.....

И я умру, не покрив все это!

9

İngilis şair və dramaturqu Teymurun cahangirlik ideyasını, yer üzərinə hakim olmaq haqqında düşüncələrini yaxşı duya bilmişdir. Dramaturq Tamerlan obrazının simasında öz dövrünün sosial-psixoloji problemlərinə toxunmuş, özünün humanist konsepsiyasını ifadə etmişdir. O, Tamerlanın xarakterini dramatik hadisələr fonunda açmış, onun xarakterinə xas olan ziddiyyətli göstərmişdir. Müəllif bəzən Tamerlanın humanist ideallarını öz ideyalarının rüporuna çevirmiş, cahangirin hakimiyyət və hökmdarlıq ehtiraslarının fəlsəfi mahiyyətini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. “Tamerlanın ziddiyyətləri nədən ibarətdir?” sualına A.Парфенов bu cür cavab vermişdir: «Они заложены уже в него в первом “гуманистическом” монологе. В самом деле, если природа наделила всех людей стремлением к лучшей участи и желанием достигнут “тайной цели – единственного полного блаженства: земной корни на своем челе”, то практически это должно привести к борьбе за первинство всех против

всех, к подавлению одних людей за счет власти других.»¹

10

Marlo dünyaya hakim olmaq ideyası və arzusu ilə yaşayan bir şəxsin daxili aləminə durbinlə baxır. Onun daxili aləmində cərəyan edən və bir-birilə toqquşan ideyaları və bunun nəticəsində Tamerlanın mənəvi dünyasında baş verən təbəddülatları və ziddiyyətləri oxucu və tamaşaçıların... diqqətinə çatdırır. Bu da dramaturqun bədii sənətkarlığına dəlalət edən cəhətlərdən biridir. Görünür, məhz bu kimi bədii keyfiyyətlərə və ustalığa görə idi ki, şairin yazdığı əsər nəşr edildikdən və tamaşaya qoyulduqdan sonra İngiltərədə xüsusi rezonans doğurmuş, müəllifə uğurlar qazandırmışdır.

Yeri gəlmişkən deyim ki, müasir dünyada massonçuluğun (massonizm) köklərini yəhudilərdə, başqa millətlərdə axtarırlar. Əslində massonçuluğun mənşəyi və kökü türklərin adı ilə bağlıdır. Bu ideoloji və siyasi təlimin və nəzəriyyənin əsasını türk-moğol xaqanları və hökmdarları qoymuşlar. Təlimin mahiyyətində dünyaya sahib olmaq, dünyanı idarə etmək və s. problemlər dayanır. Bu ideyanın əsasını Atilla qoymuş, sonra gələn türk və monqol hökmdarı və sultanları Çingiz Xan, Səlcuqlar, Əmir Teymur və Osmanlılar davam etdirmişlər. Marlo öz əsərində bu haqda heç bir söz deməsə də, Парфеновun yuxarıda gətirdiyim şərhində məhz həmin massonçuluğun işarələri açıq-aydın nəzərə çarpır.

11

İngilis dramaturqunun mənzum faciəsində Tamerlanın özünün ideal şəkildə təsdiqi ayrıca yer tutur.

¹ Парфенов А.Т. Комментарии к “Тамерлану Великому”. В кн.: К.Марло. Сочинения, Москва, 1961, с.20.

Cahangir özünü bir hökmdar kimi təsdiq etmək üçün hər şeyə əl atır. Buna görə də müəllif əsərdə onun qəddarlığı və zülmkarlığının təsvirinə geniş yer vermişdir. Faciənin II hissəsi buna həsr edilmişdir. Bu mənada Parfenovun müşahidələri maraqlıdır: «Если раньше он [Тамерлан] считал себя “бичом земных царей”, то теперь его ярость обрушивается на все человечество, начиная с собственного сына. Он именует себя уже “бичим и ужасом Земли”. Все больше он утверждает в мысли о своем избранничестве, о том, что он – неуязвимое оружие мистического бога, посланное покарать людей сопротивляющихся его воле.»*

12

Marlo faciədə Misir Sultanının qızı Zenokratı Tamerlana qarşı qoymuşdur. Bu qız, Tamerlandan fərqli olaraq, zülmün, qəddarlığın düşmənidir. Həddindən ziyadə məğrur olan qadına müqəddəs olan şeylər Tamerlana yabançıdır. Onun dilindən bu sözləri tez-tez eşitmək olar: “Dünyada nə varsa, heç biri əbədi deyil. Teymurun zəfərləri də eləcə!”

Zenokratanın məhəbbəti bəzən Tamerlanda onun sözlərinə qarşı şübhə yaradır. Cahangir ona «Əgər mən sənə “əsl şan-şöhrət ancaq xeyirxahlıqda və ancaq onun bizə bəxş etdiyi xoşbəxtlikdədir” sözlərinə inanmış olsam, onda mən bütün dünyanı buna qurban verərdim» deyir. Zenokrat öldükdən sonra Tamerlan daha da azğınlaşır və qəddarlaşır. Fatehin zəfər yürüşləri onun məğlubiyyəti ilə nəticələnir. A.Парфенов bu haqda belə yazır: “Смерть Тамерлана происходит из-за того, что неутомимая ярость исчерпала его жизненные силы.”

* Müsəlman tarixi mənbələrində Teymura bu cür adlar verilmişdir: “Yer üzünün hökmdarı”, “Yer üzünün səxavətli qalxanı”, “Xudanın qəzəb oxu” və s.

13

Kristofer Marlonun “Böyük Tamerlan” faciəsi romantik pafos və çalarlardan məhrum deyildir. Dramaturq əsərdəki bütün hadisələri Tamerlanın ətrafında cəmləşdirmişdir. Əsərdə qəhrəmanın özünü təsdiqi bir yaşıl xətt kimi keçir. O, böyük əzmi, iradəsi, ağılı və zəkası sayəsində ucsuz-bucaqsız torpaqları öz səltənəti altında birləşdirir, dramatik hadisələrin hərəkətverici qüvvəsi kimi təsvir edilir. А.Парфенов söylədiyi kimi, “Азия приходит в движение из-за его [Тамерлана] чистолюбивых замыслов.”

14

Marlo “Böyük Tamerlan” və “Doktor Faustun tragik tarixi” əsərləri ilə ingilis humanist ədəbiyyatına bir islahatçı və inqilabçı kimi daxil olmuşdur. Onun “Böyük Tamerlan” faciəsi Robert Qrinin “Аlfонс Арқонун kralıdır”, Corc Pilinin “Айкар yaxınlığında döyüş”, Tomas Lodjin “Vətəndaş müharibəsinin yaraları” pyeslərinin meydana gəlməsinə təsir göstərmişdir. Faust və Tamerlan obrazlarını müqayisə edən А.Парфенов yazmışdır: “...Тамерлан и Фауст – не только открытия колоссально положительных потенциалов личности; в этих образах открывались огромные разрушительные силы, заключенные в человеке; перспектив ожесточения, одичания сильной личности, подавления ею воли и свободы других людей; открылась перспектива губительного конфликта человека с самым собой под переодолимой тяжестью враждебных ему сил...”

Bu, tədqiqatçının çox maraqlı və diqqətəlayiq müşahidələridir. Парфенов Hötenin Faust obrazı ilə Marlonun Tamerlan obrazını müqayisə edərək, maraqlı mülahizələr söyləmişdir: “Поэтому Тамерлан и Гёте несет в себе

прежде всего идею исторического прогресса, которым оправданы бесчисленные пеефтивы.”

- Но не плачь, из их печали

Мы веселье извлечем.

Разве тысячи не пали

Под Тимуровым мечом?

15

Cavidin Teymuru ilə Marlonun Tamerlanını müqayisə etmək olar, ancaq onları fərqləndirməmək olmaz. Əgər Marlonun əsəri xristian ingilis təfəkkünün məhsuludursa, Cavidin Teymuru müsəlman türk təfəkkürünün məhsuludur. Marlonun Tamerlanı özündə tükənməz güc və qüdrət sahibidir, epik bir qəhrəmandır, o, özündə müsbət potensiala daşıyan bir şəxsiyyətdir. Cavidin Teymuru tarixi realizmə sadıq olan bir sənətkarın qələmindən çıxmış tarixi bir obraz və tipdir. Marlo da, Cavid də Teymurun daxili dünyasını, hərbi və hökmdarlıq fəlsəfəsini sənətin şüaları ilə işıqlandırır. Onlar cəhangirin fəvqəladə və ilahi bir qüdrətə malik olan birməz-tükənməz gücünü insanları məhv etmək bacarığından kənarda təsəvvür etmirlər. Güclü tarixi şəxsiyyət problemini, şəxsiyyətin daxilində kök salmış fiziki və mənəvi qüvvəti və qüdrəti önə çəkirlər. Şəxsiyyətin nə dərəcədə ilahi bir iradəyə malik olması barəsində oxucu və tamaşaçıda dolğun təsəvvür yaradırlar. Teymurun simasında insanın, Allahdan sonra, yer üzərində gerçəkdən qüdrətli bir şəxsiyyət olduğunu təsdiq edirlər. İnsanın daxilində mövcud olan konflikt, onun özünün-özünə düşmən və qənim kəsilməsi faktını üzə çıxarırlar. Bu cəhətdən müxtəlif bədii üsul və vasitələrdən istifadə edirlər. Ancaq tarixi həqiqətə və Teymurun xarakterinə münasibətdə onları yolları ayrılır...

16

Kristofer Marlo “Böyük Tamerlan” mənzum faciəsini yazarkən daha çox latın traktatlarından, o cümlədən florensiyalı Pyero Perondinin 1553-cü ildə qələmə aldığı “Skiflərin imperatoru Böyük Tamerlanın həyatı”, gənuyalı bəbtist Freqozonun 1518-ci ildə yazdığı “О достопамятных изречениях и деяниях” və ispaniyalı Pedro Mexianın 1544-cü ildə qələmə aldığı “Сборник различных наставлений”, Filip Lonitserin “Турецкие хроники” və s. tarixi və psevdotarixi əsərlərindən istifadə etmişdir.

Marlo nəinki türk, ərəb və fars mənbələrindən, heç İspaniya kralının Əmir Teymur sarayında səfiri olmuş Klavixonun əsərindən də istifadə etməmişdir. Marlonun əsəri həm həmin tarixi mənbələrə istinad ilə, həm də uydurmaları ilə diqqəti çəkir. Birinci hissənin süjetini daha çox həmin qaynaqlar, ikinci hissənin isə dramaturqun uydurmaları təşkil edir. Faciənin İldırım Bayazidin oğlunun taleyi ilə bağlı bir çox epizodlar, tamamilə uydurmadır və s.

6.3.2. “Böyük Tamerlan” faciəsinə bir nəzər

1

Kristofer Marlonun mənzum faciəsindən bəzi pərdələrə nəzər salaq.

Əsər proloqla başlayır. Proloqda Tamerlan bir qəhrəman kimi təqdim edilir. O, şahlar şahıdır! Şair qəhrəmanın böyüklüyü və qəddarlığının oxucuların qəlbini, öz qəlbini kimi həyəcanlandıracağını vurğulayır.

Пролог

От несен плясовых и острословья,
От выходов фигляров балаганных
Мы уведем вас в скифские шатры;
Там перед вами Тамерлан предстанет,
Чьи речи шлют надменный вызов миру.

Чей мер ладает царства и царей.
В трагическом зеркале отраженный,
Он, может быть, взволнует вам сердца.

2

Tamerlan Misiri zəbt etmiş, Misir Sultanının qızı
Zenokrata “Çoban Tamerlana” aşiq olmuşdur. Teymur
ona özünü belə nişan edir:

Я государь деяньями своими,
Хотя и был отец мой пастухом.*
Должна ты ложе украшать того,
Кто завоюет Азию сегодня,
А завтра в тренет приведет весь мир...

3

Tamerlanın İran şahı Xosrova qarşı münasibətləri və
dialogları maraqlıdır. Teymur öncə fars torpağını Xosrova
peşkəş edir. Sonra fikrini dəyişir. Hərbi hiyləyə əl atır.
Silahdaşları Teridam, Texell və Uzumxazana (Uzun
Həsənə) deyir: “Mən İrana sahib olmaq istəyirəm. Sizə
isə Parfiyanı, Skifstanı və Midiyanı verəcəm.”

Т а м е р л а н

Техелл, немедля догони Хосрова,
Скажи: я на него иду войной.
И от меня бежать – излишний труд.

Xəbər Xosrova çatdırılır. O, bundan qəzəblənir və
Tamerlandan qorxmadığını bildirir. Bir-birinə verdiyi sözü
Texellin nəzərinə çatdırır:

- То, думаю, похожи мы и тем,

* Əslində Teymurun atası çoban deyil, qəbilə başçısı olmuşdur.

Что каждый дал в душе святую клятву –
Иль победить, иль умереть в бою.
Так бейте в барабаны! Пусть созвездья,
Мой меч направлят прямо в сердце скифа.

Döyüş başlanır, Tamerlan İran padşahına qalib gəlir.
Tası onun başından alıb öz başına qoyur və lovğalanır:
“Кто ныне на персидской трон взошел?” sualına
silahdaşları belə cavab verirlər:

- Ты, Тамерлан! Ты, Тамерлан!

Тамерлан

Пусть Марс, неукротимый бог войны,
Пусть все владыки мира замышляют
Отнять корону эту у меня –
Я всех скажу и ею увенчаюсь,
Коль вы сейчас мне скажите, что должен
Повелевать Востоком Тамерлан.

Türkiyə sultanı İldırım Bayazid narahatdır, çünki o,
Teymurun İranı zəbt etməsini eşitmiş və bundan pərişan
olmuşdu. Yəqin etmişdir ki, “yırtıcı tatar” farslarla birləşib
Kostantinopolu alacaq. Bayazid Paşanı yanına çağırıb bir
elçi sifətilə Tamerlanın yanına göndərir.

- Паша, тебя послом мы избираем.
Ты Тамерлану передат, что мы,
Султан турецкий, грозный повелитель
Всея Африки и Азии с Европой,
...В границах Греции не появляться
И не мечтать об африканских землях.

Paşa, bir elçi kimi, Tamerlanın yanına gəlir və onu
qorxutmaq məqsədilə deyir: “Bizim 15 min atlı dəstəmiz,

200 min süvarimiz var.” Tamerlan onun sözlərini sakit qarşılayır... Nəhayət, Bayazidin özü gəlir. Onlar arasındakı dialoqa nəzər salaq.

Тамерлан

Техелл! Друзья! Скорей мечи острите:
Нам предстоит сраженье Баязидом.

Баязид

Вы слышите, о данники мои,
Что этот скиф безродный, этот червь.
Клянусь пророка Магомета,
Клянусь святым Кораном, что тебя
Я осконлю и евнухом приставлю.

Тамерлан

Клянусь мечом, добывшим мне корону,
Тебя унизив, я себя поставлю.
Я не скажу, что сделаю с тобой.
Но каждый воин в лагере моем,
Увидев Баязида, рассмеется.¹

5

İki böyük hökmdar və sərkərdənin dialoqları öz məzmununa görə maraqlıdır. Onların, tarixdə olduğu kimi, heç biri digərinə güzəştə getmir. Osmanlı Sultanı Teymuru təhqir etməkdən belə çəkinmir, onu “qurd” adlandırır. Bu, təbii ki, Tamerlanın qəzəbinə səbəb olur. O, alçaldılmasına qarşı dözməyəcəyini bildirir və söyləyir: “Ey Sultan, mən səni elə bir hala salacağam ki, səni görən hər kəs sənə gülsün.”

¹ Кристофер Марло. Сочинение, “Тамерлан Великий”, Москва, 1961, с. 87.

Cavidin "Topal Teymur"unda olduğu kimi, Marlonun faciəsində də Teymurun Yıldırım tərəfindən təhqir edilməsi və lağa qoyulması, tarixi baxımdan demək olar ki, eynilə saxlanılmışdır. Ancaq Cavid öz ədəbi-estetik konsepsiyasına uyğun olaraq, həmin məsələyə daha çox diqqət yetirmişdir. Bununla da əsərdə konflikt situasiyasını daha da gücləndirmişdir.

6

Tamerlanın ordusu ilə Bayazidin ordusu döyüşür, Teymur qalib gəlir. Düşməni qəfəsə salır. Teymur Bayazidin başından tacı götürüb, sevgilisi Zenokratanın başına qoyur və deyir: "İndi Sultan sənsən!" O, Bayazidin əlindən qılıncını alır, onu əsir edir. Bayazid deyir:

- Злодей! Отобрати мой меч священный!

О Магомет! Очнись, о Магомет!

Тамерлан

Пусть пройдет ко мне мое подножье.

(Баязида выпускают из клетки)

7

Faciənin I hissəsinin IV pərdəsinin II səhnəsində dialoq daha çox Tamerlanla Bayazid arasında gedir. Qəfəsə salınmış Sultan Teymurun hüzuruna gətirilir. Bayazid qəfəsdən çıxar-çıxmaz Teymur əmr edir ki, üzü üstə ayaqlarına düşsün. Bayazid onun qarşısında alçalmaq istəmədikdə, Teymur "soxulcan" (червяк) deyərək onu təhqir edir, hər biri ayrılıqda 27 və 28 misralıq bir monoloq söyləyir. Sonra Bayazid yenidən qəfəsə salınır. Teymur buyurur: "Ona yemək mənim razılığım ilə verilsin!"

Bayazid Teymuru təhqir etməkdə davam edir. Onu "низкородженный вор", "гнусный пес", "скиф безродный" adlandırır... Teymur onun ac-yalavac olduğunu diq-

qətinə çatdırdıqda, Sultan açılır, nə açılır: “Bəli, mən acam, aclığımı sənin qanlı ürəyini yeməklə kəsə bilərəm.” Dərhal da cavab alır: “Sənə öz ürəyini yemək daha asandır...”

O, qəfəsdəki Sultana qılincinin ucunda ət verir. Sultan əti alıb, hirslə yerə çırpır və ayaqları altında tapdala-yır. Tamerlan onun hərəkətlərinə baxaraq deyir: “Подними его, червь, и съешь, или я заставляю тебя срезать мясо с твоих собственных рук, изжачить и сожрать.”

8

Əsərin I hissəsinin sonluğu Misir Sultanının Tamerlanı mədh etməsilə, onu “yer üzünün hökmdarı” adlandırması ilə bitir. Teymur Sultana və öz silahdaşlarına üzünü tutaraq deyir: “Mən bütün vuruşmalarda kişi kimi qalib gəlmişəm. Buna görə də indi məni Zenokrata ilə nişanlayın.” Hamı həmin nikaha razı olur. Teymur Zenokratanı “Farsın şahzadəsi” elan edir. Ərəbistanın hökmdarı ilə Osmanlı Sultanı Bayazid və onun arvadı ölür. Onlar bir qəbirdə dəfn edilirlər.

9

“Böyük Tamerlan” mənzum faciəsinin ikinci hissəsi də proloqla başlayır.

Пролог

*Успех, каким был встречам “Тамерлан”,
Когда на сцене появился он,
Поэту подсказал вторую часть
Где смерть делал царя предел положит
И грозный рок его повергнет в прах.
А о судьбе прекрасной Зенократы,
О том как Тамерлан жег города,*

*Чтобы почтить своей царицы память,
Подробно вам расскажет автор здесь.*

10

Həmin hissənin I pərdəsinin ilk səhnəsində dialoq, əsasən, Bayazidin oğlu Orxan, Qazali və Siqizmund arasında gedir. Onlar Teymura qarşı plan hazırlayırlar. Orxan Siqizmundla ittifaqa girir və s. Bu pərdənin bəzi səhnələri bədii cəhətdən o qədər də cəlbedici və maraqlı deyildir. Müəllif, yeri gəldikcə, yunan əsəirlərindən istifadə edir. Tamerlanla Zenokrata arasında sevgiyə ayrıca diqqət yetirir. Ümumiyyətlə, həmin pərdənin bir hissəsini “Teymurun ailə səhnəsi” kimi səciyyələndirmək olar.

11

Tamerlan öz silahdaşları ilə Anadoluya hücumla hazırlaşır. Silahdaşları cahangirə raport verirlər. **Teridam**: “Mən 100 min yunan və Afrikadan 40 min döyüşçü toplamışam.” **Uzumxazan**: “Mən də 100 min qoşun hazırlamışam.” Raportdan sonra Teymurun şənini təriflər söylənilir. Kimi onu “Qüdrətli Tamerlan, dünyanın tacı”, kimi “Yer üzünün Allahı” adlandırır! Teymur Anadoluya hərbi yürüşə çıxır...

12

İkinci pərdənin dördüncü səhnəsi Teymurun monoloqu ilə açılır. Arvadı – Farsın şahzadəsi Zenokrata xəstədir. Həmişə məğrur və nikbin olan Teymur, indi pessimist və pərişandır. Arvadının xəstəliyi onu kədərləndirmişdir. Teymur arvadını çox sevir və bir ər kimi, ona qarşı əsl məhəbbət nümayiş etdirir. Bu mənada onun arvadına dediyi sözlər səciyyəvidir:

- Живи, моя любовь, храня мне жизни,
Иль, умирая, принеси мне смерть!

Dramaturq pyesdə buna bənzər səhnələri çox təsirli vermişdir. Həssas oxucu və tamaşaçı nə Tamerlanın, nə də Zenokratanın dialoqlarını həyəcənsiz oxuya və dinləyə bilmir. Zenokrata ölüm ayağında həmişə ərinə sadıq olduğunu, onu sevdiyini bildirir. Özünün rahat və sakit ölmesini istəyir, ərinin ölümünü isə arzulamır.

- Любовь моя, позволь мне умереть!
Будь терплив и дай мне умереть!
Ты будишую жизнь мою смущаешь:
Позвол, мой друг, тебе поцлавать,
И с этим поцелуем я умру...¹

Sazandalar gəlir, musiqi çalınır. Zenokrata musiqinin sədaları altında can verir. Teymur sevimli arvadının ölümündən çox mütəəssir olur. Onun qəzəbli ah-naləsi sanki göyləri titredir:

- Взгляни, божественная Зенократа,
Взгляни, как я безумствую, тоскую,
Как в храме Януса* стальным клинком
Заржавленную дверь я разбиваю.
И выпускаю Смерть, Войну, Резню,
Чтобы шли со мною под кровавым стягом.

13

Marlo faciənin ikinci hissəsində Tamerlanı daha qəddar və amansız göstərmişdir. O, Zenokratanın ölümündən sonra sarsılmışdır. Fars vilayətini odlara qalmış-

¹ Кристофер Марло. Сочинения. – “Тамерлан Великий”, Москва, 1961, с. 153.

* Rum mifi – işıq Allahı, Rumun müdafiəçisi. Rəvayətə görə, Yanus əmin-amanlıq zamanı Rum qalasına salınır və qapıları bağlanır. Müharibə elan edilərkən isə qalanın qapıları taybatay açılır.

dır. O, “Bütün canlılara və mövcudluğa ölüm!” elan etmişdir.

Zenokratanın övladları göz yaşı tökürlər. Teymur onları sakitləşdirir. Hərb sənətinə yiyələnməyi, atasına layiq övladlar olmağı tövsiyə edir. Bir qorxaq oğluna isə qəzəblənir. Onu qorxmaz və döyüşkən olmağa çağırır.

14

İkinci hissənin əsas pərdə və səhnələrində Tamerlanın müxtəlif ölkələrə yürüşləri təsvir edilir. O, bəzi səhnələrdə özünü “İliada” əsərindəki Hektor və Axilles ilə müqayisə edir... Marlo bu kimi səhnələrdə tarixi gerçəkliklərdən uzaqlaşır, bədii təxəyyülünə güc verir. Fəciədə daha çox Anadolu Sultanı Orkan (Orxan) ilə Teymurun konfliktinə yer ayırır. Onlar bir-birlərini təhqir edirlər. Təhqiretmədə Orkan daha sərt görünür. “Сын пастуха! Ничтожный Тамерлан! Подлый Тамерлан!” sözləri ilə onu “gülləbozan” edir.

15

Tamerlanın son yürüşlərindən biri qədim Babilistana olur. O, bu topraqdan vaxtilə Belin*, Ninin** və Aleksandrın*** keçib getdiyini, indi isə həmin torpağın Teymurun ayaqları altında olduğunu xatırladır. Teymur onu, o, Teymuru hədələyir, sözlə bir-birinə hərbbə-zorla gəlirlər. Teymurla Babilistan hökmdarı arasında olan dialoqlardan bir parçaya nəzər salaq:

Т а м е р л а н

Ты дрогнешь у меня. Схватить его,

* Poseydonun oğlu, Babilistanın əsasını qoyan mifik obraz.

** Əfsanəvi Babilistan çarı.

*** Aleksandr Makedonski (Makedoniyalı İskəndər). O, bu imperiyanı e.ə. 331-ci ildə zəbt etmiş, sonra dağıtmışdı.

В ценах над городом его повесить,
И пусть по нем палят, пока не сдохнет.

П р а в и т е л ь

Твори бесчинства, но мой дух не сломят
Ни пытки, ни страдания, ни смерть!

Т а м е р л а н

Эй, вздернуть пса. Труп разрубить на части.

П р а в и т е л ь

Но, Тамерлан, на дне Лимнасфальтиды
Сокровища лежать – им нет цены...

Остав мне жизнь, - тебя я их отдам.

Şair-dramaturq Marlo Babilistan Hökmdarı ilə Tamerlanın dialoqlarını çox canlı və inandırıcı vermişdir. Öncə kəllə-kələyə gələn iki hökmdardan biri daha məğrur və qalib, ikincisi isə aciz və məzlum görünür. Axırda Hökmdar canını xilas etmək üçün Tamerlana xəzinəsinin yerini nişan verir.

16

Pyenin sonunda Tamerlan öz müzəffər zəfərlərindən söz açır. Zəbt etdiyi ölkələrin adını çəkir. Öncə Hindistana, sonra bütün Qərbə yiyələnmək haqqında düşünür. Ancaq həmin ərazilərə yiyələnmə bilməyəcəyini dərin kədər və izzirab hissiylə bildirir. Oğlanlarına vəsiyyəət edir: “Mənim görmədiyim işləri görün, zəbt etmədiyim torpaqları zəbt edin”. Xəstə və ölüm ayağında olan Teymur yenə də öz cahangirliyindən dönmür, qətiyyət nümayiş etdirir. Onun bir silahdaşı üzünü göyə tutaraq deyir: “Ey səma, sən də ağla! Ey ulduz, sən qara geyin! Bizim Tamerlanımız əlimizdən gedir.”

17

Böyük Tamerlan arabada gətirilir. O, artıq ölüm ayağındadır. Ancaq fəth etmək istəmir. Ölümün pəncəsindən qurtarmaq üçün bütün kainatın məhv olmasını istəyir. Teymur “Mənim xəstəliyim haqqında nə düşünürsən?” deyər həkimə sual edir. Həkim ona həqiqəti deyir: “Sizi ölüm gözləyir.” Tamerlan hiddətlənir və belə söyləyir:

- Коль я погибну, пуст погибнет мир!
О Теридам! К Юпитеру спеши,
Вели, чтобы он послал мне Аполлона –
Целителя, иль я его убью!

Tamerlan ölümqabağı nəinki yerlə, göylə qavğaya, savaşa qalxır. Sanki yer-göy qara geyinir. O, özünün son monoloqunu deyir və ölür.

А м и р

Склонитесь, небо и земля! Конец!
Земля утратила все, чем гордилась,
А небо дух своей избранный сожгло!
Земле и небесам над ним рыдать,
Но лучшего вовек им не союдать.

18

“Böyük Tamerlan” mənzum faciəsi bu cür tamamlanır. Faciənin birinci hissəsi nə qədər realist yazılmışdırsa, ikinci hissəsi bir o qədər uydurmadır. Ancaq Marlonun əsərinin qiyməti (yaxud nöqsanı) bunda deyildir. Uydurmalar dramaturqun tarixi pyesinə xələl gətirsə də, o, Qərbi Avropanın ilk şair-dramaturqudur ki, Teymur epoxasına, Əmir Teymur obrazına müraciət etmiş, onun surətini ingilis ədəbiyyatına gətirmişdir. Bununla da Şərq tarixinə, Türküstanın böyük oğlu

Tamerlana qarşı nəinki ingilis ədəbiyyatında və ictimaiyyətində, həmçinin Qərbi Avropa ədəbiyyatında və ədəbi ictimaiyyətində maraq oyatmışdır. Marlodan sonra Əmir Teymurun şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə Qərbi Avropada maraq daha da artmışdır və s. Görünür, buna görə ki, bəzi özbək ədəbiyyatşünasları onun faciəsini yüksək qiymətləndirmişlər.

19

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında **Əli Sultanlı, Məmməd Cəfər, Davud Hacıyev** və b. Marlonun “Böyük Tamerlan” faciəsinə münasibət bildirmişlər. D. Hacıyev bu haqda demişdir: “...Marlo dövründə Teymurləngin həyatı və fəaliyyəti haqqında tarixi material çox az idi. Dramaturq Şərq hökmdarına Qərb hökmdarının sifətlərini şamil etmiş, qəhrəmanını zahirən də gözəl təsvir etmişdir. Tarix kitablarında arıq və axsaq kimi təsvir olunan Teymurləngi dramaturq ucaboy, enlikürək, Axilles kimi qızılı saçlı, uzun və quvvətli qolları olan bir qəhrəman kimi təqdim edir. Teymurləng ilahi qüvvəyə malik bir cəngavər kimi kiçik dəstəsi ilə orduları dağdır, İran şahını taxtdan salır, Türkiyə sultanı Bayazidi məğlub edir, Misir padşahına qalib gələrək onun gözəl qızı Zenokrata ilə evlənir, onu ülvə bir məhəbbətlə sevir. Teymurləng bəzən amansızdır, Türkiyə sultanı Bayazidi qəfəsə saldırıb dalınca gəzdirir, tutduğu ölkələrin padşahlarına öz cəng arabasını sürdürür və s. Dramda göstərilir ki, Teymurləng mövcud Şərq monarxiyasının hökm sürdüyü İrani, Türkiyəni, Misiri, Ərəbistanı, Suriyanı, Əlcəzairi və başqa yerləri özünə tabe edir.

Pyesin başlanğıcında “adi bir skif”, “çoban”, “qanunsuz işlər görəni”, “oğru” kimi təqdim olunan Teymurləng pərdədən pərdəyə şöhrətlənir, “yer üzünə hakim olmaq” arzusu ilə yanır, tacları bir-bir yerə salır,

“günəşsiz ölkələrə günəş olur”. Marlo öz qəhrəmanını yeni ağıl, yeni iradə sahibi kimi, min illərin əsarətindən azad olmuş bir insan kimi təsvir edir. Teymurləngin simasında Marlo xristian dininin təbliğ etdiyi bir tezisə qarşı da çıxır. O da budur ki, guya insan əsl səadətə o biri dünyada – “göylərdə” nail ola bilər. Marlo Teymurləngin arzu və istəkləri fonunda göstərir ki, insan üçün əsl cənnət bu dünyadır, insanın səadətə, xoşbəxtliyə nail olması da ancaq bu dünyadadır. Teymurda demokratik meyllər də vardır. O, Əlcəzairdə əsirləri xilas edir, onlara rəhm göstərir; dostlarına, yaxın adamlarına, sadıq köməkçilərinə, kimsəsizlərə mərhəmətlidir. O, öz silah dostları Teridamı, Texelli, Uzumxazanı Şərq ölkələrində padşah qoyur. Beləliklə, Marlo Şərq hakimi Teymurləngin simasında özünün arzu etdiyi hökmdarı qələmə almışdır.”¹

20

Son olaraq demək istəyirəm ki, Marlo da, Cavid də hökmdar Teymurun timsalında insanın daxilində mövcud olan ilahi qüdrət və istedadı açıb göstərirlər. Həmin qüdrət və istedadın ona ulu Tanrı tərəfindən verilməsinə mənə çalarları verirlər. Marlo Teymurun zəbt etdiyi ölkələrin hökmdarlarının, demək olar ki, hamısını onu hədələyən, ona meydan oxuyan padşahlar kimi təsvir edir. Onun faciəsində bir sxematiklik nəzərə çarpır. H.Caviddə isə belə deyildir. Cavid daha çox tarixiliyə və bədiiyyətə fikir verdiyi halda, Marlo çılpaq tarixi hadisələri təsvir etməyi xoşlayır. Əsərində uydurmalara geniş yer verir. Azərbaycan dramaturqu isə tarixi hadisələri bədiləşdirməkdə və tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarını doğru-düzgün yaratmaqda müstəsna sənətkarlıq nümunəsi göstərir.

¹ Davud Hacıyev. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dram, Bakı, 1983, s. 43.

6.4. Əmir Teymur surəti özbək ədəbiyyatında

Əmir Teymur və teymurilər XX əsr özbək ədəbiyyatının əsas mövzularından biri olmuşdur. Özbək teymurşünası Bəxtiyar Nazarovun yazdığına görə, sovet hakimiyyətinin ilk illərində özbək ədəbiyyatında Teymur obrazı azadlıq və müstəqilliyin milli qəhrəmanı kimi başa düşülür və simvollaşdırılmışdır.* Bu mənada Abdurrauf Timratın 1918-ci ildə qələmə aldığı “Темир сағанаи” əsəri səciyyəvidir. Bu əsər “sovet imperiyasının ideologiyası tərəfindən ciddi və qəddar hücumu” (Cavidin “Topal Teymur”u kimi) məruz qalmışdır.

Sovet dönəmində yazılmış əsərlərdə, Cavidin “Topal Teymur” pyesi istisna olmaqla, Teymur surəti oxuculara təhrif edilmiş şəkildə təqdim edilmişdir. Bəxtiyar Nazarov bu cəhətdən Əmir Teymurun anadan olmasının 600 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq elmi konfransda bir neçə əsəri, o cümlədən Sergey Borodin “Səmərqəndin ulduzları” trilogiyasında, sovet antropoloqu M.Gerasimovun məlum heykəltəraşlıq əsərində, qazax yazıçısı Abiş Kekilbayevin “Конец легенды” (1974) əsərində və Azərbaycan yazıçısı İsa Hüseynovun (Muğanna) “Məhşər” romanında Teymur obrazının birtərəfli təsvirini və təhrif edilməsini qeyd etmişdir. Tədqiqatçının bu haqda mülahizələrinə diqqət yetirək:

- Образ Темура изображался в целом искаженно, не соответствуя исторической действительности, но вполне отвечая советской политике, с точки зрения имперских интересов. Даже в произведении искусного писателя С.Бородина “Звезды над Самаркандом”, в котором немало интересных страниц, образ Темура

* H.Cavidin “Topal Teymur” pyesi haqqında M.Ə.Rəsulzadənin həmin fikrə uyğun mülahizələri var.

был сильно искажен. Концепция С.Бородина в изображении Темура близка взглядам антрополога М.Герасимова. Они оба изображали Амира Темура чуть ли не диким, с ужасным характером, страшным и по внешнему виду.

В произведениях казахского писателя Абиша Кекилбаева “Конец легенды” (1974), азербайджанского писателя Исо Гусейнова “Апокалипсис” (1978) также наблюдается односторонний взгляд в подходе к изображению образа Темура.¹

Çox təəssüflər olsun, həmin mötəbər Beynəlxalq elmi konfransda Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” tarixi draması xatırlanmamışdır. Bunun günahı isə özbək teymurşünaslarında yox, konfransda iştirak və məruzə ilə çıxış etmiş Azərbaycan nümayəndələrində (Vaqif Piriyevdə və Ş.Fərzəliyevdə) olmuşdur. Gərək onlar özbək tədqiqatçılarını bu haqda məlumatlandıraydılar. Mən bu barədə etirazımı mərhum Vaqif Piriye və bildirdim. O dedi: “Mənim bu haqda məlumatım yox idi”.

6.5. Sergey Borodinin “Səmərqəndin ulduzları” və “İldırım Bayazid” romanlarından seçmələr

❖ *Teymur ona lazım olan adamı gözləməyi sevmirdi.*

❖ *Adamları sorğu-suala tutmağı sevməzdi. Bunu öz ləyaqəti üçün alçaqlıq sayardı.*

¹ Тезисы Международной научной коференции “Амир Темур и его место в мировой истории”, Ташкент, 1996, с. 59.

Qeyd. Müəllifin S.Borodin və M.Gerasimov haqqında mülahizələri mübahisəlidir.

❖ Əskərlərini yaxşı silahlandırır və geyindirərdi. Əskərə iki cüt çəkmə verərdi. Bir cütü onun ayağında, bir cütü torbasında olardı.

❖ Teymur oğlu Miranşahın hərəkətlərinə dözə bilməyib ağladı və dedi: "Miranşah özünü yaxşı aparmır. Öz cinayətləri, ədalətsiz işləri ilə, müqəddəs yerləri dağıtmaqla ciyərimizi parça-parça edir..."

❖ Böyük oğlu Cahangiri çox sevirdi. O, oğulları içərisində böyüyü və əzizi idi. Cahangiri 17 yaşında itirmişdi. Məhəbbətini nəvəsi Pirməhəmməd Sultana salmışdı. Çünki o xasiyyətə babasına oxşayırdı.

❖ Teymur Göy Sarayda gecədən səhərə qədər müşavirə apardı.

❖ Səmərqənddə kağız istehsalına nail oldu.

❖ Yürüşə çıxacağı günü, qoşunların hara getdiyini yalnız özü bilirdi.

❖ Əskərlərin qayğısına qalırdı.

❖ Teymurun başına "Nəqşi-cahan" deyirdilər.

❖ Onun gözəl hafizəsi var idi. Kimi görürdüsə, ömrü boyu yadında saxlardı.

❖ 1399-cu ildə sentyabrın 10-da Səmərqəndən yürüşə çıxdı.

❖ Əskərlərdən vergi almazdı. Əskəri hərtərəfli yoxlamadan edam etməzdi.

❖ Qaynı Əmir Hüseynin başını kəsir.

❖ Bütün Sultaniyyənin gözü qarşısında namaz qalır, Allaha dua oxuyardı. Məhəmməd peyğəmbəri Allahın elçisi sayardı.

❖ Teymur dərvişləri vasitəsilə Sultaniyyədə baş verən əhvalatları, sirri, Miranşahın siyasətini öyrənir, Uluq bəy isə bunları qeyd edirdi.

❖ Çox siyasətçil adam idi. Bəzən dərviş və tacirlər vasitəsilə ölkələrdə öz şöhrətini yaymağa çalışır, buna nail olurdu.

❖ Ordusuna avamları, dələduzları, faydasız insanları cəlb etməzdi. Seçdiyi əskərləri doyuncə yedizdirər, ürəyincə geyindirər. Ağır günlərdə həmişə yeməyə bir şey fikirləşib tapardı. Ordugahda polad kimi hərbi qaydanın pozulmasına dözməzdi.

❖ Son dərəcə möhkəm xarakterli idi, qorxmazdı. Yaltaqları, heç bir əsas olmadan onunla razılaşmayanları xoşlamazdı.

❖ Xəzinəsini boş yerə, ziyafətlərə, yağlı xörelərə sərf etmirdi.

❖ Yalançılara aman vermirdi.

❖ Bir işi həll etməyincə, sona çıxmayınca ikinci işlə məşğul olmurdu.

❖ Onun gülümsədiyini nadir hallarda görmək olardı. Təpədən dırnağadək ciddi hərbcı idi.

❖ Teymur deyərdi: "Yerdə elə işlər var ki, yerdə onunla məşğul olmağı Allah təala mənə tapşırıbdır."

❖ Rəhimdil olmağı zəiflik hesab edirdi.

❖ İsfahanda 70 min baş kəsilmişdi, onlardan qala tikilmişdi.

❖ Teymur deyərdi: "Xəzinə nə qədər dolu olsa, ordu bir o qədər güclü olar."

❖ Səmərqənddə came məscidini böyük səltənətinin təcəssümü sayırdı. Onu yerin və göyün yeganə hökmdarının şərinə tikdirmişdi.

❖ Onun öz geyimi əskər geyimindən fərqlənməzdi.

❖ İstər şad, istərsə pis xəbər olsun, hər cür xəbəri hərəkətsiz, mümkünsüz qarşılar və dinlərdi.

❖ Heç kim, oğulları və nəvələrindən başqa, Teymura məsləhət verməyə cürət etməzdi.

❖ Düşməni məhv edərkən, yaxud düşmən qalasını alarkən həmişə onun zəif tərəfini öyrənirdi.

❖ O, sadə adamlara beləd olmağı xoşlardı və deyərdi: “Sadə adamları öyrənməsən xalqı ələ ala bilməzsən.”

❖ Şəxsi təşəbbüsü və fərmanı ilə səltənətində nəhəng imarətlər tikilir, suvarma kanalları çəkilir, qala divarları ucaldılır, xaraba şəhərlər bərpa edilirdi.

❖ O, orta boylu, möhkəm vücutlu idi. Uzunboğaz çəkmə geyərdi.

❖ Ordusunda həkim saxlardı.

❖ Başla düşünməyi, ağıllı iş görməyi hər şeydən üstün tuturdu. Öz nəslindən olanları, habelə qoşun başçılarını özü kimi görmək istəyirdi.

❖ Özü haqqında şayiələr yaydırırdı: “Guya gecələr peyğəmbərlər ilə danışır, gələcək haqqında söhbət edir. Buna görə də hər şeyi bilir”.

❖ Bəzən gecələr yatmaz, ordugahı gəzərdi.

❖ Onun hərbi taktikası belə idi. Düşmənin atlıları özününkündən, özünün piyadası düşmənininkindən güclü idisə, piyadalarını hücumə göndərirdi.

❖ Sərkərdə deyərdi: “Döyüş vaxtı hər dəfə gerek bir cür düşünəsən. Hər yeni hücum yeni tapmacadır. Əskər gerek hərbi işdə tez ağıl işlədə”.

❖ Nəvəsi Uluqbəyə deyirdi: “Sərkərdə olsan fikirləşməyi özün öyrən. Qalib gəlməyi kitablardan öyrənmək olmaz. Əskər gerek düşməndən tez və aydın düşünməyi öyrənsin. Sərkərdə gerek qüvvətli olsun”.

❖ Teymurun yürüşünü eşidən şamaxılılar şəhəri qoyub qaçdılar.

❖ Oğlu Ömər Şeyx Azərbaycanda öldürülmüşdü.

❖ Cahangirin nəslindən ölənlər Şəhri-Səbzə qəbirstanlılığında dəfn edilirdi.

❖ “Qibleyi-Aləm” yürüşdə olarkən səhərin açılmasını at belində qarşılamağı sevərdi.

❖ Yürüş zamanı qoşunun qabağında özü gedərdi.

❖ Ordusunda qasidlər, mirzələr, salnaməçilər, dilmancılar və s. xidmət bölmələri vardı.

❖ Teymur ordusunda onbaşlıların, yüzbaşlıların və minbaşlıların hərəsinin öz məxsusi nişanı var idi.

❖ Orduda əskəri nizamnamə vardı.

❖ Hər dənbir, xüsusilə ağır döyüşqabağı başını əskərlərə qırxdırardı.

❖ “Ədalət Şəmşiri” deyərdi: “Düşmən səndən qorxsa, sən qüvvətin iki qat artar”.

❖ Teymurun xüsusi xəfiyyəsi var idi.

❖ “Dinin Qalxanı”nın iti gözü, iti düşüncəsi var idi.

❖ “Yer üzünün hökmdarı” adətincə xəbər gətirənlərin xəbərlərinə ancaq qulaq asar, qərarını sonradan təklidə çıxarardı.

❖ Teymur deyərdi: “Əskər həmişə sayıq olmalıdır. Düşmən bir nəfər də olsa, özünü gözləmək lazımdır”.

❖ Əskərləri həmişə tox, sərkərdədən razı və qəzəbli görünərdilər.

❖ Uluqbəy edam səhnələrinə həmişə tamaşa edə bilmirdi, buna dözmürdü.

❖ “Yer üzünün səxavətli qalxanı” yaxşı əskərləri heç vaxt incitməzdə. Əsir aldığı adamlar arasında

əskərliyə yararlı olmayanlar, işləməyi bacarmayanlar, kölə kimi satılmağa layiq olmayanlar öldürülərdi.

❖ *Teymur: “Xalqı olmayan şah barmaqsız əl kimidir”.**

❖ *Teymurun bir əlində iki barmağı çatmırdı.*

❖ *Teymur: “Silah ancaq əskərin əlində bərq vurur, zirzəmilərdə isə pas atır”.*

❖ *Heç bir zaman başını qılıncın tiyəsi altına əyməyən Teymur, onu ülgücə itaətlə əyərdi.*

❖ *Teymurun möhkəm, qocalmayan bədənı var idi.*

❖ *Sübhün sərinində dava səfərinə, qələbə qazanmağa hazırlaşanda və böyük bayramlardan qabaq başını ülgüclə qırxdırdı.*

❖ *“Hökmdarların ən ədalətlişı” deyərđi: “Hansı əskərin ki, yaraq əshabəsi çox oldu, o əskər zəif olar”.*

❖ *Bazara tamaşa edərkən, tanımadığı şəhərin varlığını bütün mahiyyəti ilə başa düşərđi.*

❖ *Ordusunun hərəkəti dəqiq qayda-qanuna tabe idi. Əgər bir adam ona verilmiş əmri pozaraq, nəzərdə tutulmuş yol ilə gec, ya da tez hərəkət etsəydi, o adamın adından-sanından, hərbi xidmətlərindən, hətta özünün silahdaşlarından olmasına baxmayaraq, “Qibleyi-Aləm” ona aman verməzdi. Orduda əsl dəmir intizam var idi.*

❖ *Uluqbəy: “Baba da [Teymur da] dağıtdı, Hülaku Xan və Toxtamış da. Amma o, hara, quldurluq hara?.. Baba da tikdirib, Hülaku Xan da. Hülaku Xan Marağada, baba Səmərqənddə tikdirib”.*

❖ *Teymur bərk qəzəbləndikdə həmişə gözünü qıyardı.*

* O, bu sözləri Şirvan camaatının dağlara qaçması münasibətilə demişdi.

❖ Teymur: “Çingiz Xan bahadır olmuşdur, müdrik adam idi. Ancaq onun həтта qəbri də qalmayıb. Ondan qalan stepdəki bir təpəlikdir, qəbri odur. Təpəliyin üstündə ot bitib, madyanlar otlayır. Bu da Çingiz Xan!..”

❖ Özünə qabaqcadan qəbir hazırlamaq üçün memar Bərəddini Şəhrizəbzəyə yolladı. Buradakı qəbiristanlıqda onun atası və oğlu Cahangir dəfn edilmişdi. Teymur memara tapşırırdı ki, onlardan çox da aralı olmayan yerdə ona mərmərdən məqbərə tiksin. Həncaməsi sandıq kimi olsun. Ya qızıldan, ya da bürüncdən olsun ki, paslanmasın. Bu haqda heç kəsə heç nə deməsin.

❖ Teymur: “Toxtamış əqrəbdir, monqol tör-töküntüsüdür”.

❖ Barmağında bir üçbucaq üzüyü var idi. Üzərində yazılmışdı: “Rastanpüstən”.* Üzük onun möhürü idi.

❖ Ərzuruma varan Teymur iki gün idi ki, kiprik çalmağa vaxtı yox idi.

❖ Teymur: “Bayazidin güclənməsinə, çoxlu qoşun toplanmasına imkan vermək olmaz. Sultan xristian torpaqlarını ələ keçirdikdən sonra mənim torpaqlarımı tutmağa gələcək. Bayazid bilmir ki, dünya çox dardır.”

❖ Teymur: “Mən Bayazidlə vuruşmada ya qalib kimi geri qayıdacam, ya da məni doğma Şəhrisəbzədə gözləyən ağ sarkofağın* içinə aparacaqlar”.

❖ Teymur Çingiz Xandan qalmış qaydaları gözləyərək, monastırları, məbədləri dağıtmırdı, rahiblərə, keşişlərə aman verirdi.

* Mənası “Qurtuluş həqiqətdir” deməkdir. Öz dövründə Teymurun möhürünə “paytszan” deyilirdi.

* Ağ mərmərdən tikilmiş məqbərə nəzərdə tutulur.

❖ Teymurun nəzərində nəvəsi Sultan Xəlil əvvəlki kimi fərasətli, itaətkar uşaq idi. Teymur qışda onu dizi üstə alıb xələtinin içinə salar və balaca uşaq ürəyinin titrək çırpıntısına qulaq asmağı sevərdi.

❖ Yıldırım Bayazidin qələbələri haqqında xəbərlər Teymuru narahat edirdi.

❖ Xəlil Sultan: “Deməli, baba, Bayazidin üstünə gedirik?”

❖ Teymur: “Dünya nədir ki, iki hökmdarın olsun?!”

❖ Teymur bütün hadisələri yanında adam olmadığı vaxtda daha aydın başa düşər, hadisələrin doğurduğu bütün suallara cavab tapar, bununla da sakitləşər, gələcəyi, demək olar ki, indiki kimi görərdi.

❖ Bütün səfərlərdə Teymurun ürəyi əskərlərinin ürəyi ilə bərabər, bir ürək kimi vururdu.

❖ Dəfələrlə Teymurun qılıncı gah iranlıların, gah türklərin, ya da boyun əymək istəməyən, yola gəlməyən başqa xalqların qalxanına dəymişdi... Teymur buna qəzəblənirdi ki, həmin xalqlar Çingizin qalxanının müsibət, Teymurun qalxanının isə xoşbəxtlik gətirdiyini necə olur başa düşmürlər?..

❖ Teymur öz qoşunları ilə yaxşı manevr etməyi bacarırdı. Odur ki, düşmən onun dəqiq harada olmasını da yaxşı öyrənə bilmirdi. Bu, əsl hərbi bacarıq, qabiliyyət idi, əsl hərbi hiyləgərlik idi.

❖ Teymur fars dilini bilirdi. Şahlara məktubu da bu dildə yazırdı.

❖ Düşmən nə qədər inad göstərsə idi, Teymur camaata bir o qədər divan tutardı.

❖ Yürüş zamanı çətinliklərdən şikayətlənən adamı görməyə gözü yox idi; istər əyan olsun, istər cəsur sər-

kərdə; istər əskər və döyüşçü, istərsə öz oğlu və nəvələri olsun.

❖ *1400-cü ildə Yıldırım Bayazidlə müharibə etmək məqsədilə qurultay keçirdi.*

❖ *Bazar hər bir şəhərin və ölkənin daxili dünyası idi. Buna görə də Teymur bazara, xüsusilə ticarətə böyük əhəmiyyət verirdi.*

❖ *Teymurun ahıl çağında ağzında cəmi 10 diş qalmışdı.*

❖ *Gözləri həris və iti idi.*

❖ *Yürüş zamanı at belində, yəhər üstündə yatmağı xoşlardı. Özü də möhkəm yatardı. Hərbdən sonra ürəyi bərk ağrıyardı.*

❖ *Teymurun istidən yanmış, qırıqlarla örtülmüş qarabuğdayı sifəti olmuşdu. Tunc rənginə çalan qızılı əzələləri var idi. Qüvvətli hafizəsinə qibtə etmək olardı.*

❖ *Məğlubiyyətin nə olduğunu bilmirdi. Hakimiyyəti dövründə heç kimə məğlub olmadı. Düşmənin qarşısına onunkundan daha güclü qoşun çıxara bilirdi.*

❖ *Döyüş meydanlarında başı kəsilmiş adamların üzünə çox baxmışdı.*

❖ *Teymurun əskərləri Dəməşqdə güclü düşmən müqavimətinə rast gəldi. Döyüşdə çox əskər itirdi. Həmin döyüşə qədər o, az vaxt ərzində bu qədər əskər itirməmişdi. Döyüşə nəvəsi, süvari dəstəsinin başçısı Xəlil Sultan rəhbərlik edirdi.*

❖ *Teymurun baxışları zəhmli, ox kimi olmuşdu. Sanki qəlblərə sancılırdı. Tarixçi İbn Həldun bu barədə demişdir: “Sizin iti gözləriniz hər şeyi yaxşı görüb seçə bilir. Sizin iti baxışlarınız qarşınızdakı adamı beynini deşib keçir”.*

❖ Teymurun döyüşçüləri Dəməşqə od vurub yandırılar. Əllərinə çoxlu qənimət keçirirlər. Əmir Dəməşqi dağıtmamaq üçün tacirlərdən 300 min qızıl dinar tələb edir.

❖ Adətən tək qalanda hirsli tez soyuyardı. Yürüş zamanı məscidlərdə, monastırlarda, hamamlarda tez-tez dayanardı.

❖ Qırmızı tumac Teymurun çox xoşuna gəlirdi. Atının yəhərinə həmişə qırmızı tumac çəkirdirdi. Özünə qırmızı və yaşıl rəngli nazik tumac qırıntılarından yumşaq başmaq düzəltməyi əmr edirdi. Alabəzək başmaqlara baxmaqdan, onu geyib hərəmxanaya və hamama getməkdən xoşu gəlirdi.

❖ Sivası alarkən erməniləri qılncdan keçirib, xəndəyə tökdürür. Sonra müsəlmanları diri-diri onların yanına atır. Sivasın qala divarlarının daşlarını onların üstünə tökdürür. Şəhərdə olan bütün xristianları qılncdan keçirir. Qalan müsəlmanlara dəymir. Onların üstünə "can vergisi" deyilən ağır vergi təyin edir.

❖ Sivasın alınmasında 12 min döyüşçü itirir. Sivasa daxil olur. Burada Səlcuq sultanlarından qalmış binalara və şəhərin hər yerinin saysız-hesabsız insan cəsədləri ilə dolu olmasına bir xeyli tamaşa edir.

❖ Teymur Hələbin alınmasında və Ankara döyüşlərində fillərdən istifadə etmişdir. Hələbi zəbt etdikdən sonra 20 gün Ərəbistanda qalır. İyirmi gündə gözəl bir bağın içində ona bir saray tikirlər.

* * *

❖ Teymur öz qohum-əqrabalarına qarşı amansız və sərt idi. Nəslinin adına, şan-şöhrətinə gətirdikləri ləkə üstündə onları ciddi cəzalandırırdı. Məsələn, belə iş

üstündə nəvələrindən Sultan Hüseynə 35, İskəndərə 22 çubuq vurmağı əmr etmişdi.

❖ Teymur pərt olanda öz iradəsini ələ ala bilmirdi. Pərtlilik isə ona qəzəb gətirirdi. Qəzəb isə onu səhv işlər görməyə təhrik edirdi ki, sonralar hökmdar səhv etdiyini boynuna almağa belə utanırdı.

❖ Teymurun, həmişə olduğu kimi, xəstə ayağı yenə də sızıldayırdı. İllər ötdükcə o, qocalır, möhkəm, qüdrətli başçıya ehtiyac artırdı. Teymur öz nəslinin, öz varislərinin gələcəyi üçün bütün həyatı boyu həyəcan keçirirdi, ürəyi ağrıyırdı.

* * *

❖ Bayazidin 40 minlik süvari dəstəsini milliyyətə serblər təşkil edirdi. Onlar Teymura "Axsaq qurd" deyirdilər.*

❖ Sultanın balaca, uzunsov sifəti vardı.

❖ Atası I Sultan Murad olmuşdu. Uşaqlıqdan münəccimliyə etiqad bəslərdi.

❖ Arvadı serb hökmdarı Lazarın qızı idi.**

❖ Bayazid həmişə həlledici zərbənin vurulmasına özü başçılıq edirdi.

❖ Atası Sultan Muradı, deyilənə görə, Kosovo çölündəki döyüşdə Serb pəhləvanı Miloş Obiliç nizə ilə öldürmüşdü. O, nizəni Sultanın sinəsinə elə zərbə endirmişdir ki, nizənin ucu fatehin kürəyindən çıxmışdı. Sultan Murad həmişə özü ilə apardığı xalçanın üzərində can vermişdi.

* Sergey Borodin "Yıldırım Bayazid" romanını 1401-ci il baharının təsvirilə başlayır.

** Hüseyn Cavidin "Topal Teymur"unda Meliça xanım.

❖ Yıldırım döyüşlərdə heç bir vaxt müdafiə olunmazdı. Çox sürətlə hücumla keçərdi. Buna görə də “İldırım” ləqəbi almışdı.

❖ Bayazid düşmənin başının üstünü qəfildən alırdı. Onun zərbəsi gözlənilməz və dağıdıcı olurdu. Lap İldırım zərbəsinə bənzəyirdi. Buna görə də dostları və düşmənləri ona “İldırım” ləqəbi vermişdilər.

❖ Bayazid serblərlə döyüşdə bir gözünü itirmişdi.

❖ Onun barmağına taxdığı üzüyün üzərində makedoniyalı İskəndərin dəbilqəli başı həkk edilmişdi.

❖ Sultan Yıldırım Bayazidin başı sərxoşluqdan ayılırmı, əyyaşlıqla məşğul olurdu, ölkəni təhlükə qarşısında qoyurdu.

❖ Bayazidə xəbər verilir ki, Teymur onun üzərinə gəlir. Bayazid deyir: “Cığatay bura kabab iyinə gəlir, ancaq qoca köpək dəyənəkdən qorxur”.

❖ Yıldırıma iti ağına, yürüşlərdə cəld yerləşinə, döyüşlərdə şiddətli qoçaqlığına görə “Yıldırım” ləqəbi verilmişdi. Bayazid Roma papasının təqdis etdiyi bayraqların altına yığılıb, bütün Avropa rıtsarlarına qələbə çalmış təcrübəli sərkərdə idi.

Sultan Bayazid Bursada* qədim monastırlarda düzəldilmiş Davud peyğəmbərin məscidində namaz qılırdı.

❖ Öldürülmüş kral Lazarın qızı, indiki Serb kralı Stefanın bacısı Sultanın əlinə on il bundan əvvəl keçmişdi. Onda qızın on dörd yaşı var idi. Sultanın dörd arvadının heç biri onu serb qızı kimi başa düşmürdü. Sultan onun yanında özünü yaxşı hiss edir, dünyanın bütün dərd-sərini unudurdu. Arvadlarından yalnız serb

* I Osmanın qəbri Bursadadır.

qızı onu nəinki sevir, hətta ürəyinə yol tapır, dərđini yüngülləşdirirdi.** On birinci il idi ki, Sultan onu sevirdi. Başqa arvadlardan çoxlu övladları olmuşdu, təkçə oğlanlarının sayı yeddiyə çatırdı. Lakin yenə də serb qızını ürəyinə yaxın hesab eləyirdi.***

❖ Konstantinopolun alınması Bəyazidi bütün xristian dünyası qarşısında yenilməz qüdrətə malik hökmdar kimi tanıtdırır, həşəmətlədirərdi. Çünki o vaxt bütün xristian dünyası səksəkə və həyəcanda bu hadisəni izləyirdi. Konstantinopol bütün xristian dünyasına açılan qapının əvəzsiz açarı idi. Sultana elə gəlirdi ki, bu açar artıq çoxdan yatağanla birlikdə onun kəmərinə keçmişdir.

❖ İldırım Bəyazid: - Teymur Ərəbistana niyə gəlib? Özünün qohum-əqrabasını, həmvətənlərini çinlilərin zülmündən azad etməli idi. Gərək oraya gedərdi... Bizim vəzifəmiz, məqsədimiz isə Avropanı fəth etmək, xristianlara islamı qəbul etdirməkdir. Bu murdar, yaramaz ilxıçı [Teymur] burnunu hara soxur soxsun, biz Konstantinopolu mütləq ələ keçirməliyik. Əgər onun adı dəmirdirsə, mənə də İldırım deyərlər. Bilmirsinizmi ki, ildırım dəmiri əridir.

❖ Teymurun Sivası dağıtdığı yay günlərində Sultan Bəyazid öz şəhərinin çoxunda əzəmətli binalar ucaldırdı. Roma papası tərəfindən yeni xaç yürüşündə ordunun İldırım Bəyazid tərəfindən darmadağın edilməsi Avropanı qorxuya salmışdı. Bursada böyük came məscidi ucaldırıldı. Ona Sultanın şərəfinə Caməyi-İldırım adı verilmişdi. İldırım Bəyazid Bursada yeni mədrəsə tikdirmişdi. Orada

** Əltından öz çirkin niyyətlərini həyata keçirirdi. – İ. Atilla.

*** Gələcəkdə arvad məsələsində Sultan Süleyman sanki Yıldırımın yolunu gedəcək və onun səhvlərini təkrar edəcək. Öz köləsinə - slavyan qızı Aleksandraya vurulacaq, onun təsiri altına düşəcək və ədalətsiz qərarlar çıxaracaq. Mən Əmir Teymurla bəzi Osmanlı Sultanlarını müqayisə edərkən, qadın və bir sıra başqa dövlət əhəmiyyətli məsələlərdə, Teymuru daha ciddi və iradəli olduğunu duyuram. – İ. A.

şəriətdən başqa riyaziyyat, astronomiya, tarix öyrədilirdi. Sultan buraya özünün elmi, bilikli nədimlərini cəlb etmiş, fəth olunmuş yunan və slavyan ölkələrindən alim gətirtmişdi.

6.6. Sergey Borodinin tarixi romanları

1902-ci ildə Moskvada doğulmuşdur. 1941-ci ilədək “Əmir Sarhidcan” təxəllüsü daşımışdır. 1923-1926-cı illərdə Buxara və Səmərqənd ekspedisiyalarında iştirak etmişdir. 1950-ci ildə Daşkəndə köçmüşdür. 1932-ci ildə “Последняя Бухара” romanını, 1941-ci ildə “Дмитрий Донской” tarixi romanını, 1953-1954-cü illərdə “Звезды над Самаркандом” (“Хромой Тумур” – I kitab), 1957-1959-cu illərdə “Костры похода” (II kitab), daha sonralar “Yıldırım Bayazid” romanını yazmışdır. 1950-ci illərin əvvəllərindən həyatını Teymur epoxasının öyrənilməsinə sərf edir. “Səmərqəndin ulduzları” epopeyasına görə 1968-ci ildə Həmzə Həkimzadə Niyazi adına mükafata layiq görülür.

Mən yazıçının Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş “Səmərqəndin ulduzları” romanlarını 1967-ci ildə, “Yıldırım Bayazid” romanını sonralar alıb, gündüzümü gecəmə, gecəmi gündüzümə qatıb oxudum və böyük zövq aldım. Həmin trilogiyadan çox şey öyrəndim, qeydlər götürdüm. Bir neçə dəfə həmin əsərlərin üzərinə qayıtdım. Romanlar mənim Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” pyesini az-çox başa düşməyimə kömək etdi.

1

Sergey Borodin “Səmərqəndin ulduzları” və “Yıldırım Bayazid” tarixi romanlarında XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində Əmir Teymurun Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana, Misir, Şam və Anadoluya hərbi yürüşlərinin epik təsvirini vermişdir. Yazıçı romanlarda dünya tarixində xüsusi yeri və çəkisi olan Teymurun tarixi obrazını yaratmağa, demək olar ki, nail olmuşdur. Trilogiyada Teymur epoxasının sosial-fəlsəfi, ictimai-siyasi və hərbi-siyasi vəziyyəti və problemlərinə toxunmuşdur. Hadisələrin şəxəli və epik təsvirində tarixi koloritin maksimum dərəcədə saxlanılmasına çalışması müəllifin ədəbi uğurlarından və trilogiyanın bədii məziyyətlərindən biri hesab etmək olar. Ya-

zıçı öz işinə məsuliyyətlə və vicdanla yanaşsa da, bədi ədəbiyyat sahəsində sovet siyasəti və ideologiyasının təsirindən xilas ola bilməmiş, bir sıra hallarda təhriflərə və yanlışlıqlara yol vermişdir. Mən burada Azərbaycanla bağlı bəzi faktları gətirməklə kifayətlənəcəm. Yazıçı romanın bir yerində yazır: “Əgər Azərbaycanda xalq əlbir olmasaydı Toxtamış və Teymur basqınları nəticəsində Azərbaycan torpağı adamsız qalardı”(!?)

2

Azərbaycanda “xalqın əlbir olması” tarixi faktdır. Lakin həmin əlbirliyini doğuran səbəb Miranşahın burada yeritdiyi siyasət idi. Borodinlə müqayisədə Hüseyn Cavid “Topal Teymur” pyesində bu cəhəti daha doğru göstərmiş, məsələyə ədalətli və obyektiv yanaşmışdır. Bu, birincisi.

İkincisi, mən yazıçının Toxtamışla Teymuru bərabər tutması ilə razı deyiləm. Çünki həmin fikir Teymurdan daha çox Toxtamışa aiddir.

Üçüncüsü, Azərbaycanda üsyanlar, etirazlar baş versə də, Teymur burada kütləvi qırğınlar və dağıntılar törətməmişdir. Pis əməllərinə görə oğlu Miranşahı cəzalandırmışdır və s. Yeri gəlmişkən deyim ki, mənim ciddi yazıçı saydığım və hörmət etdiyim İsa Hüseynov (Muğanna) da bu məsələdə bəzən sola getmişdir...

3

Sergey Borodinin romanlarında 1399-1405-ci illərdə Qafqazda, Yaxın və Orta Şərqdə baş vermiş hadisələr təsvir edilmişdir. Bu da təsadüfi deyildi. Həmin dövrdə Teymur bir hökmdar kimi tamamilə formalaşmış, səsi-sədası dünyaya yayılmış bir şəxsiyyət və sərkərdə idi; Asiyanın, Avropanın və Afrikanın böyük bir hissəsini öz

imperatorluğu altında birləşdirmişdi. Xaqanlar Xaqanı, “Qızıl Qaplan” idi.

4

Əmir Teymurun ömür yolu və dünya tarixində rolu özbək ədəbiyyatşünasları, teymurşünasları və tarixçiləri tərəfindən daha mükəmməl öyrənilmişdir. Rus tarixçiləri və şərqşünasları da bu sahədə az iş görməmişlər. Rus sovet və özbək sovet ədəbiyyatşünaslarının S.Borodinin romanları haqqında fikirlərini ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar:

1. Sergey Borodin birinci kitabında diqqətini daha çox Teymur və onun ətrafındakılara yönəltmişdir.

2. İkinci kitabında xalq müqavimətlərinə daha çox yer vermişdir.

3. Yazıçı Teymur obrazını ideallaşdırmışdır və s.

Həmin bəndlər arasında daha çox mübahisələrə səbəb olan ikinci və üçüncü bəndlər olmuşdur.

5

Özbək tədqiqatçısı V.Akimov “Творчество Сергея Бородина” kitabında romançının romanlarını təhlil etməkdən çox, tarixi mənbələrə müraciət edir. Əlbəttə, o, tarixi mənbələrə istinad edərək, yazıçının romanlarında təsvir etdiyi Teymur surətinə münasibət bildirsəydi daha yaxşı olardı. Tədqiqatçı bu yolla getsəydi tarixi gerçəkliklər fonunda, Teymurun bədii obrazı kölgədə qalmazdı. Bununla belə, V.Akimovun bir cümləsi (mənim söylədiklərim həm təsdiq, həm də təkzib edilə bilər): “...С.Бородин сумел в сужденных хронологических рамках развернут образ Тимура во всей реалистической полноте.”¹

¹ Акимов В. Творчество Сергея Бородина, Ташкент, 1972, с. 106.

Mən bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm. İstər özbək, istəsə də Azərbaycan və rus sovet araşdırıcılarının əsərlərində sovet ideologiyasının təsirini, Qərbi Avropa tədqiqatçıları və tarixçilərinin əsərlərində isə türk və monqol tarixinə və tarixi şəxsiyyətlərinə xoflu və mənfi xristian münasibətini aydın görmək olar.

6

Başqa bir özbək tədqiqatçısı R.Sabirov S.Borodinin romanlarını onun bədii yaradıcılığının zirvəsi hesab etmişdir. Onun fikrincə, yazıçının bədii ustalığı və yaradıcılığının ən qüvvətli tərəfləri onun “Səmərqəndin ulduzları” romanlarında özünü büruzə vermişdir.

R.Sabirov bəzi sovet araşdırıcılarından fərqli olaraq, romanlarda Əmir Teymur obrazının ideallaandırılması fikrilə razılaşmır və onlarla polemikaya girir. Eyni zamanda özü də sovet ideologiyasının təsiri altından çıxıbilmir. Nami-zədlilik dissertasiyasının “История и вымысел” bölməsində yazır: “...Глубокая и убедительная обрисовка тимуридов дает возможность образной логикой всего романа утвердит идею неизбежности гибели феодально-деспотической империи. Историческая перспективность деятельности Тимура вытекала не только из того, что она шла вразрез с интересами народа, но и была предопределена уже тем, что его политика неизбежно проводила к возникновению феодальных сил, которые способствовали разрушению государства”.¹

7

¹ Сабиров Р. О мастерстве Сергея Бородина – исторического романиста (На материале романа “Звезды над Самаркандом”) (Автореферат на соискание ученой степени КФН). Ташкент, 1966, с. 7.

Trilogiyanın I hissəsi “1399-cu il” adlanır. R.Sabirova görə, bu təsadüfi deyil. 1399-1400-cü illərdə Teymur, bir insan və bir dövlət rəhbəri kimi, tam formalaşmışdı. Həyat və fəaliyyətinin bu mərhələsində o, dünyada özündən özgə bir hökmdar görmək istəmirdi. Onun ən böyük düşməni görkəmli sərkərdə İldırım Bayazid idi. Tədqiqatçı iki qüdrətli padşah arasında baş vermiş müharibəni belə xarakterizə edir: “Война между этими двумя сильнейшими повелителями [Тимуром и Баязидом] была при тогдашней политической обстановке неизбежна. Тимур готовился к походу на Баязид. Это историческое событие и лежит в основе сюжета романа “Звезды над Самаркандом”, его первых двух книг”.¹

Yazıçının üçüncü kitabı Teymurla Yıldırım Bayazid arasındakı konflikt və münasibətlərə həsr edilmişdir. Fikrimcə, dünyanın iki qüdrətli imperatoru arasında baş vermiş müharibənin səbəblərini S.Borodin, Hüseyn Cavidə nisbətən, zəif işıqlandırmışdır; baxmayaraq ki, əsərlər janr etibarilə bir-birindən fərqlidir.

8

R.Sabirov yazıçı tərəfindən Teymur surətinin ideallaşdırılması haqqda E.Starikovanın mülahizələrinə qarşı çıxır. Mən bu məsələdə Sabirovu müdafiə edirəm. O yazır ki, romançı birinci kitabında Teymur obrazının təsvirini, ikinci kitabda isə xalq hərəkatının təsvirini önə çəkir və S.

S.Borodin romanın ikinci hissəsində diqqəti daha çox Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrə yönəldir. Romanların bir çox səhifələri Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvan və Əlincə qalasına, Qarabağa və Şirvana həsr edilmişdir.

¹ Там же, с. 12.

Müəllif Miranşahın Azərbaycanda törətdiyi rəzalətlər və abırsızlıqlar haqqında ayrıca söz açmışdır.

Kitablardan Azərbaycana aid bəzi parçalara nəzər salaq.

9

- *Teymur qaranlıqda, pəncərənin yanında tək oturmuşdu.*

O bilirdi ki, Miranşah, ixtiyarına verilmiş ölkələrdə dəlilik edir: bu barədə qasid danışmışdı, gələnlər xəbər gətirmişdilər. Başqa adamlardan məlum olmuşdu ki, İranda və Azərbaycanda xalq baş qaldırırdı. Naməlum adamlar əsgərlərə hücum edirdilər, bu torpaqlardan keçib Səmərqəndə gələn karvanların mühafizəsini gücləndirmək lazım gəlmişdi. Miranşahın dostları, təslim edilmiş ölkələrdə hakimiyyəti möhkəmləndirməli olduqlarını yaddan çıxararaq, özlərini yaxşı aparmırdılar və azğınlıq edirdilər; əkinçilərdən alınan vergilər xəzinəyə deyil, Miranşahın yaxın adamlarının sandıqlarına gedirdi; Miranşahın özü isə sərxoşluqla məşğul olurdu, ov edirdi, hərəmxanasını böyüdüb bəzəyirdi, dövlətin xəzinəsini dağıdırdı. Miranşahın arxasında isə çox böyük, çox güclü qoşunu olan osmanlı Bayazid qorxu-hürkü bilmədən istədiyini edirdi.

10

Qarabağın yaylasında, qışda yağan yağışlardan sonra yaxşı göyərmiş otlaqlarda at ilxıları, saysız-hesabsız mal-qara və qoyun sürüləri otlayırdı.

Yüzbaşının çadırı ətrafında on-on qurulmuş qonur, boz, qara əsgər alaçıqları, sıx bitmiş soluq otların arasında təpələr kimi görünürdü.

Qeyd. Romanların bəzi yerləri Azərbaycan türkcəsinə uğurlu tərcümə edilməyib.

Tutğun səmada ağ buludlar ağır-ağır süzürdü.

Artıq birinci gün deyildi ki, Teymur ordugahını burada salmışdı. Minlərlə əsgər alaçığı arasında hökmdarın geniş ağ çadırları ucalırdı; bu çadırların dövrəsinə al qurşaqlar çəkilmışdi. O, bir çox illərdən bəri olmadığı bu yerlərə qışlamaqdan ötrü gəlmişdi, qədimlərdən əbəs yerə demirlər ki; Qarabağın suyundan içən Qarabağ üçün da-rıxar, buradan nə qədər uzağa getsə də, yenə geri qayıdar.

11

Yazıçı Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin təsvirində bəzən ifrata varır və tarixi həqiqətlərdən uzaqlaşır...

Naxçıvan torpağına ayaq basan Teymur məmləkətin tarixi ilə marqlanır. Naxçıvanın memarlıq abidələri onun diqqətini cəlb edir. Ona Naxçıvanın tarixi və mədəniyyəti haqqında ətraflı bilgi verilir:

- Memar hanı? - deyər Teymur soruşdu.

- Yüz əlli il bundan qabaq allah onu öz dərgahına çağırıb.

- Daha hansı memarları tanıyırsan?

Burada Teymura Naxçıvanın hündür məqbərələrindən və Əcəm adlı memar barəsində danışdılar.

- Bəs o hanı?

- Onu allah iki yüz il bundan əvvəl aparıb.

Teymur diqqətlə qulaq asmağa başladı: onlar ölülərin adlarını çəkirlər! Ancaq təzədən soruşdu:

- Sizin yerlərdə başqa ustalar da var?

Ona Salmasda, Bərdədə, sakit Qarabağlarda, Urmiya gölünün sahilində, müdriklər şəhəri Marağadakı, xüla-

sə bütün Azərbaycan torpağındakı müxtəlif məqbərələrdən, suvağının üstündən naxış salınmış çox tilli və ya girdə sütun kimi uca minarələrin və məqbərələrin üstündəki, insanı heyran qoyan minalı kaşılardan danışdılar.

Ona məşhur memarların - Əyyub oğlu Əhməd, Əcəmin atası Əbu Bəkrin, Səəd oğlu Mahmudun adlarını çəkдилər...

Ancaq Teymur bu ustaları hardan tapmağı soruşanda məyusluqla başlarını aşağı dikib, təzədən cavab verdilər ki, bu ustaları da allah iki yüz il və ya yüz il bundan qabaq öz dərğahına aparmışdır.

Teymur öz baxışlarını gizlətmək üçün gözlərini qıyaraq təzədən səbrlə soruşdu:

- Bəs sağ qalanlar hanı?

Bağban cavab verirdi, üzümçü isə razılıqla başını tərpədənək onun sözlərini təsdiq edirdi:

- Böyük hökmdar, Azərbaycanda heç vaxt ustalar az olmamışdır. Memar Yusif var, memar Yaqubun oğlu. Bu Yaqubun atası, Yusifin babası Hamid olub. O, müdrik Rəşidəddinin qəbrinin üstündə könülləri oxşayan bir məqbərə tikmişdir. İndi bu məqbərə...

- Görmüşəm. Yaxşı tikilib.

- Bu Hamidin nəvəsi, memar Yaqubun oğlu, memar Yusif sağdır. Gözəl ustadır! O, müxtəlif yerlərdə çoxlu məscid, Təbrizdə hamamlar, Şamaxıda rastabazarı...¹

12

- Adamlar Şamaxıdan çıxıb gedirdilər, adamlar apara bilmədikləri şeyləri basdırıpaq, Azərbaycanın şəhərlə-

¹ Sergey Borodin. Səmərqəndin ulduzları, ikinci kitab, Bakı, 1962, s. 14.

rini qoyub gedirdilər. Teymurun gəldiyi yolun üstündən tələsik kənara çəkildilər.

Çoxları ailəsini dağların ucqar yerlərinə yola salıb, özləri ələ keçməz qalalara tələsirdilər ki, vaxt var ikən qədim divarları təzələsinslər, su, taxıl, silah ehtiyatı görsünlər. Bunları qoçaq Altunun igidliyi ruhlandırırdı.

On beş il idi ki, Altun öz yoldaşları ilə Naxçıvanın yaxınlığındakı Əlincan qalasına çəkilib. Teymura təslim olmurdu. Əlincan qalasını nə qədər uzun müddətə mühasirəyə alırdılarsa, qalaya nə qədər şiddətli hücum çəkirdilərsə, qalanın müdafiəçiləri özlərini bir o qədər əzmlə, inadla müdafiə edirdilər.

Romanların Şirvanşah I İbrahimə aid səhifələri maraqlıdır və maraqla oxunur. Yazıçı əsərdə onun Əmir Teymurla münasibətlərinə geniş yer vermişdir. Onların tarixi surətlərini tarixi həqiqətlərə uyğun yaratmağa təşəbbüs göstərmişdir.

- Şirvanşah İbrahim Dərbəndi Teymura itaət etdiyindən və onun sözünə baxdığından özünün laxlayan taxtında qalmışdı. Şah Teymurun etibarını yox, mərhəmətini qazanmışdı, çünki Teymur, özünə tabe etdiyi hakimlər nə qədər itaətkar, nə qədər nəzakətli olsaydılar da onlara inanmazdı. Öz yaxın silahdaşlarından elə adam yox idi ki, ona gizlincə göz olmasın. Teymurun Hindistanda öz qoçaqlığı ilə şöhrət qazanmış minbaşısı Kürday bəy şahə göz olurdu və onun tənbel yerisinə möhkəm istiqamət verirdi.

Ancaq Şirvanşah İbrahim səhər tezdən öz qülləsinin çatma mazğalından Teymurun gələcəyi yola baxırdı, indi buradan onun nəvəsinin gəlməsini gözləyirdilər, bu o demək idi ki, Teymur özü bura gəlməyəcək, qonaq bu il Şirvanın bağlarına ayaq basmayacaq.

Şirvanşah mazğaldan qırağa çəkilib xalçanın üstündə oturdu, yasdığı dirşəyi altına qoydu, fikirləşə-fikirləşə təsbeh çevirməyə başladı. “Əkər Teymur bura gəlməyəcəksə, öz yolu ilə çıxıb gedəydi. Nə etmək fikrindədir? Öz sevimli nəvəsini bura niyə göndərir? Bu hörmətli qonaq bura nə məqsədlə gəlir?”

13

Kitablarda Fəzlullah Nəimi və Nəsimi ilə, hürufilik təlimilə bağlı səhifələrdə müəyyən təhriflərə yol vermişdir. Bu, haradan irəli gəlmişdir? Görünür, yazıçı əsər üzərində işlərkən ya Azərbaycan sovet tarixçilərindən kimdən-sə, yaxud sovet dönəmində nəşr edilmiş “Azərbaycan tarixi” kitablarından məlumat almışdır və s. Məncə, bəzi təhriflər buradan irəli gəlir. Çünki sovet tarixşünaslığında Əmir Teymurun və teymurilərin tarixi çox halda təhrif edilmiş şəkildə oxuculara çatdırılmışdır. Sovet kitablarında bunu açıq-aydın görmək olar.

14

S.Borodin ikinci kitabda (s.166 və s.) daha irəli gedərək, Azərbaycanın ikiye bölünməsi haqqında Şirvanşah İbrahimin ağzına bu cür sözlər vermişdir: “Təbriz xalçaları qızılı rəngdədir... Təbriz, Urmiya, Marağa... köçərilərin, vəhşi köçəri hökmdarların basqını nəticəsində bir-birindən ayrı düşmüş hərərətli vətən torpağı... Bir gün olacaqmı ki, bədənin bu qoparılmış üzvlərini birləşdirmək mümkün olsun?..”

Mən tarixçi S.Allahverdiyevdən öyrəndiyimə görə, Şeyx İbrahimin siyasətində vahid Azərbaycan ideyası olmuşdur.

Ancaq unutmamaq olmaz ki, o zaman Azərbaycan ayrı-ayrı feodal dövlətlərindən ibarət idi. Teymurun zamanında isə ölkə onun imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdi.

Romanın başqa bir yerində yazıçı sanki öz fikrini təkzib edərək “Şirvanşah İbrahimın şahlığı Şirvan torpağından başlayırdı. Müxtəlif xalqlara bölünmüş Azərbaycan vahid deyildi.”¹ deyə ziddiyyətə yol verir.

O, kitabın başqa bir yerində “Xanlıqlara bölünmüş Azərbaycan” ifadəsini işlətmişdir. Bu, tamamilə səhvdir. Çünki XIV-XV əsərlərdə Azərbaycanda xanlıqlar olmamışdır. İlk xanlıqlar XVII əsrin sonunda Qubada və Talış bölgəsində yaradılmışdır.

15

Hüseyn Cavidin əsəri Sergey Borodinin romanından, janr baxımından, çox fərqlənsə də, onda, tarixilik baxımından, hər hansı bir qüsurlu və yaxud nöqsan axtarmaq əbəsdir. Cavidin bütün tarixi əsərlərində olduğu kimi, “Topal Teymur”da da zərgər dəqiqliyi var. Sovet siyasəti və ideologiyasından uzaq olan dramaturq, pyesdə hadisələrin təsvirində tarixilik prinsipinə yüksək səviyyədə əməl etmişdir. O, Teymur epoxasını və həmin epoxada baş vermiş hadisələri bir tarixçi alim kimi araşdırmış, cahangirnin həyat və fəaliyyətinə, şəxsiyyətinə aid olan hər şeyi çox dəqiqliklə öyrənmişdir. Teymur obrazını tarixdə olduğu kimi, həm bir şəxsiyyət, həm bir imperator, həm bir hökmdar və cahangir, həm bir qurucu, həm də yandırıcı kimi yaratmışdır. Teymurun zəngin və mürəkkəb xarakterini, istilalarını, xarakterindəki ziddiyyətləri, bir sözlə, daxili aləmini həm özü, həm də ayrı-ayrı surətlər tərəfindən açıb göstərmiş, “səhvlərini” dərk edən dramatik və tragik bir surət səviyyəsinə qaldırmışdır.

Tarixilik və bədiiilik baxımından bu kimi qiymətli cəhətlər Cavidin Teymurunu həm Kristofer Marlonun, həm də Sergey Borodinin yaratdığı tarixi Teymur surətlərindən

¹ Borodin S. Səmərqəndin ulduzları, ikinci kitab, Bakı, 1962, s. 200.

fərqləndirir. Kiçik bir müqayisə. K.Marlonun faciəsində 30-dan çox, H.Cavidin pyesində 17 surət var. Belə demək mümkünsə, Sergey Borodinin üç kitabda təsvir etdiyi tarixi olayları Cavid 50 səhifədə təsvir etmişdir. Bu cür müqayisə özünü doğrultmasa da, hər halda ulu Cavidin böyük qələm sahibi olmasına və böyük sənətkarlığına dəlalət edir.

16

Mən “Səmərqəndin ulduzları” kitabını mütaliə edərkən, orada bir məsələ diqqətimi xüsusilə cəlb etdi; o da vəliəhd məsələsi ilə bağlı idi. Teymur təsadüfən bu haqda düşünür, özü-özündən soruşur: “Mən özümdən sonra kimi özüməlayiq vəliəhd qoyub gedəcəyəm?” Sual Teymur üçün ağır sual idi və təbiidir ki, onu narahat edirdi. Ona görə ki, o, qanuni dörd oğlunun dördünü də itirmişdi. Bunu ata Teymurun faciəsi hesab etmək olar. Böyük imperator incəliklərinə qədər dərk edir ki, nə həyat, nə də tarix bir də ikinci Teymur yetişdirməyəcək. Bu mənada yazıçının bədii təsvirlərini uğurlu hesab etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, Borodinin trilogiyası tarixi roman jandırının tələblərinə cavab verir.

17

Görkəmli yazıçının romanlarında Əmir Teymura qarşı bir simpatiya hiss olunur. Məncə, bu, təbiidir. Çünki böyük tarixi şəxsiyyətlərə, demək olar ki, həmişə bir rəğbət hissi olmuşdur. Teymura qarşı bu simpatiya nədən irəli gəlir? Məncə, birinci növbədə onun böyüklüyündən, ağlından, zəkasından, fərasətindən, qüdrətli hökmdar və dövlət rəhbəri olmasından və s. Mən bunu German Vamberinin əsərindən də hiss etmişəm. Teymura qarşı sevgi hissi olmasaydı, nə Marlo, nə Vamberi, nə Borodin, nə də Cavid məlum əsərləri yazı bilməzdilər. Yeri gəlmişkən deyim ki, mənim özüm də Teymurun həyatı və fəaliyyəti

ilə tanış olduqdan sonra onun böyük şəxsiyyətinə, böyük dövlətçilik səriştəsi və bacarığına, polad kimi iradəsinə, namus və qeyrətinə rəğbətım birə on qat artdı.

18

Tarixi ədəbiyyatda, o cümlədən teymurşünaslıqda mənim üçün maraqlı və mübahisəli görünən məsələlərdən biri **hökmdar və xalq problemidir**. Marksist-leninçilər XX əsrdə, xüsusilə sovet dönəmində öz əməllərini həyata keçirmək üçün xalq və hökmdar problemini həddindən ziyadə şişirdilər. Xalqın adından sui-istifadə edərək dürlü-dürlü rəzalətlər, fəlakətlər və qanunsuzluqlar törətdilər. “Xalq düşməni” anlayışının meydana gətirilməsi tarixi bir fəlakətə yol açdı və s. (Eyni sözləri heydərçilər haqqında da demək olar.)

Bəs həmin problemə baxış orta əsrlərdə necə olmuşdur? Həllədiçi rolu kim oynamışdır: Hökmdar, yoxsa xalq? Bəllidir ki, orta əsrlərdə Tanrıdan sonra yer üzünün Allahı hökmdarlar olmuşlar. Hesab edilmişdir ki, “Hökmdar yer üzərində Allahın kölgəsidir”. Dövlətdə və toplumda belə bir köləlik psixologisinin və inamın formalaşması təbii və qanunauyğun idi.

Bu problemə özbək tədqiqatçısı R.Sabirov toxunmuş və yazmışdır: “В романе С.Бородина конфликт между Тимуром и народом не смягчен, не затушеван, а раскрыт всесторонне и остро в полном соответствии с исторической правдивой.”

R.Sabirovun fikrincə, S.Borodin romanlarında Teymurla xalq arasındakı konfliktə nəinki yumuşaltmış, əksinə, onu tarixi həqiqətə uyğun olaraq, daha kəskin şəkildə qabartmışdır. Sual olunur: Ümumiyyətlə, Teymurla xalq arasında konflikt olmuşdurmu? Məncə, olmuşdur! Ancaq onun ciddi konfliktə daha çox müxtəlif ölkələrin hökmdarları ilə olmuşdur. O yerdə ki, əhali Teymura qarşı çıxmış və

ona xəyanət edilmişdir, məhz bu zaman o, əhalidən intiqam almışdı. Bu intiqamı təkcə Teymur yox, hər hansı başqa bir padşah da olsa alardı.

19

Sovet dönəmində bu mövzu çox dəbdə olduğu üçün S.Borodin də, R.Sabirov da, başqa tarixçi və ədəbiyyatşünaslar da həmin problemi qabartmış, qarışqadan fil düzəltmişlər. Digər bir tərəfdən, Teymur ordusunda vurulan, ölüb-öldürən xalq arasından çıxmış adamlar deyildimi? Başqa sözlə, demək istəyirəm ki, xalq, kütlə, ümumiyyətlə, tarix boyu siyasi rəhbərlərin əlində bir oyuncaq olmuşdur. Bunu istər Teymur dövründə, istərsə də XX əsrdə dünyada baş vermiş tarixi hadisələrin gedişində açıq-aydın görmək mümkündür. Hitleri, Mussolinini, Lenini, Stalini, Pinoçeti... yada salmaq kifayətdir. Azərbaycanda 1993-2013-cü illərdə baş vermiş hadisələr də eləcə. Doxsan üçüncü ilin iyununda bir rəzil və fırlıdaqçının hakimiyyəti qəsb etməsi, xalqın qanuni prezidentini müdafiə etməməsi, yenidən avtoritarizmə meydan verməsi və h.b. milli tariximizin qara səhifələrini təşkil edir.

20

Xalq, yoxsa hökmdar, hökmdar, yoxsa xalq problemi araşdırarkən qəribə tarixi hadisələrin şahidi olursan. Sual olunur: Feodalizm dövründə qüvvət, güc sahibi kim idi? Xalq, yoxsa hökmdar? Təbiidir ki, hökmdar! Çünki dövlət onun əlində idi. Həmin dövrdə ayrı-ayrı feodal dövlətlərində və imperiyalarda baş vermiş etiraz, üsyan və terroru təbii qəbul etmək lazımdır. Bu, sonu görünməyən tarixi bir prosesdir ki, bu gün də davam edir, sabah da davam edəcək.

Bir daha ayrıca qeyd etmək istəyirəm ki, o dövrün hərəkətverici qüvvəsi hökmdarlar olmuşlar. H.Cavid

“Topal Teymur”da həmin problemə toxunmur. Əksinə, Divan Bəyin ağzına Azərbaycan xalqının eyibini açan və tarixən həqiqətə uyğun ifadələr verir...

Hindistana səfəri zamanı Teymur o qədər qoşun toplamışdı ki, yolda məcburən onları kütləvi şəkildə qırmağı əmr etmişdi. Buna baxmayaraq, o, bu kütləvi qırğın üçün tarixi məsuliyyət daşıyır. İranda, Gürcüstanda və Ermənistanda törədilən qırğınların xarakteri və səbəbləri isə başqa idi. Həmin ölkələrdə Teymura xəyanət edildiyindən, minlərlə əskəri qılıncdan keçirilmişdi. Belə olan surətdə o, nə etməli idi?.. Düşməni qucaqlayıb öpməli idimi?.. Demək istəyirəm ki, Tanrıdan sonra Padşahı yer üzünün Allahı kimi qəbul edən bir mühit və cəmiyyətdə ətəlet, itaət və köləlik bütün insanların və xalqların əxlaq, şüur və psixologisinə hakim idi; Hökmdar ön sırada, xalq arxa sırada idi; tarixi və dövləti öz gücü və ordusu ilə Hökmdarlar yaradırdılar. Hər kəs bilməsə də, tarixçi bilməlidir ki, əsl xalq hakimiyyəti əsl demokratik bir dövlətdə və cəmiyyətdə mümkün ola bilər.

21

Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə millət və xalqların tarixini yazan və yaradanlar əli qılıncı hökmdarlar olmuşlar, çünki yaratdığı dövləti və onun siyasətini, idarəçilik sistemini onlar müəyyənləşdirirlər. Teymura gəlincə, deməliyəm ki, o, hakim olduğu məmləkətlərdə xalqların və insanların hüquq və bərabərliyini qorumağa və müdafiə etməyə çalışmışdır. Öz imperiyasında dilənçiliyi aradan qaldırmışdır və s. Bu haqda onun nizamnaməsində və tarixi qaynaqlarda kifayət qədər məlumatlar var.

Unutmaq olmaz ki, Teymurun fəaliyyət göstərdiyi dövr hərbi-feodal diktaturası dövrü idi. Feodalizm dövrün-

də xalqları, cəmiyyəti, tarixin gedişini və tarixi prosesləri hərəkətə gətirən, nizama salan, ona təkan və istiqamət verən, müəyyən bir məcraya yönəldən böyük tarixi şəxsiyyətlər olmuşlar. Onlar insanları toplum şəkildə mübarizə və mücadiləyə yönəltmişlər. H.Cavidin “Peyğəmbər” mənzum tarixi dramasında yaratdığı Məhəmməd surəti bu cəhətdən səciyyəvidir.

Bu gün dünya türkləri varlıqlarına görə Metelərə, Atillalara, Səlcuqlara, Teymurlara, Osmanlılara minnətdar olmalıdırlar.

Mən Sergey Borodinin romanlarında özündən və sovet ideologiyasından irəli gələn nöqsanlarına baxmayaraq, onun romanlarını dünya ədəbiyyatında Əmir Teymur haqqında yazılmış gözəl və mükəmməl bədii əsərlərdən biri hesab edirəm.

6.7. Teymur surəti Azərbaycan ədəbiyyatında

*Odu – həqiqəti öz əlinizlə məhv etdiniz,
ay Bayəzidlər, Toxtamışlar, Teymurlar!*

İsa Hüseynov

1

Azərbaycan ədəbiyyatında, tarixində və folklorunda Əmir Teymura qarşı həmişə böyük maraq olmuşdur. El sənətkarları, şairlər, yazıçılar, tarixçilər və lətifəçilər haqqında söz söyləmiş və əsərlər yazmışlar. Bu iş XIV-XV əsrlərdən başlayaraq, bu günə qədər davam etməkdədir. Bunlar təsadüfi deyildir. Çünki Teymurun həyat və fəaliyyəti Azərbaycan tarixi ilə bağlı olmuşdur...

Mən burada XX əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında Teymur haqqında mövcud olan bəzi ədəbi əsərləri nəzərdən keçirəcəyəm.

2

Teymur haqqında ilk ədəbi əsəri Məmməd Səid Ordubadi, sovet hakimiyyətinin ilk illərində Hüseyn Cavid yazmışdır. 1917-ci ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində görkəmli türkoloq German Vamberinin “Əmir Teymur” kitabı çap edilmişdir. Hesab edirəm ki, kitab Azərbaycan türk oxucuları və yazarlarının Teymura qarşı marağını artırmışdır.

3

Əmir Teymur haqqında tarixi və ədəbi əsərlər daha çox sovet dönməndə qələmə alınmışdır. Dramatik janrda ilk əsəri M.S.Ordubadi (“Teymurləng və İldırım Bayazid”) və Hüseyn Cavid (“Topal Teymur”), Naxçıvan şairi Həmid Arzulu (“Əlincə qalası”) yazmışlar. Bu ədəbi ənənə epik janrda qələmə alınmış əsərlərdə davam etdirilmişdir. İsa Hüseynov (Muğanna) “Məhşər” romanını, Həmid Arzulu “Göy geyimli fateh” hekayəsini yazmışlar. İ.Hüseynov sonralar həmin roman üzərinə yenidən qayıtmış və “Nəsimi” adı ilə çap etdirmişdir.

4

Görkəmli ədəbiyyatşünas və cavidşünas Məmməd Cəfərin verdiyi məlumata görə, M.S.Ordubadi iki pərdəli pyesi birinci dünya müharibəsi illərində yazmışdır. Ancaq pyes bu günə qədər çap edilməmişdir və respublika Əlyazmaları İnstitutunda M.S.Ordubadi arxivində saxlanılır. Məmməd Cəfər əsərin məzmunu haqda yazır:

- Caviddən əvvəl də Azərbaycanda Teymur haqqında bəhs edənlər olmuşdu. Məmməd Səid Ordubadi birinci imperialist müharibəsi illərində ikipərdəli “Teymurləng və İldırım Bayazid” pyesini yazmışdı. Lakin Ordubadi Teymuru idealizə etmək məqsədini qarşısına qoymamışdı; əksinə, ədalətsiz müharibələri pisləmək istəmişdi. O, Teymurlə əlaqədar olan hadisələrə başqa bir istiqamət vermiş, aşiqanə-tarixi bir dram yaratmaq istəmişdi. Teymu-

run qızı Zərifə banu ilə İldırımın oğlu Musa bir-birini sevir-lər. Bu arada Teymurla İldırım arasındakı münasibətlər kəskinləşir və qanlı müharibələrə aparıb çıxarır. Zərifə banu müxtəlif yollarla bu qanlı müharibəni dayandırmağa çalışır və pyes Zərifənin bu sözləri ilə qurtarır: “Türk-tatar qövmünün ədavətlərinə, qan tökülməsinə nəhayət verildi. Məhv olsun cahangirlik, müharibələr! Yaşasın eşq və məhəbbət!”

Cavidin əsərində isə belə deyildi. Cavid Teymurdan qüdrətli bir şəxsiyyət kimi bəhs etmiş, qanlı fatehi idealizə etmişdi. Müəllif iki surət üzərində daha çox dayanmışdı. Topal Teymur və onun hərbi rəqibi, Türkiyə sultanı İldırım Bayazid.¹

5

Görkəmli yazıçı İ.Hüseynov romanın adını təsadüfən “Məhşər” qoymamışdır. Müəllifin incə mətləbi elə həmin adın altında gizlənir. Əsər, demək olar ki, Teymur, onun dövrü və həmin dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlıdır. Kontekstdə mən həmin adı daha çox mərəkə, vəlvələ və çaxnaşma sözlərilə əlaqələndirirəm. Bunu təbii qəbul edirəm. Çünki cahangirin ayağı dəydiyi yerdə hər şey ola bilərdi: İgidlik də, qəhrəmanlıq da, cəsəret də, dönməzlik də, zəlzələ də, vəlvələ də, zəfər də, qəm də, kədər də, mərəkə də!

6

Yazıçı romanda Teymurun həyat və Azərbaycandakı fəaliyyətinin maraqlı məqamlarına toxunmuş və münasibət bildirmişdir. Əlincə qalasından danışarkən cahangirin şəxsiyyəti və xarakterinin bəzi cəhətlərini oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Əlincə çayının sahilində görünən ağatlı Teymuru bu cür təsvir etmişdir: “...Başında, yaz ya-

¹ Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960, s. 170.

ğışlarından tükü yapıxmış, qumral tülkü dərisindən qulaqlı papaq, əynində ərzaq qoşunu əsgərlərinin geyindikləri adi, boz çəpkən, zirehsiz, yaraq-yasaqsız bir atlı idi. Kim deyərdi ki, Mavərəünnəhlə Xarəzmin, Farsla İraqın, Azərbaycanla Ərmənin və Kaxetin hökmdarı Əmir Teymur idi bu atlı?..”¹

7

Yazıçı Əlincənin Teymur qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınması ilə bağlı əhvalatları realist cizgilərlə verməyə çalışmışdır. Romandan həmin parçaya diqqət edək: “Lakin Teymur nə qəbirlərə baxırdı, nə də qəbirlərin canlı başdaşlarına. Çənəsinin ucunda qırmızıya çalan sarı saqqalını dik tutub, iri, ala gözlərini geniş açıb, qartal burnunun donqarı uzununu baxa-baxa, ağır-ağır, tərləyə-tərləyə, birbaşa çadira gedirdi.

Çox pis axsasa da, hərdən çala-çuxura düşüb, yıxıl-mamaq üçün addımlarını itiləşdirəndə atıla-atıla, dingildiyə-dingildiyə yerisə də, onun ümumi görkəmi gözəl idi. Gözəl və qorxunc. Xüsusilə gözləri heybətli idi – parıltısız, işıltısız, durğun və gərgindi: hər kəsə və heç nəyə baxmasa da, elə bil hamını, hər şeyi, hətta ürəklərdə narazılığı da görür və hamını bir yerdə ittiham edirdi...”

8

Yazıçı bu parçada oxucuların diqqətini Teymurun fiziki cəhətdən həm sağlam, həm də qüsurlu olmasına cəlb etməklə bərabər, onun xarakterinə məxsus bəzi cəhətləri sanki bir rəssam kimi kağız üzərinə köçürür. Ancaq “atıla-atıla”, “dingildiyə-dingildiyə yeriməsində”^{*} yanlışlıqlara yol verir. Belə ki, tarixi mənbələrdə, o cüm-

¹ İsa Hüseynov (Muğanna). Əsərləri, I cild, Bakı, 1988, s. 97-98.

^{*} “Nəsimi” filmində o, bu cür yeriyir. Görünür, bu da həmin yanlışlıqdan irəli gəlmişdir.

lədən German Vamberinin verdiyi məlumata görə, Əmir Teymur sifətdən gözəl olmuş, düşmənləri onu eybəcər-ləşdirmişdirlər; Teymur yeri-yerkən və ata minərkən onun axsaqlığı, demək olar ki, bilinməzdi. (H.Cavid "Topal Teymur"-da onu beləcə də vermişdir.)

9

Romanı oxuyarkən hiss edirsən ki, yazıçı əsər üzərində işlərkən mötəbər tarixi mənbələrdən, o cümlədən "Tüzüki-Teymur"-la, Nizaməddin Şəminin, Klavixonun və b. müəlliflərin əsərlərilə tanış olmuşdur. Mən romanın bir yerində oxuyuram: "Teymurun Çingiz Xan səltənətindən, Hülaku xənadından əxz etdiyi və özünün "Tüzük"-ində yazdığı qanunlara dəqiq əməl edirdi. Qanunlara görə, vəliəhdi bütün əmirlərin, varislərin, tümənbəşlərin iştirakı ilə yalnız qurultay hakimiyyətdən məhrum edə bilərdi." Və s.

10

Yazıçı romanda Əmir Teymurun tarixi obrazını yaratmağa çalışmış, xarakterini açmağa təşəbbüs göstərmişdir. Roman janrının geniş imkanlarından bacarıqla istifadə etmiş, qısa, lokonik təsvirlərlə də olsa, müasir oxucuya görkəmli sərkərdə və fəthə haqqında çox söz deməyə, tarixi realizmə sadıq qalmağa çalışmışdır. Hökmdarın qəzəbini, zəhmətini inandırıcı vermişdir və s.

Orduda cismani cəzanın ləğv edilməsi səbəblərindən danışarkən, fəthənin öz dilindən çıxmış ifadələri oxucuların diqqətinə olduğu kimi çatdırmışdır: Məsələn, "Hökmdarın nüfuzu qamçısından aşağıdırsa, hökmdar deyil..." (Cavid "Topal Teymur"-da həmin fikrə daha yarıdıcı yanaşmışdır.)

11

Yazıçı at belində Əmir Teymur bu cür təsvir etmişdir: "Qaya torpaqda bitib-bərkiyən kimi, Teymur da atın

belində bərkimişdi. Yəhərdə onun şikəstliyi və xəstəliyi bilinmirdi.”

Müəllif romanda Teymuru tarixi bir şəxsiyyət və sərkərdə kimi canlandırmağa çalışmışdır. Oxucuların diqqətini onun başqa bur təsvirinə cəlb etmək istəyirəm: “O, üçü sağ, üçü solu, üçü arxasınca yeriyan cavan bahadırlarının müşayiəti ilə gəlirdi. Nəhəng gövdəsi, sağ ayağını çəkib sol ayağının yanına qoyduqca diksinməyə bənzəyən dingilti əmələ gətirən əzablı yerışı, alov rəngində qısa, sivri saqqalı, qartal burnu və qartal gözləri ilə haman Teymurdu.”¹

12

İsa Hüseynovun “Məhşər” romanı oxucular və tənqidçilər tərəfindən maraqla qarşılanmış və qiymətləndirilmişdir. Nazif Qəhrəmanov “Məhşər” romanını bu cür qiymətləndirmişdir: «“Məhşər” romanının mövzusu Azərbaycan tarixinin dramatik və ziddiyyətli dövründən götürülüb. Şirvanşahlar dövrü, Azərbaycanda Teymur istilası, hürufiliyin inkişaf tapması və genişlənməsi, Teymura qarşı mübarizənin fonunda hürufiliyin oynadığı rol və s. İstibdadın, zülmün ərşə qalxdığı, qan-qadanın dünyaya meydan oxuduğu dövrün burulğanlı xarakterindən doğan hürufilik kütlə üçün yeni düşüncə tərz, yeni həyata yol açır, həqiq və ədalət istəyən adamları səfərbər edir, böyük bir qüvvəyə çevirirdi. Çünki yadellilərin tapdağına, hər çür təcavüzə qarşı durmaq üçün müştəşəkkil, əxlaqi və ictimai ideal mühtüm rol oynayır».²

Deməliyə ki, romanda Teymur şəxsiyyətinə münasibətdə sovet siyasəti və ideologiyasının təsiri az və çox

¹ İsa Hüseynov. Məhşər, Bakı, 1988, s. 196.

² Nazif Qəhrəmanov. İdrakın genişliyi, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 12 sentyabr 1980.

dərəcədə hiss olunur. Bu cəhət Teymur obrazının təsvirində də nəzərə çarpır...

12

Romanda, Teymurdan başqa, Fəzlullah Nəsiminin, Şirvanşah Şeyx I İbrahimin, Nəsiminin və b. tarixi şəxsiyyətlərin surətləri yaradılmışdır. Burada da bəzi təhriflərə və uydurmalara təsadüf etmək olar. Nazif Qəhrəmanovun fikrincə, Fəzlin vəliəhdi kimi, Nəsimi “Adıyüksək” Şirvanşah İbrahimlə “Div” Teymur* danışmaq aparmalı, hürufilərin mənafeyini müdafiə etməli olur. Teymur və Nəsiminin ideya-mövqe toqquşması Nəsiminin xeyrinə qurtarır. “Zəka və idrakin [Teymur] müstəbidliyi və tiranlığı üzərində qələbəsi kimi başa çatır.” N.Qəhrəmanov yazır:

- ...İstər öz dövlət düşüncələrində güzəştə getmək istəməyən, hürufilər və Teymur arasında məharətlə manevr edən, ağıllı və çevik siyasət yeridən İbrahimi, istərsə də düşmənlərinə qarşı amansız olan, fəthlik və cəhəngirlik iddiası ilə çırpınan hiyləgar və despot Teymuru Nəsimi kəlamının yüksək məntiqi inandırır və onlar nəticədə güzəştə getməyə məcbur olurlar.

Müəllifin Teymura qarşı nifrəti göz qabağındadır.

13

Mən araşdırdığım qaynaqlarda “Əmir Teymur və hürufilik və hürufilər” mövzusuna aid heç bir şeyə təsadüf etmədim. Heç 1996-cı ildə Daşkəndə “Əmir Teymur və onun dünya tarixində yeri” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq elmi konfransda da həmin məsələyə toxunulmamışdır və s. Buna görə də İ.Hüseynov və N.Qəhrəmanovun həmin mövzu ilə əlaqədar hansı mənbələrə istinad etdikləri mənim üçün qaranlıq qaldı. Bu səbəbdən N.Qəhrəmanovun “Şirvanşah İbrahim hürufiliklə bağlı bir çox an-

* Nəsiminin əsərlərində Teymur “Div” və “Şeytan” kimi təsvir edilir.

larda bu hərəkata [hürufilik hərəkətinə] yardım göstərməyə çalışır” fikrini şərh etmək mənim üçün çətindir. Ancaq mənim bildiyim budur ki, hürufiləri Teymur deyil, Şirvanşah İbrahim təqib etmişdir. O cümlədən Nəsimini. O ki qaldı Teymura onun Azərbaycana qarşı siyasəti mülayim olmuşdur...

14

N.Qəhrəmanov “Məhşər” romanına istinadən yazır: “Şirvanşahın daxili düşmənlərindən biri - Şeyx Əzəm fərdi psixoloji cizgisi, hürufiliyə qarşı barışmaz mövqeyi, mömin ruhani ədəsi ilə tanınır. Teymurləngi əvvəl xilaskar rolunda təsəvvür edən Şeyx Əzəm diri-diri divara hörülən insanları, insan başından qurulan minarələri, günahsız insanlara verilən işgəncələri gördükcə əvvəlcə siyasi, sonra isə dini təsəvvürləri alt-üst olur. Onda allahın adilliyinə, ümumiyyətlə, varlığına şübhə oyanır. Teymurilərin qadınlara qarşı vəhşiliyini gördükcə isə artıq davam gətirmir, cismani cəhətdən də sıradan çıxır.”

Sual olunur: Axı, Teymur qadınlara qarşı hansı vəhşiliklər törətmişdir?.. Ruhani Şeyx Əzim başqa, Teymur daha başqadır! Bunula belə, o, doğru olaraq göstərir ki, müəllif cahangirin ovqatını “əksər məqamlarda axmaq despot kimi deyil, ağıllı və hiyləgər despot” kimi təsvir edir. Teymur bütün dost və düşmənlərini tanıya və qiymətləndirə bilir. Şirvanşah İbrahimdə olan təmkinlik, səbr və humanist cizgilər Teymurda olmasa da, arif hökmdar fəhmi ilə ən mühüm həqiqətləri ayırd edə bilir.

15

Teymur, oğulları arasında daha çox Miranşahla konfliktə olmuşdur. H.Cavid, S.Borodin və İ.Hüseynov buna müxtəlif cür yanaşmış və münasibət bildirmişlər. Romanı Teymur oğluna deyir: “Şeyxə ənam vermək əvəzinə sən onun qızını zorladın!” “Ərməndə tərsa zənəninin

ətəyinə qızıl tökdün!” Demək, qadınlara qarşı vəhşiliyi Teymur deyil, oğlu Miranşah törədir.

Oğlunun binamus hərəkətlərindən qəzəblənən Teymur, əlini onun xayasına atır. Yazıçı bunu belə təsvir edir: “Teymur təbəələrinin fikrini duymuş kimi, birdən dikəlib, ov üstündən boylanın qartal baxışı ilə hamının canına üşütmə saldı və yenidən kükrəyən qəzəblə, son dəfə var gücü ilə oğlunun [Miranşahın] xayasını basdı.”¹

Bu cür bədii təsvirləri qəbul etmək olar. Mənim oxuduğum bir mənbədə Teymur, oğlunu boynunu vurdurmaqla qorxudur və imtahana çəkir.

N.Qəhrəmanov ata və oğul münasibətlərindən danışarkən yazır:

- Teymurun Miranşaha tutduğu divan isə ata –despotun oğul-despot üzərində məhkəməsindən və ona verdiyi “dərs”dən ibarət olub, romanın ən maraqlı epizodlarından, Teymurunsa vəhşi xarakterini (!) açan məxsusi detallardan biridir.

Etiraf edək ki, çox kəskin ittihamdır!..

16

Romanda Fəzlullah Nəimi və şagirdi Nəsimi, Fəzlullahın qətlinə fitva verilməsi haqqında ətraflı söhbət açılır. Əsərin 109-cu səhifəsində yazılır: “...Şamaxıya tələsən, yorulmaq, usanmaq bilməyən dərviş Asir hökmdarın qorxunc düşməninə tezliklə tutulub qətl olunacağına şübhə etmirdi. Çünki o, cibində İbrahimə Fəzlullahın qətli haqqında Səmərqənd ali mənsəb səyidlərinin fitvasını aparır və bilirdi ki, hökmdar daha Şirvanşaha inanmasa da, (!) şah, Əmir Teymurun öz tələbi ilə yazılmış bu yüksək fitvanı mütləq icra edəcək.

¹ İsa Hüseynov, Məhşər, Bakı, 1988, s. 108.

Məndən məlum olur ki, Səmərqənd seydələrinin Fəzlullahı qətlə yetirilməsindən Teymurun xəbəri olmuşdur.

Əsərdə Fəzlullahın xəlifəsinin öldürülməsi, Teymurun onun cəsədinə baxması və Nəsimi ilə görüşü də təsvir edilmişdir.

- Nəsimi onun* nəhəng qaraltısını, zülmət içində bir dəstə alovtək qızaran saqqalını gördü, ağır-ağır tövşüdüyünü və asta, gər səsini eşitdi:

- Dərvişlərim məgər bilmirlər ki, belə adam hər vaxt ələ keçmir?

Eynilə hökmdarına bənzəyən ikinci bir nəhəng qaraltı göründü:

- Bu lənətullahın** nəfəsi dəydiyi yerdə ot bitmir, hökmdar! Düşərgəyə səlamət gətirsəydik, bu məxluqatı beşcə kəlmə ilə dindən döndərərdi, - dedi.

Bununla da söhbət kəsildi.

Qaraltıların aralandıqlarını gördükdə o, BağÜNün - beyinin birdən gizildəyib Ünlə dolduğunu hiss etdi və dərhal EySarın hökmünü eşitdi:

- Qalx, ey Nəsimi!

Bağ dözüümü kimi bu hökm də Nəsimi üçün tamamilə adi şeyə çevrilmişdi. Qanı getmiş, soyuyub buza dönmüş bədəninə ocaq həniri kimi gur SafAğ işıq gəldiyini duya-duya, gözlərini açıb, bütün mühitə lərzə salan heybətli qışqırtı ilə Ünü təkrar etdi.

Kütlə vahimə ilə duruxdu.

* Teymurun.

** Teymurun. Tarixi mənbələrdə, o cümlədən Osmanlı ədəbiyyatında həmin ifadə işlədilmişdir.

Teymur isə ağır-ağır dönüb, bir daha diqqətlə ona baxdı. İndicə göz qabağında can verən xəlifənin atılıb ayaq üstə dayanması yağı qurtaran çırağın son anda gur işıq saçmasına bənzəyirdi. Teymur bu cür ölənləri görmüşdü. Odur ki, “Qalx, ey Nəsimi!” - qışqırtısı onda ikrahlı qəzəb oyatdı.

Həsiyə. Romanda “Nəsiminin cəsədinə Teymurun baxmasının” necə təsvir edilməsindən asılı olmayaraq, mətndən belə anlaşılır ki, Nəsiminin cəsədinə baxan “Div”, bundan böyük zövq və həzz alır. Tarixilik baxımından bu nə dərəcədə doğrudur?.. Axı, Nəsimi Peyğəmbər nəslindən idi. Teymur isə Peyğəmbər nəslindən olanlara məxsusi hörmət etmiş, xüsusi qayğı göstərmiş və imtiyazlar vermişdi. Süni və uydurma təsvirlərlə Teymuru oxucuların gözündən salmaq, onları çaşdırmaq nəyə lazımdır?..

Yenidən romanın üzərinə qayıdıram.

- “Həqqəm” deyib it kimi gəbərənlər çox olub! Sən ölürsən! Uzan və üzünü qibləyə çevir! - dedi və eyni zərbli tappılıqlarla aralandı.

Təsir hədəfi yox, Nəsiminin ümidləri uzaqlaşmış gedirdi. Üçgünlük möhlətin artıq ikinci gününün başladığını, təsir hədəfinə əli çatmasa ustadını və ustadı ilə birgə yüz min Əxini ölümə məhkum edəcəyini düşündükdə o, çırpınıb, bu dəfə Teymurun özünü də diksindirən hökmlə:

- Dayan, Əmir! Məramımı sənə çatdırmayınca ölüm yoxdur mənə! - dedi və qamətini düzəldib, başdan-ayağa qan içində, Divə* doğru addımladı.¹

17

Yazıçı romanın sonluğunu bu cür bitirir:

* Teymura.

¹ İsa Hüseynov. Məhşər, Bakı, 1988, s. 218.

- İldırım Bayezidə qəzəb belə yarandı. Səmərqənddən çapar gəlib Mövlana Mahmudun edam edildiyini, Fəzl dərvişlərinə, müridlərə, Əxilərə divan tutulduğunu xəbər verdikdə Teymurun qəzəbi kinə çevrildi.

O kin bütün qışı qaynayıb Teymurun bətnini yenidən daşa döndərdi. Yaz açılanda o, ilk növbədə Bağdada çapar göndərdi, Sultan Fərəc i edam hədəsi ilə qorxudub, Qaraqoyunlu Yusiflə Sultan Əhmədin zindandan buraxılmayacaqlarına əmin olub, əvvəlcə Ərmənə, Yerzinqanın¹ üstünə yeridi, dövrəsində dərin, Div əli ilə hər yerdən pozulacaqdı, çökük sinəli, kəhrəba üzlü, gecə gözlü məkansızın müqəddəs “ikən cahan” kəlmələri isə, qorxu əsiri bir cahil əli ilə “ikən cahan” yazılıb, Nəsiminin elmi ilə birlikdə özünü də, Bakının tən ortasında qoyulmuş heykəlini də, heykəlin dövrəsində, daşlarda daşlaşıb qalmış “Ənəlhəq”i – UnƏIAğı da tamam mənasızlaşdıracaqdı. Həmin bu vaxt, bu dəhşətli Div əsrində doğulan çökük sinəli, ağsümük üzlü, gecə gözlü bir əzabkeş, OdAğüzdən Ün eşidib, EySarının OdƏli - dili olub bu romanı yazdı və üzünü bütün “Yer”ə tutub haray təpdi ki, “Məhşər” - BağƏsƏrdir, BağƏsƏr danışan işıq Bağı Nəsimidir, ay iki Cahanı pozub “ikən” edən Divlər! OdAğüzdən ayrılıb Ünü itirənlər! BağÜndən - beyindən məhrumlar! **Odu - həqiqəti öz əlinizlə məhv etmisiniz, ay Bayəzidlər, Toxtamışlar, Teymurlar!**

18

Mən tarix kitablarında və ədəbi əsərlərdə tarixi şəxsiyyətlərin, o cümlədən Əmir Teymurun tarixi işlərinin və surətinin təhrif edilməsinin əleyhinəyəm və buna təəssüf edirəm. Düşünürəm ki, tarixi əsər yazan sənətkar orada təsvir etdiyi tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri olduğu kimi, müsbət əməllərini müsbət, mənfi əməllərini mənfi

¹ “Ərzincan”, “Zəncan” – qədim ƏsÜn OdÜn. – İ.H.

verməlidir. Yazıçı “yazdığım əsər bədii əsərdir” deyib, tarixi həqiqətlərdən üz döndərməməli, tarixi şəxsiyyəti öz istədiyi kimi təsvir və təhqir etməməlidir. Buna görə məsuliyyətə daşılmalıdır və s. Bu mənada Hüseyn Cavid nümunə yox, nümunələrin nümunəsidir! Dramaturq pyesdə Teymurun şəxsiyyətinə və tarixi hadisələrə münasibətdə o qədər dəqiqdir ki, Teymur haqqında əsər yazmış Azərbaycan yazıçısı onun əsərini diqqətlə oxusaydı, bəzi yanlışlıqlara və təhriflərə yol verməzdi.

19

Gəlin hamımız ifrata və tarixi şəxsiyyətlərin hamısının tarixdəki rolunu heçə endirək və ittiham edək. Onda nə olar?..Konkret olaraq Teymur və Osmanlılar haqqında danışmaq istəyirəm. Axı, onlar olmasaydı, bizim varlığımız da bu gün olmazdı! Xristian dünyası müsəlman dünyasını canavar kimi didib-parçalayardı; necə ki, bu gün didib-parçalayır!..

Xaç - Səlib yürüşlərini xatırlayın! Teymur da, Osmanlılar da bundan xəbərdar idilər. Onlar təsadüfən islamlaşdırma siyasəti yeritmirdilər. Onlar olmasaydı, bugünkü türk-müsəlman dünyasından bəlkə də əsər-əlamət qalmazdı! Bəzi naşı oxucular, tarixdən xəbəri olmayanlar elə düşünməsinlər ki, mən xristian və müsəlman dünyasını qavğaya, qarşıdrumaya çağırıram. Xeyr! Mən belə şeylərin əleyhinəyəm! Ancaq mən dünənki və bugünkü hadisələrə qapalı gözlə baxa bilmərəm. Bu, sadəcə olaraq mənim xarakterimə uyğun deyildir. Bir də unutmaq olmaz ki, Teymur Azərbaycana böyük zərər və ziyan verməmişdi. Bu da tarixi gerçəklikdir!..

20

Teymur təpədən-dırnağadək türkdür və özbək xalqının böyük və qeyrətli oğludur. Biz düşünülməmiş işlərimizlə, hərəkətimizlə və tarixi həqiqətləri təhrif etməklə,

özü də ifrat dərəcədə təhrif etməklə, nəyə nail ola bilərik?.. Həmin xalq özümüzdən incik sala bilərik!..

Türkmənlər yazır ki, Nəsimi türkməndir. İndi biz nə etməliyik? Türkmənlərlə müharibə aparmalıyıq?.. Teymur da, Nəsimi də türkdür və türk dünyasının parlaq simalarıdır!

S.Borodinin “Səmərqəndin ulduzları” və İ.Hüseynovun “Məhşər” romanları özbək tarixçiləri və ədəbiyyatşünasları tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır... 1996-cı ildə Əmir Teymurun anadan olmasının 600 illiyilə əlaqədar Daşkənddə keçirilmiş Beynəlxalq elmi konfransda həmin romanlar haqqında məxsusi danışılmış və müəlliflərə iradlar tutulmuşdur. Özbək tədqiqatçısı Bəxtiyar Nazarov demişdir: «Azərbaycan yazıçısı İsa Hüseynov “Məhşər” romanında Əmir Teymur obrazının təsvirində birtərəfliyə yol vermişdir.»

Atalar demişkən, düz sözə nə deyəsən?.. Axı, Teymur yalnız “vəhşi”, “yırtıcı”, “qaniçən”, “cahil”, “lənətullah”... deyildi!..* Elə isə bizim Marksdan, başqa Avropa tarixçisindən nə fərqimiz?.. Bartold öz əsərlərində bəzən yanlışlıqlara yol versə də, onun bir sözünü həmişə yadda saxlamaq lazımdır: “Teymur dağıtdıqlarından çox qurmuşdur.”

21

Həmid Arzulı “Əlincə qalası” tarixi dramasını 1981-ci ildə qələmə almışdır. Əsər 1984 və 2007-ci illərdə Naxçı-

* Təəssüflər olsun ki, bəzən müasir Türkiyə ədəbiyyatında Teymur yalnız “lənətullah” kimi təqdim edilir.

van Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.^{**}

Əlincə qalası, başda Əmir Altun olmaqla, Naxçıvan igidlərinin qəhrəmanlıq tarixinin simvoludur. Tarixçilər və ədəbiyyatçılar Teymurun Naxçıvana səfərləri və Əlincə qalasının fəth edilməsinə kifayət qədər diqqət yetirmiş və buna əsərlərində geniş yer vermişlər. Həmid Arzulunun bu mövzuya müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Mövzu dramatik janrda işlənmiş, həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından maraq doğurur. Ancaq mənim məqsədim əsəri geniş təhlil etmək deyil, Teymur obrazının əsərdə necə təsvir bə təcəssüm etdirilməsinə münasibət bildirməkdir.

22

Pyesdə iyirmi bir şəxs iştirak edir. Obrazlardan diqqəti daha çox Əmir Altun, Gilan Ana, Teymur, oğlu Şeyx Ömər, İlyas Xoca cəlb edir. Dramaturqun dili və üslubu özünəməxsusdur, pyesi tarixiliklə müasirliyin sintezi kimi maraqlıdır. Obrazlar canlı, dialog və monoloqlar cəlbedicidir. Müəllif Teymuru tarixdə olduğu kimi yaratmağa təşəbbüs göstərmiş, bəzi hallarda onun fikirlərini modernləşdirmişdir.

23

Teymurun oğlu Ömər Osman döyüş meydanından qaçır. Səbəbi məğlub olması, atasının hüzuruna gəlməkdən qorxması olur. Bu, Teymuru hiddətləndirir.

Teymur – Könülsüz köpəyin sürüyə xeyri olmazmış! Eşit Teymur, gör səndən sonra qan tökə-tökə qurduğun xanımına kimlər sahib çıxacaq! Çürüyür əkdinin toxumların, Teymur, yaman quruyur! Öz belindən gələnlərin bir-

^{**} 2007-ci il tamaşasında rolları Rza Xudiyev, Həsən Ağasoy, Elmira Kərimova, Əli Əliyev, Xəlil Hüseynov, Rövşən Hüseynov, Yusif Allahverdiyev, Günay Qurbanova və b. ifa etmişlər.

liyini yarada bilmirəmsə, bu türk dünyasında necə birlik yarada bilərəm. Xülyadiq! Xülya.¹

Fikrin birinci hissəsi ilə razılaşmaq olar. Amma ikinci hissəsi mübahisəlidir. Məncə, Teymurda türk dünyasını birləşdirmək ideyasından çox, dünyaya hakim olmaq ideyası daha güclü olmuşdur. Mən “modernləşdirmə” terminini işlədərkən bunu nəzərdə tuturam. Unutmaq olmaz ki, Teymur XX əsrdə deyil, XIV-XV əsrlərdə yaşamışdır.

24

İgid Əmir Altunun söylədikləri fikirlər, bəzən tarixi kontekstdən uzaq olsa da, maraqlı və diqqətəlayiqdir. Dramaturq bu surətin simasında yurdunu, vətəninə, xalqını sevən bir qəhrəman obrazı yaratmışdır. Onun sözlərinə fikir verək: “Mən qılıncımı yerə qoya bilmərəm. Bunu mənə heç kim bağışlamaz. Teymur məğlub olsa, taxtı-tacı itirməyəcək, mən məğlub olsam, qılıncımı xalqımın vüqarını, Əlincəni itirərəm...”

Bu, əsl qəhrəmana yaraşan hərəkət və sözlərdir.

25

Pyesdəki Teymur və Cəllad səhnəsi mənə daha cəlbedici göründü. O, Cəlladı yanına çağırır və boynunu vurmasını təklif edir. Siyasətçi Teymur Cəlladı imtahana çəkmək istəyir. Həmin səhnədən bir parçaya nəzər salaq.

Teymur – Deyirəm əlinə fürsət düşsəydi, mənim boynumu vurardınmı?

Cəllad – (heyrlə). Sizin?

Teymur – Bəli.

¹ Həmid Arzulu. Əlincə qalası, Naxçıvan, 2004, s. 59.

Cəllad – Bu, ədalətsizlik olardı, şahım!.. Şahım mən sizi öldürsəm adım tarixə düşər, sizin adınızla qoşa çəkilər...

Teymur – Doğru düşünürsən, cəllad. Teymurun cəlladı elə belə olar! Amma, cəllad, sənin kimi miskin, kiçik cəlladlar belə düşünərlər. Böyük cəlladlar isə başqa cür düşünür... (*Cəllad gedir. Teymur öz-özünə*) Minlərlə baş vuran bir cəlladın tarixə qəhrəman kimi düşməsi ədalətsizlikdir. Hm. Cəlladdakı ağıla bir bax! Mənim türklərə də divan tutduğuma görə qoy gələcək nəsillər məni qınasınlar. Türk dünyası hər vaxt mürgüləyən qırx başlı əjdahdır. Bu başların oyaq qalması üçün hərdən bir başın vurulması vacibdir. Çünki çırağın başı vurulmasa işıq düşməz...¹

Mübahisəli və ziddiyyətli mülahizələrdir. Unutmaq olmaz ki, müharibələrdə xalq, millət məsələsi vacib deyil, vacib olan **siyasət, hakimiyyət və dövlət** məsələsidir. Məgər Teymurdan sonra türk hökmdarları və sultanları bir-birlərinin qənimi olmamışlar?.. Bu, Teymurun xarakteri üçün də səciyyəvidir.

Müəllif əsərdə bəzən öz düşüncələrini Teymur vasitəsilə vermişdir ki, bu da tarixilik prinsipi baxımından doğru deyildir. Teymur dünyanın böyük hökmdarıdır. Onun düşüncəsi də, təfəkkürü də hökmdara məxsus olmalıdır və s.

26

Mən bura qədər yazdıqlarımdan belə bir nəticəyə gəlirəm:

1. Kristofer Marlo, Sergey Borodin və Hüseyn Cavid istisna olmaqla, digər müəlliflərin ədəbi əsərlərində Əmir

¹ Həmid Arzulu. Əlincə qalası, Naxçıvan, 2004, s. 64-65.

Teymura qarşı oxucularda nifrət və qəzəb hissi oyatmaq həvəsi daha güclü olmuşdur.

2. İngilis dramaturqu Marlo və rus-özbək yazıçısı Borodinin əsərlərində oxucularda Teymura qarşı həm nifrət, həm də rəğbət hissi aşılır.

3. Lakin həmin hiss, tarixilik baxımından, Cavidin pyesindəki qədər güclü, koloritli və təsirli deyildir.

Azərbaycan türk dramaturqu tarixi həqiqəti saxtalaşdırmamış, pyesdə, belə deyək, bədii-tarixi tarazılığı – Teymura qarşı nifrət və simpatiyarı qoruyub saxlamışdır. Bu da onun böyük sənətinə və sənətkarlıq qüdrətinə dəlalət edir.

6.8. Teymur və hürufilər

1

Bu mövzuya S.Borodinin “Səmərqəndin ulduzları” və İ.Hüseynovun “Məhşər” romanlarında ayrıca yer verilmişdir; H.Cavid isə toxunmamışdır. S.Borodindən fərqli olaraq, İ.Hüseynov mövzuya daha çox diqqət yetirmişdir. Lakin hər iki müəllifin əsərlərində bəzi tarixi hadisələr şişirdilmiş və təhrif edilmişdir. Ona görə də mənə aşağıdakı suallar maraqlandırdı:

1. Teymur hürufiliyə və hürufilərə qarşı mübarizə aparmışdırmı?

2. O, Nəsimini görmüşdürmü, yaxud onunla görüşmüşdürmü?

3. Fəzlullah Nəiminin öldürülməsində Teymurun əli olmuşdurmu?

4. O, Şamaxıya və Bakıya ayaq basmışdırmı?

5. Nəimi və Nəsiminin əsərlərində Teymur siyasəti və istilalarına qarşı münasibət əksini tapmışdırmı?..

Mən bəri başdan həmin suallara daha dəqiq, daha dolğun cavab verməyi mütəxəssislərin öhdəsinə buraxıram. Bununla belə, xüsusi qeyd edirəm: Araşdırdığım və axtardığım suallara aşağıdakı mənbələrin heç birində dəqiq, doğru, dolğun və ətraflı cavab tapa bilmədim,¹ yalnız Əbülfəz Rəhimovun məqalələrində tapa bildim ki, bu haqda bir qədər sonra.

2

Mən “Teymur və hürufilər”, “Teymur və Nəsimi” mövzularını davam etdirmək fikr ilə sovet dönməində və müstəqillik illərində Bakıda nəşr edilmiş kitabları vərəqlədim. Nəyin şahidi oldum? Nəzərdən keçirdiyim kitabların, demək olar ki, hamısında Karl Marksın “Teymur siyasəti minlərlə qadına, körpəyə, kişiyyə, gəncə işgəncə verməkdən, onları qılıncdan keçirməkdən, qırmaqdən və bununla da hər yerdə dəhşət yaymaqdan ibarət idi...”²

Marksın sözlərini oxuduqdan sonra öz-özümə düşündüm: “Görəsən biz nə vaxtacan əcnəbilərin, müsəlmanları və müsəlman türkləri sevməyən, bəzən tarixi saxtalaşdıran bəzi Avropa tarixçiləri və şərqşünaslarının ağılı və təfəkkürü ilə düşünəcəyik və yazacağıq?.. Onların qərəzli və səhv fikirlərini tutuquşu kimi təkrar edəcəyik?..”

Sovet tarixşünaslığı marksist-leninçi metodologiyaya əsaslandığından Marksın fikirlərini Teymur haqqında

¹ Nizaməddin Şami. Zəfər-namə, Bakı, 1992; German Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991; Vaqif Piriyeu. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı, 2003; S.Allahverdiyev və Ə.Haqverdiyev. Ümumi tarix, Bakı, 2006; Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1960; Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 1960; Ə.Səfərli və X.Yusifli. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998; Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I cild, Bakı, 1994; Кулузаде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку, 1970 və s.

² Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, том VI, Москва, 1939, с. 185.

yazılmış bir çox kitab və məqalələrin leytmotivi hesab etmək olar.

Başqa bir mənbədə Teymuru gözdən salmaq və ona qarşı nifrət hissi aşılamaq üçün daha kəskin ifadələrdən istifadə edilir. Ancaq unutmamaq olmasın ki, Xaç yürüşləri zamanı xaçpərəstlər Osmanlılardan və Teymurdan daha dəhşətli qırğınlar törətmişlər və bu gün də törədirlər...

Mən Teymur dövründə baş vermiş hadisələrə, onun şəxsiyyəti və fəaliyyətinə daha ədalətli və obyektiv yanaşmaq və qiymət vermək üçün məsuliyyətli bir işin altına girdim və bunu özümün vicdani borcum hesab etdim.

Türkcə və rusca yazılmış ensiklopediyaları vərəqlədim. Bir ensiklopediyada bunları oxudum: "Hüfiliyin təbliğ etdiyi və hakim dairələrə qarşı siyasi mübarizə apardığı üçün Nəimi [1339/40-1393/94] Teymurləngin əmri ilə oğlu Miranşah tərəfindən tutulmuş və Əlincə qalasında (Naxçıvan) edam edilmişdir."¹

Ancaq Nəiminin "Əlincə qalasında" dəfn edilməsi, qəbrinin orada tapılması, tapılmış qəbrin Nəimiyyə məxsus olması son araşdırmalarda qəbul olunmur.²

3

Azərbaycan tarixi kitabının birinci cildinə nəzər salaq. Kitabda "Əmir Teymur və Azərbaycan" mövzusunda ayrıca yer verilmişdir.³ Burada tarixi həqiqətlərə uyğun gələn fikir və mülahizələr olsa da, yanlışlıqlar da var. Məsələn, kitabın bir yerində oxuyuram: "...O, [Teymur] 1370-ci ildə özünü Mavənnəhrin əmiri elan etmişdir..."⁴ Ta-

¹ Azərbaycan sovet ensiklopediyası, VII cild, Bakı, 1983, s. 224.

² Ətraflı bax: Hüseyn Ciddi. Tarixi abidələr və tarixi şəxsiyyətlər, "Ədəbiyyat və incəsənət", 17 avqust 1984.

³ Ətraflı bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1961, s. 215-221.

⁴ Orada, s. 216.

mamilə səhv fikirdir. Həmin ildə qurultay (bugünkü anlayışla parlament) keçirilmiş, Teymura “Əmir” titulu verilmişdir.

4

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitabının birinci cildini varaqalayıram. Burada “Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə” bölməsinin “Nəsimi” hissəsində Əmir Teymur, oğlu Miranşah və Fəzlullah Nəimi haqqında qısa məlumat verilir: “...1394-cü ildə Fəzlullah Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən öldürülmüşdü, sonralar şair Qasım Ənvar Teymurun ikinci oğlu Şahrux tərəfindən sürgün edilmişdi...”¹ Vəssalam, şüttamam! Teymur və hürufilik haqda bir kəlmə də danışılır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid başqa bir kitabı nəzərdən keçirirəm. Burada da K.Marksın yuxarıda sitat gətirdiyim fikirləri vurğulanır və yazılır: “Teymur ordusu Naxçıvan yaxınlığında Əlincə qalasını mühasirə edərək fasilələrlə on dörd il mühasirədə saxladı. Sonra isə Ermənistanı və Gürcüstanı çapıb taladı, Azərbaycanın qədim şəhəri Qəbələni viran qoydu... [?!] 1394-cü ildə Miranşah, Şeyx İbrahimin fitnəsi ilə Nəimini tutub Əlincə qalasının yanında faciəli şəkildə öldürtdürür. Ustadın bu ölümü bütün hürufiləri, o sıradan Nəsimini ürəkdən sarsıdır...”²

Həmin kitabda Teymur və hürufilər, o cümlədən Teymur və Nəsimi mövsuzuna toxunulmur. Ancaq bəzi yanlışlıqlara yol verilir. Əslində Teymur Qəbələ şəhərini viran qoymamışdı, abadlaşdırmışdı və s. Digər bir tərəfdən, o, nə üçün “Ermənistanı və Gürcüstanı çapıb talamışdı?” sualına cavab yoxdur. Təkrar olmasın deyə, mən kitabımda bunun səbəbləri haqda ayrıca yazmışam.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı, 1960, s. 266.

² Ə.Səfərli, X.Yusifli. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998, s. 297.

Müəlliflərin niyyəti aydındır: Oxucularda “qaniçən”, “cahil” Teymura qarşı nifrət və qəzəb hissi oyatmaq!..

5

Sara Aşurbəylinin nəşr etdirdiyi Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə aid bir kitabında¹ Teymura, onun işğalçılıq müharibələrinə, Şirvanşah I İbrahimin Əmirlə münasibətinə, fəaliyyətinə və s. xüsusi diqqət yetirilmiş və əhəmiyyət verilmişdir. Ədalət naminə demək lazımdır ki, kitabda Teymurla bağlı bəzi tarixi hadisələr həqiqətə uyğun verilmişdir. Amma burada da sovet siyasəti və ideologiyasının ruhu və metodologiyası apaçıq duyulur.

Müəllif hürufilik təriqəti ilə əlaqədar yazır: “...Teymurun oğlu Miranşahın 1393/4-cü ildə ifrat şiə hürufilik təriqətinin müəssisi Fəzlullah Astrabadinin edam etdirməsi Şirvanın xalq kütlələrinin xüsusilə narazılığına səbəb olmuşdu...”²

Bu əsərdə də Teymur və hürufilik mövzusunun əsər-əlamət yoxdur. Əsərin bir yerində oxuyuram: “...Həmin səfərdən [Yeddillik müharibədən (1399-1405)] bir az sonra Teymur Gürcüstana yollandı. Teymur Gürcüstana 1399 və 1402-ci illərdəki yürüşlərində onu İbrahim [Şirvanşah] və Sidi Əhməd [Şəki hakimi] öz qoşunları ilə müşayiət etmişdilər. Teymur gürcülərə amansız divan tutdu, yol boyu qalaların müqavimət göstərən əhalisini qılıncdan keçirdi...”³

6

Müəllifin yazdığı fakt düppədüzdür! Amma axı, oxucu bilməli: Nə üçün Teymur gürcülərə amansız divan

¹ Ətraflı bax: Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti, (VI-XVI əsrlər), Bakı, 2006, s. 276-321.

² Sara Aşurbəylinin göstərilən əsəri, s. 281.

³ Orada, s. 279.

tutmuşdu? Bu haqda Teymurun özü də, tarixçiləri də yazmışlar. O, gürcülərə divan tutmuşdursa, bunun məsuliyyətini yalnız Teymur deyil, Şirvanşah İbrahim də, Sidi Əhməd də daşıyırdı. Teymurun vassalı olan Şeyx İbrahim və Şəki hakimi öz qoşunları ilə Ankara vuruşmasında da iştirak etmişdilər və i.a. O ki qaldı “Teymurun gürcülərə divan tutmasına”, bu, gürcülərin ona xəyanəti ilə, müsəlmanları təhqir etmələrilə, döyüb-incitmələrilə birbaşa bağlı idi. İslamın hamisi və şəmşiri nə etməli idi? Axı, o, Gürcüstanı zəbt etmiş və öz dövlətinin tərkibinə qatmışdı. İmkan verməli idi ki, onun hakim olduğu məmləkətdə gürcülər müsəlmanları (əslində türkləri) qırıb-çatsınlar?.. Hansı dövlət başçısı buna razı ola bilərdi, o ki qaldı Teymur?..

Nə isə, S.Aşurbəylinin məqsədi aydındır: Tarixi həqiqətlərin üzərindən sükutla keçmək, “quldur Teymur”, “xunxar Teymur”, “vəhşi Teymur” haqqında oxucularda nifrət hissi aşılamaq və onu alovlandırmaq!.. Mən hələ onu demirəm ki, Gürcüstan hadisələrində gürcülər Teymurun 12 min əskərini qırıb tökmüşdülər, atlarını oğurlamışdılar və s.

7

Zümrüd Quluzadənin rus dilində çap etdirdiyi “Хыруфизм и его представители в Азербайджане” kitabına nəzər salıram. Bu qiymətli tədqiqat əsərində hürufilik təliminin yaranması, təşəkkülü və formalaşması geniş işıqlandırılmışdır. Hürufiliyin fəlsəfəsi, Nəimi və Nəsimi haqqında ayrıca bölmələr vardır. Ancaq burada da “Teymur: Nəsimi və Nəsimi” mövzusu haqqında elə bir şey yoxdur.* Bəzi müəlliflərini əsərlərinə və fikirlərinə istinad edən Z.Quluzadə yazır:

* Müəllif ədəbiyyat siyahısını əsərin sonunda deyil, çıxışlarda vermişdir.

- Макризи описывает, как Тимур собрал в Самарканде улемов и те вынесли фетва (решение) о казни Фазла.

Другой источник, автор которого также является современником Фазла - произведение Ибн Хаджара аль-Аскалони (ум. в 856 г. х.) (Свод сведений о сыновьях Омара), сообщает: Фазлуллах сын Абу Мухаммеда Табризи является одним из еретиков, который создал отшельническую секту и на основе своего лжеучения организовал партию, известную как хуруфитская. Он хотел привлечь Тимура к своей ереси, но тот не согласился и дал приказ о его казни. Казнил Фазла Мираншах, сын Тимура. (Эти сведения со ссылкой на указанные источники изложены в исследовании Гибба «История османской поэзии», а также ряда других авторов. (См.: E.I.W. Gibb. A History of ottoman Poetry, v. 1, London, 1900, p. 337.)¹

Markizi və İbn Həcərə istinad edən Z.Quluzadənin yazdıqlarını şübhə altına almaq nəşiliq olardı. Görünür, ülamaların Səmərqənddə toplantısının keçirilməsinin təşəbbüskarı Teymurun özü olmuşdur. Toplantıda onlar Fəzlin qətlinə fitva (qərar) vermişlər. Həmin qərar Miranşah tərəfindən yerinə yetirilmişdir və s. Əgər yazılanlar və deyilənlər doğrudursa, bu, alim və fəzil şəxsləri himayə edən Teymurun səhvi idi. Həmin hadisə Teymura aid tarixi ədəbiyyatda bu qəbildən təsadüf etdiyim yeganə faktıdır. Məncə, “Fəzlullahın Teymuru öz partiyasına (təşkilatına) cəlb etmək istəməsi” faktının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Digər bir tərəfdən, əgər hürufilər bir fırqə ətrafında birləşərək, fəaliyyət göstərirdilərsə, deməli, onlar

¹ Кулу-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку, 1970, с. 89-90.

hakimiyyətə iddialı idilər və hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar. Teymur, təbiidir ki, onlarla barışa bilməzdi.

8

Nəhayət, mən, maraqlandığım bəzi suallara cavabı **Əbülfəz Rəhimovun** məqalələrində tapa bildim. Onun fikirlərinə nəzər salaq:

- Nəsiminin dövrü, həyatı, yaradıcılığı və hürufilik haqqında yazılmış əksər əsərlərdə məxəz göstərilmədən Teymurləngin Azərbaycanda böyük dağıntılar törətdiyi, hürufiliyin bu istilaya qarşı mübarizə apardığı və Şirvanda hürufilərə qoşulan çoxlu ziyalı quvvələr olduğu və s. yazılmışdır. **Lakin ilk mənbələrə müraciət etdikdə məlum olur ki, bu müddəalar tam dəqiq deyildir. Hürufilərin, öz əsərlərində də bu məsələlərə aid qeydlər, işarələr yoxdur.**¹

Müəllif bir çox mənbələrə və tədqiqat əsərlərinə istinad edir və doğru olaraq yazır ki, ilk qaynaqlara nəzər saldıqda məlum olur ki, bəzi araşdırıcıların müddəaları dəqiq deyildir. Bu tezis daha çox sovet tarixşünaslığına aiddir.

Ə.Rəhimovun fikrincə, hürufilər XIV əsrin sonlarında Azərbaycana bir neçə dəfə hücum etmiş, Təbrizdə misli

Qeyd. Zaman Əskərlinin dediyinə görə, Əbülfəz Rəhimov ciddi alim olmuşdu. O, ölməmişdən qabaq qəbirstanlığa getmiş, orada özünə qəbir qazmışdır. Üstünü örtükdən sonra evə gəlmiş və arvadına demişdir: "Mənim yerimi sal. Yorğan-döşəyim təmiz olsun." Arvadı təəcüblənsə də, ərinin dediklərinə əməl etmişdir. O, yerinə girmiş və canını Allaha tapşırırmışdı. Görünür, rəhmətlik Allahın sevdiyi bəndə olmuşdu və ölümü ona əvvəlcədən əyan edilmişdi. Onun bu cür hərəkəti Teymurun hərəkətini xatırladır.

¹ Əbülfəz Rəhimov. Azərbaycanda Teymuri-hürufi münasibətləri haqqında bəzi qeydlər, I məqalə EA Xəbərləri, (tarix, fəlsəfə və hüquq seir.) №2 1986, s. 69.

Ə.Rəhimovun məqalələrindəki seçmələr mənə aiddir.

görünməmiş qarətlər edib, şəhəri xarabaya çevirmiş, Toxtamışla mübarizə aparmamışlar. Əksinə, onlar Teymura qarşı mübarizə aparan Toxtamış, Qazi Bürhanəddin, Əhməd Cəlair, Qara Yusif, Sultan Bayazid və b. hökmdarlarla əlaqə yaratmış, onlara maddi və mənəvi yardım göstərmişlər. Başqa sözlə, hürufilər Teymura qarşı sanki bir itti-faqda birləşmişdilər. Ona müqavimət göstərməyə nə to-xunmayan, göstərənə cəzalandıran Teymur, təbiidir ki, bu-na nə göz yuma, nə də dözə bilərdi!

Hürufilər öz əməllərini və siyasi məqsədlərini Tey-mur öldükdən sonra da davam etdirmiş, 1427-ci ildə He-ratda Şahruxa qəsd etmişlər.

Diqqətəlayiq bir fakt: 1441-1442-ci illərdə Cahanşah Təbrizdə 500-ə qədər hürufini məhv etmişdir. Teymur nə qədər hürufi öldürmüşdür? Bu haqda tarixi mənbələrdə məlumat yoxdur.

9

Bir sözlə, hürufilər hakimiyyət uğrunda siyasi müba-rizə aparırdılar. Teymur hürufilərin məqsədlərini başa düşdükdən sonra onları təqib etməyə qərar verdi. Qurana səcdə edən Teymur, islam dininin bəzi əhkamlarına qarşı çıxan hürufiləri necə bağışlaya bilərdi?.. Onlarla necə mü-barizə aparmaya bilərdi?.. Allaha, Qurana və Peyğəmbə-rə tapınan bir şəxs, kənarda seyrçi kimi durub baxa bil-məzdi! Üləmalar və din xadimləri də buna göz yuma bil-məzdilər.

Ə.Rəhimovun mülahizələrinə nəzər salaq.

- Sual olunur, nə üçün hürufi olmayan Qazi Bürha-nəddin, Sultan Əhməd Cəlair və digər şairlər, həmçinin tarixçi İbn Ərəbşah öz şeirlərində Teymurləngi təhqir et-miş, onun çolaqlığını, fəsad və fitnəsinin dünyanı tutduğu-

nu quduz it kimi (kəlbi-üğür)* olduğunu yazmış, Nəsimi divanında isə Teymürləngə qarşı yazılmış bir misraya belə rast gəlmirik? Bəlkə qorxmuşdur?! Məlum olduğu kimi, şairin divanında olan onlarla şeirdə diri-diri soyulmasından, dara çəkilməsindən, yandırılmasından qorxmadığını təsvir edən beytlər vardır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, şairin yaşadığı orta əsrlərdə (həmçinin də sonralar) dini ehkamlara, etiqadlara qarşı çıxmaq bir hökmdara qarşı çıxmaqdan daha qorxulu olmuşdur. Nəiminin əsərlərində də Teymurləngin zülmələrinə, işğalçılıq siyasətinə qarşı qeydlərə, işarələrə rast gəlmirik.¹

Nə Nəiminin, nə də Nəsiminin əsərlərində Teymurun siyasətinə və zülmünə qarşı açıq etirazlara təsadüf edilmir. Mən o dövrün araşdırıcısı olan bir nəfər mütəxəssisdən bunun səbəblərini soruşdum. O dedi: “Nəsimi şeirlərində “Div” sözü işlədir. “Div” sözü də “Teymur” mənasında işlədilir”. Başqa sözlə, şair simvollarından istifadə edərək, Teymur “tənqid və ifşa” edir.

10

Ə.Rəhimov da, birmənalı şəkildə, Teymurun hürufiləri təqib etməsini və göstərişi ilə Miranşahın Nəimini Əlincə qalası ətrafında öldürməsini qeyd edir. Fikrini Gibbin sözlərilə əsaslandırır: «“Nəzəri”, “siyasi” bir məqsəd olmasaydı, elmin müxtəlif sahələrini, alimləri sevən, seydilərə hörmət edən Teymurləng hürufilərə də rəğbət göstərər, himayə edərdi». Bu sözlərlə razılaşmamaq olmaz! Hürufilərin Teymurun düşmənləri ilə, ona qarşı mübarizə apardığını da bura əlavə etsək, hər şey aydın olur...

* Əslində “kəlbi-əqur” – qapağan it, quduz it.

¹ Ə.Rəhimovun ikinci məqaləsi, EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq ser.), №3 1968, s. 53.

Ə.Rəhimov oxucuların və tədqiqatçıların diqqətini daha maraqlı və ciddi bir məsələyə yönəldərək yazır:

- XV əsrin sonlarından başlayaraq yazılmış, əldə olan və istifadə etdiyimiz məxəzlərdə Cənubi Azərbaycan şəhərləri əhalisinin Teymurləngə qarşı böyük müqavimət göstərdikləri, bu mübarizədə hürufilərin iştirak etdiyi və həmin şəhərlərin istilasından sonra Teymurləngin oralarda, yuxarıda adları çəkilən şəhərlərdə olduğu kimi, amansız zülmələr, vəhşiliklər etməsi barədə konkret məlumat yoxdur. Hətta Teymurləngə nifrət edən, əsərini ona zidd, düşmən mövqedən yazan İbn Ərəbşah “Viran kərdəni-məmaliki-Azərbaycan və İraqi-ərəb” (“Azərbaycan və ərəb İraqı məmləkətlərini viran etməsi”) sərlövhəsi altında Teymurləngin Azərbaycana hücumundan ümumi bəhs edir. Haranı və necə viran qoyduğu barədə konkret olaraq heç nə yazmır. Sadəcə olaraq qeyd edir ki, “Teymur Təbrizə çatıb, qarət və yəğməyə başladı”.

11

Tarixi mənbələrə istinad edərək, tarixi həqiqətlərə aydınlıq gətirən tədqiqatçı, Teymur və hürufilər mövzusunə toxunaraq yazır: **“Orta əsr mənbələrində hürufilərin Teymur istilasına qarşı mübarizə apardıqları barədə məlumat yoxdur.”** (Bunu görkəmli tarixçi Ziya Bünyadov da təsdiq edir. Sergey Borodin və İsa Hüseynov haqqında geniş danışılan romanlarda ya bilərəkdən, yaxud bilməyərəkdən hadisələri şişirdir...)

Məqalələrin sonunda Əbülfəz Rəhimov bu nəticəyə gəlmişdir:

1. Teymurləng Azərbaycanı istila edərkən əsaslı müqavimətə, xəyanətə rast gəlmədiyi, təhqir olunmadığı üçün kütləvi qırğınlar törətməmiş, şəhərləri dağıdıb yerlə yeksan etməmişdir. Əksinə, bir sıra bərpa işləri aparmışdır. Dərbəndin qala divarlarını təmir etmişdir ki, şimaldan

Şirvana hücum etmək mümkün olmasın, Şirvanı Toxtamışın amansız işğalı, zülm və intiqamlarından məhz Teymurləng xilas etmişdir. **Cənubi Azərbaycan Teymurləng tərəfindən ikinci dəfə - 1392-ci ildə istila edildikdən sonra, 1405-ci ilə qədər əhali əvvəlki dövrlərə nisbətən sakit yaşamış, ardı-arası kəsilməyən feodal müharibələrinə, işğallara son qoyulmuşdur.**

2. Hürufiliyin əsası Teymurləngin Azərbaycana hücumundan əvvəl qoyulmuş və onlar öz fəaliyyətlərini istiladan nişanə olmayan dövrlərdə də davam etdirmişlər.

3. Nəiminin rəhbərliyi ilə yaradılan hürufiliyin əsas məqsədi heç də yadelli işğalçılara - xüsusilə Teymurləngə qarşı mübarizə deyil, ümumiyyətlə, “siyasi”, “nəzəri” mübarizə idi.

4. Hürufilər Bakıya Teymurlənglə mübarizə aparmaq üçün gəlməmişlər. Bakı sakit bir guşə olduğu üçün gəlmiş və şirvanlılar onlara qoşulmamışlar.

5. Hürufilər savadlı olmuş, öz sirlərini gizli saxlamış və ətraflarına geniş xalq kütləsi toplaya bilməmişlər.

6. Hürufilik islam dininin şiiilik məzhəbi əsasında yaradılmış gizli, mütərəqqi xarakterli fəal bir təriqət - təşkilat olmuşdur.

13

Bax, budur həqiqət! Mən onu uzun müddət axtardım və tapdım! Həqiqətə yetmək nə qədər də çətinmiş?!.

Ə.Rəhimov məqalələrini ərəb, fars, türk və b. dillərdə yazılmış 68 mənbədən istifadə edərək yazmışdır. Bu, onun necə bir geniş və dərin tədqiqatlar aparmasına dəlalət edir. Ziya Bünyadov başda olmaqla, bəzi Azərbaycan sovet tarixçiləri istisna olmaqla, mən Əbülfəz Rəhimovu Teymur dövrünün, Teymur və hürufilər mövzusunun ən yaxşı araşdırıcısı hesab edirəm. Məni düşündürən

bəzi suallara cavab tapdığımıza görə ona minnətdaram. (Tanrı onun ruhunu şad eləsin.) Mən tarixçilərin və yazıçıların hər hansı bir görkəmli tarixi şəxsiyyətin yersiz və lüzumsuz çirkəbə bulaşdırmasının, tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmasının əleyhinəyəm. Bədii ədəbiyyatda tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılmasında və tarixi həqiqətlərə sadıq qalmasında Hüseyn Cavidin tarixi dramalarını bir nümunə hesab edirəm! Ə.Rəhimovun qiymətli məqalələrini tarixi şəxsiyyətləri və tarixi həqiqətləri öz əsərlərində təhrif edənlərə bir cavab kimi dəyərləndirirəm. Bu nəticəyə gəlirəm ki, Teymur Nəsiminin nə üzünü görmüş, nə Şamaxıya, nə də Bakıya ayaq basmışdır. Bu haqda bəhs edən müəlliflər yanlışlıqlara yol verirlər. Nəsiminin əsərlərində Teymur siyasəti və istilalarına etiraz simvolik **Div** və **Şeytan** obrazında təsvir edilir* və s.

Unutmaq olmaz ki, Teymurun özü tarixi həqiqətlərin təhrif edilməsinin əleyhinə olmuşdu. Bu, onun tüzüklərindən də aydın görünür. Tarixçi və salnaməçilərinə (konkret olaraq Nizaməddin Şami və şair Əhməd Kirmaniyə) gördüyü işləri və törətdiyi qırğınları (səbəblərini göstərməklə) olduğu kimi qələmə almağı əmr etmişdi. Bu mənada Teymuru öz dövrünün həqiqiyyətinin simvolu hesab etmək olar. Unutmaq olmaz ki, Teymur, sonralar onun haqqında yazan və həqiqəti təhrif edib saxtalaşdıran bəzi-bəzi tarixçilərdən qat-qat savadlı, daha geniş biliyə, elmi dünyagörüşünə malik adam idi. Çünki o, özündən əvvəlki tarixi, tarixdə baş vermiş hadisələri və bir¹ çox görkəmli hökmdarların fəaliyyətini dərinlən öyrənmişdi!..

* Şerqşünas Sədaqət Şixiyeva və filoloq Zaman Əskərlidən aldığım məlumatlara görə, Nəsiminin fars divanında fars əlifbası ilə bir söz var ki, o da "Teymur" mənasını verir.

Qeyd. Son zamanlarda Yunis Oğuz "Əmir Teymur" adlı roman yazmış və nəşr etdirmişdir. Əsərlə tanış olmadığım üçün haqqında söz açmadım.

Son zamanlarda Yunis Oğuz “Əmir Teymur” adlı roman yazmış və nəşr etdirmişdir. Əsərlə tanış olmadığım üçün haqqında söz açmadım.

*Dünyamız, şimdiyə qədər hələ
böylə qorqunc bir bəlayə rast gəlmə-
miş, böylə müdhiş bir inqilab görmə-
miş. İskəndər, Napoleon kimi cihan-
girdlər, Çingiz, Teymur kimi bəhəddər
məzarlarından baş qaldıraraq da şu
müharibəyi* seyr etsələr, şübhəsiz ki,
heyrət və təəssürdən kəndilərini ala-
mazlar. Zəti bu müharibə, bir mü-
haribə deyil də, müsri bir bəladır, bir
taundur, aləmşümul bir fəlakətdir...*

Hüseyn Cavid

İkinci bölmə

Topal Teymur

(1925)

*Moğolların Orta Asiyaya bas-
qın etməsi üzündən orada
mühüm etnoqrafik inqilablar
vücudə gəldi. Fəqət bu inqi-
labların aqibəti Mavəənnəhr
ölkəsinin hər tərəfində türk ir-
qinin artıq çıxması və üstün
gəlməsilə nəticələndi. Türk
xalqı bu ölkədə ədədcə, iste-
dad və qabiliyyətcə başqa ün-
sürlərə nisbətən üstünlük və
onlardan artıqlıq təşkil etdi...*

German Vamberi

* Birinci dünya müharibəsini.

❖ Çingiz-xanın devrindən sonra kısa bir müddət sakitlik olursa da XIV əsrdə Teymur və ya Teymurləng kimi yeni zalım bir fəth meydanı çıxır.

Ağamalıoğlu

❖ Teymur fəthatından sonra və Teymurilərin təşəbbüsü ilə saraylar türkləşməyə başlayır. Nəticədə türk ziyalıları ilə hakim siniflər arasında, farsların klassik ədəbiyyatına bənzər klassik türk ədəbiyyatına qayğı göstərməyə bir ehtiyac yaranır.

Şirəsinə, köklərini türk xalqları içərisində yaşayan milli təsisatlardan alan və digər ictimai amillərlə də güclənən bu ehtiyacın gətirdikcə əhəmiyyət kəsb edən təkamül nəticəsində, nəhayət, şərqdə Hüseyn Bayqaranın sarayı ilə vəziri Əlişir Nəvayinin məclislərində, qərbdə isə Azərbaycanca hökm sürən Ağqoyunlu Sultan Yaqubun, sonra da Səfəvi şahlarının (ilk dövrlərdə) saraylarında klassik türk ədəbiyyatı yüksəlmiş olur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

❖ Yenə İran inqilabi münasibətilə 1906-da yazdığı "Hürriyyət və vətən-Firdovsi" sərlövhəli baş məqaləsində fransız şairlərindən Fransua Künedən nəqlən Teymurləngin İranı istilası əsnasında Firdovsinin qəbri bulunan Tus şəhərinə hörmətən ordusunu girməyə buraxmamış olduğunu və yalnız özü şəhərə daxil olaraq, şairin qəbrini ziyarət etmiş və hətta "bir də qəbrin daxili və şairin izampakı nə halda bulunduğunu rəy eləyi müşahidə etmək istədiyindən" qəbri açdırdığını və içində bir çox çiçəklərin bitdiyini gördüyünü qeyd edir. Bu yazılardan başqa Hüseynzadə Əlibəy "Füyuzat" məcmuəsində Tolstoyun həyat və fəaliyyətini təhlil edərkən, həyatının ilk dövründə Firdovsiyə bənzəyiş bularaq onu "Şahnamə" şairi ilə müqayisə etmişdir ki, bu sayədə də şairin xüsusiyyətindəki qiymətlər xatırlanmışdır.

Əmin Abid

❖ Cavid “Topal Teymur”la inqilabdan üz çevirmiş və uzaqlaşmışdır. Cavid “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin qızgın tərəfdarıdır. “Topal Teymur” estetik və ideyasız bir əsərdir. Şair Kirmani ağzıyla danışan müəllifin özüdür və burada özünün “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarı olduğunu göstərir.

❖ Cavid və Cavad ictimai həyatdan uzaqlaşmış, inqilabi yaradıcılıq işlərindən əl çəkmişlər, öz qüdrətlərini sırf sənətkarlıq yolunda sınaırlar. Cavid şəkil tərəfdən az-çox müvəffəqiyyət kəsb etmiş, mündərə etibarilə hər ikisi yeni cəmiyyətin və yeni Azərbaycan mədəniyyətinin əleyhinədir. Biz Hüseyn Cavid və Cavad kibi şairlərdən inqilab tərəfinə keçməyi tələb edirik!

Mustafa Quliyev

❖ “Topal Teymur” Bədaye Teatrı tarixində sınıf düşmənin baş qaldırmasını aydın göstərən bir faktdır.

İsrafil Cahangirov

❖ Cavid bugünkü həyatın fərqində deyil kibidir. Cavid ədəbiyyatının dərin burjua ruhu, məfhumu onu Azərbaycandan uzaq mühit və mövzular ətrafında dolaşmasındadır.

Bəkir Çobanzadə

❖ Peyğəmbər surətini verərkən dramaturq tarixi həqiqətə əzəmi dərəcədə sadəqət göstərməyə çalışır. Tarixi həqiqətə münasibətdə isə onun yaradıcılığında, həmişə olduğu kimi, romantizmlə realizm ünsürləri birləşir. Ən nəhayət isə realizm romantizmə qalib gəlir.

❖ Hüseyn Cavid nə yarım-xarabətli şair Kirmanidir, nə də filosof Şeyx Buxari. O, tarixə sadəqət göstərərək hadisələri əzəmi dərəcədə düzgün təsbit etməklə, onları

nisbətən romantikləşdirmişdir. Dramda Topal Teymur tarixdə olduğu kimi həm mənfi, həm müsbət sifətləri ilə canlandırılmışdır.*

❖ *Teymurun son sözü öz dövrü üçün nə qədər tipiksə, imperializm dövrü üçün, müharibə qızıışdıranlar üçün də olduqca tipikdir.*

Əli Sultanlı

❖ *XIV əsrin son rübü və XV əsrin birinci yarısında Azərbaycanda əsasən üç sülalə hökmranlıq etmişdir. Cəlairilər (1359-1410), Qaraqoyunlular (1410-1467) və Şirvanşahlar (799-1538). Cəlairilər və Qaraqoyunlular, Naxçıvan da daxil olmaqla, Cənubi Azərbaycanı da idarə etmişlər. Şirvanşahlar dövlətinə isə Şəki və Naxçıvan istisna olmaqla Şimali Azərbaycan və müəyyən illərdə Dərbənd də daxil idi. Qızıl Orda Təbrizə və Şirvana, Qaraqoyunlu Yusif (1410-1420) və İskəndər (1420-1429 və 1432-1435) isə Şirvana hücum edir, şəhərlər amansızcasına işğal və talan olunurdu.*

❖ *787-ci (1385) ilin son günlərində Toxtamışın 90 min nəfərlik ordusu Şirvandan keçərək, Təbrizi işğal edir. Təbrizdə misli görünməmiş qətl, qarət və zülmələr edən Qızıl Orda qoşunu Teymurləngin yaxınlaşması xəbərini eşidib 8 gündən sonra şəhərdən uzaqlaşır. Teymurləng Toxtamışın Təbrizdə etdiyi zülmərdən xəbərdar olur, guya buna görə bütün İranı zəbt etməyi vacib bilir. 788-ci (1386) ildə Şənbi-Qazanda düşərgə salır. Təbrizin görkəmli adamlarından Seyid Rəzi, Xacə Hacı Məhəmməd Bəndgir Xəttat, Qazı Qiyasəddin, Qazı Əbdüllətif və başqaları Teymurləngin yanına gəlib öz itaətlərini bildirirlər.*

❖ *1387 və 1395-ci illərdə Şirvanı işğal etmək istəyən Toxtamışın hücumlarının qarşısını Şeyx İbrahimin*

* "Topal Teymur"da.

xəbərdarlığı, xahişi ilə məhz Teymurləng almış və Qızıl Ordanı darmadağın etmişdi.

❖ *Tarixi mənbələrin verdikləri məlumata görə, təkcə XV əsrin birinci yarısında 815 (1412-1413), 831 (1427-1428) və 837-ci (1433-1434) illərdə Şamaxı üç dəfə Qaraqoyunlu orduları tərəfindən işğal və qarət olunmuşdur. Şirvanşahın ordusu bu hücumların qarşısını ala bilməmişdir. Şirvan məhz Teymuri ordularının köməyi ilə əsarətdən xilas olmuş və öz istiqlaliyyətini qoruya bilməmişdir.*

❖ *Aydındır ki, hürufilər XIV əsrin sonlarında Azərbaycana bir neçə dəfə hücum etmiş, xüsusilə Təbrizdə misli görünməmiş zülmələr, qarətlər edib şəhəri xarabaya çevirmiş Toxtamışa qarşı mübarizə aparmamışlar. Həmçinin onlar Teymurləngə qarşı mübarizə aparan Toxtamış, Qazi Bürhanəddin, Sultan Əhməd Cəlair, Qaraqoyunlu Məhəmməd, oğlu Qara Yusif, Sultan Bayəzid və başqa hökmdarlarla əlaqə yaratmamış və onların ətrafında toplanmamış, onlardan maddi və mənəvi yardım almamışlar.*

❖ *Hülakunun (1256-1265) idarə etdiyi ölkə və şəhərlər Miranşaha verildikdən, xüsusilə 1392-ci ildən Teymurləngin vəfat etdiyi 1405-ci ilə qədər Təbriz feodal hakimlərinin işğallarına məruz qalmamışdır. Əhali əvvəlki dövrlərə nisbətən bir qədər sakit nəfəs almışdır.*

❖ *XIV-XV əsrlərin müxtəlif mənbələrini nəzərdən keçirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, Şəki və Əlincədən başqa Azərbaycanın digər şəhər və qalaları Teymurləngə müqavimət göstərmədiyi, daha doğrusu, zəfərlərlə irəliləyən yüz minlərlə orduya müqavimət göstərmək iqtidarında olmadıqları üçün onlar dağıdılmamış, əhali ümumi qətl və qarətə məruz qalmamışdır. (Hətta ona müqavimət göstərən Şəki və Əlincənin də dağıdılması, yerlə yeksan edilməsi, əhəlinin qılincdən keçirilməsi barədə*

məlumat yoxdur.) Həmin yerlərin hakimləri bəlkə də Teymurləngin xarakterini bildikləri, onunla Şeyx İbrahim arasında olan münasibətdən ibrət dərsi aldıkları, yaxud da ardı-arası kəsilməyən işğal və qarətlərdən tənə gəldikləri üçün düzgün hərəkət etmişlər.

❖ Dəhşətli siyasət təkə Teymurləngə yox, bütün işğalçılara aiddir. Teymurləngdən əvvəlki ən böyük cahangir Çingiz xan (1206-1227), müasiri Toxtamış, ondan 100 il sonra “Amu-Dəryadan tutmuş Fərat çayına kimi geniş ərazini... hakimiyyəti altına” keçirmiş Şah İsmayıl da işğal etdiyi şəhərləri, vilayətləri oraların əhalisinin xahişi ilə istila etməmişdir. K.Marks yazmışdır: “Şah İsmayıl istilacı idi: 14 illik hakimiyyəti dövründə o, 14 əyalət fəth etmişdi...” Bütün fəthlər adi bir insanın bacarmayacağı vəhşiliklər etdikləri üçün tarixdə özlərinə layiq ad qazanmışlar. İşğallar əsasən iki şəkildə olur: adi işğalçılıq və müəyyən bir əqidəni zorla yeritmək şəklində. Çingiz, Toxtamış və Teymurləngin işğalçılığı adi işğalçılıq, Şah İsmayılın isə şüəliyi zorla yeritmək siyasəti olmuşdur. Bu iki siyasət arasında əsaslı fərq vardır. Birincidə fəthəin ölümlü ilə onun siyasəti yavaş-yavaş aradan gedir. İkincidə isə fəthəin uğrunda apardığı siyasət əsrlər boyu davam edir və öz mənfi təsirini göstərir.

Orta əsr mənbələrində hürufilərin məhz Teymurləngin istilalarına qarşı mübarizə üçün həyat səhnəsinə atıldıkları, azadlıq uğrunda mübarizə aparmaları barədə məlumat yoxdur. Hürufilərin öz əsərlərində də nəyin uğrunda mübarizə aparmaları, canlarından keçmələri barədə məlumata rast gəlmirik.

Əbülfəz Rəhimov

*Şurasız bir məmləkət cahil şəxsə
benzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi
sözlər həp mədamət və fəlakət do-
ğurur.*

“Topal Teymur”

BİRİNCİ FƏSİL

Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” dramasında tarixi reallığın bədii təsviri və surətlərin səciyyəsi

*Böyük qələm sahibi Cavid pyesdə tarixi hadisələri o qədər can-
lı, təbii və inandırıcı, tarixilik baxımından dolğun, doğru və koloritli
təsvir edir ki, ona həsəd aparmaya, heyran qalmaya bilmirsən. Dra-
maturq sanki əsəri Teymur dövründə yazmış və ona dövrün möhürü-
nü vurmuşdur.*

1.1. Cavid və dünyaşöhrətli hökmdarlar

1

Hüseyn Cavid 1912-ci ildən başlayaraq yaradıcılığı-
nın sonunadək, dünya tarixində şərəfli yer tutan, dərin iz
buraxan, tarixi proseslərin gedişinə təsir göstərən və
həmin gedişi hərəkətə gətirən şanlı-şöhrətli hökmdarlara,
sərkərdələrə və fəthlərə xüsusi diqqət və əhəmiyyət
vermişdir. O, dünya tarixini zینətləndirən şəxsiyyətlərə ya
ayrıca əsər həsr etmiş, yaxud da onların adlarını öz
əsərlərində yeri gəldikcə çəkmişdir. Kimlər idi onlar?
Makedoniyalı İskəndər, Atilla (Atlı xan), Məhəmməd
peyğəmbər, Çingiz Xan, Əmir Teymur, Napoleon və b.
Dramaturq həmin qüdrətli hökmdar və sərkərdələrdən
Atillaya, Məhəmmədə, Çingizə və Teymura ayrıca əsərlər
həsr etmişdir. Çox təəssüflər ki, 1937-ci ildə baş vermiş
hadisələr zamanı onun “Atilla” və “Çingiz” pyesləri itib-
batmışdır. Yeri düşmüşkən deyim ki, həmin əsərlərin adı
çəkiləndə Turan Cavid həmişə dərin köks ötürər, buna
çox təəssüflənərdi, tapılacağına ümid bəslərdi.

2

H.Cavid adi tarixi şəxsiyyətdən əsər yazmırdı. O, elə tarixi şəxsiyyət və simalardan yazırdı ki, onların dünya tarixinin biçimlənməsində, tarixi proseslərin gedişinə təsirinə xidmətləri olmuş olsun; dünya tarixinin gedişində dönüş yaratmış olsun; bəşəriyyət tarixində yeni səhifələr açmış olsun və s. Böyük Cavid yaxşı dərk edirdi ki, tarix yalnız müəyyən hadisələr yığımından ibarət deyildir. Tarix həm də mühüm tərbiyə və ibrət vasitəsi və məktəbidir. Tarix insanlara həm ibrət dərsi verir, həm də öyrədir. Bəşəriyyət keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər salır, səhvlərini görür, nəticə çıxarır və s. İnsan tarixi faciələrini və fəlakətlərini, uğurlarını və uğursuzluqlarını tarixin səhifələrinə yazmaqla nəsildən-nəsilə ötürür. Bir sözlə, tarix yaradır. Yer üzünün əsrəfi, arslanı, canavarı və tülküsi olan insan həmin aynada və tarixdə özünü görür, özünü daha yaxşı tanıyır...

3

Görkəmli dramaturqun “Atilla” və “Çingiz” tarixi dramaları əldə olmasa da, mən böyük qələm sahibi Cavidin həmin əsərləri haqqında deyil, həmin cahanşümul imperatorlar haqqında oxuculara bir neçə söz deməyi lazım bilirəm. Həmin əsərlərin nə vaxtsa üzə çıxacağına ümid edirəm.

1.1.1. Atilla **(təq. 400-453)**

İskəndər və Atilla da (Atlı Xan), Çingiz Xan və Əmir Teymur da öz möhtəşəm və cahanşümul fəth və zəfərləri ilə dünya tarixinin igidlik və qəhrəmanlıq səhifələrini zینətləndirmiş, özlərinə əbədi və ölməz şan-şöhrət və ad-san qazandırmışlar.

Qədim türklərin dövlətçilik tarixi qədim hunlardan* – Böyük Hun İmperiyasından başlanır. Tarixi qaynaqlarda, o cümlədən yunan mənbələrində Altaydan Qafqaza və Qaradəniz sahillərinə köç edən türkləri iskit (skif), farslar Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərqə axın edənləri sak, aşşurlar (assuriyalılar) aşquz (işquz) adlandırmışlar. Yeri gəlmiş-kən deyim ki, yunan mənbələrinə istinad edən Kristofer Marlo öz pyesində Teymuru təsadüfən “skif” adlandırmamışdır.

4

İlk hun dövlətini və imperatorluğunu e.ə.220-ci ildə ilk hun imperatoru Teoman (Tuman) Tanhu** (e.ə. 209-220) yaratmışdır. Hun dövləti 21 tayfa birləşməsindən yaranmışdır. Hun dövlətinin paytaxtı Ötükən olmuşdu. Hun imperiyasının torpaqları Şərqdə Sakit okeana, Qərbdə Xəzər dənizinə və Ural dağlarına, Cənubda Himalay dağlarına, Şimalda Sibir buzlaqlarına qədər uzanırdı...

5

* Hunlar haqqında qədim Avropa mənbələrində qiymətli və maraqlı məlumatlar verilmişdir. Bu mənada “Византийская история и деяния Атиллы в восьми книгах” tarixi diqqəti cəlb edir. Bizans tarixinə aid olan bu əlyazmadan, təəssüflər olsun ki, fraqmentlər qalmışdır. Həmin əlyazma 411-472-ci illəri əhatə edir. Latin tarixçisi İordanın 551-ci ildə yazdığı “Гемике” kitabında IV-V əsrlərdəki hunlar haqqında maraqlı məlumatlar var. (İordanın özü milliyyətə türk olub.) Müasir elm türklərin ana vətəninin Ön Asiya olduğunu təsdiq edir. Yəni indiki Anadolu ərazisi və Qafqaza qədər olan ərazi; Aralıq və Qara dəniz bölgələri. Marra görə, türklər Qərbdən Şərqə doğru köç etmişlər. Onların ana vətəni Altay yox, Ön Asiyadır. Alman tarixçisi Eyxvald 1838-ci ildə belə bir əsər yazmışdır: “О древнейших обитаемых племен: славянских, турецких, монгольских в южной России по Геродоту.”

** “Tanhu” sözü sonralar qədim türk dilində yabqu, kaqan, xaqan şəklində işlənmişdir.

Atilla bütün dünyada məşhur olmuşdur. “Atilla” ləqəbini ona avropalılar vermişlər. O, güclü hun tayfa ittifaqı yaratdıqdan sonra ölkələr fəth etməyə başlamışdır. Dəşt-Qıpçaq türk dövlətinin əsasını qoymuşdur. Demək olar ki, bütün Asiya və Avropaya sahib olmuşdur. Ən güclü və təhlükəli düşmənləri Roma və Bizans imperatorlarını diz çökdürmüşdür.

312-ci ildə Atillanın başçılığı ilə türk hun atlı dəstələri Romanın hüdudlarında göründü. Atilla burada Maksentisin ordusunu əzdi. Roma türkün bayrağı və Atillanın qüdrəti önündə diz çökdü. Sonralar Bizansı da özünə təslim etdi. Feodes qəzəbli Atillanın ayaqlarına düşdü. İmperator iki qat xərac verməyə söz verdi. Atilla güzəştə getdi...

Türklər xristian Avropasına öz dillərini, adət-ənənələrini, bir sözlə, mədəniyyət gətirdilər. Fatehi “Allahın qılınıcı” hesab etdilər. Alman folkloru və ədəbiyyatında onun parlaq obrazı yaradıldı.

Böyük Cavid bir şeirində təsadüfən yazmır:

- Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanatı.

6

Atillanın aşağıdakı sözləri türklərin hərbi tarixini süsləndirir: “Müdafiə - qorxu deməkdir!”, “Cəsur ilk zərbəni vurandır!”, “Qələbəyə doğru gedənə ox dəyməz!”, “Atlı Xan vuruşan zaman kim sakit dayanıb baxırsa, o, dəfn edilməlidir!” və s. Cahangirin əskərləri döyüşə səsləyən bir sözü sanki Dəşt Qıpçaq çöllərinin havasına və torpağına hopmuşdu: “Sarın kioççak!” Yəni: “Silaha sarın, qoççaq!”

Bu böyük sərkərdənin ömrü qısa, əməlləri davamlı olmuşdur. O, evləndiyi bir xristian qızı tərəfindən zifaf ge-

cəsində zəhərlənib ölmüşdür. Tarixçilər yazırlar ki, onun 200 oğlu olmuşdur.

7

İskəndər, Atilla, Çingiz, Teymur adi insanlar deyildilər. Onlar fəvqəladə gücə və qüdrətə malik şəxsiyyətlər olmuşlar.

Mişkinaz Cavid dramaturqun “Atilla” adlı pyes yazdığını bildirdi və onu vəərəqləyib oxumuşdu. Ancaq bir şeyi bilmirdi. Bilmirdi ki, əri onun adını dəyişdirib, başqa bir ad qoymuşdu. O, bu sirri 1939-cu ildə Bakıdan Sibirə sürgün edilərkən Bayıl zindanında açıb ona dedi. Şair anlayırdı ki, onu gedər-gəlməzə göndəririlər. Bu, onların son görüşüdü. Bu səbəbdən istəyirdi ki, arvadı həqiqəti bilsin.

- Ümumi qara dəftərim qalıbmı? Mən orada çap etdirdiyim və etdirmədiyim əsərlərimi qeyd etmişəm.

- Yox, - deyə Mişkinaz xanım cavab verdi. Şairin başına sanki qaynar su tökdülər. O, qaşlarını çatdı, fikrə getdi, sonra böyük təəssüf hissi ilə dedi:

- O qalsa idi, demək əsərlərimin hamısı qalırdı.

Bu sözlərdən sonra şair susdu. Ah, bu susmaq, o da başqa dürlü fəryad idi.

- Sən də, uşaqlar da əsərlərimin adlarını yadınızda saxlayın, - deyə şair dilləndi və əlavə etdi: - “Atilla”nın adını dəyişib “Gözəl Eida” qoymuşam ki, Otello ilə Atillanı qarışdırmasınlar.

Atilla, Çingiz Xan və Teymurun fəth və zəfərləri onların adını dünya tarixində əbədi və ölməz etdi. Yürüşləri dünya tarixinin qızıl səhifələrini zینətləndirdi və hər b tarixini şərəfləndirdi.

İ.Atilla

1.1.2. Çingiz Xan

(1155-1227)

Əsl adı Temu və Çin sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. Anadan sağ əlinin içində iri qan laxtası doğulub. Həyatı 20 il müharibələrdə keçib. İşğal etdiyi ərazi makedoniyalı İskəndərinkindən 4 dəfə, Roma imperiyasından iki dəfə böyük idi. Tökdüyü qanlara görə peşman olmayıb. Ləqəbləri: “Okeanların hökmdarı”, “Aytmenlərin hökmdarı”, “Sultanların Sultanı”, “İgidlər igidi” və s. Dünyanın yarısını işğal etmişdi. 1202-ci ildə tatarlar atasını öldürdüyünə görə bütün tatarları qılincdən keçirmişdi. Heç bir müharibədə məğlub olmamışdı. Monqollarda qızları qurban kəsmək və atların damarlarını kəsib qanı içmək adət idi. Ölərkən 40 qız qurban kəsilmişdi.

1

XII əsrdə keçə alaşıqlarda yaşayan monqollar arasında qəbilə münasibətləri pozuldu. Temuçin Merket tayfalarına hücum etdi. Bütün qəbilə və tayfaları birləşdirib ordu yaratdı. Ordu birləşmələrinin başında Bahadır və Noyanlar durdular. Sonralar Bahadır və Noyanlara “Xan” titulu verildi. Temuçin (Çingiz Xan) monqol dövlətinin banisi oldu. O, Toğrul (Vanxan) ilə ittifaqa girdi. 1203-cü ildə kereitləri darmadağın etdi. Toğrul və Camuqanı öldürdü.

2

1206-cı ildə qurultayda (xuralında) Temuçin “Çingiz Xan” ləqəbu ilə Xaqan – Böyük Xan seçildi.** Çingiz Xanın şifahi göstərişləri, əmrləri və s. əsasında “Böyük yaşa” (“Böyük yasa”) qanunu yarandı. Monqol ordusunda ciddi intizam var idi. Döyüş meydanından qaçan əskərin mənsub olduğu bütün dəstə məhv edilirdi. Orduda böyük və çevik sürəvi dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Çingiz Xan zəbt etmək istədiyi ölkələri tam şəkildə öyrəndikdən sonra

* Həmin tatarlarla müasir Qazan tatarları qarışdırılmamalıdır.

** Monqol ordusunun bölümləri: 100 minlik, 10 minlik, minlik, yüzlik, onluq, monqolların dini şamançılıq idi. Onlar uyğur əlifbasından istifadə edirdilər.

ora hücum edir, tam və qəti qələbə çalırdı. Monqol və türk atlarının ayaq səsi düşməni qorxu və lərzəyə salırdı.

Çingiz Xan sağlığında hücum edib Sibiri, Şərqi Türküstanı, Orta şəhərini, Buxaranı, Səmərqəndi, Ürgənci, Mərv və başqa əraziləri işğal etdi. Çinə hücum edib, qisasını aldı. Onun qoşunları Türküstanı istila edərkən görünməmiş qəddarlıq və qırğınlar törətdilər. 1221-ci ildə Xorezmşahın paytaxtı Qurqancanı alarkən 1 milyon 200 min adamı, Mərv zəbt edərkən 750 min adamı qılıncdan keçirdilər.

3

Monqollar 1220-1222-ci illərdə Cənubi Qafqaza yürüş etdilər. Dəşt Qıpçaqda qıpçaqların müqavimətinə tuş gəldilər, qıpçaqlarla sülh bağladılar. Siyasət işlədib öncə alanları, daha sonra qıpçaqları məğlub etdilər. Qıpçaqlar ruslarla birləşməyə məcbur oldular. 1223-cü ildə Çingiz Xan ordusu onların hər ikisini məğlub etdi. 1225-ci ildə imperiyasını oğlanları arasında böldü, 1227-ci ildə öldü.* O, ölməmişdən qabaq oğullarına belə bir vəsiyyəət etdi: “Ömrüm dünyanı fəth etməyə kifayət etmədi. Bunu sizə saxlayıram...”

Çingiz Xan özündən sonra böyük bir imperiya, hər b sənəti və sərkərdəlik məktəbi qoyub getdi. Tarixə Asiyanın fəthlərindən və dünyanın məşhur sərkərdələrindən biri kimi düşdü. Tarixçilərin hesablamalarına görə, dünyada hər 200 nəfərdən biri Çingiz Xanın törəməsidir.

Maraqlıdır, Çingiz Xanın və Əmir Teymurun doğum və ölüm tarixi tək rəqəmlərə düşür. (Bəzi mənbələrdə Teymurun doğum ili 1333-cü il göstərilir.) Birincisi 1227-ci ildə, ikincisi 1405-ci ildə ölmüşdür. Bu, təsadüfdürmi? Hər

* Bakı şairi Məşədi Azər hecanın onbirliyində 2 min beytlik “Çingiznamə” poeması yazmışdır.

ikisi 72 yaşında ölmüşdür. Bu təsadüfdürmi? Bəlkə bunun rəmzi mənası belədir: “Allah bir olduğu kimi, hökmdar da bir olmalıdır.”

Hər halda onları da Allah yaratmışdı. Allahın işini isə heç kim bilə bilməz!..

4

Öncə H.Cavidin, sonralar S.Borodinin əsərlərində İskəndər və Çingizin qəbirlərinin qalmaması onlara “nöqsan” tutulmuş, istehza edilmişdir.

❖ *Nə buldular İskəndərlər, Çingizlər!?*

Qanlar döküb, canlar yaqıb getdilər!..

“Maral”

❖ *İkinci növbətçi. Gülərsən ya... Hiç atalardan eşitmədinmi?! Çingizin anası* bir qadın ola-ola at belinə bindi. Bütün qomşu ölkələri sıqışdırdı və qocaman bir səltənət qurdu.*

Birinci növbətçi. Nə demək, bu da [Elmas da] Çingizin anasıdır?

“Topal Teymur”

❖ *Toxtamış əqrəbdir, monqol törtöküntüsüdür.*

❖ *Teymur: “Çingiz Xan bahadır olmuşdur, müdrik adam idi. Ancaq onun qəbri də qalmamışdı. Ondan qalan çöldəki bir təpəlikdir, qəbri odur. Təpəliyin üstündə ot bitib, orada madyanlar otlayır. Bu da Çingiz Xan!..”*

❖ *Teymur Çingiz Xandan qalmış qaydaları gözləyir, monastırları, məbədləri dağıtmırdı. Rahiblərə, keşişlərə aman verirdi.*

S.Borodin
(“Səmərqəndin ulduzları”)

* Burte (Borte) olmuşdur.

5

H.Cavid öz əsərlərində Neronların, Atillaların, İskəndərlərin, Məhəmmədlərin, Teymurların, Napoleonların adını çəkməyə bilməzdi; Atilla, Çingiz, Məhəmməd və Teymur haqqında əsər yazmaya bilməzdi! Çünki o, tarixdə dərin iz buraxmış qüdrətli tarixi şəxsiyyətlərlə maraqlanırdı, onların bədii obrazlarını ədəbiyyata gətirməyi özünün sənətkar borcu hesab edirdi. Üçüncü bir tərəfdən, bu, onun ədəbi və bədii dünyagörüşünə və yaradıcılıq metoduna uyğun idi. Məncə, onu bu işə həm də Tanrı sövq etmişdi.

Ulu Tanrı şairə həm də özünün və ailəsinin taleyini əyan etmişdi. Ona əyan olmuşdu ki, ömrü faciə ilə bitəcək. Arvadı ərsiz və oğulsuz qalacaq. Qızı Turana əre getmək qismət olmayacaq.

Şair bu sirri uzun müddət ürəyində saxlayır. Yalnız 1939-cu ilin yayında Sibirə sürgün edilərkən arvadına açır. Ona bərk-bərk tapşırır: “Buradan qayıtdıqdan sonra “Çingiz” əsərinin əlyazmasını axtarıb taparsan.”

Mişkinaz xanım dözmür və böyük həyəcan və təəccüb içində soruşur: “Nə üçün?!”

Şair arvadının təşvişə düşməsindən narahat olur. Bir qədər susur. Dodaqları səyriyə-səyriyə deyir: “Çünki orada bizim ailənin, Ərtoğrol və Turanın taleyini qeyd etmişəm.”

Mişkinaz xanım evə döndükdən sonra evi ələk-vələk etdi. Nəhayət, həmin əlyazmanı tapdı və oxudu: “Ərtoğrol vərəmdən öləcək, Turan əre getməyəcək...”

Ana dəhşətə gəldi! Otaqda acı bir fəryad qopdu!..

6

Zaman keçdi. Əcnəbilər sanki Atillanı və Çingizi qəbirdən dirildib, kinoya və səhnəyə gətirdilər. Hər ikisi haqqında gözəl filmlər çəkildilər, verilişlər hazırladılar, məqalələr və əsərlər yazdılar. Amerika yazıçısı Harold Lambin 1927-ci ildə “Çingizxan”, 1928-ci ildə “Teymurləng” əsərlərini yazdı. Cavidin “Atilla” və “Çingiz” əsərləri tapılmadı. Yazılma tarixi naməlum qaldı. Mən hesab edirəm ki, həmin pyeslər “Topal Teymur”dan sonra qələmə alınmışdır.

H.Zeynallı “Şeyx Sənan” haqqında silsilə məqalələri üzərində işlərkən dramaturqla görüşüb söhbət etmişdir. Məqaləsində “Cavid yarın bir Çingiz dirildər” yazmışdır. Görünür, dramaturqun fikri ona məlum imiş.

1.2. Cavid və müharibələr

*Mən həmişə bu fikirdə olmuşam ki,
padşahlar üçün kafirlərə qarşı qəzavət
müharibəsi eləməkdən, dünyanı
tutmaqdan yaxşı əməl yoxdur.*

Əmir Teymur

1

Böyük humanist şair və dramaturq Hüseyn Cavid keçmişdə və yaşadığı dövrdə baş vermiş müharibələrə, dünyada gedən ictimai-siyasi hadisələrə və ideoloji çarpışmalara biganə qala bilməzdi. Qalmadı da! İstər keçmişlərdə, istərsə də müasir dövrdə cahanda baş vermiş və baş verən müharibələrə öz münasibətini bildirdi. Sülh və müharibə problemi ulu Cavidə bütün yaradıcılığı boyu düşündürdü. Keçmiş zamanlarda baş vermiş müharibələri: İran-Turan müharibələrini “Topal Teymur”da təsvir etdi. XX əsrdə baş vermiş birinci cahan hərbinə “öz gözlərilə gördü”, ikinci dünya müharibəsini zindanda “qarşılıdı”.

Birinci cahan savaşını “Hərb və fəlakət”, “Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (?) olaraq alçaqcasına qətl və yəğmə edilən məzlumlar üçün”, “Hərb ilahi qarşısında” və

s. şeirlərində, “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində, “İblis” və “Knyaz” mənzum faciələrində, faşizm və kommunizmin iç üzünü “İblisin intiqamı” pyesində açıb göstərdi.

2

Şairin birinci cahan hərbinə həsr etdiyi və Anadolu hərəbzadələrinə yardım münasibətilə qələmə aldığı “Hərb və fəlakət” şeirindən bir parçaya nəzər salaq.

Yığın-yığın bəşəriyyət ölümə pəncələşir,
Fəryadi-nəfs edərək haq için qoşar, güləşir.
Yaqar, yıqar, əzilir, məhv olur, basar, basılır,
Vətən yolunda ölür, öldürür, asar, asılır.
Aman, nə mənərə? Duyduqca sarsılır vicdan.
Nə dəhşət, ah!.. Düşündükce çıldırır insan.
Siyasət ərləri gür-gür gürüldüyər hər an,
Böyük səadət umar hər şu qanlı fırtınadan...

3

1912-ci ildir. Dramaturq “**Maral**” mənsur faciəsi üzərində işləyir. Bu faciədə Çingiz bəy adlı maraqlı bir obraz yaradır. Elə bil ki, həmin obrazı tarixi Çingizin proobrazı kimi düşünür. Müasir Çingiz bəy hərəbçidir və topçu alayına mənsub bir zabitdir. Bəylər bir yerə toplaşır Aşiq Sultani dinləyirlər:

- Nə buldular İsgəndərlər, Çingizlər!?
Qanlar döküb, canlar yaqıb getdilər!..
Cihanı titrədib alt-üst etdilər,
Qanlı bir iz bıraqdılar ellərdə.

Aşıqın mahnısı təəssübkeş Çingiz bəyin sinirlərinə toxunur.

Çingiz bəy (*nifrətlə*). Aşıq!..

Aşıq. Əfəndim...

Çingiz bəy (*qapıyı göstərərək hiddətli*). Artıq yetişir, haydı dəf ol!..

Turxan bəy (*heyvətlə*). Niyə, canım!? Nə oldu ki?

Nadir bəy (*mənalı bir qəhqəhədən sonra*). Zərər yox, Sultan, sən get. (*Aşıq gedər*).

Turxan bəy (*Çingizə*). Yazıq deyilmi ya!.. Niçin könlünü qırdın?

Çingiz bəy (*sinirli*). Allah eşqinə, söylətmə bəni...

Turxan bəy. Pəki, nə oldu ki?! Söyləsənə!..

Çingiz bəy (*qızgın*). Daha nə olacaq!.. Böyük Çingiz, o sarsılmaz hökmdar tariximizin ən şanlı bir qəhrəmanı olduğu halda, təhqir ediliyor da kimsə əhəmiyyət vermiyor.

Turxan bəy (*Çingiz bəyə*). Bu, təhqir deyil, əzizim, bəlkə tarixlərdə görünmüş bir həqiqətdir.

Çingiz bəy (*ayaqda gəzinərək qayət sinirli*). Əfv edərsiniz, əfəndim! Öylə çürük həqiqətlər bir taqım boş qafalara yerləşə bilər. Mühakiməli bir adam, öylə iftiralara əsla qulaq verməz. (*Daha şiddətli*). Azacıq insaf etməli, işlə hər millətin tarixi meydanda... Əcnəbilər böyük İsgəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yaptırıyor, heykəllər dikdiriyorlar. Fəqət bizlər!.. Bizlər isə Çingiz kibi cihangirlərə, Teymur kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyə ləkələmək istiyoruz!

Bəypolad (*Çingiz bəyə*). Doğrusu, bu xüsusda bən də sənənlə həmfikirim. Gerçəkdən, millətimiz pək sönük, pək mühakiməsiz... Daima düşman ağzından eşitdiyi iftiraları bir həqiqət zənn edib də, ona görə söz

söylər. Həm də bu iftiralar, bu həqarətlər ən ziyadə Şərq kitablarına məxsus bir haqsızlıqdır.

Dramaturq bu parçada İskəndər və Çingizə qarşı iki şəxsin mövqeyini təsadüfən qabartmır.

İki böyük sərkərdəyə qarşı münasibət dünən də belə idi, bugün də! Maraqlıdır, müəllif kimin tərəfindən çıxış edir? Məncə, o, hər iki mövqeyi məqbul sayır, fəqət Çingiz bəyin sözlərinə daha çox haq qazandırır. Bu haqqazandırma gələcəkdə onun Çingiz və Teymur haqqında əsərlər yazmasına səbəb olacaqdır.

4

1914-cü ildə birinci dünya müharibəsi başlanır. Şair həyatında ən narahat hallardan birini yaşayır. Müharibənin bəşəriyyətə vurduğu yaralara, gətirdiyi faciə, fəlakət və göz yaşlarına laqeyd qala bilmir. Onu şeir, məqalə və dramatik əsərlərində lənətləyir. “İblis” mənzum faciəsində, belə deyək, kulminasiya nöqtəsinə çatdırır. 1915-ci ildə “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsini yazıb, “Açıq söz” qəzetində çap etdirir. Həmin məqalədən bir parçanı bir yerdə oxuyaq:

- Tuhaf şey!.. Nereyə getsən, hər nəyə baqsan, bir sarsıntı, bir pərişanlıq hökmfərma!. Bütün könüllər iztirabda, bütün ruhlar həyəcanda, bütün gözlər intizarda...

Kürreyi-ərzini, şu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yox ki, duyduğumuz saldıışıqlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın! Yanardağlardan seçilməyən toplar, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içində bıraqlıyor. Dünyamız, şimdiyə qədər hə-nuz böylə qorqunc bir bəlayə rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İskəndər, Napoleon kibi cihan-girlər, Çingiz, Teymur kibi bahadırlar məzarlarından baş qaldırıb da şu müharibəyi seyr etsələr, şübhəsiz ki, hey-rət və təəssürdən kəndilərini alamazlar. Zətən bu müharibə,

bir müharibə deyil də, müsri bir bəladır, bir taundur, aləmşümul bir fəlakətdir...

Fəqət bu fəlakət hər kəsi bir dərəcədə düşündürmior, hər ölkədə bir təsir bıraqmıyor. Birini güldürürkən, digərini ağlatıyor. Birini məyus və müztərib ediyor da, digərini qəhqəhə və müzəffəriyyətlə sevindiriyor.

5

Hüseyn Cavid sovet dönəmində - 1920-1930-cu illərdə mürahibə mövzusunu davam etdirir. “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavüş” və “İblisin intiqamı” pyeslərində bu problemin üzərinə yenidən qaydır. Son pyesində faşizmi və kommunizmi dünya və bəşəriyyət üçün bir fəlakət, vəba və taun xəstəliyi kimi mənalandırır. İblis dünyaya meydan oxuyur, bəşəriyyətin min illər boyu qazandığı uğurları, nail olduğu mədəniyyət və sivilizasiyanı bir göz qırpımında məhv etməyə hazırdır. İblis – bir simvolik obraz kimi, nəyi və kimləri təmsil edir? Məncə, Leninləri, Trotskiləri, Stalinləri, Mussoliniləri, Hitlerləri, dünya üçün təhlükə mənbəyi olan faşizmi və kommunizmi! Müəllifcə, bəşəriyyət üçün kommunizm təhlükəsi faşizm təhlükəsi qədər qorxuludur.

“İblisin intiqamı” pyesindən bir parçaya nəzər salaq.

İblis. *(atəşli qiyafətilə qarşıdakı təcicikdən dışarı fırlar. Çılğın və qorqunc ahəng ilə).* Eyvah, alavlar içində tutuşub yandım. Yenə ərzin mərkəzində yeni tufanlar, yeni yanğınlar var. Aman durmayın! Ürəyim, beynim dəmirçi küresinə dönmüş. Şərab gətirin! Şərab!.. Şərab!.. Öylə şərab ki, könlümə yeni alavlar saçsın, qarşımda yeni-yeni pəncərələr açsın. *(Şeytanlar altın piyalələrdə şərab gətirirlər. İblis içib piyalələri atar. Ətrafdakılar havada tutarlar.)* Mənə Epikürləri, Xəyyamları coşduran şərab lazım deyil. Yalnız Atillaları, Neronları tutuşduran

kəskin şərablardan istəyəm. Əvət, öylə şərab istəyəm ki, onu içərkən şair Dantenin sönməz cəhənnəmi gözlərimdə canlansın. Və o cəhənnəmdə yanıb qıvrılan böyük başlar, böyüklük düşgünü ulu dahilər yenidən qarşıma çıqsm. Həm də cümləsi alavlar içində çırpınaraq mənə sığınsın. Öylə şərab istəyəm ki, insan qanilə bəslənmiş olsun. Hər dalğasında yeni bir zəfər, yeni bir qalibiyyət şöləsi parlansın və bütün cihanı qanlı tufanlara qərq etsin. (*Bir piyalə də içər*) Afərin! Afərin!.. Bu şərab daha meyxos, daha kəskindir. (*Piyaləni havaya fırlataraq*). Haydı, əski yunan və Roma ilahələri, Şərq pəriləri gəlsin. Rəqs edərək gözləri, könülləri oqşasın. Bəlkə dəhşət püskürən beynimdəki sislər, dumanlar silinsin.

* * *

Mən düşünürəm ki, bura qədər “Cavid və yer üzünün hökmdarları”, “Cavid və müharibə”, “Cavid və Çingiz”, “Cavid və Teymur” mövzuları haqqında oxucularda az-çox təsəvvür yarada bildim. Bunun “Topal Teymur” tarixi dramasının oxucular tərəfindən başa düşülməsinə az-çox köməyi ola bilər.

Əgər Allah birdirsə, onun şəriki yoxdursa, Allah-təalanın müqəddəs mülkünə - yer üzünə sahiblik eyləyən insan da bir olmalıdır.

Əmir Teymur

1.3. Cavid və Teymur mövzusu

1

Hüseyn Cavid tarixi əsərlər yazmaq fikrinə düşərkən mövzu üzərində uzun illər düşünər, on dəfə yox, yüz dəfə yox, bəlkə də min dəfə götür-qoy edərdi. Mövzu ilə

əlaqədar olaraq tarixi mənbələri bir şair-dramaturq kimi deyil, bir tarixçi alim kimi öyrənərdi. Bu, onda bir adət halına çevrilmişdi. “Topal Teymur”dan əvvəl qələmə aldığı “Şeyx Sənan”da da, “Peyğəmbər”də də belə olmuşdu. “Topal Teymur”da da belə oldu.

2

Mənim araşdırmalarıma görə, dramaturq “Topal Teymur” mövzusunun üzərində ən azı on il, ən çoxu on iki-on üç il düşünmüş, axtarışlar aparmış, nəhayət, 1925-ci ildə əsər üzərində işləməyə başlamışdı.

Dramaturq axtarışlar apararkən və əsər üzərində işlərkən hansı qaynaqlardan istifadə etmişdi? Bu sual müəmma olaraq qalır. Mən bir gün bu barədə Turan Caviddən məlumat almaq istədim. O dedi:

- Cavidin şəxsi arxivi qalmamışdı. Demək çətindi. Anam da mənə bu haqda bir söz deməmişdi. Ancaq onun yaradıcılıq üsuluna yaxşı bələd olanlar bilirlər ki, o, yazacağı əsər üzərində uzun zaman düşünər, sonra yazardı. “Topal Teymur” da beləcə...

Turan xanımın dərdi başından aşırı. Atasının şəxsi arxivinin qalmaması da ona bir dərd olmuşdu. Başqa cür də ola bilməzdi! Dramaturqun arxivində çoxlu qiymətli sənədlər olmuşdu. Onların məhv edilməsinə bizim təəssüflənməkdən, ah-uf etməkdən, sovet rejimini lənətləməkdən başqa çarəmiz yoxdur.

3

Mənim fikrimə və araşdırmalarıma görə, hər bir tarixi mövzuya və əsərə ciddi və məsuliyyətlə yanaşan Cavid, “Topal Teymur”a da bu cür yanaşmışdır. Əsər üzərində çalışarkən ərəb, fars, türk və rus dillərində yazılmış ən mötəbər mənbələrdən istifadə etmişdir. Pyesin məzmunu və oradakı tarixi surətlərin nitqi də bunu təsdiq edir. Bu

cəhətdən mən onun aşağıdakı mənbələrdən istifadə etdiyini düşünürəm və təxmin edirəm.

1. Əmir Teymur. "Tüzüki-Teymur".
2. Nizaməddin Şami. "Zəfər-namə".
3. Əhməd Kirmani. "Teymurnamə".
4. Hafizi Əbru. "Zübdət ət təvarix"¹.
5. Rəşidəddin Fəzlullah. "Şüabi-Pəndijqan".
6. İbn Ərəbşah "Əcaib əl-məkdur fi tarixi-Temur"².
7. Əbdülqafar Kərimi. "Ümdat ət-təvarix"³.
8. Teymurun Osmanlı Sultanı Yıldırıma yazışmalarından: Firidun Əhməd bəy "Münşe-selatin"⁴; Əsnad və mokatəvat və tarixi-İran"⁵.
9. German Vamberi. Əmir Teymur.
10. Foma Metsopski. Teymurləngin və xəlifələrinin tarixi.
11. Osmanlı tarixi (Teymur və Yıldırıma aid bölməsi).
12. Xacə Abdulla Hatifi. "Teymurnamə".
13. Əbdürrəzaq. "Tarixi Al-Teymur" və s.

4

"Topal Teymur" Cavidin tarixi mövzuda qələmə aldığı ilk və son mənsur dramasıdır. O, bu əsərlə mənsur dramanın klassik nümunəsini yaratmışdır.

¹ "Tarixin ən sevimlisi" ("Сливки истории").

² "Teymurun tarixində tale və qismət möcüzəsi" ("Чудеса предопределения в истории Темура").

³ "Tarixin dayağı" ("Опора истории"),

⁴ "Sultanların yazışmaları" ("Переписка султанов").

⁵ "İrana aid tarixi sənədləri və məktublar" ("Иранские исторические документы и письма").

Dramaturq pyesin adını Azərbaycan türkləri arasında geniş yayılmış və məşhur olan addan götürmüşdür. Cahangirin adı tarixi mənbələrdə və müxtəlif xalqların ədəbiyyatında müxtəlif cür qeyd olunmuşdur: “Axsaq Teymur”, “Əmir Teymur”, “Tamerlan” (Avropa mənbələrində), “Аксақ Темур”, “Хромой Тимур” (rus mənbələrində) və s.

Pyes 1925-ci ildə yazılmışdır. İlk dəfə ərəb qrafikasında 1926-cı ildə nəşr edilmişdir. Kitabın titul səhifəsində Teymurun büstünün şəkli verilmişdir. Kiril və latın qrafikalarında, müvafiq olaraq, 1971 və 2005-ci illərdə Turan Cavidin tərtibatı ilə çap edilmişdir.

5

Mən pyeslə 1971-ci ildə tanış oldum. Əsəri dəfələrlə oxudum. Lakin çox şey mənə qaranlıq və anlaşılmaz qaldı...

“Topal Teymur”dan qabaq S.Borodinin “Səmərqəndin ulduzları” və “Yıldırım Bayazid” romanlarını oxudum.

Özbəkistan sovet Yazıçıları İttifaqına, konkret olaraq, S.Borodinə məktub yazdım. Orada qeyd etdim: “Xahiş edirəm mənə yazın Siz roman üzərində işlərkən Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” adlı bir pyes yazdığını bilir-dinizmi?..” Lakin cavab almadım. 1996-cı ildə Daşkənddə Əmir Teymurun 600 illik yubileyilə əlaqədar keçirilmiş Beynəlxalq elmi konfransdan sonra mənə məlum oldu ki, özbək yazarlarının və ədəbiyyatşünaslarının “Topal Teymur”dan xəbərləri yoxdur.

6

Şairin 1910-cu ildə qələmə aldığı bir şeirindən aydın olur ki, o, həmin ildə Teymurla, onun yaratdığı mədəniyyət ocaqları ilə maraqlanmışdır. Bu maraq onun türk tarixinə, onun şanlı səhifəsinə və Səmərqəndə aid bir şeir

yazmasına səbəb olmuşdur. Həmin şeirdən bir bəndə nəzər salaq.

Mərd atalar yigitlikdə nam almamış yalnız,
Ta əskidən onlarda var elm, hikmət həvəsi.
Günəş kibi tarixləri parlatıyor, baqsanız,
Səmərqəndin darülfünunları, rəsədxanəsi.

Şeirdə birbaşa olmasa da, şair dolayısı ilə Teymur epoxasına, onun yaratdığı mədəniyyət abidələrinə, Səmərqəndin çiçəklənmə dövrünün Teymurun adı ilə bağlı olmasına, Uluqbəyin observatoriyasına işarələr vurur. Şairin bu qiymətli fikirləri gələcəkdə onun yazacağı "Topal Teymur"da başqa bir şəkildə ifadə ediləcəkdir.

1939-cu ildə onun ağlına gəlməyən bir əhvalat baş verəcəkdir. Məhbus Cavid vaxtilə Əmir Teymurun qarış-qarış gəzdiyi Özbəkistandan qara vaqonda Maqadana aparılacaqdı. Oradan ailəsinə məktub yazıb göndərəcəkdidi. Ehtimal ki, Teymuru və haqqında yazdığı əsəri xatırlayacaqdı...

7

Böyük Cavid neçə illər idi ki, düşünür, narahat hallar keçirir, tarixi mənbələri oxuyur, xəyallara dalardı. Mişkinaz xanım bunu duyur, ona mane olmamağa çalışır, dəfələrlə qabağına gətirib qoyduğu qəhvənin və çayın içilmədiyindən tez-tez dəyişirdi. Sənətkar ciddi yaradıcılıq prosesində idi. Birdən o, qələmi ikigözlü mürəkkəb qabının üstünə qoydu və dedi: "Mişkinaz, hər bir insanın özünəməxsus daxili dünyası var. Yazıçı gerek onu doğru-düzgün öyrənsin. Tarixi şəxsiyyətlərin surətini yaradarkən buna xüsusi əhəmiyyət versin. Əgər mən obrazlarımı yaxşı öyrənirəmsə, gerek əsərim də babat çıxsın."

- Sənin əsərlərin nəinki babat, lap gözəl alınır. Çünki sən tarixi şəxsiyyətlərə uydurma rənglər vurmursan.

“Peyğəmbər” buna nümunədir, - deyə Mişkinaz xanım ərinə bir qədər də, ürəkləndirdi və dərhal əlavə etdi:

- Deyirdin ki, Teymur haqqında da əsər yazacam.

- Yazıram, sanki onunla üz-üzə oturub söhbət edirəm...

Dramaturq bu sözdən sonra qələmin perosunu mürəkkəbə batırıb bu sözləri yazdı: «“Topal Teymur”. Dram – 5 pərdə. Əşxas...»

* * *

“Topal Teymur” pyesi üzərində işlərkən tarixə əl atdım, bir çox tarixi mənbələri, tarixi ədəbiyyatı və ədəbi əsərləri nəzərdən keçirdim. Əsər haqqında Azərbaycan tənqidçiləri və ədəbiyyatşünaslarının yazdıqları məqalələrlə tanış oldum. Özümü “Topal Teymur” haqqında bir şey yazmağa hazır bilib, yazı masasının arxasına keçdim...

1.4.1. Teymur Səmərqənddə

Pyesin I və II pərdələrində hadisələr Səmərqənddə, III və IV pərdələrində Bursada, V pərdəsində Anqarada baş verir. Əsər Orxan, Olqa və Dəmirqayanın dialoqları və aşağıdakı remerka ilə başlayır.

Səmərqənddə, Əmir Teymur sarayında Şərq zevqinə uyğun süslü bir salon... Salonun içi Türkünistan, İran və Hindistan məfruşat ilə döşənilmiş... Dört guşədə gümüşdən yapılmış birər qartal, ortada altın sütunlar, yaldızlı masalar və sandaliyələr... Qarşıda böyük bir pəncərə, pəncərədən görünən son dərəcə bəqımlı və çiçəkli gözəl bir bağça nəzerləri oqşar. Olqa pəncərə önündə ətrafı seyrə dalmış görünür. Dışarıda əskəri marş çalınır.

Remarkada Əmir Teymur dövrünün son illəri təsvir edilmişdir. O, artıq Şərqə və Qərbə bir çox yürüşlərini başa çatdırmış, qüdrətli bir türk dövlətinin və imperiyasının

əsasını qoymuşdu. Səmərqəndi* səltənətinin paytaxtı elan etmişdi.

Remarkadan aydın olur ki, Teymur artıq İrani, Hindistanı (Dehlini) və b. ölkələri zəbt etmişdir. Dramaturqun “Dörd guşədə gümüşdən yapılmış bir qartal, ortada altın sütunlar, yaldızlı masalar və sandaliyələr...” sözləri Teymur sarayının ruhuna və quruluşuna tam uyğundur.

Pəncərədən son dərəcə baxımlı və çiçəkli gözəl bir bağça görünür. Olqa pəncərədən çölə, çöldəki əskərlərə baxır və çalınan hərbi marşı dinləyir.

Bu kiçik remarka Cavidin tarixi mənbələrdən Teymur sarayının quruluşunu nə dərəcədə diqqətlə öyrəndiyini sübut edir. Dramaturq bilərəkdən bağçanın adını çəkmir. Sual oluna bilər: “Söhbət hansı bağçadan gedir?”

Tarixi qaynaqlarda Teymurun aşağıdakı bağçaları qeyd olunur: “Baği-delguşa”, “Ak saray”** və “Baği-behiş”. Tarixçilər ikinci sarayı “müəzzəm bir saray” kimi, üçüncünü “ən məşhur bir saray” kimi qeyd edirlər. Üçüncü saray xalis Təbriz mərmərindən tikilmişdir. Mənim fikrimcə, remarkada söhbət həmin bağçadan gedir.

* Səmərqənd Mərkəzi Asiyanın və dünyanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdu. Bəzi məlumatlara görə, onu İskəndər salmışdır. Teymura qədər müxtəlif padşahların hakimiyyəti altında olmuşdur. 1220-ci ildə Çingiz Xan şəhəri zəbt etmiş və dağıtmışdı. Teymur Səmərqəndi öz səltənətinin paytaxtı elan etdikdən sonra böyük bərpa və quruculuq işləri aparılmışdı. Şəhər siması tamamilə dəyişmiş, Teymur imperiyasının və türk dövlətinin böyük mədəniyyət və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. “Tanrı oğlu” İskəndər Misirdə İskəndəriyyə şəhərinin əsasını qoyduqdan sonra şəhər dünyanın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Teymurun bundan xəbəri var idimi? Demək çətinidir. Ancaq o, Səmərqəndi dünyanın mədəniyyət mərkəzi kimi düşünürdü və sevirdi.

** Vaşinqtondakı “Ağ ev”lə müqayisə et.

*İşvəkar bir qaşın çatılması, parlaq
bir qılıcın çekilməsindən daha mə-
nalı, daha kəskindir.*

“Topal Teymur”

Olqa və Orxan

2

Minbaşı (tümənbaşı) Orxan, əskər Dəmirqaya pye-
sin maraqlı surətlərindəndir. Bu iki surətdən biri Teymur
bahadırları və əmirlərinin, Dəmirqaya isə Teymur əskərlə-
rinin ümumiləşdirilmiş surətidir. Olqa gerçək həyatdan
alınmış surətdir.

Dəşt Qıpçaqda – Qıpçaq çölündə Teymurun ən bö-
yük rəqibi və düşməni Qızıl Orda Xanı Toxtamışdır. Lakin
sazişi pozan nakəs Teymurun zəbt etdiyi ölkələrə basqın
edir, şəhərləri dağıdır, əhalini talayır, insanlara divan tu-
turdu. Toxtamışın talayıb-dağıtdığı məmləkətlərdən biri
Azərbaycan idi. (Bu haqda Teymurun özü və başqa tarix-
çilər geniş yazmışlar.)

Hərbi xuliqanlıq, dələduzluq və talançılıqla məşğul
olan Toxtamış Teymurun canını boğazına yığmışdı. Bu
səbəbdən Əmir bir neçə dəfə Dəşt Qıpçağa və Moskvaya
yürüş etmək məcburiyyətində qalır. Hər dəfə onun qoşun-
larını məğlub edərkən Toxtamış aradan çıxır. Yürüşlərin
birində Teymur Moskvaya girir, şəhəri talan edir, çoxlu
qənimət ələ keçirir. Həmin “qənimət”lərdən biri rus prinse-
si Olqa olur.

Moskvanın Teymur tərəfindən işğal edilməsi faktı və
Olqa surəti K.Marlodə yoxdur. S.Borodin və H.Cavidin
əsərləridə var. Dramaturq pyesdə bunu minbaşı Orxanın
dilindən verir.

Orxan (*həyəcanlı və qızğın*). Olqa, Olqa!.. Moskof-
dakı halını nə çabuq unutdun? Düşün ki, biz Moskofa gir-
diyimiz zaman hər tərəf kinli, amansız bir atəş içində ya-

nıyordu. Ordumuz qaçanları izlərkən bən qanatlarımı yalnız sənün üzərinə gərdim, yalnız səni ölümdən qurtardım, əvət. Sən o zaman məsum bir qızcığazdın. Vəqtini xoş keçirib də eyi tərbiyə alman için Teymur sarayına gətirdim. İştə sən böyüdükcə bənim arzularım da çiçəklənməyə başladı. Əfsus ki, bu gün bəslədiyim visal ümidləri yerinə, qarşıma acı bir ümitsizlik çıxıyor.

3

H.Cavidin Olqa surəti S.Borodininkindən fərqlənir. Cavidin Olqası daha canlı, daha bitkin bir obrazdır. Öz fəaliyyəti və tutduğu mövqe etibarilə əsərin əsas surətlərindən geri qalmır.

“Səmərqəndin ulduzları” romanının birinci kitabında Olqa artıq Səmərqənddədir. O, burada daha çox Nazar və Boris adlı rusla dostluq edir, zirehli geyimlər hazırlayan ustalara maraqla baxır və s.

S.Borodin romanında Olqa epizodik surət təsiri bağışlayır. Cavid surəti tamamilə başqa cür düşünmüş və yaratmışdır. Onun Olqası pyesin aparıcı surətlərindən biridir. Əşxasda oxuculara bu cür təqdim edilir: “Rus prenseslərindən sarışın və işvəkar bir qız.”

4

Orxan Moskva çiçəyi Olqaya vurulmuşdur. Onu addımbaddım izləyir. Onsuz yaşaya bilmir. Qəlbi və ruhu daima onunladır.

Orxan. Yenə gözəl Olqa nə düşünüyor?

Olqa (*Orxana doğru gəlir*). Ah, Orxan sənmişən?

Orxan. Əvət, Orxan kəndisi səninlə bərabər deyilsə də, daima qəlbi, ruhu sənindədir.

Bu dialoqdan Orxanın gerçəkdən rus prensesinə vurulduğu aydın görünür.

Olqa müharibələrin əleyhinədir. O, Teymur əskərlərinin müharibəyə hazırlaşdığını görünə, həmə pərişan olur.

Olqa. Ah, müharibə, daima müharibə!.. Əcəba nerəyə, kiminlə?

Orxan cavabında, - Onu yalnız Qızıl Qaplan bilir. Əvət Əmir Teymurun planını bizim kibi küçük yaradılmışlar bilməzlər, - deyir.

Orxanın fikri tarixi həqiqətə uyğundur. Əmir Teymurun sirrini, özünəməxsus fikirlərini özündən başqa bir kimsə bilməzdi.

Teymurun, bir hərbcı, bir sərkərdə kimi xarakterini bilmək və öyrənmək baxımından Olqanın sözləri diqqətəlayiqdir:

- Halbuki onun [Müharibəyə gedən Teymurun] yüzündə heç bir şiddət və həyəcan izi yox... Hər zamanki vəqar və ciddiyyəti, hər zamankı halı üstündə.

Orxan: "Böyük qəhrəmanlar şiddət və qəzəb zamanlarında daha mülayim və həlim görünürlər."

* * *

Mən bir neçə kitabımda demişəm və deyirəm: Cavid əsərlərində tarixi faktları və hadisələri doğru-düzgün verməkdə və bədiiləşdirməkdə müstəsna sənətkarlıq bacarığına və istedadına malikdir. Dünyanın ən böyük yazıçıları bu cəhətdən ona qibtə edə bilərlər.

5

Olqa gözəl, həsas və incə bir qadındır. Orxanın müharibəyə gedəcəyindən narahatdır. O, həmişə özünü "çadır altında doğan, açıq səhralarda və qanlı müharibələrdə ölən" bu türk oğlu türkün yanında görmək istəyir. Moskva çiçəyi qanlı müharibələrdən qorxub çəkiniyi halda, Or-

xan əksinə düşünür: “Bəncə müharibəsiz bir ömür, ömür deyil... Biz türklərə qürur və nəşə verən bir şey varsa, o da müharibə, o da qalibiyyətdir.”

Minbaşı Orxan – müharibə əşiqi Teymurun sədaqətli sərkərdəsi başqa cür də düşünə bilməzdi!

Moskva ərmağanı Olqa ilə Orxan arasında inciklik və münafiqliyə pyesin ilk pərdəsində yaranır. Teymur sarayında qəfəsə salınmış Olqa, minbaşının onu yalnız buraxıb müharibəyə getməsinə etiraz edir.

Olqa (*ətrafa*). Ah, duyğusuz!.. Sən bəni düşünmüyorsun, sən bəni sevmiyorsun.

Orxan. Xayır! Aldanıyorsun. Səni sevməmək, gözəlliyə qarşı kor olmaq deməkdir...¹

6

Olqa, bir qadın olaraq, Orxana qısqanır, onu qınayır, sevib-sevmədiyini bilmək istəyir. Bəzən onu “xəyanətdə”, vəfasızlıqda, arvadı Elmasa uymaqda günahlandırır və deyir: “O qısqanc və məğrur hərəmin Elmasdan ayrılmaqda, aramızdakı sevgidən bəhs etmək yersizdir.”

Elmasdan (Almasdan) övladı olan Orxan Olqanın sözlərindən məyus olmur. Əksinə, təkidlə bildirir ki, o, ana olsa da, bizim sevgimizə əsla mane olamaz.

Elmas Olqanın nəzərində dəhşətli bir qadındır. O, buna görə, bir tərəfdən, ondan ehtiyat edir, digər tərəfdən, qorxur. Orxan qəti şəkildə bildirir: “Arvadım çox qısqanclıq edərsə, kəndisi zərər görür!” Olqa bu sözdən sonra Orxanın onu gerçəkdən sevdiyinə əmin olur. Onların sevişməsi Dəmirqaya ilə Qaraquşun gözündən yayınmır.

Olqa Orxanı hərtərəfli yoxladıqdan və dişinə vurduqdan sonra qəti şəkildə bildirir: “Xeyr, Orxan bənimdir. Onu

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, III cild, Bakı, 2005, s. 254.

kimsəyə verməm. Ah, fəqət Elmas, baş vəzirin qızı Elmas!.. O bəni pək düşündürüyor.”

7

Pyesin ilk pərdəsinin ilk səhnəsi əsərin ekspozisiyasını təşkil edir. Cavid, mahir bir dramaturq kimi, həmin ekspozisiyada Olqa ilə Orxan, Olqa ilə Elmas arasında yaranmış və yaranacaq konfliktin səbəblərini açıqlayır. Gələcəkdə həmin konflikt daha da inkişaf etdiriləcək.

Teymur Moskvaya hücum edərkən kiçik yaşlı Olqanı təhlükədən Orxan xilas edir və onu Səmərqəndə gətirir. Olqa böyüyür və mehrini Orxana salır. Minbaşının ona qarşı laqeydliyi Olqada narazılıq və təşviş hissi doğurur. Uç şəxsin arasında münaqişə yaranır. Həmin münaqişə böyüyüb ciddi şəkil alır.

Sadə adamları öyrənməsən

Xalqı ələ ala bilməzsən.

Xalqı olmayan şah barmaqsız əl kimidir.

Əmir Teymur

Teymur və Olqa

8

Teymur pyesin birinci pərdəsində səhnədə ilk dəfə Orxan ilə Olqanın görüşündən sonra görünür. Olqanın dilxorçuluğu və kədəri itigözlü, qartalbaxışlı Teymurun nəzərindən yayınmır: “Yenə Moskov ərmağanı, gözəl rus qızı nə düşünüyor?”

Olqa sualdan yayınır, Teymur təkidlə soruşur: “O halda yüzünü saran şu kədər bulutları nə demək?”

Solğun çiçəkləri sevməyən Əmir, Olqanı yeni açılmış güllər kimi, gülbənizli şəfəqlər kimi nəşəli görmək istəyir. Olqa ona maraqlı və düşündürücü cavab verir: “Bənim şətarətim böyük Xaqanın qəzəbinə səbəb olur deyə

əndişə ediyorum. Çünki qəlbi hər b atəşilə alevlənən bir hökmdara qarşı gülümsünmək cəsəreti həddim deyil...”

Tarixilik baxımından son dərəcə dəqiq fikirlərdir. Bu mənada “Topal Teymur” tarixi dramasında zərgər dəqiqliyi var. Dramaturq Teymura xas olan xarakterik xüsusiyyətləri ayrı-ayrı obrazların dilindən, o cümlədən Olqanın dilindən, böyük ustalıqla verir; Xaqanın apardığı müharibələrin mahiyyətini açır.

9

Olqa Xaqana dərini açıq şəkildə söyləməkdən çəkinir, buna cəsəret etmir. Çünki o, Əmirin xasiyyətini bilir. Onun fikri Teymuru sevgilisi Orxanı müharibəyə göndərərək çəkəndirməkdir. Əsl mətləbdən yayınan Olqa, Səmərqəndin şən və şatır günlərini, Zərəfşan çayının oynaq dalğalarının köüllərə nəşə verməsini, xoşahəng ninnilərlə Bingül dərəsinin şənliklərini xatırlayır. Teymurun eyni açılır, qəlbi şadlanır. Dramaturq Olqanın monoloqunda Teymurun sarayında təşkil edilən şənlikləri tarixilik baxımından və bədii cəhətdən gözəl, doğru-dürüst təsvir edir.

Teymur. Nasıl, Bingül dərəsi pək xoşmu?

Olqa. Ah, Bingül dərəsi başqa bir aləm... Adətə rəya qədər gözəl, cənnət qədər parlaqdır. Əvət, Bingül dərəsindəki zəvq və səfa məclisləri, yeşil ovalar içində qurulmuş çadırlar, Ərəbistan və İrana məxsus sırapərdələr görülür şeylərdən deyil... Hələ Hindistandan gəlmə canbaz və oyunçular, mizahçı və lətifəçilər, rəqqas və rəqqasələr... Bir taqım cirit oyunları. Pəhləvanların güləşməsi, yeşil-qırmızı rənglərlə boyanmış fillərin oynadılması, hər dürlü xanəndə və sazəndə, hər çeşit yarış və əyləncə gerçəkdən insanı sərxoş ediyor. Hələ bu şənliyə əmir və şahzadələrin hərəmləri və bütün türk-tatar qızlarının iştirakı, hər tərəfdən gələn əcnəbi səfirlərin belə nəzərini

cəlb ediyor. Və hər kəs böyük Teymurun dəbdəbə və ehtişamını seyr etdikcə heyrətdən kəndini alamıyor.

10

Teymurun yumuşaq damarından tutmağa, onu özündən çıxarmamağa çalışan Olqa, mətləbə yaxınlaşmaq üçün fürsət axtarır. Onun xoş sözlərindən güşə gələn Teymur, Səmərqənddə yaratdığı möhtəşəm mədəniyyətlə – bir-birindən gözəl saraylar, ali mədrəsələr, böyük məbədlər və abidələr ilə öyünür və fəxr edir. O, bütün bunları qalibiyyət əsərləri, özünün fəth və zəfər tarixi hesab edir.

Dramaturq pyesdə müxtəlif ədəbi üsul və priyomlardan istifadə edərək, Teymurun anlı-şanlı hərbi və zəfərlər tarixini onun öz diliylə oxucu və tamaşaçıların nəzərinə çatdırır.

Olqanın səyahətlərdən zövq aldığını yəqin edən Teymur, onu özü ilə bərabər müharibə meydanlarına götürəcəyini bildirir. Onun fikrincə, “Görüləcək mənzələrin ən gözəli hərbi və qalibiyyət səhnələridir.” Xaqan Olqanı həmin səhnələri görməyə dəvət edir.

Dramaturq bu kimi cümlələrlə Teymurun əsl hərbi simasını, böyük sərkərdə və hərbi Allahı olduğunu açıb göstərir.

Olqa Orxanın Əmirlə bərabər müharibəyə gedəcəyinə əmin olduğdan sonra sevgilisinin xatirinə müharibəyə getməyə razılıq verir. Teymur ondakı idrak və zəkadan məmnun qalır və onu hərəmxanəyə göndərir.

Qaraquş və Elmas

11

Pyesdə aparıcı surətlərdən biri Olqa olduğu üçün hadisələrin bir qismi onun ətrafında cərəyan edir. Çevik

bir dəliqanlı olan Qaraquş və əskər Dəmirqaya sanki, bir casus kimi, Olqanı izləyirlər. Onun hərəkətləri və işləri haqda Dilşada və Elmasa məlumat verirlər. Qaraquş qarşısına çıxan Elmasın qəlbinə qıvılcım atır. Elmasın “Orxan nerdə?” sualına dərhal cavab verir: “Olqa ilə bərabər idi...” Elmas tutulur və həməən maraqlanır: “Nə qonuşyorlardı?” Həməən cavab alır: “Məlum a, eşq aləminə əğyarın qarışması eyi, bir şey deyil...”

Qaraquş eşq məcarasında günahı Olqada görür. Bununla da Elmasla Olqanın arasında baş verəcək konfliktə zəmin hazırlayır və onların arasını vurur.

Elmas: “Ah, xain Orxan...”

Qaraquş və Dəmirqaya bilərəkdən Elmasla Olqa, Orxanla Elmas arasında konflikt yaradır. Qaraquş “Olqa öylə bir bəla ki, Əmiri də məftun edər” sözlərilə Teymurun arvadı Dilşadın ürəyinə də bir qıvılcım atır, hətta təəccübləndirir. Dilşad hiddətlənir və “Bana Qəməreəddin qızı Dilşad derlər” deyərək, Olqanı hədələyir və kölgəsini qılınc-layır.

Əsərdə iştirak edən qadın surətləri arasında konflikt bu cür yaranır və getdikcə kəskin şəkil alır.

Dilşad və Teymur

12

Dilşad Qaraquşun yalan xəbərindən sonra özünə gələ bilmir, hətta pərt olur. Onun bu halı həssas Teymurun gözlərindən yayınmır. Arvadının həyəcanlı görünməsinin səbəbini soruşduqda, Dilşad ərini mətləbdən yayındırmağa cəhd edir: “Xayır, həyəcana bir səbəb yoq...” deyərək, söhbətin mövzusunı dəyişir:

“Qəzadan bir köylü gəlmişdi, hökumətə vergi vermədiyindən Mamay Xan* onu qırbacla döydürmüş.”

Mamay Xanın hərəkətləri və azgınlığı Əmiri özündən çıxarır, hiddət və qəzəbinə səbəb olur.

Dilşad. Bu yıldı buğday məhsulu az olmuş, hökumətə vergi verəməmiş, onunçün qəza hakimi Mamay xan zavallını qırbacla döydürmüş.

Teymur (*heyrat və şiddətlə*). Nasıl, nasıl!? İxtiyar köylüyü qırbacla döydürmüş ha!.. Ah, qudurğan, şaşqın!.. O düşünmüyor ki, əhaliyi incidən bir hakim yavrusunu parçalayan bir heyvan qadar şüursuzdur. Zərər yox, yarın məsələ aydınlaşır, bu söz doğru çıxarsa, sayğısız hərifə ən şiddətli cəza verilir. (*Kəskin*) Əvət, qırbacı qadar nüfuz və idarəsi olmayan bir hakim, hökumət namına ən çirkin və silinməz bir ləkədir.

Dilşad. Köylünün dediyinə görə əkdii yer təcrübədən çıqmamış bir səhra imiş, onunçün də eyicə məhsul alamamış.

Teymur. Zavallı Mamay xan, zavallı!.. Bən yarın onun kor gözlərini açarım. Görünüyor ki, o məmləkət qanunlarını unutuyor.

Dilşad. Halbuki qanunca bir adam məhsulsuz bir səhrayı şənletirsə, ya bir kəhriz çıxarırsa, yaxud yeni bir bağça salıb bir viranəyi abad edərsə, o şəxs birinci yıl büsbütün vergidən azad olur. İkinci yıl kəndi istəyilə bir şey verirsə verir, verməzsə məcbur deyil. Üçüncü yıl, yalnız üçüncü yıl qanuna müvafiq vergi verməlidir.

Teymur. Xayır, Mamay xan aldanıyor. O düşünəmiyor ki, rəncbərler sıqıldıqca dövlət xəzinəsi boşalır, xəzinə boşalınca ordunun halı pozulur. Və şu

* Qızıl Orda Xanı.

pozuqluq da məmləkətin pərişanlığına səbəb olur. Hiç mərəq etmə! Yarın, əvət yarın haq yerini bulur.

Dramaturq həmin dialoqlarda tarixi ədəbiyyata istinad edərək, Teymur dövründə vergi sistemi haqqında oxucu və tamaşaçılarda doğru-düzgün təsəvvür yaradır.

13

Dilşad söhbətin mövzusunı dəyişsə də, Mamay Xan məsələsini ortaya atsa da, daxili təlaş və həyəcanını ci-lovlaya bilmir. Qaraquşun sözləri onun qulaqlarında getdikcə daha şiddətlə eşidilməyə başlayır: “Beş gün sonra Olqa Əmiri də məftun edər.” Bu sözlər Teymurun sevimli arvadı Dilşadın qısqanlıq hisslərini nəinki alovlandırır, həmçinin onu sarsıdır. Dilşadın daxili həyəcanı və narahatçılığı ağıllı Teymuru düşündürür. O, həqiqəti bilmək istəyir.

Teymur. Bana baq, Dilşad! Daha dur, sözüm bitmədi. Səni pək sarsılmış və həyəcanlı görüyorum. Unutma ki, sən Teymur hərəmisən. Söylə, açıq söylə, yüz-gözünü saran şu fırtınalı bulutlar nədən iləri gəlir?

Dilşad narahatçılığının səbəbini deyir: “Ah, şu aşiftə qız... Olqa!.. Olqa zavallı Elmasa göz veriyor da, işıq vermiyor. Bilməm ki, Orxandan nə istiyor?”

O, bir güllə ilə iki dovşan vurur. Oxu atıb yayı gizlədir. O da, Elmas da Olqanın saraydan dəf olub getməsinə tələb edirlər. Teymur: “Hiç sıqılma, Elmas, səni üzən düşüncələr pək çapuq gedər. Sən Divan bəyi qızı, Orxan hərəmisən. Bən onların hər ikisini sevərim...”

Teymur sarayında rahat yaşayan Olqanın rahatçılığı pozulur, rəqib və düşmənləri getdikcə artır. Dişadla Elmas birləşərək, ona qarşı əks-təbliğət və mübarizə aparırlar. Olqanın milliyyətçə türk deyil, rus qızı olması hadisələrin mürəkkəb səciyyə almasına səbəb olur.

Teymur və Orxan

14

Dramanın bir neçə pərdəsində təsvir edilən tarixi əhvalatlar 1399-1402-ci illərə təsadüf edir. Həmin pərdələrdə Teymur öncə Misir və Şama, sonra Anadoluya hərbi yürüşlərə hazırlaşır. Yıldırımın müharibə haqqında düşüncələri, sərkərdələri ilə məşvərlər keçirir. Cahangir türk Sultanı ilə müharibənin ağır olacağını anlayır. Buna görə də hiyləyə əl atmağı, Anadoluda casusluq şəbəkəsini genişləndirməyi qərara alır. Bu məqsədlə inandığı, güvəndiyi, sevdiyi sərkərdə Orxandan istifadə etməyə qərar verir. Çünki Orxan Əmirin nəzərində adi hərbiçi deyil, o, əsl cəngavər, qəhrəman, bacarıqlı siyasətçidir.

Misir, Şam və Anadoluya qədərki yürüşlərini uğurla başa çatdıran Teymur, Misir-Şam istiqamətində hərəkətə hazırlaşır. Lakin Yıldırım Bayazidin güclənməsi, Avropa və Afrikada nüfuzunun artması, hakimiyyətini genişləndirməsi onu çox düşündürür. Pyesdən bir parçaya nəzər salaq.

Qaraquş (*gəlir, əyilir*). Orxan əmri-hümayuna müntəzirdir.

Teymur. Gəlsin. (*Qadınlara*) Siz çəkilin. (*Gedərlər. Orxan gəlir, əyilir*) Orxan! Yaqın gəl... (*Əlini onun omuzuna qoyar*). Sən həm qəhrəman bir cəngavərsin, həm də siyasəti pək gözəl bilirsən. Səni bir işə təyin etdim, yarın yola çıqmalısın.

Orxan. İtaət borcumdur.

Teymur. Osmanlı sultanı Yıldırım Bayazidə elçi göndərdik, hənz ondan bir xəbər yox. Hər halda bizim Bursada, Yıldırım paytaxtında bir gözçümüz bulunmalı; sarayın iç və dış yüzünü öyrənib hər ay bizə xəbər verməli. Divan bəyi lazım gələn vəzifəyi sana söylər. Ordu-

muz bir həftə sonra Mısır-Şam tərəflərinə hərəkət eyləyəcək. Sən də doğru, Bursaya gedərsin. Orada kəndini bənə düşman göstərirsin, Yıldırıma məhəbbət bəslədiyin üçün buradan qovulduğunu söylərsin. Hətta bizimkilər də öylə bilməli... Çünki şəhrimizdə casus bulunur da tədbirimiz boşə çıxar.

Orxan. Yıldırım sözlərimə inanmazsa?

Teymur. Hiç məraq etmə, inanır; çünki o çox məğrurdur. Məğrurlar isə həqiqəti görəməzlər...

15

Minbaşı Orxan Dəmirqayanın onunla Anadoluya getməsinə razı olmasa da, Temur “O təcrübədən çıqmış sadıq bir əskərdir” deyərək, onu razı salır. Orxan böyük Xaqanın əmrini hər şeydən yüksək bilərək, əmrə itaət edir.

Həm bir hökmdar, həm də bir sərkərdə kimi, Teymur üçün vəzifə və ciddiyyət hər şeydən vacib və üstündür. O, bir hərə Allahı kimi, Bayazidə onun kim, özünün kim olduğunu sübut etməlidir. Teymur və sərkərdə Aqbuğanın sözlərini bir yerdə oxuyaq.

Teymur. Pək gözəl, oturun. (*Otururlar*). Aylarca Bingül dərəsində böyük şənlilər yapıdıq, epeycə zəvq və səfayə daldıq, bir qadar da müharibə şənlili yapsaq eyi olmazmı?

Aqbuğa. Bəncə müharibə meydanı düğün dərəkələrindən, eyşü nuş məclislərindən daha xoş, daha ruşaşınadır.

Teymur. Buna sən nə dərşin, şair? Bu gün gözümə pək nəşəli görünüyorsun

*Böyük cahangirin qanlı müharibələri
ancaq qanlı şərəblə yazıla bilər.*

Teymur və Şair Kirmani

16

Kimdir şair Kirmani?

Tarixi qaynaqlarda şair Əhməd Kirmani və Şeyx Buxari haqqında dolğun məlumatlar mövcuddur. Dramaturq hər iki tarixi şəxsiyyətin obrazını yaradarkən tarixi mənbələrdən yaradıcılıqla istifadə etmiş, həmin obrazlara qon-darma rənglər vurmamışdır.

Dövrün məşhur şairlərindən biri olan Şair Kirmani Teymurla müxalifətdə olmuş, “Teymurnamə” müəllifi kimi tanınmış, cahangir haqqında kəskin həcvlər yazmışdır. Buna görə Əmirin qəzəbinə düşər olmamış və heç bir cəza almamışdır. Əksinə, cəsarətli şair ondan mükafat almışdır. German Vamberi bu haqda belə yazır: “Bir dəfə Teymur Kirmani və sair o zamanın ədibləri ilə böyükclər, insanların qiymətli şəxsiyyətindən söz açmaq münasibətilə Kirmaniyə xitabən “Əgər mən satılacaq olsa idim, sən məni qaç pəraye təxmin edərdin?” deyər sorar. Kirmani bunu bədahetən “25 qurşa!” cavab verir. Teymur isə “mənim yalnız qurşağım bu qiymətə dəyərlər!” deyər etiraz edərkən Kirmani “Zatən mən yalnız qurşağımı nəzərdə tutdum, yoxsa sən özün bir parəyə belə dəyməzsən!” deyər kəsər...”¹

Şair Kirmani həmin sözləri həmin dövrdə başqa bir hökmdara desəydi, yəqin boynu vurulardı. Bu da Teymurun müxalifətə qarşı nə qədər dözümlü olduğunu göstərən bir faktdır.

“Teymurnamə” müəllifinin əsərlərini oxuyan və şəxsiyyətilə yaxından tanış olan H.Cavid, pyesdə cəsarətli şairin parlaq obrazını yaratmış, bəzən Teymur haqqında

¹ German Vamberi. Əmir Teymur, Bakı, 1991, s. 55.

düşündüklərini onun vasitəsilə vermişdir. Bu da tarixi bil-məyən bəzi araşdırıcılarda və oxucularda belə bir fikir ya-ratmışdır ki, guya Şair Kirmani elə Şair Caviddir.

17

Hökmdar Teymur və sərkərdə Aqbuğa, bir hərbcı olaraq, müharibə şənlikləri yapmaqdan zövq alırlar. Tey-mur laübalı və yarımşırxoş şair Kirmanidən onun fikrini öyrənmək istərkən o, necə deyərlər, açılır, nə açılır?..

Şair (*laübalı və yarımşırxoş bir qəhqəhəylə*). Şən-lik... o da şənlik, bu da şənlik... Qavğa... o da qavğa, bu da qavğa... Yalnız, əvət yalnız arada bir fərq var ki, siz cəngavərlər insan qanına hərisiniz, biz şairlər gülgün şərabə... Onda vəhşət və dəhşət var, bunda zevq və şətarət. Sizin herb nərələriniz yürekleri qoparır, insanları parçalatır, anaları ağlatır. Şairlərin eyş-nuş təraneləri isə kinləri, kədərləri öldürür. Yüzləri, gönülləri güldürür. Siz insan qafalarını qırarkən, biz də o qafalardan yapılma qədəhləri bir-birinə vururuz. Siz herb və dəhşət qalibi, biz eşq və məhəbbət məğlubu. Fəqət bizim şu məğlubiy-yətimiz o qalibiyyətdən daha üstündür.

Teymur. Bəxtiyar şair! Səni sərməst edən tatlı xəyal, yalnız xoş bir təsəllidir. Bununla bərabər sən pək böyüksün, əvət, sənin kibi dəyərlı simaların qədr və qiyməti anlaşılsaydı, bənim kibi topallar soldakı sıfır qadar mənasız qalırdı. Siz yarasalar ölkəsində, korlar məmləkətində parlayan bir günəşsiniz. Əfsus ki, insan adını daşıyan ikiayaqlı həşərat pək qaba və pək səfil bir şey... İştə şu qaba və miskin həşəratı uslandırmaq için, onların pas tutmuş kirli vicdanlarını yıqamaq için yalnız Teymur qılıcı lazım... Əvət sevgili şair! İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar. (*Aqbuğaya*). Demək, ordu tamamilə hərbe hazır, öyləmi?

18

Teymur və Şairin qanlı-qadalı müharibələrə aid kəskin fərqli mövqeləri onların dialoq və monoloqlarda verilir. Hərbçi, “Allahın ikiayaqlı bəlası” Teymur müharibələrdən nəşə bulur, ancaq yersiz və haqsız iş görmür, günahkarları və xəyanətçiləri bağışlamır. Şair müharibələrə nifrət edir, çünki o, şairdir! Anlayır ki, Şair də ardı-arası kəsilməyən müharibələrə haqq qazandırsa, o, şair olmaz!

“Teymurnamə” müəllifi Teymurun hərbi siyasətinə qarşı çıxır, ona müxalif olduğunu gizlətmir. Ancaq Xaqan onu asmir, kəsmir, əksinə, bəzən haqlı olduğuna haqq qazandırır. Əmir Şairə “Bənim siyasətimə yabançı görünmək tuhaf deyilmi?” deməklə kifayətlənir. Bax, bu, Əmir Teymuru, özündən əvvəlki və sonrakı böyük fəth və hökmdarlardan fərqləndirən onlarca faktlardan biridir.

19

Onun Ərəbistana göndərdiyi elçi Şeyx Savə qətlə yetirilmişdi. Əmirin neçə müddətdir ki, həmin hadisədən dincliyi pozulmuşdur. O, Misir hokmdarından necə intiqam almaya bilər?.. Hadisə Teymurun hiddət və qəzəbinə səbəb olmuşdu: “Əcəbə elçi də öldürülürmü? Xayır, xayır, Şeyx Savənin qanı yerdə qalmaz.”

Şair Kirmaninin dili dinc durmur. O, Teymurun taxtı önünə sərilmiş qaplan dərisinə işarə edərək deyir: “İştə Hindistanda Qanq nəhri kənarında avladığın qaplanların dərisi hənz qurumamış, Sultan Mahmud ölkəsində aqıtdığın qanların izi hənz torpaqdan silinməmiş... [yenə müharibə?!.]”

Teymur öz amalını, məqsədini və hərbi simasını açıb ortaya qoyur: **“Bən məğrurları əzmək için yaradılmış bir Allah bəlasıyam. Tökdüyüm qanlar da yalnız haqq və ədalət namınadır.”**

Dramaturq Teymurun yürütdüyü hərbi siyasətini öz diliylə “ifşa” edir. Onu, tarixdə olduğu kimi, oxucu və

tamaşaçılara təqdim edir. Şair onun əksinə olaraq, qan tökməkdə heç bir haqq və ədalət görmür. Teymur, şair olduğu için, ona haqq qazandırır. Çünki “şairlər mənəvi həkimlərdir”. Hökmdarlar qan axıtmaqdan, mənəvi həkimlər onları sağaltmaqdan zövq alırlar.

*Xəzinə nə qədər dolu olsa,
Ordu bir o qədər güclü olar.*

Əmir Teymur

Teymur və Divan bəyi

20

“Topal Teymur”da Divan bəyin (Baş vəzirin) konkret olaraq kim olduğu məlum olmur. Mənim fikrimcə, dramaturq, ümumiyyətlə, Teymurun vəzirlər haqqında konsepsiyasından çıxış edərək, həmin surəti yaratmışdır.

Dövlətdə, hökumətdə və cəmiyyətdə təbəqələrin strukturasını, mövqeyini və vəzifəsini müəyyənləşdirən Teymur, vəzirləri, baş katibləri, divan münşilərini səltənətin yeddinci təbəqəsinə aid etmişdir. Teymura görə, həmin təbəqəyə aid edilənlər səltənətdəki hökumət işlərini, gündəlik hadisələri, hərbcilərin və rəiyyətin vəziyyətini öyrənib hökmdara bildirməyə borcludurlar. Vəzir götürməyə aid ayrıca tüzyük yazan Teymura görə, dövlət və səltənət padşahla, xəzinə və qoşunla ayaq üstə dayanır. Bu işdə ağıllı, tədbirli və səriştəli vəzirin rolu böyükdür və s. O yazır: “Əgər padşah zalım olub, vəziri ədalətli olarsa, vəzir padşahın zülmünün, sitəminin qarşısını almaq üçün çarə, tədbir görəcək. Lakin vəzir zalım olsa, səltənətin işləri tez bir zamanda pərakəndəliklə üzləşəcək.”

Özündən əvvəlki padşahların və vəzirlərin tarixini, idarəçilik üsulu və metodunu öyrənən Teymur, öz dövrü

üçün mükəmməl qanun məcəlləsi yaratmış və həmin qanunu öz səltənətində tətbiq edib, gerçəkləşdirmişdir.

21

Dramaturq pyesdə Əmirin tüzüklərində vəzirlər haqqında yazılmış qaydaları nəzərə almış və Teymurun baş vəzirinin tipik surətini yaratmışdır.

Divan bəyi Əmirin şərt və tələblərinə cavab verən hökumət başçısı kimi diqqəti cəlb edir. O da Şair Kirmani kimi qan tökülməsində haqq və ədalət görmür. Bu məsələdə onun özünəməxsus mövqeyi və fəlsəfəsi var: “Bana qalırsa xeyir və şəər ikizdir. Məhəbbətlə ədavət bir-birinə bağlıdır. Lüzumundan fəzlə məhəbbət nifrət doğurduğu kibi, həddindən aşırı qan tökülməkdə də bir fəzilət yox.” Bununla Baş vəzir Əmirə eşitdirmək istəyir ki, həddindən ziyadə qan tökməyin sənə qarşı nifrət oyadır. Teymur onu etidalçı hesab edərək, özünün təcrübədə qazandığı qənaətləri, siyasət və fəlsəfəsini ortaya qoyur.

Teymur. Divan bəyi daha başqa düşünüyor, o daha etidalçı. Fəqət unutmamalı ki, hər səciyyə və şəxsiyyət birər qanun deməkdir. İştə bu gün şəxsiyyətim bana nə əmr edərsə, onu yapmaqdan çəkinməm. Bununla bərabər bən şimdiyə qədər qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər həp nədamət və fəlakət doğurur. Bən daima həkim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlar ilə müşavirə yaptım. Yalnız hərbi ilə mübarizəyi deyil, sülh mənafeyini də düşündüm. Əvət, bən şu nihayətsiz ölkələri gah tədbir və siyasətlə, gah sülh və məhəbbətlə, gah təhdid və şiddətlə, gah əfv və mülayimətlə idarə etmək istərim. Bən hər işdə səbat və istiqaməti sevdiiyim kibi, həzm və ehtiyatdan da xoşlanıram, lazım gəlicsə, bəzən

düşmanlarıma qarşı səbr və təhəmmül göstəririm, bəzən də qafil və cahil görünməkdən zevq alıram.

22

H.Cavidin başqa tarixi əsərlərində olduğu kimi, “Topal Teymur”da da tarixiliklə müasirlik çulğaşır. Bu mənada Teymurun monoloqundakı “çünki şurasız bir məmləkət...” sözlərilə başlanan cümlələrinə nəzər salmaq kifayətdir. Dramaturq, necə deyərlər, bir güllə ilə iki hədəfi vurur. Həm Teymur dövrünü, həm də Lenin-Stalin dövrünü qamçılıyır!..

Monoloqda Teymur sanki tarixi məsuliyyətdən qaçır, ancaq tarixi məsuliyyətdən yaxasını geri də çəkmir! Bir sözlə, həmin monoloq Teymur zamanında qələmə alınmış tarixi mənbələrə, xüsusilə Teymurun tüzüklərinə və G.Vamberinin “Əmir Teymur” kitabındakı fikirlərə tamamilə uyğundur. Cavid, ustad bir sənətkar kimi, tarixi həqiqətləri ümumiləşdirmiş, ona bədii cəhətdən gözəl bəzək-düzək vermişdir.

Olqa və Şair Kirmani

23

Teymur sarayının gözü, zərif çiçəyi olan Olqa çoxlarının diqqətini özünə cəlb edir; çoxları onu sevir, ona pərəstiş edir; qısqanc Dilşad və Elmasdan başqa... Olqa Xəyyamsayağı həyat yaşayan Şairin də diqqətindən kənarda qalmır. Şərab, gül və bir də gülbənizli gözəllərdən zövq alan Şair, Olqanın adicə bir “Sizi rahatsız etdim” sözündən guşə gəlir: “Biləks, şairləri rahatsız və müztərib edən bir şey varsa, o da gözəllərdən uzaq bulunmasıdır.”

Şair Cavid Şair Kirmani surətilə sanki öz obrazını yaradır. Kirmaninin içki aludəsi olmasını bir kənara buraxsaq, o, bir növ, Cavidin surətini xatırladır: Sevgi, məhəbbət və gözəllik aşiqi Cavid!

24

“Teymurnamə” müəllifi gözəl bir köşkdə, fəvvarəli bir hövuz kənarında, bir tərəfində şərəblə dolu sürəhi, qədəh və meyvə, digərində qələm, dəftər və kitab, yastığa yaslanaraq yazır. Olqanı görər-görməz sanki cana gəlir. Qədəhi “təbiətin ən canlı şeiri” olan Olqanın şərəfinə qaldırır. Şair içir və yazır, Böyük Xaqanın tarixini qələmə alır. Bu şərəf “heç kimə deyil”, məhz ona nəsib olur. Ancaq Şair bu şərəfdən razı qalmaqdan çox, narazı qalır. Çünki o, eşq və gözəllik tarixini yazanları daha uca tutur və daha yüksək qiymətləndirir.

25

Olqanı Şairin yanına çəkib gətirən səbəb sevgilisi Orxanın gerçəkdən Yıldırımın dostu olub-olmamasını öyrənmək, Teymura xəyanət edib-etməməsini bilməkdir. Ümumiyyətlə, bu cür şayiələr yaymaq, yalanlar uydurmaq və adamlar arasında vəlvələ salmaq Teymur siyasətinin tərkib hissəsi idi. O, bu məqsədlə müxtəlif ölkələrdə xəbərçilər və casuslar saxlayır, daha çox dərvişlərdən və tacirlərdən istifadə edirdi. Osmanlı Sultanı duyuc düşməsin deyə, Teymurun adamları və özü qəsdən Orxanın Yıldırımın dostu və xain olması haqda yalanlar uydurur və bunu qəsdən yayırdılar. Bütün bunlar Orxanı sevən, ona çoxdan könül verən Olqanı çox narahat etməyə bilməzdi. Onun sözlərinə diqqət yetirək: “İştə Orxanın xəyanəti hər ağızda söyləniyor. Ah, nə qadar böyük bir iftira, nə qadar fəna yanlış... Aman, əfəndim, Teymur sizə qarşı böyük hörmət bəslər. Lütfən Orxanı müdafiə edin.”

Şair ona əlindən gələn köməyi edəcəyinə söz verir. Ancaq Teymuru gözəl tanıdığından iftiraya inanmır.

Üçlük

26

Əsərin ən maraqlı səhnələri üç görkəmli obrazla – Teymur, Şair və Divan bəyi obrazları ilə bağlıdır. Dramaturq bütün obrazlar kimi, bu surətləri də mükəmməl işləmişdir. Onların hər birinə məxsus olan xarakterik xüsusiyyətləri təbii və inandırıcı vermişdir. Surətlərin, xüsusilə tarixilik baxımından, yığcam, mənalı və məzmunlu monoloq və dialoqları tərifləyiqdir. Cavid “Topal Teymur”a qədər qazandığı zəngin ədəbi təcrübəni bu pyesdə bacarıqla və uğurla tətbiq etmişdir. Mən “Topal Teymur”u dramaturqun mənsur pyesləri arasında şah əsəri hesab edirəm.

27

Teymur Şairi iş üstündə şərab içərkən “yaxalayır” və mənalı şəkildə “Möhtərəm şair, şərab, yenəmi şərab?” deyə kinayə edir. Cəsarətli və qorxmaz Şair ona belə cavab verir:

- Böyük cihangirin qanlı müharibələri ancaq qanlı şərabla yazıla bilir.

Həmin sözləri dünən də, bu gün də hər hansı bir hökmdara deyən sənətkar əyninə kəfən geyməli idi. Ancaq Teymur Şairə toxunmur, əksinə, zarafata salıb “əylənmək istədiyini cihangirin qəzəbi səni qorxutmuyormu?” söyləməklə kifayətlənir.

Aşağıdakı dialoqlara diqqət edin! Onlarda bir əsərlik məzmun var. Mən bu cür dialoq və monoloqları şah dialoq və şah monoloq hesab edirəm. “Şah beyt” var, “şah monoloq”, “şah dialoq” nə üçün olmasın?..

Teymur. Kinayəmi, yenə kinayəmi? Əylənmək istədiyini cihangirin qəzəbi səni qorqutmuyormu?

Şair (*laübalı və tatlı təbəssümlə*). Hökmdarların hiddət və qəzəbi böyük bir məmləkəti alt-üst edər, fəqət kiçik bir şairi qorqutamaz. Əvət, bən yalnız gözəllərin

itab və sərzenişlərindən mütəəssir olurum. Bəncə işvəkar bir qaşın çatılması, parlaq bir qılıcın çəkilməsindən daha mənalı, daha kəskindir.

Teymur. Sən çox içiyorsun, halbuki məmləkət qanunu və türk adəti bunu şiddətlə mən edər.

Şair. Şairlər isə, adət və qanun çərçivəsini qırıb parçalamaqdan daha çox zevq alırlar.

Teymur (*məmnun qəhqəhəylə*). İştə səni bana sevdiren də şu rindanə xislət, şu qürur və əzəmətdir.

Divan bəyi. Şair Kirmani böyük ruhşinasdır. O, pək gözəl biliyor ki, Teymur hökumətləri yıqar, məmləkətləri yaqar; ən məğrur hökmdarları əzər, ən şücaətli qəhrəmanları qəhr edər, fəqət dəyərlı şair və ədiblərə, alim və fazil şəxslərə qarşı da o nisbətdə hörmət və məhəbbət bəslər. İştə Səmərqəndin evləri, misafirxanələri deyil, şəhər ətrafındakı köşklər və bağçalar belə uzaqdan gələn fən və sənayeyi-nəfisə ərbabına kafi gəlmiyır. Yalnız Şərq devlətləri deyil, hətta Qərb hökumətləri də elçi və ticarət nümayəndələri göndərməkdən geri durmuyırlar.

Bu dialoqlarda dramaturqun tarixi gerçəkliyə münasibətində zərgər dəqiqliyi var. Feodalizm dövrünün haqq və ədalət simvolu olan Teymurun xarakteri və əməlləri onun öz sözlərində və Divan bəyinin monoloqunda ifadə edilmişdir. Teymur yaltaqları, ikiüzlüləri, qorxaq və yalançıları sevməzdi. O, öz baş vəzirini məhz bu kimi sifətlərdən uzaq olduğına görə sevir və yüksək qiymətləndirir.

Divan bəyin fikirlərində bir romanlıq məzmun var. Orada Teymurun sifəti, xasiyyəti, xarakteri, işi və əməlləri sanki bir rəssam fırçası ilə çəkilmiş və bəzədilmişdir. Teymur igid, qəhrəman və cəsəreтли adamları sevir, onlara hörmət edər və yeri gələndə mükafatlandırardı. O, öz baş vəzirini məhz buna görə sevir və hörmət edirdi. Dialoqlar

Teymurun dövlətin əsas simalarından bir olan vəzir haqqındakı düşüncə və konsepsiyasına tam uyğundur. O ki qaldı onun Şərq və Qərb hökumətləri ilə diplomatik münasibətlərinə və fəaliyyətinə, dünyada ticarətin genişləndirilməsi məsələsinə, bu da tarixi baxımdan tamamilə düzdür və bu mənada G.Vamberinin kitabını bir gözle nəzərdən keçirmək kifayətdir. Bir sözlə, dövrün tarixi koloritini “Topal Teymur” dramasının bütün pərdə və səhnələrindən, obrazların dialoq və monoloqlarından durmaq olar.

Teymur və Elmas

28

Elmas Orxanın Olqa ilə sevgi macəralarını bildikdən və ərinin onu Osmanlı ölkəsinə göndərəcəyini eşitdikdən sonra gecələr uyqusu, gündüzlər dincliyi olmur. Divan bəyi ilə ciddi bir məsələnin müzakirəsi zamanı başıalovlu özünü Əmirin yanına yetirən Elmas, salamsız-kələmsız, “Böyük Xaqan! Sənə şikayətim var” deyərək, üstünə hücum çəkir. Teymur təmkinlə soruşur: “Kimdən?” Dərhal da cavab alır: “Ədalətdən dəm vuran Teymurdan.”

Dramaturq burada bədii üsuldən istifadə edərək, oxucu və tamaşaçıların nəzərinə çatdırmaq istəyir ki, Teymur heç də hər zaman ədalətli olmamışdır.

Əmir yenə təmkinlə soruşur: “Neçin, yavrum, Teymur bir xətamı işlətmiş?”

Elmasın sözlərinə diqqət edək: “Əvət! Teymurun xətası kəndisi qadar böyükdür. Sən qəhrəman bir mücaidi məhv ediyorsun.”

Elmasda bu ötkəmlik, bir tərəfdən, əsl-nəslindən, digər tərəfdən, Əmirin onun ərinə qarşı “sayğısızlığından” irəli gəlir. Qızının sözü atası Divan bəyi təəccübləndirir və təşvişə salırsa da, Teymurun “Söylə, Elmas, hiç çəkinmə,

o qəhrəman kimdir?” sözləri qadını ürəkləndirir və cəsarətləndirir. O, açır sandığı, tökür pambığı:

- Bəni söylətməkmi istiyorsunuz? Əcəba Orxan nə yapmış ki, Səmərqənddən sürgün ediliyor.

Teymur bilərəkdən kəskin cavab verir: “O asılmalıydı, yalnız sənin ərin olduğu için sürgünə qərar verildi. Çünki hökumətə xaindir. Yıldırıma qarşı məhəbbət bəsləyormuş...”

29

Ağıllı və siyasətçi Teymur Orxanın nə üçün “sürgün” edildiyini, bir hökumət sirri olaraq, gizli saxlayır. Elmas yalan və iftirdən od tutub yanır. Ancaq böyük hökmdar yenə də səbr və təmkinlik göstərir: “Bən qürur və cəsarəti pək severim, hər halda hörmətə layiqsin.”

Dramaturq bu nöqtədə Əmir Teymuru tarixdə olduğu kimi verir.

Elmas Teymurdan nəvazişdən çox, ədalət umur. Teymura müxalif olan Şair Kirmani acı bir təbəssümlə onun xislətini açıb göstərir: “Məsum bir maral yırtıcı qaplandan ədalət umuyor.”

Bu nöqtədə humanist və ədalətli şair Cavid ilə humanist və ədalətli şair Kirmaninin fikirləri üst-üstə düşür. “Sadələhv” Kirmani “Orxan xain olmaz” deyərək, Əmirdən mərhəmət umarkən, o, kəskin şəkildə bildirir: “Siyasət başqa, mərhəmət daha başqadır. Siyasətdə mərhəmət yox!.. Orxan asılmalıdır.”

Müxalifət susdurulan ölkədə rəzalet və cinayət baş alıb gedər, bayquşlar ular. Teymur bu adi həqiqəti dərk edirdi və dramaturq onu bu cür də verir. Teymur müxalifətçiləri dinləməyi bacarır, ona qarşı müxalif olanların fikirlərinə hörmətlə yanaşırdı. 1993-2013-cü illərdə

hakimiyyətdə olanlar və Teymurdan 600 il sonra yaşayan heydərçilər və yapçılar bu adi həqiqəti başa düşmədilər...

Dilşad və Elmas

30

Orxanın Osmanlı ölkəsinə “sürgün” edilməsi hamıdan çox arvadı Elması düşündürür və narahat edir. Onun hər zaman olduğu kimi, bu dəfə də dadına yetən Dilşad olur. Elmas çox çalışsa da, Orxanın kimə və nəyə xəyanət etdiyini öyrənə bilmir. Dilşad onun Sultan diyarına getməsinə “hökumət sirri” bilir. Elmasın “Ah, bu gediş nə için imiş” sualına cavab verir.

Dilşad. Xayır, sən onu hiç bilmə! Hökumət sirrini bilənlər, yaxud bilib də açanlar Teymurun qəzəbindən əsla qurtulmazlar.

Obrazlı desəm, dramaturq bu nöqtədə, tarixi realıq baxımından quşu sanki gözündən vurur.

Elmas ölümə hazırdır, ta ki əri Orxanın adı ləkələnməsin. Dramaturq əsərdə bu qadını ərinə son dərəcə vəfalı və sədaqətli bir qadın kimi təsvir etmişdir. Dilşad “Orxanı bəndən istə” sözlərilə Elması sakitləşdirir. O, “alicənab və böyük ruhu” Dilşada təşəkkürünü bildirərkən, Orxanı qarşısında görür. Onların dialoguna nəzər salaq.

Orxan. Elmas! Ümid edərim ki, bənim şu səfərimdən sıqılmazsın... Orxan xain deyil.

Elmas. Xayır artıq sıqılmam. Nəcib Dilşadın iki sözü bənim iztirablarımı susdurdu.

Bu, həqiqətdir. Dilşadın “Hökumət sirrini bilənlər Teymurun qəzəbindən qurtulmaz” sözləri Elması qəflət yuxusundan oyadır...

Teymurun arvadı Dilşad daha çox ayıq-sayıqlığı ilə diqqəti cəlb edir. O, kimin arvadı olduğunu yaxşı başa düşür. Hökumət və siyasət işlərindən baş çıxarır. Olqa ilə Orxan arasındakı münasibətlərin mənasını da gözəl anlayır. Buna görə də bəzən səmimi görünməyə çalışan Orxanın sözlərini “yaldızlı yalan” adlandırır.

31

Pyesdə dörd qadın surəti var. Dramaturq həmin surətləri bədii cəhətdən yüksək səviyyədə işləmişdir. Hər bir qadının özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri və daxili aləmi var. Qadınlar arasında konflikt daha çox Olqa ilə Elmas arasında baş verir. Dilşad Elmasın müdafiəçisi və məsləhətçisi rolunda çıxış edir.

Elmas məsələni Dilşada danışır. Çoxbilmiş və Teymuru yaxşı tanıyan Dilşad məsələnin nə yerdə olduğunu anlayır, işdə bir anlaşılmazlıq və sirr olduğunu ona xatırladır: “Bən Teymuru eyi tanıyorum, o böyle qaranlıq bilməcələrdən pək xoşlanıyor. Sən Orxandan əmin ol və əsla düşünmə!..”

Elmas bütün yaramazlıqların səbəbini “aşüftə prenses və xain afətdə” – Olqada görür və onunla söz duelinə çıxır.

Elmas. ...Bana baq, Olqa! Sən bizdən nə istiyorsun? Artıq yetişir, dəf ol! Türküstan ovalarında, Səmərqənd bağçalarında yabançılara [özgə millətlərə] yer yox...

Qısqanlıq alovlarında yaxılan Elmas zərif əllərilə “sayğısız fitnə” Olqanı böğmaq istərkən, Dilşad mane olur. Öz ərinə və körpəsinə qarşı sevgi hissi qadının gözlerini elə pərdələyir ki, o, Teymurun qəzəbindən belə qorxmur. Elmas özünü nə qədər hirsli, qəzəbli və təlaşlı aparırsa, Olqa özünü bir o qədər sakit və təmkinli aparır.

Olqa. Rica edərim, Elmas, bəni təhqir etmə! Bən də sənin kibi əsil bir ailəyə mənsubim. Həm də buraya kəndi ixtiyarımla gəlmədim, sevgili ərin gətirdi. Bu sözləri bana söyləməkdənsə ona və Əmir Teymura söylə.

Elmas. Ah, sən getdikcə şımarıyorsun. (*Sinirli və qızğın*). Xayır, bən kimsəyə söz söyləməm. Sən Teymurun da, Orxanın da əqlini çalmışsın. Bən sana kəndim cəza verirəm, kəndim... Bana baq, ya ana yurduna getməlisin, ya məzaristana... Eşitdinmi? Ah, sərsəri məxluq!

Dilşad. Elmas! Artıq yetişir, gedəlim (*Qolundan tutub götürür*).

Olqa. (*yalnız*). Gedərim, əvət gedərim, fəqət yürəyində sağalmaz bir yara açıb da öylə gedərim.

Olqa söylədiyi sözlərə əməl edəcək, uzun zaman rəqibini həyəcan içində və intizarda saxlayacaq.

Olqa və Orxan

32

Olqa acığını Elmasın əri Orxanın üstünə tökür: "Sən bəni məhv etdin. Elmas bəni rüsvay etdi. Bəni rəzil etdi..."

Necə deyərlər, Olqa və Orxan harda aş, Qaraquş, Dəmirqaya və Dilşad orda baş. Həmin hücumdan sonra Dilşad Olqanı güdməyə başlayır və Orxanın ona söylədiyi sözləri bircə-bircə yaddaşına köçürür.

Osmanlı torpağına getməyə hazırlaşan Orxan Olqanı da Yıdırım məmləkətinə özü ilə götürməyi təklif edir. Teymurdan ehtiyat edən Olqa buna razı olmadıqda ona əvvəlcədən düşündüyü tədbiri söyləyir: "Təlaş istəməz, sən bəni dinlə, Gürcüstandan gətirdiyim ağ əlbisəyi geyərsin, kim görürsə erkək zənn edər... Qiyafətini dəyişdir də, ötəsi qolay-qolay... Daha durma, çabuq ol."

Dəmirqaya geyimini dəyişib tanınmaz olan Olqanı görər-görməz heyrlənir: - O kim? Nə gözəl də geyinmiş. Sanki gürcü knyazıdır, kim bilir, bəlkə Gürcüstandan Teymura yeni müsafir gəlmiş, - deyə təəccüblənir.

Orxan “maymaq” Dəmirqayanın başını tovlayaraq və Olqanın tərəddüdlərinə son verərək, yola düşürlər. Onları gizlicə izləyən Dilşad məğrur və məmnun halda “Zavallı Olqa! Kəndi əlinlə kəndini fəlakət uçurumlarına yuvarladın, işte bənim aradığım da bu idi.” deyərək özünü sakitləşdirir. Çünki o da bəzən ərinə görə Olqaya qısqanır, ondan intiqam almaq istəyirdi. Ağıllı, hiyləgər, fərasətli və işbilən Dilşadın şiddət və həyəcanla dediyi sözlərə diqqət edək: “Əvət get, get də, dəf ol! Fəqət heyhat, çox sürməz ki, tatlı arzuların gözündə qalır. Qoca Teymurun^{*} dəmir pəncəsi köksünü didər, hiylə və xəyanətlə çarpan qəlbini Türküstan qartallarına yedirir.”¹

Azərbaycandakı pozğun, başsız adamları tənbeh elədim.

Əmir Teymur

1.4.2. Qarabağdan başlanan yürüş

33

Pyesdə Teymur və Azərbaycan mövzusunə ikinci pərdədə toxunulur və davam etdirilir. O, zəbt etdiyi ölkələri oğulları arasında belə bölür.

Teymur. (*Aqbuğaya*) Cəsur Aqbuğa! Ordudan pək məmnun oldum. Biz də bir qaç gün sonra Mısırə doğru hərəkətə başlarız. Oğullarımızdan Pir Məhəmməd Mirza Hindistanı, Şahrux Mirza Xarəzm və Türküstanı, Miran-

^{*} O zaman Teymurun 65-dən çox yaşı olardı.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, III cild, Bakı, 2005, s. 272.

şah isə Azərbaycan və Gürcüstanı idarə edər. Digər sərdarlar da hökumətimizə tabe olan başqa ölkələrə baqar.

Divan bəyi. Yenə isyan!.. Yenə azərbaycanlılar oğlunuz Miranşaha qarşı isyan etmişlər.

Bu uğursuz xəbər Teymurun beynində sanki şimşək tək çaxır. O, Azərbaycan və Gürcüstanın hökmdarı olan oğlu Miranşahın nəyə qadir olduğunu və əyyaşlığını bilirdi. Bu səbəbdən də Miranşahın fərasətsizliyi, iradəsizliyi və gevşəkliyi atanı çox düşündürür və narahat edirdi. Teymur xəbərdən qızır və açılır, nə açılır?!

Teymur. (*qızğınca*) Ah, Miranşah, Miranşah! Əvət, onda azcığ tədbir və siyasət bulunsaydı, kimsə izindən çıqmazdı. Orasını idarə edəcək sağlam və düşüncəli bir baş lazım. Heyhat ki, Miranşah kibi şaşqınlar o düşüncədən pək uzaqdırlar.

Şair. Azərbaycan eşsiz bir cənnət bucağı, tükənməz bir sərvət ocağıdır. Lakin əfsus, binlərcə əfsus ki, Miranşahlar oyuncağıdır.

Divan bəyi. Bəncə Azərbaycan xalqı yabancılara kölgə olmaqdan pək zəvq alır və xarici təsirə daha çabıq qapılırlar.

Minillik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bu gerçəklik məhz Cavidin qələmindən çıxır və həqiqəti Divan bəyi söyləyir. Ulu Cavid sanki Sabirin, Mirzə Cəlilin və Hadinin söz və fikirlərini təsdiq edir və ona öz möhürünü vurur.

34

Miranşahın cızığından çıxmasına səbəb axtarırlar-kən, Qaraqoyunlu Əmiri Qara Yusif qara tikan kolu kimi, Teymurun gözləri önündə bitir. Teymur onu incidən, öz yürüşləri ilə qıcıqlandıran, aldadan, ona qarşı xəyanət işlədənlər barəsində düşünərkən, üç simanı göz önünə gəl-

tirir: Qızıl Orda Xanı Toxtamış, Qaraqoyunlu Əmiri Yusif və Sultan Əhməd Cəlayir.

Teymur dərhal soruşur: “Nədən bəlli?” Divan bəyi Əmirin diqqətini məlum və ciddi bir məsələlərə yönəldir.

Divan bəyi. Məktubda örtülü işarətlər var. Ətrafdan gələn bəzi casuslar orada Teymur nüfuzunu qırmağa çalışıyor və xalqı Yıldırım dostu Qara Yusif tərəfinə çəkmək istiyormuş. Hətta bu da kafi deyilmiş kibi Qara Yusif çetələri Türkünistan ilə Ərəbistan arasındakı karvanların gediş-gəlişinə və ticarət işinə əngəllər çıxarırmış...

Dramaturq tarixi həqiqətləri burada olduğu kimi saxlamışdı.

Divan bəyi sözünü bitirər-bitirməz Teymur yerindən hiddətlə elə qalxdı ki, sanki yer kürəsi silkələndi. Onun qəzəbi yerə-göyə sığmırdı. Mən bu sətirləri yazıram, qulağımda Mişkinaz Cavidin sözlərini eşidirəm: “Cavid qəzəblənəndə tanınmaz olardı, üç gün danışmazdı...”

Qəzəbli və sarsılmış Teymur danışır, ətrafındakılar lal sükut içində onu dinləyirlər.

Teymur. Ah, öyləmi, öyləmi!? Hiç zərər yox, biz səfər üstündəyiz. Er-gec həpsinin halı sorulur, hər kəs kəndi azgınlığına görə cəza bulur. Xayı, Qara Yusifdə bir tilki qadar cəsəret yox. Şübhəsiz ki, o həp Yıldırıma güvəndiyi için şu fitnələri qaldırıyor. (*Divan bəyiyə*). İkinci məktubu gecikdirmə. Hər halda Yıldırım onu bizə təslim etməli. (*Qızgın*). Ah, Yıldırım! Yıldırım! Bən səninlə xoş keçinmək istərkən, sən çaqqalları, tilkiləri bənim üzərimə şımartıyorsun. Yox, bən hər sərsəriyə qarşı əyləncə olamam. Qara Yusif təslim edilməlidir, təslim! Yoxsa ikinci məktubunda da saymazlıq və soğuqluq göstəirsə, o halda Yıldırımın kəndisilə hesablaşmalıyam. (*Bir-iki adım yürür, təkrar dönər: kəskin və atəşli*). Əvət, Topal Teymur

saymayanlar, kəndi əllərilə kəndilərinə məzar qazmış olurlar.

1.4.3. Yıldırım Bayazidin sarayında

1

Pyesin iki pərdəsində hadisələr Bursada, Yıldırım Bayazidin sarayında baş verir.

Teymur Yıldırım üzərinə yeriməzdən qabaq hərbi müşavirə keçirir, sərkərdələri, Divan bəyi və Şair Kirmani ilə məşvəratlər yapır. Anadoluya yürüşdən öncə Ərəbistana səfər etmək qərarına gəlir. Şurada Misir və Şam üzərinə yürüş müzakirə edilərkən, çoxları Əmirin fikrini bəyəndiyi halda, Şair Kirmani ilə Divan bəyi əleyhinə çıxırlar. Teymur isə şuranın qərarı olmadan Ərəbistana yürüş etmək istəmir. Buna görə də bir neçə gündən sonra onların da əksəriyyətin dediklərilə razılaşacaqlarına əminliyini bildirir.

2

Əsərdə Osmanlı Sultanı ilə Əmir Teymur arasında mövcud olan münasibət və konflikt tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq verilmişdir.

Teymur öncə gənc bir zabıt olan Aqbuğanın qardaşı Sobutayı elçi sifətilə Osmanlı ölkəsinə göndərir. Sobutay oradan xeyir xəbərlə geri qayıtmır: “Yıldırım daima eyş-işrət düşkünü... Götürdüyüm məktuba qarşı acı qəhqəhələrlə güldü, həm də son dərəcə soğuqluq göstərdi.”

Söz Teymuru tutur, nə tutur? Onun beynində sanki şimşəklər çaxır, gur səsi ətrafa yayılır: “Teymuru saymayanlar, kəndi əllərilə kəndilərinə məzar qazmış olurlar!”

Bayazidin Qara Yusifi himayə etməsi onu cin atına mindirir.

Sobutay. Yalnız Qara Yusif himayə etmiyor, hətta Bağdad Sultanı Əhməd Cəlayiri* də ittihadə cəlb etmiş, həm də bizim əleyhimizə...

Teymur Yıldırımın sayğısızlığına acı-acı gülür və istehza edir: “Demək düşmənlərimiz ilə itilaf yapıyor, bizi hiçə saymaq istiyor, öyləmi?..”

3

Qara Yusif və Əhməd Cəlayir (Toxtamışdan sonra) Teymurun ciddi düşmənləri idi. Əmir onlara qarşı daima mübarizə aparmış, ancaq öldürə bilməmişdi. H.Cavid pyesdə onların surətini tarixdə olduğu kimi yaratmışdır. Onların bir-birinə qarşı düşmənçiliyini və aralarındakı ixtilaf və konflikti canlı və təbii vermişdir.

Dramaturq pyesdə Bayazidin Teymura göndərdiyi məktubun mətnini verməyi lazım bilməmişdi. Ancaq məktubun mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu da oxucu və tamaşaçılarından gizlətməmişdi.

Məktubun məzmunu, Sultanın təhqiramiz sözləri Teymuru bərk qəzəbləndirir. Teymur qızır, nə qızır! Onun aşılıb-daşan qəzəbi yerə-göyə sığmır.

Teymur. (kinli). Saymazlıq və soğuqluq... Nə gülünc həqarət! (*Hiddətlə yerindən qalqar*) Ah, saymazlıq və soğuqluq... Nə böyük cəsarət!.. Bən ondan qardaşca məhəbbət bəklərkən işlə aldığım cavab! Qara Yusiflə Əhməd Cəlayir bəni gözəl tanıyırlar, fəqət Yıldırım!.. Yıldırım isə şərab düşkünü... Zərər yox, o da ayıldıqdan sonra tanır. Bən İrana ayaq basdım, ən böyük cəngavərlər qarşımda duramayıb Mazandaran çaqqalları kibi ormanlara qaçdılar. Moskofa hücum etdim, rus knyazları qorqudan şimal ayıları kibi ürəküşüb dağılmağa başladılar. Hindis-

* Mənbələrdə həmin söz bir neçə cür yazılmışdır: “Cəlair”, “Cəlayiri”, “Cəlayir”. H.Cavid son variantdan istifadə etmişdir.

tana yürüdüm. Sultan Mahmud ordusu Qanj nəhri kənarındakı qaplanlar kibi oqlarıma şıkar olub diz çökdülər. Əvət bir gün gəlir ki, məğrur Yıldırım da paytaxtı Bursada Topal Teymuru qarşılar və o zaman... işte o zaman sərxoşluğun nəticəsini və bənim kim olduğumu haqqilə anlar.

4

Teymurun mənalı monoloquna, dramaturqun bədii ustalığına qibtə etməmək olmur. Mən bu monoloqla bağlı cahangirin Hindistana yürüşü haqda burada bir-iki söz deməyi lazım bilirəm. Teymurdan çox-çox əvvəl Hindistana makedoniyalı İskəndər yürüş etmişdi. Onun qoşunları Hindistana çatınca 27 min kilometr məsafə qət etmiş, əskərlər yorulub əldən düşmüşdü. İskəndər bədənindən 21 yara almışdı və xəstələnmişdi. O, bir çayın kənarında bir hindlidən soruşur: “Dünyanın axırı buradırmı?” Hindli “yox” cavabını verir. Dehli şəhəri ilə maraqlanır. Ona deyirlər ki, durduğun yerdən Dehliyə 500 km məsafə var. İskəndərin sanki dizləri qırılır.

İskəndər eradan əvvəl 327-ci ildə Hind çayına qədər gedib çatır, lakin Dehlini zəbt edə bilmir. Xəstələnib geri qayıdır. Sual oluna bilər: Teymur bunları bilirdimi? Bu suala araşdırdığım mənbələrin heç birində cavab tapmadım. Ancaq onun İskəndər haqqında məlumatı olmuşdu, qəbrindən bir iz qalmamasına istehza etmişdi. Teymur, İskəndər kimi, böyük məsafə qət etməsə də, onun Hindistan yürüşü hər b tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Teymurun özü bu haqda belə yazır: “Hindistan yürüşünə cəm olmuş qoşunumun ümumi sayı doxsan iki min süvariye çatırdı. Bu sayın Allahın yerdəki elçisi Məhəmmədin (Ona Tanrının mərhəmətləri və salamları olsun.)

şərəfli adlarının sayına uyğun gəldiyi üçün bunu istiqbalımın xeyirli və mübarək bəriltiləri sırasına saldım...”¹

5

Teymur Yıldırım məmləkərinə gedəcək Orxana son məsləhət və göstərişlərini verir: “Saqın xəbərlər gecikməsin. Para lazım olduqca bildir və Yıldırım ölkəsinin hər tərəfində casuslar bulunur. Haydı, eyi yol, uğurlar olsun!...”

Bundan sonra o, Divan bəyə bərk-bərk tapşırır: “Yıldırıma bir məktub yaz, Sobutaya ver. Onun məktubu nə qədər qaba olsa, bizimki bir o qədər nəzakətli olsun.”

Bu, tarixcə də belədir. Teymurun məktubları nə qədər nəzakətli idisə, Yıldırımınkı bir o qədər nəzakətsiz idi. Bu mənada Teymurun Sobutaya söylədiyi sözlər səciyyəvidir: “Qəhrəman Sobutay! Yarın bir məktub da götürməlisin. Qoy Yıldırım anlasın ki, biz hər şeydən əvvəl barışıq və məhəbbət tərəfdarıyıq... İnad edərsə, kəndisi zərər görür...”

Gələcəkdə görəcək də!..

Allah bir olduğu kimi...

6

Şair Kirmani Teymur ordusunun Hindistan səfərini, Kəşmirdə qazandığı qələbəni qələmə almaqda davam edərkən, cahangir Misir və Şam səfərləri, Yıldırım Bayazid haqda düşünür. Onu daha çox məşğul edən Osmanlı Sultanıdır: “Məğrur Yıldırım inadına davam edərsə, o da tariximizə* yeni bir fəsil artırmış olur.”

Divan bəyi Yıldırım məsələsində açıq mövqe nümayiş etdirir. Teymuru da, Bayazidi də Turan dünyasının iki qütbü hesab edərək, Əmiri fikrindən

¹ Əmir Teymurun vəsiyyətləri, Bakı, 1991, s. 40.

* “Teymurnamə”yə.

çəkəndirməyə çalışır: “Şu iki qütb bir-birilə çarpışarsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur.”

Baş vəzir iki qardaş arasında baş verə biləcək qırğınların dəhşət və faciəsini öncədən görür və fikrini əsaslandırır: “Və bu nifaqdan istifadə edərək ətrafı saran əcnəbi devletlər* türk dünyasına saldırmağa fürsət bulurlar.”

Şəksiz Teymur da bunu başa düşür. Ancaq Bayazidin şıltaqqlığını, tikanlı sözlərini, təhqiramiz ifadələrini uda bilmir. Məğrurları əzmək üçün yaradılmış bu Allah bəlası necə də udsun? O, vəzirinin sözlərinə məğrur qəhqəhələrlə cavab verir: “Allah bir olduğu kibi, padşah da bir olmalı, şan və şöhrət izləyən bir hökmdar qarşısında cihan... nədir?”

Fikrin birinci hissəsi Teymurun şəxsən özünə məxsusdur. Ancaq Cavid həmin fikri bir qədər dəyişmiş, bədii cəhətdən işləmiş və cilalamışdır. İkinci hissəsində Allahdan sonra yer üzündə ikinci Allah iddiasında olan Teymurun daxili aləmini və hərbi yürüşlərinin sosial və fəlsəfi mahiyyətini açıb göstərmişdir.

Yıldırım sarayında

7

Pyesin üçüncü pərdəsini şərti olaraq “Tamaşa içində tamaşa”, yaxud “Sultan sarayında Teymurun məsxərəyə qoyulması” adlandırmaq olar. Bu pərdənin baş qəhrəmanını “aktyor Cücədir.” Məsxərəçi Cücə səhnədə atılıb-düşür, oyun çıxarır, Teymuru yamsılayaraq, saray tamaşaçılarına gözəl bir teatr tamaşası göstərir. Teymurun roluna girən Cücə səhnədə mükəmməl və gözəl bir obraz yaradır. Onun şıltaq hərəkətləri milliyyətçə ərəb olan hərəm ağası Nazimi hiddətləndirir, serb qızı Meliçanı qorxu və təşvişə salır. Bununla belə, “azgın Cücə”, “sapqın Cücə”,

* Avropa dövlətləri.

“yaramaz Cücə” və “qara qarğa” gözəl oyunu ilə tamaşaçıları heyran qoyur və heyrətə gətirir.

Rola girən Cücə özünü cahangir bir Xaqan hesab edir. Sultan və Meliça gələndək onu o ki var təhqir və təhdid edir. “Mətbəx davşanı Cücə” öz oyunundan böyük zövq və nəşə bulur. Nazim onu Sultanla qorxutmaq istərkən o, “Əvət, Serb kralının həmsiressilə itaətli qul Yıldırım Bayazid!” deyərək ona istehza edir.

Nazim (*şaşqın və qızğın*). Allah, Allah! Hiç Sultan əfəndimizə qul denilirmi? Halbuki o, yer yüzündə zilli-Allah* sayılır.

8

Dramaturq Cücənin və Nazimin dialoqlarında iki mühüm cəhətə toxunur. Birincisi, Cücə düzgün olaraq Sultanı serb kralının qızı Meliçanın “itaətli qulu”, ikincisi, Nazim onu yer üzündə “Allahın kölgəsi” hesab edirlər. Bütün dünya elə bil ki, iki qütbə bölünmüşdü. Qütbün bir hökmdarı Allahın kölgəsi Yıldırım Bayazid, digər hökmdarı “Qibleyi-Aləm” və “Xudanın qəzəb oxu” Əmir Teymurdur.

9

Yıldırımın və Meliçanın gəlişilə sanki qurbağa gölüne daş atılır. Sultan kefsizdir. Meliça bunun səbəbini soruşduqda o, belə cavab verir: “Bu gün yemək yeyərkən fəzlə şərab içdim də qafam bir dağ qadar ağırlaşmış...”

Meliça. Başdakı şərab ağrısını yenə şərab çıxarar. (*Ərəbə*) Nazim ağa! Bir az şərab gətir. Hanı ya, Serbistandan bənim adıma göndərilmiş şərablardan olsun.

Dramaturq bu cür səhnələrdə tarixi həqiqətə əzəmi dərəcədə sadıq qalır. Əgər mən Əmir Teymurla Osmanlı Sultanını müqayisə etmiş olsam, deməliyəm ki, Teymur

* Zillü Allah – Allahın kölgəsi. Yıldırıma verilən ləqəblərdən biridir.

nə qədər ayıq-sayıqdırsa, Sultan bir o qədər kefcildir. Sultan eyş-işrət düşkünündürsə, Teymur sağlam həyat tərzini keçirəndir və s. Meliça, Dilşadın dili ilə desəm, “bu aşüftə serb qızı ərinin zəif tərəflərini yaxşı öyrənir, lazım gələndə onun yumşaq damarından tutmağı bacarır” və Sultan sarayında öz gizli işlərini həyata keçirir. Bütün bunlar sarayda, Bayazidin arvadları arasında ciddi narazılığa və ixtilafa səbəb olur. Sultanın sözlərinə diqqət edək.

Yıldırım. Bən Serbistan şərabını pək sevərim, çünki [*Meliça*] səni bəsləyən abü həva ona da [*şəraba da*] başqa bir lətafət vermiş.

Meliça. Serbistan bana ana qucağı isə, Yıldırım məmləkəti də məşuq ağuşu qadar munis və ruhaşınadır.

10

Mən burada bəzi müqayisələr aparmaq istəyirəm. Əgər Teymur türklərin sevimli içkisi olan “kırmızı içirsə”, Sultan Serbistan şərabı içir. Teymur öz yurduna və soyuna daha çox bağlıdırsa, Sultan Meliçaya bağlıdır. Ona Serbistan abü havası, Teymura Türkünstan abü havası xoş gəlir. Daha mühümü isə Meliça Bayazidi ər deyil, məşuq hesab edir. Demək istəyirəm ki, Cavid onların ağzına təsadüfən bu cür sözlər vermir. Tarixi həqiqətə riayət edərək, onların paxırını öz sözlərilə açır. Başqa sözlə, Meliça Sultan üçün hər şeydir! Dünya bir yana, serb qızı bir yanadır. Yıldırım yalnız ondan zövq və nəşə bulur. Meliçanın vücudu kimi lətif və zərif sözləri onun canına yağ kimi yayılır.

Teymura məktub

11

Pyesin maraqlı və yadda qalan surətlərindən biri Sədiri-Əzəm* Əli Paşadır. O, Yıldırım hökumətində Baş vəzirdir. Dəyərli bir zat və dindar bir hökumət başçısıdır. O, Sultan ailəsinə məhrəm, Məliça və onun əri ilə həmpiyalədir. Sultan da, arvadı da ona xüsusi hörmət və ehtiram bəsləyirlər.

Tarixdən məlumdur ki, Əmir Teymur ilə Osmanlı Sultanı arasında yazışmalar olmuşdur. Dramaturq əsərin bir neçə pərdəsində bu barədə ayrıca bəhs etmişdir.

Yıldırım Bayazid Teymura daha soyuq, daha nəzakətsiz məktublar yazmaqda davam edir. Gələcəkdə iki böyük və qüdrətli hökmdar arasında baş verəcək amansız və dəhşətli müharibənin səbəblərindən birini burada axtarmaq lazımdır. Tarixi məsuliyyət isə Teymurdan çox, Yıldırımın üzərinə düşür.

12

Dövrün tarixçiləri yazırlar ki, Yıldırım xristian Avropası ölkələri ilə vuruşmalardan birində bir gözünü itirir və kor olur. Bir gözü kor olan, o birisi gözü isə zəif görən Sultan ömrünün sonunadək bundan əziyyət çəkir. Dramaturq pyesdə həmin hadisəni oxucu və tamaşaçılardan gizlətmir. Əli Paşanın Teymura yazdığı məktubu gözünə yaxınlaşdıran Yıldırım, məktubun məzmunundan razı qaldığını “pək gözəl” sözlərilə ifadə edir. Baş vəzir sanki əlinə fursət düşmüş kimi, “Hərif gerçəkdən kor. Az qalır ki, məktubu gözlərinə yapışdırsın” söyləyərək, onun fiziki qüsurlu nəzərə çarpdırır.

Hadisələrin Teymurun xeyrinə inkişaf etdiyini görən Qaraqoyunlu Yusif və Sultan Əhməd Cəlayir Yıldırımın qoltuğuna sığınırırlar. Düşmənlərinin hərəkəti Teymurun hiddətinə səbəb olur. Buna görə də o, Sultana xüsusi bir

* Sultan Türkiyəsində Baş vəzir, hökumət adamı.

məktub göndərir, Qara Yusifin və Əhməd Cəlayirin ona təslim edilməsini tələb edir. Bu, iki hökmdar arasındakı konfliktə daha da gərginləşdirir, Yıldırım isə haldan çıxarır. O, Teymura qarşı saymazlıq nümayiş etdirərək, "...Gör [asxaq Teymur] bizdən kimi istiyor? Hiç Qara-qoyunlu Əmiri kibi xeyirxah bir şəxs ona [Teymura] təslim edilmirmi? Halbuki Qara Yusif, yaxud Sultan Əhməd Cəlayir bizim ən yaxın dostlarımızdır" deyər Əli Paşa etirazını bildirir.

Teymurun tələbi nəinki Yıldırımın və Baş vəzirin, heç Meliça xanımın da xoşuna getmir. O, aranı daha da qızışdırır. Sultan Teymuru "çoban", Meliça "şımarq hərif" adlandırır və ərinin sözüne qüvvət verir: "Zərər yox, nə qədər də ağır cavablar alır." Bu, artıq "iki qoçun başı bir qazana qaynamaz" deməkdir.

13

Mən burada oxucuların diqqətini vacib bir məsələyə cəlb etmək istəyirəm. Öncə Əli Paşanın sözlərinə "qulaq" asaq: "(Qədəhləri doldurur, Meliçaya). Müsəidənizlə, yarım sərxoş isəm də, şövkətli Sultanımın ən sevgili hərimi şərəfinə bir qədər içmək istərim. Var olsun Meliça həzrətləri!"

Kiçik bir müqayisə aparmaq istəyirəm. Həmin şənlik, toy-bayram, eyş-işrət Əmir Teymurun sarayında da təşkil olunur. Amma necə? Kimin haqqı var ki, ayağını əyri atsın, yaxud həddini aşsın. Bu, xüsusilə saray əşrəfinə aiddir və s.

14

Yıldırım sarayında nələr baş verir? Sultan sərxoş, Baş vəzir sərxoş, Teymur isə ayıq. Xristian qızı Meliça isə bundan məmnun və maraqlı!.. Sultanın Teymura nəzakətsiz və soyuq məktublar yazmasının bir səbəbi bunda-

dırsa, digər səbəbi isə “çoban və axsaq Teymura” yuxarıdan baxmasındadır.

Fikir verək görək Sultan Baş vəzirinə nə söyləyir: “İşrət xüsusunda sevgili Meliça bana ilk rəhbər isə, sən də [Əli Paşa] ikinci müəllimsin. Nə yapalım, şərab dini-mizcə günah isə də, amma nəşəli bir günahdır.”

“Müəllimimsin” sözü kontekstdə məcazi mənada yox, həqiqi mənada başa düşülməlidir. Baş vəzir içsə də, həddini aşmır, Sultanı çox içməkdən çəkindirir, ona bir müəllim kimi, öyüd-nəsihət verir.

Əli Paşa. Bəncə, ibadət də lazım, işrət də. Tövbə qapısı daima açıqdır.

Serb qızı Meliça Sultanın sərxoşluğunda, başının daima dumanlı olmasında maraqlıdır. Bu səbəbdən başqa cür düşünür: “Siz diplomatlar şərabı da şəriətə uydurub öylə içərsiniz... Bana qalarsa şərabda heç bir günah yox; baxüsus Serbistan şərabı olursa!”

Mən serb qızını qınamaq istəmirəm. Çünki o, hələ ana bətnində olarkən kral atası və anası şərab içmişlər. Şərab artıq onun genindədir. O, bu azarı ərinə də aşılarmışdı. Dramaturq şərab məsələsində mübaliğəyə yol verməmiş, məsələni nə böyütmüş, nə də kiçiltmişdi. Gerçəkliyi olduğu kimi vermişdir.

Meliçanın sözlərindən sonra nəşəli və sərxoş Əli Paşa qədəhi qaldırır və mənalı bir şəkildə deyir: “Əvət, baxüsus Serbistan şərabı olursa. [çərik] Yaşasın şanlı Yıldırım Bayazid!..”

Hiyləgər Meliçanın təklif və təhriki ilə onlar içkiylə nəşələnib, sərxoş olurlar. Şəraba “meyl göstərməyən” serb qızı isə ayıq qalır. Ayıq ona görə qalır ki, Sultanın və baş vəzirin nə danışdıqlarını yadında saxlaya bilsin, “meymunluqlarına” tamaşa etsin.

Yıldırım sarayı rəqs edir. Eys-ışrətdən damaqlar çağdır, beyinlər qızmışdır. Belə bir halda “Teymurla müharibə etmək” olar. Baş vəzir təklif edir: “Bən istərdim ki, [Cücə] İspaniya kralı Üçüncü Genrix^{*} qiyafətində gəlsin, çünki Teymura qarşı pək yaltaqlıq ediyor. Hətta elçilər göndərir, ^{**} onunla ticarət müahidələri yapıyor.”¹

Böyük dövlət xadimi Əmir Teymur Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində maraqlı idi və Əli Paşa da öz monoloqunda buna işarə edir.

Osmanlı Sultanın təkliflə Cücə öz arqadaşları ilə masqara qiyafətində Genrix geyimində deyil, Teymur geyimində salona daxil olur.

15

Axsaq Teymur – “aktyor Cücə” meydana atılır. Yıldırım sarayı bir teatr salonunu xatırladır. Məliça gülməkdən az qalır ki, bayılsın. Tamaşaçılar Teymurun yaramaz hərəkətlərinə baxıb, sözlərini dinləyib qəşş edirlər. Cücənin mahir ifaçılığından məmnun qalırlar. Kefi kök, damağı çağ Baş vəzir həməən soruşur: “Sən kimsin və nəçisin?” Dərhal da cavab alır: “Bana xaqanlar xaqanı Turğay oğlu Teymur derlər. Bən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü nüma buldum. Babam Barlas^{***} qəbiləsinin hökmdarı, kəndim Gürkan nəslinin baş qəhrəmanı...”

Cücənin sözləri tarixilik baxımından düzdür. Dramaturq burada ədəbi üsuldən istifadə edərək, Cücənin dilindən Teymurun əsl və nəcabəti haqqında xəbər verir.

16

^{*} Henrix nəzərdə tutulur.

^{**} İspaniya səfiri Klavixon nəzərdə tutulur.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, III cild, Bakı, 2005, s. 277.

^{***} Bəzi tarixi mənbələrdə bərlas.

Cücənin sözləri hamını hərəkətə gətirir. Salonu sürəkli qəhqəhələr bürüyür. Yıldırımın “Eşq olsun, eşq olsun!” sözləri ətrafa yayılır. Teymurun surətinə tamaşa edən Sultan sanki özündə deyildir. O, istehzal təbəssümlərlə “istedadlı aktyora” tamaşa edir və daxilən razılıq hissi keçirir. Cücə aktyorluğunu davam etdirir.

C ü c ə. Bən on iki yaşında ikən kəndimdə bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. Bənimlə görüşənləri ciddi bir vəqar və hörmətlə qəbul edərdim. On səkiz yaşımda binicilik və avcılığa həvəs etdim. Vəqtimin çoxunu Quran oqumaqda, şahmat oynamaqda və at oynatmaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Kürd ilə savaşdım. İlyas Xoçaya qoşdum, vəzir ilə pozuşdum. Oradan uzaqlaşdım, türkmənlərə əsir düşdüm. Sonra bir çox arqadaşla buluşdum. Bəluçistanla vuruşdum. Gah qalib gəldim, gah məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, işte böylə aqsaq qaldım. (*Aqsayaraq yürür, kəskin bir ahənglə*) Əvət bənim yaralı arslan, bənim Topal Qaplan.

İstedadlı aktyor bir cilddən başqa cildə girir, bir sözdən başqa sözə keçir. O, “tamaşa salonunu” tamamilə ələ alır. Hamı “Teymurun” söz və hərəkətlərinə heyran qalır. Cücə alqışlanır, alqışlandıqca daha da fərəhlənir və öz rolunun mahir ifaçısı olduğunu sübut etməyə çalışır.

C ü c ə. Sonra Cətləri boğdum, Cığatay elini Mavəraünnəhrdən* qovdum, Səmərqəndə girdim, xalqdan hörmət gördüm. Qurultay çağırdım, sözümü keçirdim. Bəlx şəhrinə vardım, Əmir Hüseynin işini bitirdim. Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəməreəddinlə çarpışıb qalib gəldim; qızı Dilşad ağayı aldım. Xarəzmə girdim, qələlərini devirdim. Azərbaycan qucağıma atıldı, Kürdüstan təslim olaraq qurtuldu. Ermənistan və Gürcüstan xərəcəgüzarım oldu.

* Bəzi mənbələrdə Mavəran-nəhr.

Qaraqoyunlular isyan etdi, ayaq altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi. (*Son dərəcə məğrur*). Əvət bənim cihangiri dahi!.. Bənim hər b allahi!..

17

Cücənin monoloqlarında qısaldılmış böyük bir tarix və tarixi həqiqət var! Böyük istedad sahibi Cavid Əmir Teymurun tərcümeyi-halını, hərbi yürüşlərini, kimlərlə çarpışmasını və s. bir neçə abzasda ümumiləşdirmiş və ustalıqla təsvir etmişdir. Tarixi bilənlər üçün onlar yığcam bir kitab, bilməyənlər üçün isə zülmət qaranlıqdır...

Cücə, öz rolunun mahir ifaçısı kimi, “Dahi bir Cücə” titulu qazanır, təriflənir, alqışlanır, aktyorluğunu davam etdirir.

C ü c ə. Bən devlətimi təhəmmül və mürüvvətlə idarə etdim. Xəlqi ümid ilə qorqu arasında tutdum. Bir çox ni-faqlara rast gəldim, əziyyət və möhnətlər çəkdim, acı sözlər və töhmətlər eşitdim. Fəqət bəni tənqid edən şımarıq, qəlbi kor cahillərə əhəmiyyət belə vermədim. Yalnız çalışdım, təşəbbüs və fəaliyyətimlə hər kəsi susdurmağa müvəffəq oldum. Hər işdə vətəndaşlarımla müşavirə etdim. Xain və fitnəçi vükəlayı yanıma uğratmadım. Daima məhiyyətimdə əsalət və nəcabət, əqil və kəyasət aradım. Daima ordu və rəiyyətin əhvalını eyiləşdirməyə çalışdım.

Hüseyn Cavid bu monoloqda, mahir və peşəkar bir dramaturq olaraq, Teymurun həm həyatını, həm də fəaliyyətini ümumiləşdirərək, bədii cəhətdən zərgər dəqiqliyilə təsvir etmişdir. Mətn Əmir Teymur tüzüklərinə və tarixi mənbələrə tam uyğundur.

18

“Teymurun” özünü öyməsi Yıldırımın xoşuna getmir. O, dözmür verdiyi suala dərhal cavab alır.

Yıldırım. Ya şu tökdüyün qanlara, şu qopardığın tufanlara nə məna verəlim?

Cüçə. Bən həqq və ədalət nümayəndəsiyim. Əgər bir məmləkətdə zülm və istibdad güclənirsə, kənardan baqıb duramam. Xəlqin əmniyyəti üçün zülmün kökünü qazımaq və o məmləkəti uslandırmaq istərim. İştə buna görədir ki, Xorasana girdim, bütün İrani devirdim, Moskof tərəflərini sardım, Hindistana vardım. Əvət, bənim böyük Teymur... Bənim sarsılmaz imperator!..

Cücənin birinci-üçüncü cümlələrində söylədikləri sözlər tarixi həqiqətdir. Teymur tüzüklərinin mətninə, Nizaməddin Şaminin, Şair Kirmaninin, Əli Yəzdinin, German Vamberinin yazdıqlarına uyğundur.

Teymurun əsas düşmənləri kim idi? Xalq, rəiyyət, sadə insanlar, yoxsa zülm və istibdadın canlı təcəssümü olan hökmdarlar, əmirlər?.. Bu suala aydınlıq gətirmək lazımdır. Cahangirin birinci və əsas düşmənləri ona itaət etməyən hökmdarlar, əmirlər, padşahlar, onun dövlətində hərc-mərclik törədənlər idilər. Bu, birmənalıdır! Onun Azərbaycanda böyük dağıntılar və qırğınlar törətməməsinin səbəbi burada ciddi müqavimətə rast gəlməməsi idi və s. Ayrı-ayrı məmləkətlərdə törətdiyi dəhşət və vəhşətləri isə heç onun özü də danmamışdı və bu barədə kitabında ayrıca yazmışdı. Bu da “Qızıl Qaplanın” mərdliyinə dəlalət edir. Teymur silahsız adama, rəiyyətə, xalqa, füqəraya əl qaldırmamışdı. Əksinə, onların hüquqlarını müdafiə etməyə çalışmışdı. Feodalizm dövründə bu, müsbət hal və hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Sarsılmaz imperator öz dövlətində zülm və istibdada göz yummamış, haqq və ədalət carçısı kimi, xalqın və rəiyyətin əmin-amanlığı naminə zülmün kökünü qazmağı özünün hökmdar və vicdani borcu hesab etmişdir. Qaraqoyunlu Əmiri Qara Yusif və b. hökmdarla apardığı ardıcıl mübarizə buna parlaq

misaldır. Teymur təsadüfən demirdi ki, xalqı olmayan şah barmaqsız əl kimidir. (Onun sağ əlindəki iki barmağının fiziki cəhətdən qüsurlu olması ola bilsin ki, həmin fikrin meydana gəlməsinə təsir etmişdi...)

Cücənin yuxarıda nümunə gətirdiyim monoloqunu göydəndüşmə sözlər kimi qəbul etmək olmaz. Onun söylədikləri tarixi baxımdan həqiqətdir. Sadəcə olaraq, dramaturq əsərdə bədii üsuldən istifadə edərək, cahangirin sözlərini Cücənin dilində ifadə etmişdir. Monoloqda Azərbaycanın adı çəkilməsə də, həmin dövrü yaxşı bilən tarixçi Cücənin – Teymurun nə demək istədiyini anlamalıdır.

Cücənin – “xaqanlar xaqanı və sarsılmaz imperator Əmir Teymurun” sözləri hər kəsdən çox Məliçanı “qorxudur və təşvişə salır.” Onun içinə bir fənalıq gəlir. Masqaraçı Cücənin söylədiklərini yalan hesab etsə də, acı və tikanlı sözləri onu sanki dalayır. Yıldırım Cücəni və arqadaşları masqaraçıları məclisdən qovmağa məcbur olur.

19

Xristian təəssübkeşliyi serb qızı Məliçanın bütün iliyinə, qanına işləmişdi. Bununla əlaqədar maraqlı bir misal. Əli Paşa məclisə Şamdan gətirilmiş müsəlman rəqqasəsini dəvət etmək istərkən, Məliça buna etiraz edərək deyir: “Doğrusu, pək şaşıyorum. Sarayda serb və macar, rum və bolqar rəqqasələri dururkən bir də şamlı qızına nə ehtiyac var?”

Sözümün canı budur ki, əri müsəlman türk olan bir xristian qadınının sarayda özünü saymazıyana aparması, öz hökmünü və siyasətini sərbəst yeritməsi təəccübdən çox, təəssüf doğurur. Zaman gələcək arvadının toruna düşən Sultan bunun əzabını çəkəcək. Dramaturq Məliçanın öz hökmünü yeritməsini və istədiyinə nail olmasını hökmdarın zəifliyi kimi mənalandırır.

Şamlı qızın rəqsi Meliçadan başqa və hamının ağlını başından alır. Hərərətli ərəb rəqsi Əli Paşa və b. canına od salır, onların seksual fəallığını artırır...

Nazim. ...Allah, Allah! Bu nə məlahət! Bu nə lətafət!.. İştə ərəb ruhu, ərəb zevqi! Yalnız o deyil, bən də bayıldım.

Meliça. Ya öyləmi?.. Aman doktor çağıralım.

Yıldırım. Xayır, doktora hacət yox, o getdiyi kibi Paşa həzrətləri ayıldı.

Əli Paşa. Əvət, gerçəkdən öylədir...

20

Cücə başqa bir qiyafətdə məclisə gəlir. Yıldırım ona şərab təklif edir. O, Serb kralının həmsiresi Meliçanın sağlığına bədə qaldırır. Ancaq şərabı “burnunun üzərindən dökü verir.” Bu maraqlı səhnədə, dramaturq ədəbi priyomdan istifadə edərək, Cücənin diliylə Yıldırımı tənqid atəşinə tutur və “ifşa” edir. Yıldırım şərab içə bilməyən Cücəyə istehza edib gülür. O, Sultani mənalı baxışlarla süzərək: “Bən əşirətdən* yetişmə bir çoban oğluyum. Nə etməli şimdiyə qadar ancaq qımız və ayran içməsinə öyrənə bildim. Şu yaqınlarda bir serb qızı alacağım, iştə o zaman şərab içməsinə də ondan öyrənirəm. (Əli Paşayı mənalı bir baxışla gözdən keçirir.) Hətta bir taqım siyasilər kibi, namaz qılarkən belə sərxoşluqdan vaz keçməm” deyir.

Bəli, bu, artıq tənqid deyil, təhqirdi, ifşadı! Sultana sataşmaqdı, sarayında baş verən biabırsızlıqları açıb göstərməyə cəsəretdir.

Osmanlıların nəzərində Asiya türkləri çobandır. Bu, Marlonun faciəsində də qeyd edilir. Cücə Teymuru

* Köçəri halında yaşayan türk tayfasının nümayəndəsiyəm.

təsadüfən “çoban” adlandırmır. Demək istəyir ki, mən köçəri türk tayfasının nümayəndəsiyəm, asiyalıyam. Buna görə də şərab deyil, qımız və ayran içməyi öyrənmişəm. Bundan sonra sən kimi bir serb qızı alacam ki, o, mənə şərab içməyi də öyrətsin... Bax, Cücə Sultanı belə dolayır, ona acı istehza və rişxənd edir.

21

Əli Paşa təhqirə dözmür, Cücəni “şişə” çəkmək istərkən, Yıldırım işə qarışır: “Zərər yox, o bu gün pək nəşəlidir, xatirini qırma! Yalnız səninlə deyil, bənimlə də əyləniyor. (Cücəyə) Bana baq, Cücə! Bənmi eyi hökmdarım, Teymurmu?”

Cücə. Aman verilirmi?

Yıldırım. Söylə!

Cücə (*sırıtaaraq Yıldırımın qucağına*). O, dəlidir, sən də abdal! (*Qəhqəhəylə gülür*).

Yıldırım. Sus ədəbsiz! O halda sən nə olursun?

Cücə (*sədri-əzəmə işarətlə**). Bən də sən qıyruğunun qıyruğu... (*Qəhqəhə*)

Yıldırım. Pəki, sən qıyruğun?

Cücə (*Nazimi göstərir*). İştə. Seyr edə bilərsiniz. (*Qəhqəhə*)

Əslində bu səhnə tragikokomediya təsiri bağışlayır. Cücə meydan sulayır. O dövrdə hökmdarların saraylarında oyun çıxaran məzhəkəçilərin ümumiləşdirilmiş bir tipi kimi görünür.

Hüseyn Cavid pyesdə belə bir obraz yaratmaqla bir neçə məqsəd izləmişdir. Əvvəla, o, Əmir Teymurun bioqrafiyasını, fəaliyyətini və öz dövrünün sarsılmaz imperato-

* Əli Paşaya.

ru olması haqda, Cücə surəti vasitəsilə, oxucu və tamaşaçılarda dolğun təsəvvür yaratmışdır. İkincisi, Osmanlı Sultanının sarayında baş verən rəzalətləri, eybəcərlikləri, eyş-işrət məclislərini, Sultanın serb qızına ifrat dərəcədə aludə olmasını, onun təsiri altına düşməsinə, əhli-kefliyini nəzərə çatdırmışdır. Üçüncü bir tərəfdən, Cücənin və Yıldırımın simasında daha ciddi bir məsələyə toxunmuş, Cücənin asiyalı bir türk, Sultanın isə “avropalı” bir türk olmasını nəzərə çatdırmışdır. Bayazid Asiyadan çıxsa da, dramaturqun diliylə desək, əşirətdən yetişmə bir şəxs olsa da, o, artıq dırnaqarası avropalıdır. Öz əslini-nəslini “unutmuşdur” və Orta Asiya türklərinə yuxarıdan baxır. “Serbləşən” Bayaziddə türk təəssübkeşliyi, demək olar ki, yoxdur. O, serb kralının qızının çaldığı hava ilə oynayır, qucağında rahatlıq tapır, kımız və ayranı isə unudur və s.

Yeri düşmüşkən deyim ki, Cavid həmin məsələyə öncə bəzi şeirlərində və pyeslərində, o cümlədən “Uçurum” faciəsində toxunmuş, “Topal Teymur”da yenidən üzərinə qayıtmışdır.

22

Yıldırımdan fərqli olaraq, Meliçada güclü xristian təəssübkeşliyi var. O, əslinə-nəslinə sadıqdır, bir işvəkar qadın olaraq, ərini ələ almağı, onu öz iradəsinə tabe etməyi, təsiri altında saxlamağı və qılığına girməyi bacarır. Yıldırımın gözü o birisi arvadlarından daha çox Meliçaya dikilir. Sultan hədsiz dərəcədə ona vurğundur. Bəzən dövlət əhəmiyyətli siyasi məsələlərdə belə onunla hesablaşır. Bir sözlə, Meliça onu əməlli-başlı öz təsiri altında saxlayır. Bunu sarayda heç kim yox, Cücə (Teymur) görür və onu ifşa edir.

Teymur – Cücə isə belə deyildir. O, öz soykökünə möhkəm bağlı və sadıqdır. Teymur ən sevimli arvadı Dilşadı dövlət və siyasət işlərindən kənarda saxlayır. Dilşad

ərindən nəinki ehtiyat edir, həmçinin qorxur, çəkinir. Dövlət və siyasət işlərinə müdaxilə etmir və edə də bilməzidi. Çünki bu zaman Teymurun dəmir əllərini boğazında görə bilərdi.

Qadın məsələsi Teymurun dövlətçilik siyasətində mühüm məsələlərdən biri idi. Bu məsələdə Yıldırım nə qədər zəif və iradəsiz idisə, Teymur bir o qədər iradəli və möhkəm idi. (Bu gün bizdə isə dövlət başçısının qadını əri ilə ölkəbəölkə gəzir, sanki ikinci prezident, sanki ikinci baş nazir, sanki ikinci mədəniyyət və turizm naziridir, böyük dövlət xadimi və siyasətçidir. O, sanki hökumət içində hökumət, dövlət içində dövlət yaratmışdır...)

Keçmişlərdə hökmdarlar zəbt etdikləri məmləkətlərin hakimlərinin qızı ilə evlənirdi və bu, bir adət halını almışdı. Bu cür evlənmələrdə qohumluq əlaqəsindən daha çox siyasi məqsəd güdülürdü. Teymur və Yıldırıma qədər belə şeylər çox olmuşdu. Teymur qanuni arvadından başqa Qəməreddinin qızı Dilşad və Çingiz Xanın nəticəsini almışdı. Yıldırım qalib gəldikdən sonra Serb kralının qızı Meliça ilə evlənmışdi. Dilşadla evlənen Teymur da, Meliçanı alan Yıldırım da bu izdivaclardan müəyyən siyasi məqsəd güdürdülər. Fərq bunda idi ki, Teymur öz arvadlarının cilovlarını əlində möhkəm, Yıldırım isə boş saxlayırdı. Teymurun bir hökmdar və kişi kimi bir qiyməti və qüdrəti də bunda idi.

23

Mühüm bir məsələ barəsində ayrıca danışmaq istəyirəm. Qədim və orta əsrlərdə (elə bu gün də) qadınlar siyasi məsələlərdə mühüm rol oynamışlar. Böyük dəhşətlər və faciələr törədilməsinə, qurbanlara imza atmışlar. Bu cəhətdən Kleopatranın adını çəkmək kifayətdir.

Cavid rəzalet rəmzi kimi, Kleopatranın adını “Knyaz” faciəsində qeyd edir. Şeyx Sənanın başı qadın ucbatından bəlalar çəkir. Dodaqlarından bu sözlər qopur:

- Həp cinayət!.. Qadın cinayət!

Həp qadın cürmi-ehtirasatı!

Qadın insanı haqdan ayrı salır.

Həp qadınlar başa bəla sayılır.

“Qadın hiyləgərliyi”, islam aləmində “məkri-zənən” dünyada məşhur ifadədir. Ancaq mən burada hökmdarlar və qadınlar, qadınlar və siyasət, qadınlar və dövlətin idarə edilməsi probleminə qısaca münasibət bildirmək istəyirəm. Dünya tarixində bu mövzulara aid kifayət qədər misal və nümunə var. Dövlət və siyasət işlərində qadınlar yalnız iradəsi zəif olan hökmdarlara təsir göstərə bilər və bilirlər. Qadınların üzündən padşahların başı bəlaya düşür. Bir neçə tarixi fakta nəzər salaıq. Atilla gənc yaşlarında ikən zifaf gecəsində bir xristian qızı tərəfindən zəhərlənib öldürülür və səltənəti tar-mar olur. Sultan Süleyman Qanununin arvadı milliyyətçə rus idi. Süleyman bu xristian qadınına o qədər bağlanmışdı ki, arvadının fitvası ilə müsəlman qadınından doğulan igid, fərasətli və qəhrəman oğlunu qətlə yetirir.

Teymur isə belə deyildi! Onun, başqa hökmdarlar kimi, qeyri-qanuni və müxtəlif soylardan arvadları (türk, monqol, fars, ərəb...) olsa da, üstünlüyü türk qadınlarına verirdi. Ancaq onları dövlət və hökumət siyasətindən uzaqda saxlayır, dövlətin işlərinə qarışmasına yol vermir. Məncə, bu, belə də olmalıdır. Padşahlar və rəhbərlər nə qədər arvad təsirindən uzaqda bulunsalar, işləri də bir o qədər uğurlu olar.

Qadınların kişilər üzərində təsiri çox zaman güclü olur. Burada qadınla kişi arasında intim əlaqə də az rol

oynamır... Sırtıq, xırçın, işvəkar qadınlar kişiləri həmişə əllərində möhkəm saxlamağa çalışırlar. Bununla da, sözün həqiqi mənasında, kişiler üçün əsl baş ağrısına çevrilirlər. Teymur həmin kişilərdən deyildi. O, əskəri nizam-intizamda möhkəm olduğu kimi, qadın məsələsində də möhkəm idi. Belə olmasaydı, onun bəzi hərbi uğurları belkə də olmazdı. Sözün qıssası, Teymur əsl türk kişisi, əsl türk xaqanı idi!

24

Cücənin Yıldırım və Əli Paşanın gözləri qarşısında çıxardığı oyun, göstərtərdiyi teatr tamaşası, dediyi sözlər, təbiidir ki, onların xoşuna getmir. Onlar şərab içə bilməyən hərifin “şit” hərəkətlərindən nəinki hiddətlənirlər, hətta ona nifrət edirlər. Bu cəhətdən Yıldırımın sözləri səciyyəvidir: “Haydı, yetişir, dəf ol! Sən bu aqşam zəhərli bir dikən, sərsəm bir eşək arısı, quduz bir köpəksin.”

Cücə bu sözlərin müqabilində daha da “azğınlaşır”. Bayılırcasına qəhqəhələr qoparır, əli ilə qarşıdakı pərdəni qaldıraraq Sultan sarayının iç üzünü açır və onu tənqid atəşinə tutur. Sarayında keyf çəkən xristian qadınlarını göstərərək deyir: “Əvət, bən zəhərli bir dikənim, iştə mayıs çiçəkləri! Bən bir eşək arısıyım, iştə serb və macar kələbəkləri! Bən quduz bir köpəyim, iştə rum və bolqar mələkləri!”

Çox kəskin, məzmunlu, məzəmmətli və hədəfə güllə kimi dəyən sözlərdir!..

*Bən məğrurları əzmək için
yaradılmış bir Allah bəlasıyam.
Dökdüyüm qanlar da yalnız haqq
və ədalət namindədir.*

“Topal Teymur”

1.4.4. İki fateh üz-üzə

1

Teymur Səmərqənddən öz casuslarını Osmanlı torpağına çoxdan göndərmişdi. Onun xəbərçiləri və casusları müxtəlif geyimlərdə Anadoluda casusluq edir, Teymura yerli-yataqlı məlumatlar göndərirdilər. Teymur öz növbəsində həmin xəbərləri təhlil edir, Anqara ovalığında hücumla hazırlaşdı. Həmin casuslardan Orxan, Olqa və Dəmirqaya artıq tutulub Sultan sarayına gətirilmişdi. Yıldırım onları sorğu-suala tutur, casuslar cilddən-cildə girərək, ona yalan satır və deyirdilər: “Teymur xudkamdır, rəzildir, buna görə də onun əlindən qaçıb sizə pənah gətirmişik. Teymuru atıb, ulu Sultanı tutmuşuq” və s. Ancaq Yıldırım onlara inanmır və “...Artıq anlaşıldı, əvət xəyanət. Cəllad, cəllad! Dün Teymurdan gələn elçi də hazır olsun, onun da boynu vurulmalı” deyərək əmr edir.

Baş vəzir Əli Paşa onlara cəza verilməsinə etiraz etsə də, Yıldırım inadından dönmür.

Əli Paşa. Rica edərim, hiç elçi boynu vurulurmu?

Yıldırım (*qızğın*). Əvət vurulur, bən əmr edərsəm vurulur.

Əli Paşa. Hiç olmasa bu hökmün icrasını yarına bıraqlmalı.

Yıldırım (*daha qızğın*). Yetişir, iltimasa hacət yoq...¹

2

Yıldırım casuslarla həbs edilmiş elçi Sobutayı üzləşdirir. Teymurun bel bağladığı ağıllı, cəsur və qəhrəman zabıt, “Sobutay nə yalan söylər, nə də ölümdən qorqar” deyərək, casusları “ifşa” edir. Orxanı “vətən xaini” adlandırır, Olqa və Dəmirqayanı isə onun quyruğu.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, III cild, Bakı, 2005, s. 283.

Heç bir şeydən xəbərləri olmayan Olqa Sultanın ayaqlarına düşüb yalvarır: “Aman, Sultanım! Mərhəmət! Orxan xain deyil, yalnız Teymur gözündə ləkəlidir, çünki sizə qarşı məhəbbət bəslərdi, onunçün də Türküstanı tərk etdi.”

Böyük Teymur məsələni əvvəlcədən elə düzüb-qoşur ki, düşməndə casuslara qarşı zərrə qədər də şübhə yaranmasın. Sobutay belə bir situasiyada Yıldırımı çaşdırmaq üçün ağıllı-başlı rola girir. Teymura xəyanət damğası vurmaqla Orxanı daha da ləkələyir. Yıldırım Sobutayı Teymurun ona yazdığı məktubla geri göndərir, cəllada casusların boynunu vurmağı əmr edir. Siyasətçil Orxan bu anda böyük cəsarət nümayiş etdirərək, Sultanı fikrindən yayındırmağa çalışır, hətta Teymurun Yıldırımdan daha ədalətli olduğunu söyləyir. Onun şaqraq qəhqəhələri Yıldırımı çaş-baş qalır. Öz rolunu gözəl ifa edən “aktyor Orxan” Sultanın “Şu qəhqəhələr niçindir əcəba?” sualına cavab olaraq deyir: “Şu qəhqəhələr acı fəryaddan başqa bir şey deyil. Bütün dünya Dəli Teymura səcdə edərkən, yalnız bən isyan etdim. Halbuki onun kiçik bir təhqirinə dayansaydım, şimdi edama layiq görülməzdim.”

3

Tutarlı dəlil və sübut Yıldırımı sükuta qərq olmaq məcburiyyətində qoyur. Orxanı da, Dəmirqayanı da Olqa-nın göz yaşlarına görə bağışlayır. Hiyləgər və siyasətçil Orxan Sultanın səmimiyyətinə əmin olmaq və öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Bursanı buraxıb, Olqa ilə Misir-Şama getməyə icazə istəyir. Sultan məmnun təbəssümlərlə “Xayır, hiç bir yerə getməyəcəksiniz. Siz bənim oğlum, bu da qızımdır. Hər üçünüñüzün sədaqətinə şübhəm qalmadı...” deyir.

Orxan aktyorluq edərək və bacarıq nümayiş etdirərək, Yıldırımı inandıra bilir ki, onlar gerçəkdən Teymura

xəyanət etmişlər və onun zülmündən qorxub qaçmış və Sultana pənah gətirmişlər. Sultan “qaçqınları”, müsafir kimi, öz ölkəsində qalmalarına icazə verir. Beləliklə, onlar ilk fəlakəti adlayırlar. Sabah nə olacaq, bu haqda bir qədər sonra. Ancaq Yıldırımın “Sədaqətiniz dərəcəsinə mükafat görəcəksiniz” sözləri uzun müddət Orxanın qulaqlarından getməyəcək.

“Osmanlı yavəri”

4

Olqa, Orxan və Dəmirqaya artıq Bursada, necə deyirlər, keyf çəkirlər, Əmir Teymurun tapşırıqlarını yerinə yetirməyə səy göstəririlər. Onların üçü də başqa qiyafətdədir. Orxan əski Osmanlı yavəri, Olqa saray xanıdır. “Südəmə uşaq kibi iki sözdən fəzlə [“Nəmə lazım, nəmə lazım”] bir şey bilməyən” Dəmirqaya isə hələlik gözə dəymir.

Olqa və Orxan Sultan sarayında hər tərəfə gözəl qoxu və nur saçan güllərin gözəlliyi və iyindən sanki sərxoş olmuşlar. Onlar bəzən bir casus kimi tutulduqlarını xatırlayır, bir-birinə eşq elan edir, niyyətlərinin baş tutmasından məmnun olurlar. Ancaq Olqaya Bursaya nə məqsədlə gətirildiyi qaranlıq qalır.

Bursadan uzaqlaşırırlar

5

Onların Bursada, Yıldırım sarayında yaşamasından xeyli zaman keçmişdi. Əmirin tapşırıqlarını yerinə yetirmək və bu səbəbdən sarayı tərk etmək vaxtı gəlib çatmışdı. Bursaya nə üçün gətirildiyindən xəbərsiz olan Olqa, Orxanın “Biz artıq burayı təkr etməliyiz” sözünə təəccüblənir, şaşqınlıq içində qalır.

Olqa. Fikrini hiç anlamıyorum. Sən Yıldırım kibi böyük bir padşah sarayında... Kəndin də ən sevimli yavərlərdən birisin. Daha nə istiyorsun?

Olqanın çox şeydən xəbəri yoxdu; xəbəri yoxdur ki, artıq Teymur dəmir pəncələrini çoxdan Osmanlı torpağına basmışdı; Sivas qalasını alt-üst etmişdi; Yıldırımın oğlunu öldürmüşdü... Cəsur və qəhrəman Orxan isə hər şeydən xəbərdar idi. O, hər ay Teymura gizli məktublar yazır, ölkədəki hərbi və ictimai-siyasi vəziyyət haqqında məlumat göndərirdi. Dünyadan xəbərsiz Olqa isti yerini soyuq etmək istəmirdi. Orxan bəhanələr gətirməkdə davam edirdi: “Yıldırım kibi sərxoşlar o dərəcədə qorqunc ki, əsla inanılmaz. Kəndi qardaşını vəhşicəsinə parçalayan Yıldırım, bizə də bir bəhanə ilə qızar və qanımızı tökər.”

Duyğusuz cəllad

6

Nəhayət, o, Olqanı inandıra bilir. Ancaq “mərdiməzar” Meliça onların gedişini pozur.

Meliça. ...Ah, Olqa, Olqa! Sizin bana munis olmanız, bilsən nə qədər gönlümü açıyor.

Olqa. Fəqət bən... Bənim gönlümdəki sevinc daha böyük, daha dərinidir.

İki xanım şirin söhbətdə ikən halı pərişan Yıldırım Teymuru hədələyə-hədələyə gəlir: “...Ah, Teymur! Teymur! Bən sənin bu dərəcədə sayğısız olduğuna inanmazdım. (*Daha qızgın*). Lağımlar vasitəsilə kərastələri tutuşdurmaq, Sivas kibi bir qələyi yandırıb havaya savurmaq sənin həddinmi? Ah, əsirlərin, qələ mühafizələrinin qafasını kəsdirməkmi? Ərtoğrul kibi bir evladı əlimdən almaq-mı? Nə böyük cəsarət! Xayır, xayır... Bu dikənli zərbə, bu acı təhqir əsla unutulmaz. Ah, duyğusuz cəllad.”

Orxan. Ehtimal ki, bu hərəkət onu saymadığın üçün bir ixtar*, təbir caizə bir guşməldir.**

Yıldırım bu saçmadan sanki cin atına minir. Qəzəbli və hiddətli Sultan yerə-göyə meydan oxuyur. O, açılır, nə açılır?!

Yıldırım. Bən üzərimə gələn qocaman Səlib ordu-larını qəhr etdim. Fransa və Almaniya cəngavərlərini püs-kürtdüm. Lehistan, Avstriya və İtaliya əskərlərini bir hü-cumda əzdim. Hətta qorqusuz Jan kibi məşhur bir qəhrə-manı belə hiçə saydım. Şimdi Teymur kibi bir sərsərimi bəni qorqutacaq? Ah, kor olsun fələyin gözləri. Gör kimlər bana meydan oquyor.

7

Həmin monoloqda bir kitablıq məzmun var. Bütün xristian Avropası Osmanlı Sultanlarının qorxusundan zağ-zağ əsirdi; dünyanın bir hissəsi bir türk Xaqanının, di-gər hissəsi isə bir türk Sultanının əlində idi. Belə olan su-rətdə Yıldırım ona meydan oxuyan “çoban” və “sərsəm” Teymurun üzərinə gəlməsindən necə hiddətlənməyə, necə qəzəblənməyə bilərdi?.. Sultanın sarsılması Orxa-nın və Meliçanın gözləri qarşısında baş verirdi... Meliça onun üzüntüsündən narahat olur, istirahətə dəvət edirdi. Bu, Yıldırımı daha da çılgınlaşdırırdı: “İstirahətmi!? Zəhər-li dirnaqlar qəlbimi parçalarkən istirahətmi? (Çılgın). Ah, canavar!” [Teymur]

Çobanın tütək səsi, oğlunun öldürülməsi Yıldırımın yaralı qəlbinə dağ çəkirdi:

- Çal!.. Çal!.. Əvət, bəxtiyar çoban, çal!.. Nə Sivas ki-bi şəhərin əlindən getmiş, nə də Ərtoğrul kibi oğlun... – deyə o, fəryad edirdi.

* Xəbərdarlıq.

** Qulaqburması.

Mən həmişə həmin cümlələri oxuyarkən Cavidin dünyadan nakam köçmüş oğlu Ərtoğrol yadıma düşür. Mənə elə gəlir ki, Cavid həmin sözləri Mişkinaz xanıma söyləyir...

8

Ağır məqamlarda Yıldırım, Baş vəzir Əli Paşaya görün nə deyir?

- Kefli vəzirlərin Sultanı daima kefsiz olur.

Bu da başqa bir dürlü gerçəklikdir! Teymurun ağıllı və ayıq qafasına və hərbi gücünə qarşı duracaq ağıllı və ayıq bir baş və güc gerek idi. Bu da onlarda yox idi!

Baş vəzir Sivas şəhərinin əldən getməsini “Çocuqca və mənasız bir təcrübə” hesab edir. Vəzir məsələyə yüngül, Yıldırım ciddi və realist yanaşır. Vəzir öz fikrini belə əsaslandırır: “Çünki Teymur Sivas qələsinə təcavüz etməklə bərabər müharibəyi uzatmaqdan çəkinmiş... görünür ki, əskərlərimizin şücaətini görmüş, eyicə bir dərs almış. Cəsarəti olsaydı, Sivası bıraqlıb da Mısır-Şam tərəflərinə keçməzdi.”

Yıldırım. Sən sərxoşsun, bu gün-yarın Mısırı da alt-üst edər, Şamı da.

Teymurun Sivas hücumu və şəhəri dağıtması sərxoş Yıldırımın başını ayıltsa da, sərxoş vəzirin başını ayıltmır. Ciddi məsələyə yüngül münasibət bəsləyən Əli Paşa düşmənin hiyləsini başa düşmür, gücünü lazımınca qiymətləndirə bilmir. Onun sərxoş başı buna heç hazır da deyildi. Vəzirin əksinə olaraq, Yıldırım hərbi strategiyanın atası olan Teymurun gücünü və qüdrətini daha düzgün qiymətləndirsə də, artıq gec idi. Teymur öz sevimli hərbi taktikasını həyata keçirməklə və Sivası zəbt etməklə Yıldırımda qorxu və təşviş hissi yaratmış, ona bir növü xəbərdarlıq etmişdi.

Sultan və vəzirin söhbətinə diqqətlə qulaq asan casus Orxan, onların diqqətini yayındırmağa çalışır: “[Teymur] Hətta geri belə dönmüş və Aras çayını keçib Azərbaycana daxil olmuş. Əvət, o şimdi Qarabağın sərin yaylalarında, otlu-çiçəkli ovalarında istirahət və şənliyə məşğuldur.”

Bu, tarixi baxımından həqiqətdir! Teymur düşmənin diqqətini yayındırmaq üçün Misir və Şamdan Azərbaycana qayıdır. Qarabağda Şirvanşah İbrahim və Şəki hakimi Seydi Əli Orlatın birləşmiş ordusu ilə Anqara üzərinə yürüşə hazırlaşmaqda idi. Əli Paşa bu xəbəri eşidər-eşitməz dəhşətə gəlir. Xəbəri Sultandan gizlətdiyinə görə tənbeh olunur.

Bir zamanlar Cücə Osmanlı Sultanı və onun Baş vəzirini “öz teatrında” tənqid və ifşa etmişdi. İndi artıq başı sərxoşluqdan ayılan Sultan öz vəzirini tənqid və ittiham edirdi. Demək olar ki, bütün Anadolu Teymurun hücumu ərəfəsində, ayaq üstə idi.

Yıldırım. (*Əli Paşaya*). Pəki, bu xəbəri sən niçin şimdiyə qədər bana söyləmədin?

Əli Paşa. Çünki həm xəstəsiniz, həm də əhəmiyyətsiz bir şey...

Yıldırım. (*pək həyəcanlı və qızgın*). Nasılı!? Əhəmiyyətsizmi?! Xayır-xayır. Hiç də öylə deyil. Sən Teymura qarşı Mısır-Şam hökumətlərlə ittifaq yapacağına, Bursa meydançılırlarına şərab ismarlamağa məşğul olmuşsun.

9

Hüseyn Cavid “Topal Teymur” tarixi dramasında iki fəzil və aqıl şəxsın parlaq surətini yaratmışdır. Onlardan biri Şair Kirmani, o birisi Şeyx Buxaridir. Oxucu və tamaşaçılar Şair Kirmani ilə əsərin ilk pərdələrində, Şeyx Buxari ilə isə dördüncü pərdəsində tanış olurlar.

Yıldırım Bayazid Şeyx Buxarini, möhtəbər bir alim və fəzil şəxs kimi, yüksək qiymətləndirir. Onun saraya ayaq basmasını mənasız hesab etmir. Ədalət və həqiqət carçısı Şeyx Buxari bir qadınla Sultanın hüzuruna təsadüfən gəlmir. Qadını ona göstərərək, dinləməsini xahiş edir.

Yıldırım. (*qadına*). Söylə!

Qadın. Qocamla oğlum xaç qavğasında öldü, ah, ölürkən yüzlərini görmədim, məzarlarına belə həsrət qaldım. Bəni yaşatan ancaq bir təsəlli idi; onlar vətən uğrunda şəhid olmuşlardı.

Yıldırım. Dərdin nədir, onu söylə?!

Qadın. Yetişmiş bir qızım vardı, adı Lalə idi, onu yaşatmaq üçün hər zəhmətə qatlarırdım. Tarlamızı sürərkən bir tərəfdən alaca öküzü, bir tərəfdən də kəndimi qoşaraq heyvanla bərabər çalışıyordum. Laləciyimə, bir danəcik yavruma yeyəcək-geyəcək tədarik ediyordum.

Yıldırım. (*azacıq sərt*). Sonra?

Qadın (*həyəcanlı*). Sonra azğın yeniçərilər, sənin o qaba və sərxoş əskərlərin öküzümü aldılar. Bıraqlamaq istəmədim, incitdilər. Yalvardım, döydülər. Bən hiç... Əvət bən hiç... (*Yaralı fərvad ilə.*) Qızım! Ah, yavrum! Canavarlar yardımsız bir quzuya hücum edərkən onu sardılar, ağlamasına, çırpınmasına baxmadılar, cəllad kimi alıb göturdülər. (*Çılğınca.*) Ah, Laləciyim! Ah, yavrum. (*Yıldırımın ayaqlarına qapanır*).

10

Mətnə iki cəhətə xüsusi diqqət yetirmək və əhəmiyyət vermək lazımdır. Birincisi, dramaturq oxucu və tamaşaçıların nəzərini iki mühüm məsələyə cəlb edir: Qərbi Avropa dövlətlərinin Müsəlman Şərqinə Səlib yürüşünə və onun acı nəticələrinə; ikincisi, Sultan ordusunda yeniçərlərin özbaşınalığına. Əgər Teymurun hər hansı bir əs-

kəri Lalə kimi qızların namusuna toxunsaydı, o, həmin əskəri qılıncdan keçirərdi. Bu mənada Miranşahın əyyaşlıq üstündə cəzalandırılması və ətrafındakıların qətlə yetirilməsi tarixdə ibrətamiz bir faktdır.

Üçüncü məsələ Teymur və Yıldırım ölkəsində vergi sistemi ilə bağlıdır. Mən bu haqda qabaqda az-çox danışmışam. Oxucu hər iki ölkədə vergi sistemlərini müqayisə edib nəticə çıxara bilər. Bir cümlə ilə deməliyəm ki, Teymur səltənətində əhalidən vergi alınması daha ədalətli təşkil edilirdi.

Yıldırım Qadını dinlədikdən sonra Əli Paşaya qızır, nə qızır? “Cavab ver, Əli Paşa, cavab ver!” deyərək, onun “üstünə cumur”. Qadın və Şeyx Buxari onları tənqid və ifşa edir.

Qadın (*çılğın*). Ah, sərxoşlar! Canavarlar!

Şeyx Buxari (*ətrafa*). Sərxoş bir amirin məmurları da ancaq sərxoş olur.

Belə demək mümkünsə, sərxoşluq ayini və siyasəti Meliçanın Yıldırım sarayında həyata keçirdiyi bir məişət siyasəti idi. Osmanlı Sultanı bunun mənəvi və fiziki əzabını, acısını çəkirdi və çəkəcək.

Bayaqdan onları dinləyən Orxan mənalı şəkildə “xəyanət cəzasız qalmaz” deyərək, Qadınla çıxıb gedir.

Şeyx Buxarinin sözləri həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından səciyyəvi və ibrətamizdir: “Zavallı qadın! Bilməz ki, yalvardığı padşahın içdiyi şərəblər, yalnız yoqsul köylünün dökülən al qanlarından, göz yaşlarından tədarük olunur.”

Məncə, ədalət və həqiqət mənasında, pyesdə müəllifin mövqeyi Şair Kirmani və Şeyx Buxarinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür...

“Tanrı qulu Teymur” Rum Sultanı Bayazidə Sobutayla bir məktub göndərmişdi. Sultan məktubu oxutmuş və çox əsəbləşmişdi. Həmin məktubun pyesdəki şərhinə nəzər salaraq.

Yıldırım. Nə yazıyor, şimdi nə yazıyor?

Əli Paşa (*oqur*). Tanrı qulu Teymurdan Sultani-Rum Yıldırım Bayazidə.

Yıldırım. Uzun laf istəməm, yalnız məktubun məalını söylə!

Əli Paşa. Yazıyor ki, bən sizi bir türk xaqanı olaraq sayarım və zatinıza qarşı hörmət bəslərim, fəqət siz bəni saymazsanız aramız soğuyar və bu soğuluğun nəticəsi pək acı olur.

Yıldırım. Sonra? Sonra?

Əli Paşa (*yarımbaqlaşla məktubu süzərək*). İştə bu bənim son məktubum və son təklifimdir. Qaraqoyunlu əmiri Qara Yusif ordan uzaqlaşmalı... Şahzadələrinizdən biri məmurən yanıma göndərilməli. Bən ona evlad kibi baqacağımı şimdiden vəd eylərim, fəqət məktubuma müvafiq cəvab gəlməzsə, hücum edəcəyim şübhəsizdir. Ona görə də hazırlanmanızı ixtar edərim.

Yıldırım. Müharibəmi? Ah, müharibəmi? (*Acı qəhqəhəylə.*) Gör bizi nə ilə qorqutuyor. Zavallı Topal! Görünüyor ki, qarşısındakını unutuyor. (*Pək qızğın*). Xayır, onun cəvabı müharibədən başqa bir şey deyil.

Məktub Azərbaycanın gözəl guşəsi olan Qarabağda yazılmışdı. Yıldırım həmin məktubu Sobutaya verib geri qaytarmışdı. Məktubla geri qayıdan elçi Teymurun hüzurunda dayanmışdı. Teymur fikrə dalmışdı. Düşünürdü ki, artıq Yıldırım ilə haqq-hesab çəkmək vaxtıdır.

O, müharibəyə başlamaq qərarına gəldi. Bununla əlaqədar Şirvanşah İbrahimlə məsləhətləşdi və şura çağırdı...

12

Məktubun yazıldığı və oxunduğu tarixdən bizi 600 ildən çox bir zaman ayırır. Bu tarixi müddət ərzində çox şey dəyişmiş, durulmuş, Teymur və Yıldırım qarşıdurması haqqında çox yazılmışdı. Ancaq həmin qarşıdurmada bəzi müəlliflər Teymur, bəziləri Yıldırımı suçu saymışlar. Tarixçilər, təbiidir ki, həmin hadisəyə ədalətli və obyektiv qiymət verməli, tarixi obyektivliyi və ədaləti gözləməli, kimin daha çox tarixi məsuliyyət daşdığını ortaya qoymalıdır. Məncə, iki məğrur və yenilməz, iki qüdrətli və nəhəng türk dövləti ittifaq bağlasaydı, daha gözəl olardı. Anqara döyüşü baş verməyə də bilərdi. Lakin iki hökmdarın şəxsi ambisiyası, bir-birinə güzəştə gedə bilməməsi (xüsusilə Yıldırımın getdikcə güclənməsi) müharibənin qarşısını ala bilmədi. Ədalət naminə demək lazımdır ki, döyüşün baş verməsində Yıldırım daha çox tarixi məsuliyyət daşıyırdı və suçludur. Digər səbəbləri haqda isə mən kitabımın müxtəlif səhifələrində söz açmışam.

Savaşa qərar verilir

13

Teymur, başı çoxdan sərxoşluqdan ayılmış Yıldırım, Qara Yusiflə bağlı tələbini nəzərə almasaq, əslində barışıq, sülhə çağırır və niyyətini də gizlətmirdi. Hücüm edəcəyini birmənalı şəkildə bildirirdi. Ancaq Qərbi Avropanı lərzəyə salan məğrur, təkəbbürlü və yenilməz Osmanlı Sultanı “Hərbçi hərbə qoşmalı, hərbdə ölməlidir” prinsipinə əməl edərək, hər b yolunu seçir. Kiminlə baş-başa gələcəyini də yaxşı dərk edirdi. Bu səbəbdən Teymurun sözlərinə acı-acı gülür, onu lağa qoyur və deyirdi: “Müharibəmi! Ah, müharibəmi? (*Acı qəhqəhəylə.*) Gör bizi

nə ilə qorqutuyor. Zavallı Topal! Görünüyor ki, qarşısındakını unutuyor. (*Pək qızğın.*) Xayır, onun cavabı müharibədən başqa bir şey deyil.”

İki can, iki qan qardaşı müharibə etməyə qərar verərkən, xristian dünyası müharibənin baş verməsində maraqlı olarkən, Yıldırımın “Mən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir Allah belasıyam!” deyən Teymurun sözlərindən ya xəbəri yox idi, ya da onun sözlərini heçə sayırdı.

1402-ci ildə Anadoluda bəlkə də misli-bərabəri olmayan bir müharibə olacaq. İki qardaş, iki qüdrətli türk imperatorunun qoşunları üz-üzə gələcək. Böyük qardaş qırğını törədiləcək, deryalarca qan töküləcək!..

14

Uzağı görən ağıllı və düşüncəli Şeyx Buxari Yıldırım müharibədən çəkəndirməyə cəhd edir. Heyhat!.. Qəzəbli və hiddətli Yıldırım qəflət yuxusundan ayılmağa çalışır. Heyhat!.. Teymurun da onun kimi qəhrəman, igid, cəsur və sarsılmaz bir hökmdar olduğunu xatırladır. Yenə heyhat!..

- Boş yerə türk evladının qanını dökdürməyin və ərtafımızı saran düşmanları [xüsusilə xristianları] kəndi fəlakətimizə güldürməyin.

Yıldırım bu tarixi çağırışa məhəl qoymur, inadkarlıq göstərir və Şeyx Buxarinin “acı nəsihətlərini” dinlədiyi üçün onu günahlandırır. Teymur sülh və müharibə məsələsini hərbi şurada, Yıldırım təkbəşinə həll edir. Bunu görən Şeyx Buxari onun paxırını açmağa məcbur olur: “Bilirəm, bənim sözlərim acıdan acıdır. Fəqət Teymurla çarpışacağına, kəndi nəfsinlə mübarizə et. Mümkünsə rəqqasələrə uyma, Serbistan prensesi Meliça nüfuzuna qapılma! Və sərxoş vəzirlərə alət olma!”

15

Teymur sarayında həqiqəti Şair Kirmani və Elmas, Yıldırım sarayında Cücə və Şeyx Buxari söyləyir. Həqiqət, təbiidir ki, acı, onu söyləyənlər isə suçlu olarlar. Nəhayət, Yıldırım həqiqəti anlamağa başlayır və Şeyx Buxarinin sözlərində gerçəklik olduğuna etiraf edir. Orxan məsələyə qarışır: “Əfəndimizin [Yıldırımın] iradəsi əlbəttə bir həqiqətdir. Şeyx [Buxari] həzrətlərinin təvsiyəsi isə daha xeyrixahanə bir məsləhətdir.”

Məğrurluq Yıldırımın nəinki gözlərini, zəhnini də kor etmişdi. O, heç kimə qulaq asmaq istəmir və inadkarlıq göstərir. Əli Paşaya aşağıdakı məzmununda məktub yazdırır: “Yıldırım Bayaziddən kəlbi-əqur* Teymura! Yaz, müharibəmiz müharibədir. Hər kim sözündən qaçarsa, qadını üç tələq ilə boş olsun. Ötəsini kəndin bilirsən, iştə bənim deyəcəyim şu.”

Bu, bir imperatorun başqa bir imperatora məktubu deyil, söyüşü, təhqiri idi və heç bir əxlaq qaydaları və normalarına sığmırdı. Bütün bunlar Yıldırımın ötkəmliyindən, dönməzliyi və məğrurluğundan, “asiyalı çobana” yuxarıdan baxmasından, nəhayət, Teymurun gücünü və hərbi qüdrətini qiymətləndirə bilməməsindən irəli gəlirdi. Sultan məktubda yazılacaq sözləri diktə etdikcə, məclisdəkilər heyrətə və dəhşətə gəlir, kimi “Fəlakət!”, kimi “Dəhşət!” deyə haray çəkirdi. Ağzından qan qoxusu gələn Yıldırım heç kimi dinləmək istəmirdi, Teymuru açıq-açığına müharibəyə çağırırdı. Ancaq Sultan sarayında baş verənlərdən məmnun qalan bir nəfər var idisə, o da Meliça xanım idi. Çünki o, Yıldırımın atasını öldürüb qızını özünə arvad etməsini hələ unutmamışdı. Meliça iki qardaşın bir-birinin ətinə didməsindən, ətinə yeməsindən necə razı qala bilməzdi?.. Necə sevinməyə və məmnun ola bilməzdi?..

* Qapağan it, quduz it.

İki türk hökmdarının bir-birinə qənim kəsilməsini o və xristian dünyası çoxdan gözləyirdi.

16

Yıldırımın təhqiramiz və tikanlı sözlərindən Şeyx Buxari daha çox narahat olur və əl-ayağa düşür. Ağıllı, dünya görmüş və gələcəyə durbinlə baxan bu fəzil şəxs nə edəcəyini bilmirdi. Onun sözlərini dinləyək:

- Əvət, bu məktubla Yıldırım böyük bir məsuliyyət, bir məsuliyyəti-tarixiyyə altında qalacaqmış!..

Gələcəkdə belə də olacaq! Yıldırım həmin məktubla nəinki özünü tarixi məsuliyyət qarşısında qoyurdu, həmçinin özünə diri-diri qor qazmış olurdu. Göy yerə yenmiş olsa da, “ayı soluna, günəşi sağına qoysalar” da Sultan inadkarlıq göstərir, fikrindən dönmürdü. Məğrurluq onun nəinki gözlərini, zəhnini də kor etmişdi.

Yıldırımın qılığına girən, onun etimadını qazanan, Anadoluda yaşayan türk-tatar qəbilələrini başına toplayan, qəbilələr arasında böyük nüfuza sahib olan və Teymurun burada yaratdığı cəsus şəbəkəsindən faydalanan Orxan, Sultan ordusunda çoxdan öz işini görmüş, Əmirin qələbə çalması üçün nə lazımdırsa etmişdi. Sultanın, təbiidir ki, bundan xəbəri yox idi. Buna görə də o, Teymur ordusunda pozuculuq işlərinin aparılmasını Orxana tapşırır və onu şirnikləndirmək üçün deyir: “Unutma ki, səni daha böyük rütbələr bəklıyor.” İgid Orxana da elə bu lazım idi! Onun qızıldan ağır sözlərinə nəzər salaq.

Orxan (yalnız). Ah, Teymur, kəlbi-əqur! (*Acı və istehzal qəhqəhəylə*). Əvət, daima sərxoşların təsəllisi həzyan, aciz və zəiflərin silahı isə söyüş və qarğışdır. (*Yıldırımın getdiyi tərəfə kinli və qızğın*). Fəqət, ey məğrur və əyyaş sultan! Əmin ol ki, yarın, əvət yarın o qoca qəhrəmanın dəmir pəncəsində bir yılan kibi qıvrılacaqsın.

Həm də umulmaz bir məğlubiyyətlə zəbun və pərişan olacaqsın.

Sultan Xəlil:

- Baba, deməli, Sultan Bayazidin üzərinə gedirik?

Teymur:

- Dünya nədir ki, iki hökmdarın olsun.

“Səmərqəndin ulduzları”

1.4.5. Anqara döyüşü, yaxud qanla yazılmış tarix

1

Hər iki tərəf – Rum Sultanı Yıldırım Bayazid və Türküstan səltənətinin padşahı Əmir Teymur türk tarixinə tez-tez görünən dəhşətli müharibəyə hazırlaşdı. Bu, onların ilk və son savaşı olacaqdı. Yıldırım oğulları ilə əsir düşəcək və əsirlikdə can verəcək. Əmir Teymur uğurlu döyüşdən sonra günlərin bir günü Çinə yürüş edəcək, yolda xəstələnib öləcək, cənazəsi Səmərqəndə gətiriləcək və özü vəsiyyət etdiyi məqbərdə böyük təntənə ilə dəfn ediləcək. Ancaq həmin təntənəli dəfn mərasimi Yıldırıma qismət olmayacaq.

2

1402-ci il idi. Hər iki imperator hərbə hazırlaşdı. Hər ikisi narahat idi. Ancaq Yıldırım daha çox narahat görünürdü. Nə qədər qəribə də olsa, onların hər ikisi fiziki cəhətdən qüsurlu idi. Ancaq Teymur daha qüsurlu idi. O, ayağını hiss edilməyəcək dərəcədə çəkir və sağ qolu işləmirdi. Yıldırımın isə döyüşlərdə bir gözü kor olmuşdu. Buna baxmayaraq, hökmdarların hər ikisi dünyaya ağalıq etmək iddiasına düşmüşdü. Lakin ağır müharibələrdə sarsılmaz iradəsi, gücü, hünəri və hərbi hiyləsi daha üstün olan tərəf qalib gəlirdi. Bu mənada Əmir Teymur Osmanlı Sultanından fərqlənirdi. Onun polad iradəsi, fərasəti və

sarsılmazlığı döyüş meydanlarında öz sözünü çoxdan demişdi və Anqara döyüşündə də deyəcəkdi.

3

“Topal Teymur” pyesinin beşinci pərdəsi Anqara döyüşünə həsr edilmişdi. Teymur artıq öz müttəfiqləri Şirvanşah İbrahim və Seydi Əhməd Orlat qoşunları ilə Osmanlı torpağındadır. Teymur burada hərbi düşərgə salmış, özünün gözoşxayan çadırını qurdurmuşdu. O, çadırından çölə çıxdı. İlk öncə diqqətlə Anqara ovasına, sonra çadırın önündə qaravul çəkən qalın gevdəli, qürbüz, yaylı-oxlu iki nəfər növbətçiyə, növbətçilər də ona baxdılar. Biri dodaqaltı deyindi: “Topal savaştan yorulmaq bilmir...”

68 yaşlı Teymur Əmir titulu aldıqdan sonra 30 ildən çox idi ki, yürüslərdə olur, müharibə aparırdı. Onun özündən başqa, əmirləri də, əskərləri də yorulmuşdu. Anqara döyüşü ərəfəsində Teymur özündə bir yorğunluq deyil, yüngüllük hiss edirdi. O, hər şeyi çoxdan ölçüb-biçmişdi. Xırda detalları, cinah hücumlarını sərkərdə və əmirlərlə müzakirə etmişdi. Onun hərbi planı və taktikası uğurla yerinə yetirilirsə, Yıldırım ordusu qısa bir zamanda darımağın ediləcək, onu təhqir edib alçaldan Yıldırım üzərində parlaq qələbə çalınacaqdı. Qüdrətli və sarsılmaz sərkərdə müharibə ərəfəsində daxilən sakit idi və özündə bir yüngüllük hiss edirdi.

Bu döyüşdə Teymurun 140-160 min əskəri, 32 fili, Yıldırımın təxminən 70 min döyüşçüsü iştirak edirdi. Döyüşdə Teymur tərəfindən Şirvanşah İbrahim və Şəki hakimi Seydi* Əhməd Ortal öz qoşunları ilə vuruşurdu. Teymur əvvəlcə Sivası tutdu, sonra əsas qüvvəsini Kızıl İrmak bölgəsində cəmləşdirdi və Anqaranı mühasirəyə aldı...

* Bəzi mənbələrdə Sidi.

Öncə Yıldırımın süvariləri əkshücuma keçdi. Hücumda 18 min döyüşçü iştirak edirdi. Kiçik Asiya ölkələrinin feodalları Teymurun tərəfinə keçdilər. Döyüşün taleyini Teymurun qoşunları həll etdi. Yıldırımın əskərləri pərən-pərənə düşüb, döyüş meydanından qaçdılar. Yıldırım və iki oğlu əsir alındı. Teymur Bursanı zəbt etdi və Mərmərə dənizinə çıxdı. Yıldırımın məğlubiyyəti Osmanlı qoşunlarının Bizansın, Mərkəzi və Qərbi Avropanın işğalını müvəqqəti olaraq yubatdı...

*Silah yalnız əskərin əlin-
də bərq vurur, zirzəmilərdə isə
pas atır.*

Əmir Teymur

İki əskərin söhbəti

4

Pyesin sonuncu pərdəsi müharibələrdən yorulmuş, cana doymuş və əldən düşmüş iki əskərin dialoqu ilə başlayır.

Birinci növbətçi. Yahu bütün dünya çarpışıb vuruşmaqdan yoruldu da, şu Topal bir dürlü yorulmaq bilmiyor.

İkinci növbətçi. Yenə şikayətmə? Nə çabuc usandın, əzizim?!

Birinci növbətçi. Mısır və Şamda dökdüyümüz qanlar hənz qurumamış. Şimdi də Anqara qavğası, Anqara bəlası!.. Nə demək? Beş gün rahatlanmaq yoxmu ya?

İkinci növbətçi. Pəki, Qarabağın çiçəkli ovalarında, Azərbaycanın o cənnət qadar gözəl ruhlu bir guşəsində sürdüyn zevq və səfalar yetişmədimi?

Birinci növbətçi. Nə demək! Biri üç ay yaşayışdan zəvq alırsa, altı ay da hər b etməlimi?

Maraqlı dialoqdur. Dialoqdakı bir neçə cəhətə diqqət yetirəlim. Pyesin bir neçə pərdəsində Teymurun Misir və Şama səfəri haqda söz açılsa da, həmin ölkələrdə gedən müharibə haqda xəbər verilmir və buna heç ehtiyac yoxdur. Çünki Cavid roman deyil, pyes yazırdı. Dramaturq Misir və Şamın Teymur tərəfindən zəbt edilməsini bir növbətçinin dilindən verir ki, bu da kifayətdir. Bir-iki cümlədən məlum olur ki, Teymur həmin məmləkətləri işğal etmişdi. Növbətçilərdən birinin ayağına ox dəymiş, o da Teymurun cavanlığındakı kimi, axsaq qalmışdı.

Teymur Yıldırıma qulaqburması vermək və hayıfını almaq üçün ilk öncə Sivas şəhərini, Misir və Şamı zəbt edir. Anqaraya hücum bundan sonra təşkil edilir. Teymur həmin ölkələrə yürüşə başlamazdan qabaq üç ay Qarabağda hazırlıq işi görür və dincəlir. Dramaturq pyesdə bu cür əhvalatları tarixi qaynaqlara və həqiqətə uyğun olaraq təsvir edir.

5

“Növbətçilərin dialoqu” səhnəsində əskərlərdən biri Teymurun tərəfdarı, ikincisi, əleyhdarı kimi verilir. Biri əskər yoldaşı ilə mübahisədə Teymuru təhqir etməkdən belə çəkinmir. Onu gah “qaraquş”, gah da “qarğa” adlandırırlar. Dramaturq bütün əsər boyu Teymurun hərəkət və xarakterini həm iqtidar, həm də müxalifət mövqeyindən tərif və tənqid edir. Onun istər orduda, istərsə də toplumda birmənalı qarşılanmamasına münasibət bildirir. Əli Sultanlı demişkən, tarixi gerçəkliyə əzəmi dərəcədə sadıqlıq nümayiş etdirir.

Növbətçilərdən biri Anqara vuruşmasından qabaq çox narahat və həyəcanlıdır. O, yoldaşına gileyini bu cür ifadə edir: “Nə var, nə yox, Teymur Yıldırım yenəcək.”

Demək istəyir ki, nə olsun? Bizim xeyrimiz nə olacaq? Axı, Misirdə və Şamda onların əlinə maldan-puldan çox şey keçmişdi. Bəs Anqarada qazandıqları nə olacaq? Əskərlərdən birini müharibədən çox qənimət, digərini isə qalibiyyət maraqlandırır ki, bu da, məncə, təbiidir. Müharibədə hər kəsin, hər təbəqənin və siyasətçinin, hər dövlətin öz marağı var. Maraq və mövqelər toqquşur, bir əskərin sözü ikinci əskərin sözü ilə çəp gəlir.

İkinci növbətçi. Vay yəhudi dəllalı, vay! Sən müharibəyə yəğma üçünmü gəldin?

Birinci növbətçi. Nə demək! Topal ad qazansın da arada bənim canım getsin, öyləmi?.. Ölüb-öldürən biz, gülüb-əylənən onlar! Çarpışıb-vuruşan biz, ad-san qazanan onlar!..

Dramaturq demək istəyir ki, Teymur ordusunda qulluq edən əskərlərin heç də hamısı onun müharibə siyasətini bəyənmir və ona müxalif olanlar da var. Bu da təbiidir. Dramaturq Teymura müxalif olan əskərləri birinci növbətçinin, tərəfdar olan əskərləri ikinci növbətçinin timsalında ümumiləşdirib vermişdir. Birinci növbətçi alın təri və göz yaşları ilə qazanılan qələbədən sonra zevqü səfaya dalan, saraylarda keyf sürən azğın padşah və dəli xaqanları, sərvət və səadət içində yaşayan qurnaz vəzirləri və yaramaz vəkilləri, günlərini eyşü nuş içində keçirən hoppa şahzadələri və çılgın dərəbəyləri tənqid atəsinə tutur. Dramaturq bu kimi rəzalətlərə qarşı mövqeyini həmin obraz vasitəsilə ifadə edir.

6

Növbətçi əskərlərin Teymurla Yıldırımını müqayisə etmələri pyesin maraqlı və diqqətəlayiq səhnələrindəndir. Onlardan biri Teymurun qalib gələcəyini, Yıldırımın basılacağını, ikincisi əksini düşünür və fikrini belə əsaslandırır: "Bu qavğadan gözüm hiç su içmiyor. Yıldırımını pək

qəhrəman diyorlar.” İkincisi etiraz edir: “İştə qaç gündür yüz-yüzə duruyoruz. Hərif [Yıldırım] müharibəyi bıraqlıb da şikara çıqmış... Demək o qadar məğrur ki, bizi saymaq belə istəmiyor.”

Tarixi həqiqət göz önündədir. Əskər bununla da, demək istəyir ki, müharibənin taleyi artıq həll olunmuşdur. Teymuru saymayan Sultan bu gün-yarın onun pəncəsində çabalayacaq. O, Teymuru saymırsa, Teymur onu sayar və cəzalandırar.

7

Anqara ovasında müharibənin başlanmasına az qalıb. Teymuru heçə sayan məğrur Yıldırımın başı ova qarışmış. Teymur müharibəyə məxsus qiyafədədir. Müharibənin gedişi haqda düşünür. Onun üz-gözündən müharibə alovu, müharibə atəşi yağır. Yıldırımın məktubu çoxdan ona çatmışdı. O, məktubu oxuyub son dərəcə qəzəblənmişdi. Son dərəcə kinli və qızgın şəkildə demişdi: “Teymur – kəlbi-əqur! Teymur – kəlbi-əqur! Öyləmi, ah, öyləmi?!” Qəzəb hissi hələ də onun canından çıxmamışdı. Cahangirin kini-küdurəti nə yerə, nə də göyə sığdı. Şair Kirmani və Divan bəyi onu sakitləşdirməyə çalışdılar. Lakin o, sakitləşə bilmirdi. Məktubu yazarkən Yıldırımın sərxoş, sərsəm və xəstə olduğunu ona söyləsələr də, Teymur buna əhəmiyyət vermirdi. “Bana da Turğay oğlu Teymur derlər!” deyib dururdu. Cahangir qaynar qazan kimi aşırıb-daşırdı: “Onu sərxoşluqdan ayılmaq, sayğısız qafasını usandırmaq pək qolay... Ah, Yıldırım, Yıldırım! Nə qadar dəhşətli olsan, Hindistanda avladığım qaplanlardan müdhiş deyilsin... Hərifdəki azğınlığa baq ki, şimdi də beni saymıyor, hər bə girişəcəyinə şikarə qaçıyor.”

8

Bəzi Şərq, Qərbi Avropa və rus mənbələrində Teymur daha çox İsfahandakı qırğın üçün qınanır və suçla-

nır. Həmin hadisə Teymur epoxasını və tarixini dərinləndirən Hüseyn Cavidə məlum idi. Və o, həmin dəhşətli əhvalatı əsərində verməyə bilməzdi. Bir sıra tarixçilər hadisəyə birtərəfli yanaşdıqları halda, Cavid daha obyektiv yanaşır. Həmin ədalətli və obyektiv mövqeyi German Vamberinin “Əmir Teymur” kitabında da oxumaq olar. Bəzi sovet tarixçiləri, o cümlədən Azərbaycan sovet tarixçiləri Teymurun İsfahanda nə üçün insan qafalarından qüllələr ucaltmasının səbəblərini gizlətməmişlər. Cavid isə gizlətməmiş və hadisənin başvermə səbəblərini Teymurun öz dilindən olduğu kimi vermişdir.

Teymur. Qaraqoyunlu əsirəti* İsfahan civarında bizə şəbxun** yaptılar, əskərlərimdən üç bin kişini öldürdülər. Kəllələrdən qüllələr yaptırıdım.*** Zərər yox, bir az sonra Yıldırım da bəni tanıyır. (*Pək kinli və sinirli*) Ah, kəlbəqur! Kəlbəqur! Nə həzyan... nə cəsəret!..

Şair. Əfsus ki, cəsurların həzyanı, həzyançıların cəsəreti qədər gülünc və mənasızdır.

Milliyyətçə yəhudi olan Vamberinin təbirincə desəm, həmin xəyanət üçün Teymur intiqam almaya bilməzdi və

* Qəbiləsi, tayfası.

** Gecə basqını. (Tarixi mənbələrə tamamilə uyğundur.)

*** Tarixi baxımdan tamamilə düzdür. Teymur həmin xəyanət üçün isfahanlılardan intiqam almışdı. Teymurdan təxminən 15-20 ildən sonra Çaldıran döyüşündə Osmanlı sərkərdəsi Sultan Səlim vuruşmada həlak olmuş səfəvi (qızılbaş) döyüşçülərinin kəllələrindən ehram düzəltdirmişdi. Həmin döyüş Sultan Səlim qoşunları ilə Şah İsmayıl qoşunları arasında olmuşdu. Şah İsmayıl Xətayi də az qan tökməmişdi...

Macarıstan müharibəsində fəth Suleyman Qanuni macarlara qalib gəldikdən sonra 2000 kəllədən qüllələr düzəltdirmişdi.

9 illik (2003-2011) İraq müharibəsində 1,5 milyon adam həlak olmuşdu. Borc içində çabalayan ABŞ müharibəyə 4 trilyon dollar xərcləmişdi.

nə üçün də almayaydı?.. (Bəzi mənbələrdə iki min, bəzi mənbələrdə üç min isfahanlının kəllələrindən qüllə düzəldilməsi yazılır.)

9

Teymur “Kəlbi-əqur!..” deməkdə ikən Sobutay şad xəbər gətirir: “Böyük xaqanın əmrilə ava çıxan on beş bin nəfər Yıldırım əskəri bizimkilər tərəfindən ortaya alınmış və bir saldıışıda həpsi əzilib dağılmış.”

Oxucu dostum, diqqət et! 15 min əskər az deyil! Əgər müharibə ərəfəsində olan ölkənin padşahı ova çıxırsa, özünə arxayındırsa, müharibənin nəticəsinin necə olacağı sənə də aydın olar. Bu, özünəgüvənən padşahın məsuliyyətsizlik və abdalılığıdır. Hər halda, Yıldırım nə qədər güclü və qüdrətli idisə, Teymur deyildi!..

Teymur dərhal Yıldırımı maraqlanır. Məlum olur ki, igid Sultan qəhrəman bir çevikliklə aradan çıxmış, 5-10 nəfər məiyyətilə qaçıb canını qurtarmışdı.

10

Müharibə aparan sərkərdə gərək, Teymur kimi, gecələr də yatmaya. Yıldırım Anqara döyüşü öncəsi kefdə idi. Teymur isə bütün gecəni yatmamışdı...

O, qəhrəmanları gerçəkdən sevirdi. Bu, tarixi həqiqətdir! Yeri gəlmişkən: Naxçıvanda Əlincə qalası basılarkən, onun müdafiəsinə başçılıq edən Əmir Altun Teymurun adamları tərəfindən qətlə yetirilir. Teymur onların hamısını cəzalandırır. İgid Yıldırımın çevik bir hərəkətlə aradan çıxması, Teymurda ona qarşı nəinki nifrət, əksinə, bir rəğbət hissi oyadır və o deyir: “Bən qəhrəmanları pək sevirim.”

Düşmən daha tez təslim olsun deyə sərkərdə Aqbuğanın göstərişi ilə Anqaraya gələn su yolları kəsilir. Bu tarixən də belədir! Teymur Aqbuğanın bu tədbirini

yüksək qiymətləndirir və deyir: “Zatən hər b zamanı hiylə də müvəffəqiyyət vasitələrindən biridir.”

O, Anqara döyüşünə qədərki müharibələrdə həmin vasitələrdən çox və uğurla istifadə etmişdi. Anqara döyüşündə də istifadə etdi.

11

Məncə, müxalifəti olmayan, müxalifəti sayılmayan bir ulus anormal bir ulusdur. Əmir Teymur bunu yaxşı anlayırdı. O, müxalifətə və müxalifətçilərə qarşı səbirli, dözümlü, təmkinli və ədalətli idi. Feodal dövrünün hökmdarı başa düşürdü ki, müxalifətsiz ədalətli cəmiyyət qurmaq mümkünsüzdü. O, təsadüfən “Ölkələr qılıncı alınır, qanun və ədalətlə idarə olunur” demirdi. Doxsan üçüncü ildə hakimiyyəti qəsb edən, 1993-2013-cü illərdə hakimiyyətdə olan iki padşah isə bunu dərk edə bilmədi. Antidemokratik üsul-idarə ilə ölkədə baş alıb gedən rəzalətə, rüşvət və korrupsiyaya rəvac vermiş oldular...

Həmin padşahlardan çox-çox əvəllər yaşamış Teymur və Yıldırımın müxaliflərə qarşı tutduğu mövqeyə pyesdə xüsusi məna və əhəmiyyət verilmişdi. Bu, təsadüfi deyildi. Çünki dramaturqun özü antidemokratik və müxalifətsiz, artıq-əskik danışanın həməən cəzalandırıldığı bir ölkədə yaşayırdı. Obrazlı desəm, müxalifətçilər Teymurun və Yıldırımın burnunun ucunda idilər. Teymuru Divan bəyi, Şair Kirmani və Elmas, Yıldırım Şeyx Buxari və Cücə tənqid etməkdən və lağa qoymaqdan belə çəkinmirdilər. Ata və oğula qarşı bu cür əməllərə yol verənlər ya məhkəmələrə çəkilir, yaxud da zindanlara atılırdı...

12

Pyesin sonuncu pərdəsi dramatik cəhətdən daha gərgin, daha kəskindir. Başqa pərdələrdə olduğu kimi, burada da dialoq və monoloqlar bədii fikir tutumuna, siq-

lätinə, yığcamlığına, fəlsəfi dərinliyinə görə diqqəti cəlb edir. Əsas dialoqlar Teymura qarşı dayanacaq iki müxalif qüvvət arasında gedir: Şair Kirmani və Divan bəyi! Dramaturq onların ağzına uydurma söz və fikir vermir. Tarixçilər nə yazmışlarsa, müəllif obrazların nitqində həmin sözlərdən istifadə edir. Mətnə tarixilik baxımından son dərəcə məsuliyyətlə və vicdanla yanaşır, böyük bədii ustalığ və sənətkarlıq nümayiş etdirir.

13

“Xudanın qəzəb oxu” sərkərdə Aqbuğaya əmr edir: “Aqbuğa! Daha durmaq lazım deyil, ordu hücumu keçməli. Saqın Yıldırımını yaralamasınlar. Ona söyləmək sözlərim var. Yigit Sobutay! Sən də qafil olma! Hər kim onu diri yaqalarsa, kəndisini böyük mükafat bəklıyor.”¹

Cahangirin əskərlərinə verdiyi tapşırıq həm şərəfli, həm də məsuliyyətli idi. Teymur Yıldırımını diri-diri ələ keçirmək, ondan hayıfını almaq istəyirdi.

Aqbuğa “Xətti-hərəkətimiz nə yolda olacaq?” sualına dəqiq və konkret cavab alır: “Düşmənin sağ cinahı açıqdır. İştə oradan bizim sol cinah mərkəzi əhatə etməli. Onların sol cinahı isə pək zəif. Əminəm ki, bizə qarşı durmayıb çabıq pozulur.”

Fövqəladə hərbi istedadla malik olan Teymur, səriş-təli bir hərbiçi və bir sərkərdə kimi, düşmənin zəif və güclü tərəflərini hərtərəfli və irəlicədən öyrənmişdi. Bu, əsl sərkərdəyə məxsus bir xüsusiyyət idi. Dramaturq isə öz növ-bəsində həmin tarixi gerçəklikləri incəliklərinə qədər araşdırmış, pyesdə dəqiq bir şəkildə təsvir etmişdi.

Anqara döyüşündə Teymurun seçdiyi hərbi taktika onun dəfələri təcrübədən keçirdiyi sevimli taktikalardan biri idi. Adətən o, hərbi taktikasını özü müəyyənləşdirir,

¹ Hüseyn Cavid, Əsərləri, III cild, Bakı, 2005, s. 296.

sonra onun gerçəkləşdirilməsini qoşun başçılarına tapşı-
rırdı. Müzəffər əskər bölüklərini aşağıdakı qayda ilə niza-
ma düzürdü.

HİRAVUL *

(ön dəstə)

Şiqavul hiravulu	Çapavul hiravulu
şiqavulun birinci bölüyü+	Çapavulun birinci bölüyü+
şiqavulun ikinci bölüyü	Çapavulun ikinci bölüyü
şiqavul	çapavul
sol cinahın hiravulu	sağ cinahın hiravulu
sol cinahın birinci bölüyü+	sağ cinahın birinci bölüyü+
sol cinahın bölüyü	sağ cinahın ikinci bölüyü
sol cinah	sağ cinah

QOL

(mərkəz, yaxud qərargah bölüyü)

14

Teymur “Haydı arslanım! Cəsarət və mətanət!..” de-
yərək, Aqbuğanı döyüşə göndərir, həmən də Şairin səsini
eşidir: “Qardaş qardaş qanı içiyor. İşte siyasət və rəyasət
bəlası.”

Siyasətlə məşğul olmayan, “ədəbiyyat başqa, siya-
sət başqa” deyən Cavid, yeri gələndə mahir bir siyasətçi
kimi görünür. Bu cəhət onun bir çox əsərlərində, Əziz Şə-
riflə söhbətlərində, o cümlədən “Topal Teymur”, “İblisin
intişamı” dramalarında açıq-aydın nəzərə çarpır.

Hərb Allahı Teymur casus Orxanın Ankara ovalığı-
nda onunla görüşməsinə də dəqiq hesablamışdı. Teymu-
run sözlərinə diqqət edək: “Orxan gəlmədi, bu bəni pək

* Dəstə.

düşündürüyor. Hər halda o, bu gün bizim tərəfə keçməli-
di.”

Hərbi iş dəqiqliyi sevir! Teymur bunu nəzərə alırdı və bilirdi ki, müharibə zamanı nəinki dəqiqələr, saniyələr də qiymətli olur. Bəzən döyüşün taleyi bir anda həll edilir.

Əmir əmr edir: “Hər tərəfə buyuruq verilsin ki, Orxana ilişməsinlər!” Teymurun intizarı çox çəkmir. Həmin gün Orxan təyin edilən vaxtda sərkərdənin yanında olur ki, bu da əsl hərbiçiyə məxsus xüsusiyyətdir. Yeri düşmüşkən deyim ki, dramaturq bu cür məqamlarda sanki bir hərbiçidir və hərbiçi kimi düşünür.

Teymur Şair Kirmanini müharibəni seyr etməyə dəvət edir: “...Gəl, baqalım, şair! Sən də bir tərəfdə seyr et, müharibəyi yaqından tamaşa etmənin zevqi daha başqadır.” Bu, hərbi Allahı üçün çox səciyyəvidir. “Yer üzünün hökmdarının” dəvəti təbii olduğu qədər də səmimidir.

Cahangir, Yıldırımı yola gətirmək üçün çox çalışmışdı. Ancaq bunun bir faydası olmamışdı. İndi onun Sultan-
dan intiqam almaqdan başqa çarəsi qalmamışdı.

Elmas Anqarada

15

Qısqanc Elmas ayrılığa dözməyib, Səmərqəndin gözəl köşklərini buraxıb ərinin dalınca Anadoluya gəlmişdi. O, Anqara çöllərində Orxanını axtarır, müharibə səhnələrini dolaşırdı. Onu ilk öncə növbətçi əskərlər “qarşılayırlar”. O, Dəmirqayanı sorğu-suala tutur. Dəmirqaya südəmər uşaqlar kibi “nəmə lazım bən qarışmam” deyər yaxasını kənara çəkir.

Elmas Olqanı qaçıraraq Anqaraya gətirən ərini bağışlaya bilmir. Qısqanlıq alovlarında yaxılır. Divan bəyin qızına əzab verən yalnız bu deyil. Onu daha çox

düşündürən və narahat edən Olqanın Teymurdan xəbərsiz Anadoluya qaçırılması, buna görə Əmir tərəfindən bağışlanıb-bağışlanmayacağıdır. Baş vermiş hadisədən özünü itirən və sarsılan qadın nə etdiyini bilmir.

Elmas. Nasıl olursa-olsun, bəni Orxanın yanına götür.

Dəmirqaya. Dedim ya, bən qarışmam.

Elmas. Sus, Allah eşqinə, sus! Bütün qanım başıma toplanıyor, beynim alevlər içində yanıyor... Aman, ya Rəbbi! Şu hərifin [Dəmirqayanın] qəlbi daşdanmı yapılmış. Bən buraya [Anqaraya] yalnız Orxan için gəldim. Neredə olsa onu bulmalıyam.

Boru səsi

16

Sərkərdə Teymurun apardığı müharibələrdə boru və çarpışma səsi, özünün nərəsi, qılınc cingiltisi, at kişnərtisi çox eşidilmişdi. İndi həmin səslər iki qardaşın döyüşdüüyü Ankara çölündə eşidilirdi. Burada amansız bir çarpışma gedirdi. Müharibə getdikcə qızışırdı və şiddətlənirdi. Çarpışıb-vuruşanların, ölüb-öldürənlərin ah-naləsi göyə ucalırdı. Teymur böyük zəfər ərəfəsində idi!..

Onun Orxanla qoşa gəlməsi əskərlərin diqqətini cəlb etdi. Əmir Orxanı sorğuya-suala tutdu. Orxan böyük bir qəbahət yaptığını etiraf etdi: “Olqayı Türküstandan qaçırdım, ona görə boynum vurulmalıdır.”

O, Əmirə qorxusundan gizli sirrini açmaq istədi. Teymur dərhal onun sözünü kəsdi: “Onu sonra müzakirə edəriz. Bana Yıldırımımdan, Yıldırım ordusundan xəbər ver!”

Orxan. Bursadakı işlər məlum. Hər ay xəbər yazıb göndərmişəm. Son həftələrdə isə Anadoludakı bəylərə

gözəl rütbələr vəd etdim, həpsini tərəfimizə keçirdim. Oradakı tatar və türkmənlərin başçılarını çağırdım, məhəbbətlərini qazandım. Bütün Anadolu əskəri bizim tərəfdə, şimdicə təslim olurlar. Yalnız Rumeli sancak bəyləri, yeniçərilər və serb əskərləri Yıldırım itaətində. Fəqət, orduda pozuculuq olunca, onlar da bir şey yapamazlar, çabuş saşırlar.

Teymurun hər bir səfərdə qazandığı qələbə onun hərbi sənəti və hərbi tarixinin parlaq səhifələrini təşkil edir. O, Yıldırım Bayazıdlə vuruşmaya böyük əhəmiyyət verirdi və buna ciddi hazırlaşmışdı. Bütün bunlar Orxanın monoqonda yerli-yataqlı verilir. Onun düşmən ordusunda nə dərəcədə pozuculuq işi aparması təpədən-dırnağa dək hərbiçi olan Teymur siyasəti və hiyləgərliyinin bariz nümunəsidir. Yıldırım ordusunun qısa bir zamanda məğlub olmasının əsas səbəblərindən biri bu idi. Teymur, təbiidir ki, minbaşı Orxanın bu cür səriştəli kəşfiyyatçılıq fəaliyyətindən razı və məmnun qalmaya bilməzdi.

17

Olqanın məsələsi müzakirə edilərkən Teymur qəsdən qızır və qəzəblənir.

Teymur. Orxan! Sən bir əskərsin, fəqət işlədiyin xəyanət bir əskərə yaqışmaz. Əcəba xəbərsiz olaraq qızı qaçıрмаq və bəni saymamaq böyük bir nankorluq deyilmi? Bunu yaparkən Teymurun hiddət və qəzəbini düşünmədinmi?

Kəskin sözlərdən və qəzəbli rəftardan qəhrəman Orxanın heç tükü də tərpənmir. Susmasının səbəbini “Böyük Xaqanın mərhəməti bənim qəbahətimdən daha böyükdür” deməklə Xaqanlar Xaqanını hamının gözündə daha da ucaldır. Lakin dərin mənalı və səmimi sözlər Teymuru nəinki sakitləşdirir, əksinə, daha da çıldırır. Qaynatası (Divan bəyi) ağzından qan qorxusu gələn Əmi-

rə “Orxan gəncdir, yigitdir” deməklə onu daha da qəzəbləndirir. Teymur özündən çıxır: “Xayır, böylə bir qəbahət için ən böyük cəza ölümdür. Orxan yalnız edama layiqdir.”

Elmasın qafasını sanki qaynar qazanın içinə salıb çıxarırlar. O, “Ah, ölümü?. Mərhəmət, ah, mərhəmət” deyə Əmirin “ayaqlarına düşür”. Teymur onu çılgıncasına rədd edir. Əmirin sözlərinə şübhə ilə yanaşan Divan bəyi əl-ayağa düşür. Teymur hamını ümidlə ölüm arasında saxlayır. Divan bəyi “Ah, gerçəkdənmi edam?” sualına daha kəskin cavab alır: “Əvət, edam, edam!.. Bıraq hər kəs için ibrət olsun!..”

Əmirin kəskin və qəzəbli əmrindən sonra adamları böyük şaşqınlıq, ətrafı qorxunc sükut bürüyür. Lakin qəhrəman Orxan nə ölümdən, nə edamdan qorxur. O, əsl hərbiçi və igid kimi, kiprik çalmadan ölümə doğru gedir.

Orxan. Xayır, xaqanım, xayır... Ölüm hər kəsi qorqutsa da Orxanı qorqutmaz. Bən vəzifə uğrunda bin dəfə ölüb-dirildim. Yıldırım bəni öldürmək istərkən belə qəhqəhələrlə güldüm. Şimdi isə gülmək deyil, yalnız heyrət edərim. Həm də başqa əlləri qanımla ləkələndirmək istəməm. (*Belindəki xəncəri çıxarır. Kəndini vurmaq istər*). Ah, sən bəni alçaltdın, fəqət bən... işət!

Teymur. (*gur və kəskin səslə*). Orxan! Əcələ ediyorsun, bən səni alçaltmaq deyil, yalnız imtahan etmək istədim. (*Şən qəhqəhəylə*). Unutma ki, Teymur şahmat oynarkən belə, taxtadan yapılmış kiçik bir piyadayı qeyb etmək istəməz. Halbuki sən cəsur və eşsiz bir qəhrəmansın. (*Yaqlaşib Orxanın omuzunu oqşar*). Əvət, sənin məharət və cəsaretin işlədiyin qəbahətdən daha böyükdür. Olqayı, o dəyərli yadigarı mükafat olaraq sana bağışladım. Fəqət qəlbin onun, düşüncə və biləklərin bizim olsun.

Teymur cəsur və qəhrəman adamları sevirdi, onlara hörmət edirdi, yeri düşəndə mükafatlandırırdı. Orxan həmin igid və bahadırlardan biri idi. O, cəsur түмәнbaşıya və istedadlı kəşfiyyatçıya qıya bilməzdi.

Uğursuz məhəbbət

18

Olqa və Orxan ilə bağlı hadisə pyesin dramatik cəhətdən ən gərgin, həyəcanlı səhnələrindən biridir. Teymurun Olqa ilə ilgili son sözləri Elması yerindən oynadır. O, çılgın bir tərzdə Əmirin qabağını kəsir.

Elmas. (*çılgın bir tevr ilə Teymurun qarşısına keçərək*). Xayır, xayır! Sən bunu əsla yapamazsın. Əvət, sən böyüksün, bütün dünyaya hökm edə bilərsən; fəqət Orxanın qəlbinə deyil! Unutma ki, bən anayam.

Şair. (*ətrafa*). Əvət, ana qəlbi hər şeydən güclü və məharətlidir.

Olqa. (*köksünü sıqaraq, ətrafa*). Ah, bu oq yarası bəni məhv edəcək...

Elmas, həm bir ana olaraq evladını, həm bir qadın olaraq ərini sevdiyini sübut edir: “Xayır, xayır (Olqayı göstərir). Sən ona bütün aldığı ölkələri bağışlaya bilərsən, fəqət bana verilən bir qəlbi əsla! Əsla!..”

Həmin anda Elmas sanki qızmış bir arslana dönür. Olqanı didib-parçalamağa, Teymuru cəzalandırmağa hazır vəziyyətdə dayanır. Olqa Anadoluda canından ox yarası almışdı. İndi Elmas onun qəlbinə ox yarasından da ağır bir yara vurur. O, Orxanı sevir, lakin cana doyan Olqa, Teymurun qarşısında diz çökərək, “Böyük xaqan! Bənim varlığım bir çoqlarının hissiyyatını zəhərləyir, bəni öldür də hər kəs izzətdən qurtulsun” deyərək, canını əzabdan ölümlə qurtarmaq istəyir.

Teymurun aşağıda sitat gətirdiyim fikirləri həm tarixi baxımdan, həm də müasirlik baxımından əhəmiyyətlidir. Tarixi baxımdan ona görə əhəmiyyətlidir ki, Karl Marks başda olmaqla, bəzi Qərbi Avropa, rus, Şərq və o cümlədən Azərbaycan tarixçilərinin iddia etdikləri kimi, guya Teymur qabağına keçən rəiyyəti, eli, obanı, qocanı, qadını, uşağı və xalqı qılincdan keçirmişdir. Əslində, Əmirin dediyi kimi, onun şikarı vəhşi qaplanlar və vəhşi qartallar (əhaliyi incidən ikiayaqlı vəhşilər) olmuşdur. O, əlsiz-ayaqsızlara toxunmamış, əksinə, onları himayə etmişdir. Özünün söylədiyi kimi, o, əsla güvərçin qanı tökməmişdir.

Dramaturq Teymurun ağzına həmin ifadələri verərək onun vəsiyyətlərinə (yaxud qanunnaməsinə) istinad etmişdir. Deyilənləri müəllifin yalançı tarixçilərə bir növ cavabı hesab etmək olar.

Xaqanın həmin fikirlərinə diqqət yetirək.

Teymur. *(onun qolundan tutub qaldırır).* Xayır Moskof çiçəyi, xayır... Bən yalnız qızgın arslanları, azgın qaplanları şikar edərim. Bənim oqum yalnız vəhşi qartalın qanilə boyanır. Sən şətarətli bir güvərçinsin, halbuki Teymür əsla güvərçin qanı tökmədi.

Elmas. Güvərçinləri də şahinlər parçalar. *(Qoynundan ufaq bir xəncər çıxarıb vurmaq istər).*

Divan bəyi. Elmas!

Burada bir haşiyəyə çıxmaq istəyirəm. XXI əsrin əvvəllərində, ABŞ başda olmaqla, birləşmiş NATO qoşunlarının apardıqları səkkiz illik müharibə və terror nəticəsində İraqda 1 milyon adam həlak olmuşdur. Müqayisə edin, vəhşi kim idi və kimdir? Teymur, yoxsa onlar!?. Mən Teymurun törətdiyi qırğınlara haqq qazandırmıram. Ancaq

özlərinin gözündə tiri görməyənlərə, başqalarının gözündə qılı seçənlərə nifrət edirəm.

- Güvərçinləri də şahin parçalar, - deyən Elmas dözmür, xəncərlə özünü öldürmək istərkən, Orxanın müqavimətinə tuş gəlir. Özünü yaralayan Olqa qanlı köksünü açaraq, Elmasa acı təbəssümlə "Hiç təlaş etmə... Artıq kimsəyə... zəhmət verməyəcəyim. Ah, ah, ahh..." deyərək bayılıb düşür...

Teymur və Yıldırım

20

Xristian dünyası iki böyük müsəlman türk hökmdarının, iki dünyaşöhrətli sərkərdənin üz-üzə gəlməsini, bir-birini əzməsini, bununla da Avropanın təhlükədən xilas olmasını çoxdan və səbirsizliklə gözləyirdi. Bu, 1402-ci ilin yayında baş verdi. Ancaq o, Osmanlı təhlükəsindən xilas ola bilmədi...

Anqara düzenliyində gurultu və çarpışma səsləri getdikcə yüksəlir, ətrafa qorxu və vahimə yayırdı. Sobutay böyük ruh yüksəkliylə Teymurun yanına tələsirdi. Gənc və istedadlı zabıt Əmirə şad xəbər gətirdi: "Yıldırımın ordusu pozuldu. Düşmənin sol cinahı az bir zamanda Teymur qoşunlarına qarşı dura bildi. Sonra birdən-birə şaşırıb dağıldı. Şahzadə Məhəmməd ehtiyat firqəsilə Amasiya yolunu tutdu."

Əmir Teymur bu xəbərə sevindimi? Sevindi, amma sevincini bürüzə vermədi. Dərhal Yıldırımın vəziyyətini xəbər aldı. İgid Sobutay onun haqqında belə dedi:

Sobutay. Onu hiç sormayınız! Yıldırım gerçəkdən böyük qəhrəman. Hər kəsdən ziyadə çarpışıb vuruşdu. Ətrafındakı sipahilər və yeniçərilər də son dərəcə yigit... Bununla bərabər həpsi əsir. Həpsi təslimə məcbur oldu.

Sobutayın sözü bitər-bitməz Teymur Divan bəyiyə əmr etdi: “Qaçanlar qovulmasınlar! Yıldırıma bir şey olmasın. Həm də ehtiramında qüsurlaşmasın.”

Kobud və qaba Yıldırımın sözləri və məktubları müqabilində mədəni Teymurun sözləri diqqətəlayiqdir. Xaqanın hərəkəti əsl hökmdara, sərkərdəyə və cəngavərə yaraşan bir hərəkətdir. Bax, budur Teymurun əsl tarixi sifəti ki, dramaturq da onu olduğu kimi verir. Başqa sözlə, tarixi Teymur kimdirsə, nədirsə, Cavidin Topal Teymuru da odur!

21

Teymurun birdən sanki yarası dəşilir və dəşilmiş yara köz basılır. “Kəlbi-əqur” sözü sanki bir ox olub onun üreyinə sancılır. Yıldırımın sözlərini xatırlayan və xatırladıqca od tutub yanan sərkərdə təhqirə dözmədiyini və dözə bilməyəcəyini bürüzə verir. Yıldırımın kölgəsinə qılınc çəkərək, “Kəlbi-əqur! Nə böyük cəsarət! Ah, nə məğrur!.. İdraksız!” deyərək, sanki qəzəbindən göyə dırmaşır.

Teymur (*volta vurur, qızğın və sinirli*). Kəlbi-əqur!.. Kəlbi-əqur! Nə böyük cəsarət! Ah, məğrur!.. İdraksız! Teymurun təhəmmül və nəzakəti sənin kibi çoqlarını aldatmış. Lakin atəşli bir toqat həpsini sərxoşluqdan ayıltmış. (*Çılğın*). Yıldırım, ah, Yıldırım! Kəndini dev aynasında görüb də şımardın. Fəqət düşünmədin ki, sirkə nə qədər tünd olursa, qabı daha çabucq çatlar.

Şair. Əcəba böyük xaqanın bir-iki sözlə əsəbiləşməsi tuhaf deyilmi?

Teymur. İki sözmü? İki sözmü? Ah, şu həzryan zəhərli bir oq kibi rəyada da beynimi dəliyor. Kəlbi-əqur! Kəlbi-əqur! Ah, nə sayğısızlıq! Xayır, böyük nəhrləri yataqlarından çıxaran, sarsılmaz və keçilməz dağları yaran Teymur hər acıyı unutur da, fəqət şu iki sözü əsla! Əsla!

Teymur o ikicə sözü unutmayacaq, Yıldırımın intiqamını alacaq!..

Teymur ömründə bəlkə də bu dərəcədə qızmamış, sarsılmamış, özündən çıxmamışdı! Yıldırımın “Qapağan it!”, “Qudurğan it!” sözü neçə müddət idi ki, ox kimi onun ürəyini deşirdi. Ağır bir daş olub ürəyinin başından asılmışdı. O, mədəni, nəzakətli davranışına qarşı lövğa Yıldırımın şəxsiyyətini alçaldan sözlər “eşitmişdi”. Hansı hökmdar buna dözə bilərdi? Hansı hökmdar həmin təhqirə davam və tab gətirə bilərdi, o ki qaldı Teymur ola!?.

Sultan əsirlikdə

22

Şair Kirmani sarsılmış Xaqanı sakitləşdirməyə, yumuşaltmağa çalışsa da, buna nail ola bilmirdi.

Şair. Hər halda Yıldırım sənə can qardaşın, qan qardaşın.

Teymur. Əfsus ki, qardaş yarası daha acı, daha qorqunc olur...

Onun çoxdan arzuladığı bir iş, nəhayət, baş tutur. Yıldırım hərbiçilərin müşayiəti ilə gətirilir. Onu Teymura Divan bəyi təqdim edir: “İştə, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayazid!” Aqbuğa dərhal əlavə edir: “Yalnız Sultan deyil, həm də cəsur bir komandan!”

Teymur Yıldırımın ilk dəfə üz-üzə gəlir. Nəzakətlə “Buyurun, şevkətli Sultanım! Tanrı qulu Teymurdan daima ikram və ehtiram görəcəksiniz” deyərək ona yer göstərir. Cibindən bir məkub çıxarıb ona verir. Bu, Sultanın bir zamanlar ona yazdığı həmin məktub idi. Oxumasını xahiş edir. Yıldırım məktubu gözlərinə yaxınlaşdırır və deyir: “Zatən yazıldığı zaman oqunmuş.”

23

Hərb Allahı Teymur məktubda yazılanları çoxdan oxumuşdu, ancaq unutmamışdı. Yıldırımın acı sözləri onun sinəsində bir yaraya çevrilib daim qövr etmişdi. Həmin o təhqiredici kəlmələr yadına düşdükcə, əsəbləşmiş, özündən çıxmış, Sultanın ətini didməyə hazır vəziyyətdə dayanmışdı. Ancaq o zaman Sultan ondan çox uzaqda idi. İndisə o, Teymurun lap yaxınlığındaydı. Ötkəmli və məğrur Sultan sanki bir cücəyə dönmüşdü. Sultan bir zamanlar Teymuru sarayında məsxərəyə qoyub, teatr çıxaran Cücəni gözləri qarşısında canlandırdı. İndi o, həmin Cücəyə - Teymura əsir düşmüşdü. Sultan ona çəpəki bir nəzər saldı, tez də nəzərini ondan yayındırdı. Zəhmindən ürkdümü, çəkindimi, qorxdumu, demək çətindir?..

24

Mən tarixi mənbələrə əsaslanaraq demək istəyirəm ki, Teymur cılız, nadan və cahil şəxsiyyət olmamışdı. O, cahanşümul bir hökmdar, Xaqanlar Xaqanı idi. Səbəbli və səbəbsiz çox qırğınlar törətsə də, günahkarlara divan tutsa da, heç bir zaman ləyaqətinin alçaldılmasına imkan verməmişdi. Xaqanın böyük və geniş ürəyi var idi. Buna görə də Yıldırımın ləyaqətsiz hərəkətlərini və məktubda yazdığı acı sözləri unudur və bağışlayır. Hətta Sultanın sevgi və məhəbbətini qazanmaq istəyir. Bu haqda Şair Kirmaninin fikrini öyrənmək istədikdə, o, məhəbbət və nifrət haqqında sanki bir dastan söyləyir.

Şair. (*səmimi və coşqun bir ahənglə*). Məhəbbət! Məhəbbət!.. Əvət, bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən bir sultan qafasından daha şərəflidir. Əgər dünyanın şanlı çarpışmaları, qanlı vuruşmaları nəticədə bir məhəbbət, fəvqəlbəşər bir məhəbbət doğurma-yacaqsa... bütün həyata, bütün kainata nifrətlər olsun.

25

Şairin sözlərində bir əsərlik məzmun və məna var! Bu, dramaturqun böyük sənətinə və sənətkarlığına dəlalət edən bir xüsusiyyətdir. Mən həmin monoloqda iki şair görürəm və duyuram: Şair Cavid və Şair Kirmani! Həmin anda və məqamda onlar necə də bir-birinə oxşayırlar? Necə də bir-birini tamamlayırlar? Dramaturq özünə məxsus fikri Kirmaninin fikirlərinə qataraq, məhəbbət haqqında sanki böyük bir dastan söyləyir. Həmin fikirlər birbaşa Cavidin dünyagörüşündən, Cavid estetikasından süzülüb gəlir. Yada salaq, o, "Peyğəmbər" mənzum tarixi dramasında nə yazır? "Məhəbbətdir ən böyük din!" Həmin sözləri yazmamışdan çox-çox əvvəl isə belə demişdi: "Əsiri olduğum bir şey varsa, o da həqiqət, məhəbbət və ədalətdir!" və s.

Dramaturq məhəbbət haqqında fəlsəfi-estetik görüşlərini "Topal Teymur"da yenidən ortaya qoyur və dilə gətirir. O, öz fikirlərini Kirmaninin fikirlərinə qataraq, qanlı müharibələrə, amansız qırğınlara nifrətlər yağdırır. Dünyanın və bəşəriyyətin xilasını məhəbbətdə - insanın insana, Allaha, dünyaya və kainata qarşı böyük və ülvə məhəbbətində görür. İnsan oğlunu, siyasət ərlərini hər bə deyil, sülhə çağırır. Bu çağırışın kökü çox qədimlərə - dinlərə, Qurana, Zəburə, İncilə Tövrətə, əski filosoflara gedib çıxır. İki şair insanları təsadüfən fəvqəlbəşər məhəbbətə dəvət etmir. Adəm övladının o əməli ki, insanların səadət və xoşbəxtliyinə, sülhə və əmin-amanlığına, rifah halının yaxşılaşdırılmasına xidmət etmir, şairlər həmin əmələ qarşı çıxırlar; ona lənət yağdırırlar!..

26

Bayaqdan sakit oturan, Şair Kirmaninin sözlərinə diqqətlə qulaq asan Yıldırım yerindən qımıldanmaq istər-

kən, Teymur sual edir: “Bəs Yıldırım nə düşünür?” O, mənalı cavab verir.

Yıldırım. Düşünəcək bir şey yox. Əvət, sən qalibsin. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qomşu hökumətləri məmnun etdi. *(Acı bir köküs keçirdikdən sonra, çox mütəəssir və şiddətli).* Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu.

Bəli, iki türk sərkərdəsinin şanlı çarpışmaları və qanlı vuruşmaları xristian dünyasını, xristian hökumətlərini daha çox məmnun edir. Avropa böyük bir fəlakət və təhlükədən müvəqqəti olsa da, xilas olur. Konstantinopolun Osmanlılar tərəfindən işğalını yarım əsr geri atır.

Haşiyə. İslamın yaranmasından bir neçə əsr sonra xristian dünyasının islam dünyasına qarşı xaç (səlib) yürüşü başladı. İlk təcavüzkar addımı avropalılar atdılar. Lakin başda türklər olmaqla, müsəlman dünyası bu təcavüzü unutmadı. Səlcuqlar türk-müsəlman imperiyasının ərazilərini genişləndirdi. Osmanlılar və Teymur həmin yolu davam etdirməklə bərabər, din düşmənlərindən intiqam aldılar. İslam və türk bayrağını daha ucalara qaldırdılar... Xristian dünyası yenidən qorxu və təşviş içində qaldı. Türklər gücə və demokratiyaya, onlar təcavüzə və siyasətə əl atdılar. Xristian Avropası ikili siyasət yeridərək, qüdrətli türk-müsəlman dövlətlərinin arasını vurmağa başladı. Teymur və Yıldırım, Səfəvilər və Osmanlılar arasında münaqişə və ziddiyyət bir də belə yarandı. Venesiyanın ikili siyasəti baş tutdu. Osmanlılar və Səfəvilər qarşı-qarşıya gəldilər.

Teymurla Yıldırım arasında yaranmış anlaşılmazlıq və münaqişəni bir tərəfə qoysaq, xristian siyasəti öz işini gördü. Cavid bunu pyesdə bəzi obrazların, xüsusilə Yıldırımın son monoloqunda tarixi həqiqətə uyğun olaraq vermişdir.

Teymurun son monoloqu

27

Yetmiş yaşlı Teymur müharibələrin məntiqi nəticəsi-ni və mənasızlığını bu cür mənalandırır.

Teymur. *(iki-üç adım aqsayaraq Yıldırıma doğru yürür, məğrur və gur bir səslə).* Hiç məraq etmə, xaqanım! Sən kor bir abdal, bən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucubucağı yoq məmləkətlərə... sənin kibi bir kor, bənim kimi bir topal müsəllət olmazdı.

Teymurun son monoloqu haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Həmin fikirlərdən bir neçəsini nəzərə çatdırmaq istəyirəm. 1926-cı ildə pyes haqqında məqalə yazan Mustafa Quliyevə görə, “Burada [həmin monoloqda] qapqara bir bədbinlik, xalq kütlələrinin qüvvəsinə, onların inqilabi əməl və arzularına inanmamaq, ümitsizlik, millətlərə hakim və müsəllət olan qarşısında bir acizlik görünür...”¹

Ümumiyyətlə, əsərin bədii mahiyyətini, tarixi əhəmiyyətini və ideyasını təhrif edən, ona siyasi və ideoloji mövqedən yanaşan tənqidçi düşüncəyə ki, Cavid “dünya yaratmaq işində proletariatin güc-qüvvəsini azacıq hiss edə bilsəydi, həmin fikri bəyan etməzdi... Görünür, burada şairin [Kirmaninin] ağzı ilə müəllif [Cavid] danışır və bununla da əsərin qəhrəmanları ilə münasibətini təyin edir...”

Əli Sultanlı həmin monoloqu bu cür mənalandırmışdır:

- Teymurun son sözü öz dövrü üçün nə qədər tipiksə, imperializm dövrü üçün, müharibə qarışdırıqları üçün

¹ M.Quliyev. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında, “Maarif və mədəniyyət”, №10-11 1926, s. 30.

də olduqca tipikdir... Doğrudur, hökmün birinci hissəsində, yəni “dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı” hissəsində azacıq bədbinlik var, ancaq bilmək lazımdır ki, bunu deyən tipik bir cahangirdir.¹

Əli Sultanlı pyesdə tarixiliklə müasirliyin sintezini müşahidə etmişdir. Həqiqətən Teymurun sözləri öz dövrü üçün nə qədər səciyyəvidirsə, müasir dövr üçün də bir o qədər səciyyəvidir; Cahangirin ömrü boyu apardığı müharibələrin məntiqindən doğan gerçəkliyin etirafıdır.

Tarixən həmin sözlərin Teymurun ağzından çıxması məlumdur. Cavid fatehin fikrinə yaradıcılıqla yanaşmış, M.S.Ordubadi isə pyesdə onu bu cür vermişdir: “Sizin xəyalınızca bütün dünyanı həmişə sənin kimi bir kora və mənim kimi bir çolağamı tapşıracaqlar idi?!. Heyhat, bu mümkün deyil!”

Məncə, Cavid mənacə həmin fikirlə bir şey, M.S.Ordubadi isə başqa bir şey söyləmək istəmişdir; birinci bir məqsəd, ikinci başqa bir məqsəd güdmüşdür.

28

Sual oluna bilər: Dünya Teymur üçün nə idi? Cahangirin özü bu haqda maraqlı və diqqətəlayiq fikirlər söyləmişdir. Onun bəzi fikirlərinə nəzər salaq: “Dünya ayağı sürüşkən bir qadına bənzər...”, “Dünya nədir ki, iki hökmdara nəsis ola...”, “Cənəbi-həqq^{*} bir olduğu kimi, padşah da bir olmalı, şöhrət və şənə mühibi olan bir hökmdar hüsurunda cahan nədir?..” və s.

Görkəmli şərqşünas V.Bartold Teymurun bir fikrini rus dilinə bu cür tərcümə etmişdi: “Что все пространство населенной части мира не стоит того, чтобы имеет двух царей.”

¹ Ə.Sultanlı. Məqalələr, Bakı, 1971, s. 158.

* Allah.

Dünyaya yiyələnmək, dünyaya sahib olmaq, Allahdan sonra dünyanı idarə etmək hər b Tanrısı Teymurun dünyagörüşündə və fəlsəfəsində xüsusi yer tutur. Problemə Teymur və Şair Kirmani kimi yanaşdıqda, onların son monoloqlarının fəlsəfi mahiyyətini, birinin dünyaya hakim olmaq, digərinin ümumbəşəri məhəbbət ideyasını irəli sürdüyünü anlamaq olar. Bu mənada Cavid Teymurun dünya hökmdarlığına iddia etməsinin fəlsəfi mahiyyətini anlamaqda, bunun sonda bir heç və mənasız olduğunu Teymura anlatmaqda onun özünün humanist və ümumbəşəri məhəbbət fəlsəfəsindən irəli gəlirdi. Hər iki monoloqda dramaturq müstəsna sənətkarlıq nümunəsi nümayiş etdirmişdir.

29

Ancaq dünya hər b tarixində Teymurun hər b fəlsəfəsi və ideyası yeni fəlsəfə və ideya deyildi. Həmin ideya və fəlsəfənin əsası qədim zamanlarda “Tanrı oğlu” İskəndər, Mete, Atilla, Səlcuqlar, Osmanlılar, Teymur tərəfindən qoyulmuş, Hitler (faşistlər), Lenin və Stalin (kommunistlər) tərəfindən davam etdirilmişdir. (Dünya kommunist hərəkatı ideyasını yada salmaq kifayətdir!..) Mən hesab edirəm ki, dünyaya sahib olmaq və dünyanı idarə etmək ideyası və fikri türklərə, türk hökmdarlarına məxsusdur. Əmir Teymur da bunun son canlı təcəssümü, həmin ideyanı gerçəkləşdirməyə çalışan görkəmli tarixi şəxsiyyətlərdən biridir.

XX əsrdə dünya hökmdarı olmaq arzusunu həyata keçirməyə cəhd göstərən Adolf Hitler oldu. Mən sovet qoşunları tərkibində Almaniya Demokratik Respublikasında hərbi xidmətdə olarkən bir jurnaldan ona aid bu sözləri oxudum və beynimə həkk etdim: “Земной шар – переходящий кубок. Ему свойственно быть в руках сильнейшего.” (“Yer kürəsi keçici kubokdur. Ən güclülərin

əlində olmaq ona xasdır.”) Hitlerin sözləri Teymurun sözlərini xatırlatmırmı?.. Nə qədər qərribə olsa da, dünyaya hakim olmaq iddiasında bulunan iki böyük hərbcinin fikirləri necə də bir-birinə uyğun gəlir, necə də bir-birini tamamlayır?..

Müasir elmdə və siyasətdə belə bir anlayış var: Massonlar və massonçuluq (massonizm). Massonizmin ictimai məzmunu və fəlsəfi mahiyyətində dünya ağalığı ideyası dayanır. Bu ideya daha çox yəhudi və başqa millətlərə aid edilir. Mən iddia edirəm ki, massonçuluğun meydana gəlməsi və formalaşması türklərin və türk xaqanlarının adı ilə bağlıdır...

İKİNCİ FƏSİL

“Topal Teymur” Azərbaycan marksist tənqidində

2.1. “Topal Teymur” və ədəbi tənqid

Hüseyn Cavid Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasının beşinci ilində - 1925-ci ildə “Topal Teymur” pyesini tamamladı və altıncı ilində - 1926-cı ildə nəşr etdirdi. Əsərin ortaya qoyulması Azərbaycan sovet cəmiyyətində bir bomba kimi partladı, ədəbi bir hadisəyə çevrildi. Ədəbi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi, əsl vətəndaşlar və ziyalılar pyesi müsbət qarşıladılar. Lakin pyes marksist tənqidçilər tərəfindən tənqid edildi, tamaşası qadağan olundu, özü dramaturqun başı üzərində sanki bir Teymur qılıncına çevrildi. Bu, birbaşa marksist ədəbi tənqiddən, bolşevik tənqidçilərin sənət və ədəbiyyat haqqında düşüncələrindən irəli gəlirdi.

Dramaturq “Topal Teymur”dan öncə “Peyğəmbər” mənzum tarixi dramasını yazmış və nəşr etdirmişdi. Ancaq həmin pyes “Topal Teymur” kimi ciddi tənqiddə məruz qalmamışdı. Hənəfi Zeynallı, İsrafil Cahangirov, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Mehdi və b. tənqidçilər “Peyğəmbər” haqqında tənqidi fikirlər söylədilər. Ən kəskin tənqidi fikri C.Cabbarlı söylədi. “Peyğəmbər” haqqında H.Zeynallı müəyyən müsbət fikirlər söyləsə də, “Topal Teymur” haqqında, demək olar ki, heç bir müsbət fikir söylənilmədi. Səbəblər çox və müxtəlif, obyektiv və subyektiv idi.

1. “Topal Teymur” xüsusunda tənqidi məqalələr yazanların, fikir söyləyənlərin, demək olar ki, heç biri Teymur epoxasını, tarixi qaynaqları nəinki öyrənməmiş, heç əllərini ona toxundurmamışdılar da! Həmin müəlliflər sırasında. Mustafa Quliyev, Hüseyn Mehdi, Cabbar Əfəndizadə, İsrafil Cahangirov, Bəkir Çobanzadə, örtülü

imza ilə Tənqidçi, Əli Nazim, Başmaqçıoğlu və b. adlarını çəkmək olar.

2. Nəinki “Topal Teymur”u, ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid kəskin, əsassız və ədalətsiz tənqidin kökü sovet quruluşu, sovet hökumətinin bədii ədəbiyyat sahəsində yürütdüyü siyasət və ideologiya ilə birbaşa bağlı idi. Sovet siyasətinə uyan tənqidçilər sovet rəhbərlərinin xoşuna gəlmək, dürlü-dürlü mükafatlar və “Молодец”lər almaq, rahat yaşamaq və s. üçün Cavid tənqid atəşinə tuturdular. Halbuki onların heç biri heç yarım Cavid də deyildi.

3. Əmir Teymur haqqında mövcud olan əski və yanlış fikirlər, təsəvvürlər və bilgiler pyesin tənqidçilər tərəfindən topa tutulmasında bir əsas olmuşdur. Tənqidçilər tarixi qaynaqlara müraciət etmək, tarixi həqiqətləri müəyyənləşdirmək əvəzinə, asan yolla getmiş, Karl Marksın məlum fikirlərini əllərində rəhbər tutaraq, “Topal Teymur”u tənqid hədəfinə çevirmişdilər.

4. Tarixi əsər qiymətləndirilərkən, hər şeydən öncə, tarixi mənbələrə müraciət edilməlidir. Mənim araşdırmalarıma görə, Məmməd Cəfər də daxil olmaqla, Azərbaycan sovet tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının, demək olar ki, əksəriyyəti nə Nizaməddin Şəminin, nə Əmir Teymurun, nə German Vamberinin, nə Şərəfəddin Əli Yəzdinin, nə Foma Metsopskinin, nə də başqa türkoloq, tarixçi və şərqşünasların əsərlərini oxumuşdular. Belə olan surətdə “Topal Teymur”a necə düzgün, obyektiv və ədalətli qiymət vermək olardı?..

5. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra bəzi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar hər hansı bir yazıçıya, alimə bəraət qazandırmaq (yaxud onu suçlamaq) üçün hər şeyi dövrün və zamanın üzərinə yıxdılar. Bu, bizim ədəbiyyatşünaslıqda xroniki bir xəstəliyə çevrildi. Dövr və zaman sənətkarın

yaradıcılığında, həyatında və dünyagörüşündə həlledici rol oynayır. Bununla razılaşmamaq olmaz! Amma əgər söhbət ciddi bir məsələdən, sənət və ədəbiyyatdan, məslək və əqidədən gedirsə, onda hər şeyi dövr və zamanın üstünə yıxmaq nə dərəcədə doğrudur?.. Belə bir məşhur ifadə var: “Sandıq ədəbiyyatı.” Sovet dönəmində yaşayıb-yaradan məşhur, adlı-sanlı şair, yazıçı, tənqidçi və ədəbiyyatşünasların sandığından bir parça kağız çıxmır ki, onlara haqq qazandıra biləsən. Axı, onlar həmin rəzalətləri, Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciə və fəlakətləri öz gözlərilə görmüşdülər. Məgər Mircəfər Bağirov, Stalin... onların başlarının üstünü kəsmişdilər?.. Lenini, Stalini, Bağirovu, sovet quruluşunu mədh edən əsərlər də yaz, millətin və vətənin başına gətirilən faciə və fəlakətləri də yaz və gizli saxla!.. Hansı daha yaxşı olardı?..

6. O dövrün amansızlıqları, rəzalətləri və stereotipləri ədəbiyyat əhlinə, o cümlədən mənə yaxşı məlumdur. Sənətkarın igidliyi də bundadır ki, həm zamanın tələblərilə ayaqlaşa bilsin, həm də həqiqəti ədəbiyyata gətirə bilsin, ucuz şöhrət və alqış dalınca qaçmasın... Bu cəhətdən Mehdi Məmmədov Hüseyn Cavid haqqında xatirələrində həmin dövrü gözəl səciyyələndirmişdi. Bəli, onlar geniş və isti otaqlarda yaşamaq, kef çəkmək istəyirdilər. Mirzə Cəlillər, Cavidlər, Rəsulzadələr, Mirzəbalalar isə dərd çəkirdilər. Rəsulzadə demişkən, onlar döşlərinin üstündə Lenin ordenlərini gəzdirməyi özlərinə şərəf bilirdilər. Cavid isə sovet hökumətindən heç bir mükafat gözləmir və istəmirdi. O, sakitlik istəyirdi. İstəyirdi ki, ona dəyib-dolaşmasınlar, yaradıcılıq məsələlərinə müdaxilə etməsinlər, sənət və ədəbiyyatı ucuzlaşdırmasınlar; sovet quruluşundan deyil, sənətdən aldığı zövqü ona çox gösrməsinlər.

7. Düzdür, zaman dəhşətli, amansız və çətin zaman idi! Bolşevik rejimi hər yerdə - hər evdə, hər ailədə, hər ocaqda dəhşətli bir qorxu, xof yaratmışdı... Əsl kişilik,

mərdlik, sənətkarlıq və qərhəmanlıq da məhz belə bir şəraitdə meydana çıxır. Ancaq biri var həqiqəti görüb göz yumasan və yazmayasan, bir də var dörd gözlə görəsən və yazasan, sənətkar vicdanına xəyanət etməyəsən. Cavid ikinci tipə məxsus olan sənətkarlardan idi. O, vətənin və millətin dərđini, sovet zülmünü əsərləri içində əridirdi. Cavidin böyüklüyü və qəhrəmanlığı da bunda idi! Mustafa Quliyevin tənqidinə cavab yazan A.Nurun tənqidçi mövqeyi və fikirləri bu mənada təqdirə layıqdır!..

8. Tənqidçi yazıçıdan çox oxumalı və çox bilməlidir. Açıq söyləyirəm, Cavid tənqid edənlər arasında mən belə bir tənqidçini görmürəm. Allah ağılı insana ona görə verməyib ki, kiməsə böhtan atasan, qara yaxasan, evini yıxasan. Ona görə verib ki, ağıllı hərəkət edəsən, öz mühitindən uzağa baxmağı bacarasan, bu günün sabahı olduğunu düşünəsən...

Mən burada Səməd Vurğunun qızı Aybəniz xanımın dediyi sözləri yazmaya bilmərəm: “O zaman komsomolçuluğumuza saldıq, ağına-bozuna baxmadıq...”

Bu, böyük sovet şairinin etirafıdır. Bəs bu gün? Bizim bəzi şair, yazıçı, alim və ziyalılarımız keçmişin acı təcrübəsindən ibrət dərsi aldılarmı?.. Təəssüf ki, yox! Bu gün ağ yalanları qıpqırmızı həqiqət kimi tərifləyənləri mən kora bənzədirəm və qınayıram. Bugünkü Azərbaycan sanki sovet dövründə yaşayır. Kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusilə bəzi televiziya kanallarında məddahlıq, yarıma,

şişirtmələr, yaltaqlıq, riyakarlıq baş alıb gedir.

Mustafa Quliyev

2.2. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında*

Tənqidçi məqalənin başlanğıcında şura və ictimai təşkilatların sənət və ədəbiyyat məsələlərinə göstərdikləri diqqətdən və qayğıdan söz açır və yazır: “Bu məqalədə hazırkı türk ədəbiyyatı və onun inkişaf yolları haqqında bəzi mülahizə və mütaliələrimi qeyd etmək istərdim. Fəqət bu mürəkkəb və çətin məsələləri aydınlaşdırmağdan əvvəl bir məsələnin üzərində dayanmaq istərdim”.

“Sənət-sənət üçündür”

O, birinci abzasda ədəbiyyatımızda bu nəzəriyyənin necə təzahür etməsini qeyd edir və göstərirdi ki, bizim bəzi ədib və şairlərimiz bu cərəyanın tərəfdarıdır. Tənqidçi yazır:

- “Tiatro sənətinin inkişaf yolları” haqqındakı məqaləmdə “Topal Teymur” haqqında yazmış olduğum mülahizələr münasibətilə məzkur əsərin müəllifi Hüseyn Cavidən bu xüsusda bir məktub aldım. Müəllif burada pyesə verilən həyati tələbatlardan təəccüblənərək deyir:”**Bəncə: Ədəbiyyat başğa, siyasət başğa və təbliğat daha başğadır.**”**

Buradan böylə anlaşılr ki, hazırkı həyati məsələlərin həlli bilmərrə sənətin vəzifəsinə daxil degilmiş. Halbuki bütün dünyanı alt-üst etmiş inqilab dövrü, hazırkı sənət əsərlərinin hər birinə öz həqli tələblərini təğdim edir. Hüseyn Cavid isə bu mətləblər münasibətilə sadəcə bir surətdə yazır: “**Təbliğat bizim işimiz degildir.**” Əcəba şair,

* 1920-1930-cu illərdə ərəb qrafikası ilə yazılmış və çap edilmiş məqalələrin rus qrafikası ilə üzünü köçürdüyüm əlyazmalar mənim şəxsi arxivimdə saxlanılır. Məqalə bəzi ixtisarlqla verilir.

** Kursivlər mənimdir.

zəmanəmizin ən canlı məsələlərindən böylə asanlıqla özünü kənara çəkməlidir?..*

Buna görə də hazırkı şairlərimiz bir şeyə yaramayan rəngsiz şeirlər yazmağda etiraz itməkdə haqlıyıq.

Digər böyük şairimiz Əli bəy Hüseynzadə “Xorus və Qu quşu” şeirinin bir yerində:

“Şairin mövğeyi bir dağ başında

Çıxmazsın sən əsla o yoxuşu.”

Bədii (estetik) sənət nəzəriyyəsinin özünəməxsus bir tarixi vardır. Almanıyanın on səkkizinci filosoflarından A.H.Baumgarten müasir hissi idrak qanunlarını tədqiq edən yeni bir elm yaratmış və bu elmi, bədiyyat (estetika) adlandırmışdır. O deyirdi ki, hissi idrakın da öz qanunları var. Bu qanunlara riayət idəcək kəmal-i idrakımız ola bilər.

Bir çox şair və sənətkarlar da “Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarları olmuşlardır. Avropa şairlərindən Osqar Evailis və rus şairlərindən Puşkini göstərə bilərik. Osqar Evailis “Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsini

* El arasında belə bir ifadə var: “Mən deyirəm handan-hana, sən deyirsən damdan-dama.” Cavid sənət və ədəbiyyatın spesifik xüsusiyyətləri haqda başqa şey deyir, tənqidçi tamamilə başqa şey düşünür. O illərdə sənət və ədəbiyyatı siyasət, ideologiya və təbliğat ilə eyniləşdirirdilər. Bu ciddi məsələdə Cavid opponentləri ilə razılaşmırdı və düz də edirdi. Məgər şair siyasət və təbliğatla məşğul olmalıdır? Təbiidir yox! Şairin vəzifəsi başqa, siyasətçi və təbliğatçınıninki tamam başqadır. Cavid də bunu demək istəyirdi. Şair bu kimi tənqidçiləri nəzərdə tutaraq deyirdi: “Onlara fəhlə surəti yox, mazutlu fəhlə paltarı lazımdır.”

Sovet cəmiyyətində baş vermiş bu cür anlaşılmazlıqların və təməlsiz nəzəriyyələrin canlı şahidi olan Mehdi Məmmədov çox-çox sonralar həmin mübahisəli məsələlərə münasibət bildirmiş və Cavidə haqq qazandırmışdır... (Ətraflı bax: M.Məmmədov. Acı fəryadlar, şirin arzular, Bakı, 1983, s. 12-16.)

qızğın bir surətdə müdafiə idən tənqidi [ətifdarlar]^{*} yazırdı. Osqar öz kitabında deyir ki: “Sənət kəlamı özündən xaricdə degil, öz içərisində tapar. Onu xarici həğiğətə bənzətmək ölçüsü ilə ölçmək olmaz. İncəsənət bir güzgüdən ziyada bir örtüdür. O: meşələrdə bulunmayan çiçəklər, çəmənlərdə tapılmayan quşlar tanıyır. O bir çox dünyalər yaradər, bir çox dünyaları məhv edər, kökündən [al qan] ilə ayını yanına çəkər.”

Puşkin məşhur: “Dəf olun! Dinc şairin sizinlə nə işi var?” sözlərini xatırlayalım.

Puşkini tənqid idənlər, ona himayə göstərənlər, çinovniklər, jandarmalar və çarın özü idi. Jandarm ş.efi qraf Benkəndorf Puşkin haqqında böylə deyirdi: “O hər halda bir nadürüstdür, fəqət onun lisan və qələmini yoluna qoymaq mümkün olursa, bu, bizim üçün faydalı olur.”

Plexanov Puşkinin bu sözlərini haqlı göstərərək diyir ki: “Böylə bir vəziyyətdə bulunan, böylə təğdiri zənciri daşıyan, böylə nəsihətlər işidən bir şairin “mənevı böyüklükdən” nifrət etməsi, incəsənətin gətirə bildigi böylə faydalara nifrətlə baxması və bu kimi nəsihətlərin hamilərə “Dəf olun, dinc şairin sizinlə nə işi var” deməsi cayız idi.

Böyük bir cəmiyyət və ədəbiyyat xadimi olan Əli bəy Hüseynzadə; həmişə Türkiyə inqilabından^{**} əvvəl xulafət, istibdad mərkəzi rolunu oynamış və inqilabdan sonra Türkiyənin şair əzasından ayrılmış... və xırda burjuaziası məfkurəsi daşıyan İstanbulun xırda mühitində yaşamışdır... Bu yaxınlarda^{***} türkoloji qurultayı münasibətilə Əli bəy Hüseynzadə Bakıya gəlmişdi. Burada Bakının... inqilabi mühiti onu tam əksini söyləməkə vadar etdi. O,

* Böyük mötərizədə yazılan sözlər mətn pozğun olduğu üçün çətin oxunan sözlərdir.

** 1908-ci il gənc türklər inqilabı. – İ.A.

*** 1926-cı ildə. – İ.A.

diyirdi: “Xəta edərək zənn etmişdim ki, doğurdan doğru yüksək şeylərə müraciət etmək kafidir. Xayır! Əvvəla aşağılara enmək lazım idi. Bunu bəndən sonrakılar yaptılar. Bir sokakda çocuğ gördüm. Topla oynuyurdu, topu yuxarı atdıqca, top geri dönüb aşağı düşürdü; fəqət topu əvvəla yerə vurduqca, top yüksəlirdi...”

Bütün bu “Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsini vaxtilə (Tolstoy) “Sənət nədir?” kitabında darmadağın etdi. Lev Tolstoyun nöqteyi-nəzəri bu aşağıda göstərdiyimiz sözlərində daha aydın ifadə edilmişdir: “Özündə bir dəfə müşahidə olunmuş hiss ayıltmağ və onu özündə oyatmağdan sonra hərəkətlərsiz, cizgilər, səslər, rənglər, sözlərlə ifadə edilmiş simalar vasitəsilə bir hissi öylə bəyan və ifadə etmək ki, başqalarında eyni hisslərin – incəsənətin fəaliyyəti bundan ibarətdir. Sənət insanların bir fəaliyyətidir. Məzkur fəaliyyət bundan ibarətdir ki, bir adam öz hisslərini müəyyən zahiri əlamət və işarələrlə başqalarına verir; başqaları da məzkur hissə qapılır və onu hiss edirlər.”

M.Quliyev Plexanovun sənət məsələləri haqqında qiymətli fikirlər söylədiyini qeyd edir və ondan sitat gətirir. Sənəti ictimai bir elm hesab edən Əflatunun (Platonun) adını çəkir və yazır:

- İndiki hazırkı Türk ədəbiyyatı əsərlərinin bəzi cəhətlərindən bəhs etməkə keçəlim; və əvvəlcə Hüseyn Cavidin ədəbi əsərlərindən başlayalım.

1. Hüseyn Cavidin “Topal Teymur”u haqqında

1. Hüseyn Cavid: “Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarıdır.

Yuxarıda H.Cavidin məktubuna işarə etmişdim. Orada Cavid demək olur ki, məzəmmətlə, **əcəba bir şair olduğu halda bir cəmiyyət xadimi olmalı imişmi**, diyə

sorur. Altı ildən ziyadədir ki, Azərbaycanda inqilabi quruluş davam edir. Köhnə yaşayış əsasları dağıdılır, yeni inqilabi dövlət binası tikilir, şairimiz hələ indi onun bu işə dəxli olmadığını soruşur. [Guya Cavid bunları görmürdü və bilmirdi?! O, şairi cəmiyyət, yaxud dövlət xadimi kimi deyil, şair kimi görmək istəyirdi.] O deyir ki, “Topal Teymur”un igirmi beşinci səhifəsində şair Kirmani ağzı ilə Cavidin “Halbuki eşğ və gözəllik tarixi yazan şairlər daha yüksəkdir” diməsi hiç də eyip degildir.

“Topal Teymur”da şair Kirmani ağzı ilə danışan müəllifin özüdür* və burada özünün “Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsi tərəfdarı olduğunu göstərir. “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində “Tiatronun inkişaf yolları” sər-lövhəli məqalədə bən müəllifin “Topal Teymur”da inqilab və yaşayış məsələlərinin həllindən [Cavidin] üz çevirdiyini geyd itmişdim. [Bu cəhətdən tənqidçi haqlıdır. Şairi yeni quruluş və inqilabi məsələlər deyil, sənət və ədəbiyyat məsələləri maraqlandırır. Bu mənada onu suçlamaq yersizdir. Şair sovet quruluşunun Azərbaycana gətirdiyi rəzalet və faciələri bəzi şair və yazıçılardan daha yaxşı görür və dərk edirdi...]

Böylə bir zamanda [inqilabi] zamanda kimlər bədiy-yata (estetizmə) qapılar, “Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsinə uyar və həyatdan uzaqlaşar? Bunu (Plexanov) çox düzgün [və] dəyiğ bəyan etmişdir: “Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsi o yerdə zühur edər və möhkəmləşər ki, incə-sənətlərlə məşğul olan şəxslər ilə onları əhatə edən ictimai mühit ümitsiz bir uyğunsuzluğ (ixtilaf) olsun.** Onun əsərlərində həyat hadisələri üzərində bir hökm (məhkəmə qərarı) mənası vermək və bunun arxasınca ictimai vuruş-

* Əli Sultanlı bu cür təhlil üsuluna qarşı çıxmışdır.

** Gerçəkdən Cavidlə sovet quruluşu arasında ixtilaf var idi. O, bu quruluşu bəyənmir və qəbul etmirdi. Səbəblər isə bəllidir...

malarda iştirakə şadlıqla hazır olmağ meyli o yerdə baş verir və məhkumlaşır ki, cəmiyyətin böyük bir hissəsi ilə bədii ədəbiyyatdan az-çox fəaliyyətlə maraqlanan şəxslər arasında qarşılıqlı hüsni-rəğbət və nəticə olsun”.

“Topal Teymur” estetik, ideyasız əsərdir

Mustafa Quliyev elə başlıqda ciddi yanlışlığa yol verir. Ən zəif bədii əsərdə belə müəyyən ideya və yaxud ideyalar mövcuddur, o ki qaldı “Topal Teymur” əsəri ola!.. Tənqidçinin yazdıqlarına nəzər salaq.

- Müxtəlif səhnə və tipləri təsvir üçün müəllif rənk və [ruğən] əsirgəməmişdir. Əhvalatlar gah Teymurun zəngin sarayında, gah Türkiyə Sultanı Yıldırım Bəyazidin daha zərif və incə sarayı mühitində, gah da dəvə meydanında vaqe olur. Əsərdə gəlib Teymur pəhləvanlar, sədağətkarlar və fədakar, əskərlər və ağıllı vəzirlərlə əhatə olunmuş bir şəkildə təsvir edilmişdir. Teymur yalnız müzəffər bir xaqan degil, eyni zamanda ən mədəni bir insandır. Əsərin bir yerində Teymur deyir: “Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmalı, bəlkə dünyada ən parlağ maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır.”

Eyni zamanda Teymur əqilli bir hökmdardır. O, qurultaylar çağırır, kənd təsərrüfatını yüksəltmək üçün əqilli qanunlar verir; kəndlilərə azar və əziyyət verənləri şiddətli surətdə cəzalandırır. Və ilaxır. Teymurun əksinə olaraq Türkiyə Sultanı ancaq eyiş və işrətlə və hərəmxanə həyatı ilə gün keçirir.

Müəllif estetikizmi cürbəcür gözəl səhnələr və maraqlı hallar təsvirinə uyarağ, tarixi romantizmə qapılır. Teymur kibi qəddar və istilaçını və o zamankı həyatı ideallaşdırır, tarixi hadisələri bilmərrə qarışdırır, təbliğ edir. Müəllifin yaratdığı Teymurların tarixcə doğru olmadığını isbata hacət vardırımı? Burası tarix oxumuş hər məktəbliyə

məlum məsələdir. Fəqət məqsəd tarixi hadisələri təbliğ etməklə müəllif nə kibi bir məqsəd güdmüşdür?*

Keçənlərdə bir çox ittifaqlarda şairlər, rəssamlar tarixi əsərlərində ümumbəşəri tiplər təsvir etməkdə, ümumbəşəri ideyalar bəyan etməkdə təsvir etdikləri hadisələrin tarixə müvafiq olması ilə hesablaşmamışlardır... H.Cavidin əsərlərində isə ayrı-ayrı tiplər və anlar təsvirində məhdud meşşan məfkurəsindən başqa nə bir fikir var, nə ideya, nə də müasir məsələlərin həlli var.**

Əsərdəki meşşan məfkurəsi

Pyesdə Teymurləngin saray şairi onun üçün Teymurnamə yazan şair Kirmani iştirat etdirilir Onun ağzı ilə şair [Cavid] ümumbəşəri məhəbbət haqqında bəzi gurultulu sözlər deyir: “Məhəbbət, məhəbbət... Əvət bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi kin və ədavət püskürən Sultan qafasından daha şərəflidir.”

Görünür burada şairin ağzı ilə müəllif özü danışır və bununla əsərin qəhrəmanları və hadisələr ilə münasibətini təyin edir. Şair Kirmaninin ümumbəşəri

* Ədalət naminə demək lazımdır ki, o zamanki bəzi dərslik və kitablarda Teymurun tarixi siması təhrif edilmiş və onun fəaliyyətinə birtərəfli yanaşılmışdır. Tənqidçinin fikri oradan qidalanır. Ancaq o, dramaturqu orta məktəb şagirdi səviyyəsinə endirməkdə, təqlidə yol verməkdə ciddi səhvə yol verir, ona hörmətsizlik edir...

** Sual olunur: Cavid “Topal Teymur”da müasir inqilabi məsələləri necə həll edə bilərdi? Axı, Teymur dövrünü sovet dövründən 500 ildən çox bir zaman ayırırdı!.. Digər bir tərəfdən, tənqidçi bir daha yanlışlığa yol verərək, pyesi müasirlik ruhundan məhrum edir. Cavidin mənsur dramaları arasında xüsusi bir yer tutan “Topal Teymur”dakı, dırnaqarası “meşşan məfkurəsini” gözə soxur, onu fikir və ideyadan məhrum edir. Bu sovet siyasəti və ideologiyasından irəliləyən yanlış bir yanaşma və təhlil üsuludur.

məhəbbət haqqında söylədikləri son gurultulu cümlələri də bunu sübut idir.

Lakin müəllifin adından danışan bu şairin özü kimdir? Kirmani – meşşan bir saray şairidir. Onun xəyalında bəslədiyi rifahi-hal və səadətdə “Badə, gül, bir də gülbə-nizli mələk”dən ibarətdir. Bir də (Olğa)nın cavabında bir yerdə məzkur şair böylə deyir: “Şairləri rahatsız və müz-tərib edən bir şey varsa, o da gözəllikdən uzağ bulunma-larıdır.”*

Şərab, gül və qadın – iştə şairin arsuu, hər kəs Cavidin böylə şəxsi rifah və səadətə çalışdığının böylə mübalikkini ümum əsərlərində sezdığını göstərir. [Bəxtəvər Cavidin başına! Ömrü boyu ehtiyac və sıxıntı içində yaşayan şair haqqında görün tənqidçi nə yazır?..] Seyriçi laübalı meşşan şair Kirmaninin xasiyyəti və əhvali-ruhiyyəsi bu sözlərdə daha aydın təsvir edilir:

Şair. (*laübalı və sərxoş bir qəhqəhə ilə*). Şənlik... O da şənlik, bu da şənlik... Qavğa, o da qavğa, bu da qavğa... Yalnız əvət orada bir fərq var ki, siz canavarlar insan qanına hərissiniz, biz şairlər külkün şərabə... Onda vəhşət və dəhşət var, bunda zövq...

Şair Kirmani Teymurun Türkünstan və Hindistan sə-fərlərini ancağ bu müdhiş qanlı davalarda milyonlarla** tələf olan insanların qafalarını şərab qədəhinə döndərmək*** üçün mədh edir. [Əksinə, Şair Kirmani haqsız qanların axıdılmasına qarşı çıxır...] Teymurun işi

* Mustafa Quliyev Şair Kirmani surətinin təhlilində birtərəfliyə və yanlışlığa yol verir. Şair Əhməd Kirmani tarixi bir şəxsiyyət olmuşdur. Ancaq bu tənqidçiyə məlum idi mi? Məncə, yox! Olsaydı heç olmazsa, bir yerdə bunu ya qeyd edə, ya da işarə vurardı.

** Tənqidçi səhv edir. Teymur milyonlarla insanı tələf etməmişdir.

*** Belə bir adət qədim türklərdə olmuşdur.

qələbə çalmağ, Kirmanilərin də işi eyş-nuş ilə məşğul olmaqdır. Eşq və məhbbət məğlubi olmağ istilaç. Teymurun qələbələrindən üstündür. Ancaq heyvani həyat ilə yaşayan meşşan şair böylə düşünə bilər və Teymurun qanadı altında yaşayan şair ümum bəşəri məhəbbət və eşq barəsində gurultulu sözlər söyləməklə aqıl təbliğatçı vəziyyəti almağa cəsarət edir. Həm də qanlı müharibələrdə milyonlarla insanlar qırılıb kəllələrindən qüllələr yapıdığından sonra böylə davranır.

Əsər sahibinin özünün də sözü ilə işi arasında böylə bir fərq var: İnqilabın tərəfində baş əgmək (“Şeyda”) və inqilabın altıncı ilində ən çətin və ağır quruluş işi dövründə təmiz bir estetizm! [Yəni “Topal Teymur”u yazmaq!..]

Hüseyn Cavidin bədbinliğı

İnqilabın altıncı ilində estetizmə qapılmış, cəmiyyətin müasir məsələlərini başa düşməmiş, [?!] yeni quruluş işlərinin sütərini hiss itməmiş olan bir şair [Cavid] eyni zamanda bədbin olmalıdır.*

* Mustafa Quliyev tamamilə haqsızdır. Bədii ədəbiyyat inqilabın tərkib hissəsi deyildi. Ona münasibət bildirmək isə hər bir şairə və yazıçıya məxsus bir iş idi. Sənətkar hər hansı mövzunu qələmə almaqda sərbəst və azaddır və s. Tənqidçi Cavid proletar şairləri sırasında görmək istəyirdi. Ancaq o, proletar şairi olmaq istəmirdi. O ki qaldı müasir inqilab və cəmiyyətin, yeni sovet quruluşunun mahiyyətinin Cavid tərəfindən başa düşülməməsi, yaxud hiss edilməməsi məsələsinə, tənqidçi büsbütün yanılır. Mən iddia edirəm ki, Cavid inqilab, sovet quruluşu və onun mahiyyətini nəinki proletar yazıçılarından, bir çox inqilabçılardan da yaxşı başa düşürdü. Yeni quruluşun gətirdiyi rəzaletlərin mahiyyətini öncədən görür və duyurdu. Əgər Cavid bədbin idisə, bunun səbəbləri tam başqadır. Çünki onun bəyəndiyi və qəbul etdiyi Cümhuriyyətə və müstəqilliyə təcavüz olunmuşdu. Özü yeni quruluşa, siyasət və ədəbiyyata mövqeyini açıq və aydın şəkildə bildirmişdir: “Həç bir tənqid məni öz mövqeyimdən döndərə bilməz. Ədəbiyyat sinfi mübarizə və siyasətdən uzaq olmalıdır.”

“Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə... sənin kimi bir kor, bənim kimi bir topal müsəllət olmazdı.”

Burada qapqara bir bədbinlik, xalq kütlələrinin qüvvəsinə, onların inqilabi əməl və arzularına inanmamağ, ümitsizlik, millətlərə hakim və müsəllət olan qarşısında acizlik görünür. [Amma həmin fikri kim deyir? Tənqidçi bunu “unudur”. Fikri dünyaya hakim və müsəllət olmağa can atan Teymur söyləyir.] Müəllif özünü əhatə idən xırda burjua meşşan mühitinin əhvali-ruhiyyəsindən azacıq yaxasını qurtara bilsə idi, dünya yaratmaq işində proletariatin güc-qüvvəsini azacıq hiss edə bilsə idi, böylə fikir bəyan etməz idi.

Ruhanilərin ideallaşdırılması

“Topal Teymur”un böyük ictimai nöqsanlarından birisi də ruhanilər rolunun yanlış və səhv işıqlandırılmasıdır. Öz vaxtının iqtisadi ehtiyac və məzhəbləri əsasları ilə doğan bir din yeni intişarə başladığı dövrdə qövmlər arasındakı nəzarəyi qaldırmaq yolları yaxşılaşdırmağ və sair mənada tərəqqipərvərlik əhəmiyyətini haiz olur. Lakin sonralar sultanlar, çarlar hökmranlığı dövründə dinlər onların əlində cəbr və məhkum alətinə mübdəl olmuşlardır.

Bütün Türkiyə və sair millətlərin tarixi bunu isbat edir. Amma “Topal Teymur” müəllifinin didiyindən böylə çıxır ki, Şeyx şəxsində ruhanilər “məzlum” və məhkumların müdafiəçisi rolunu oynayırlar. Bu xüsusda Şeyx Buxarinin didiklərini dinləyəlim.

“Əfv edərsiniz əfəndim, cəsəret ediyorum. Lütfən şu köylü qadını dinləyin. Anadolunun şu yoqsul anasına qulaq verin də, görün nələr söylüyor.”

Burada Şeyx “əqilli uzaqqörən siyasətçi zəif və məhkumları müdafiə edən bir cəmaət xadimi” kimi təsvir edilir.

Böylə şeyxlər olmamışsa da, tək-tük müstəsna adamlar olub, heç də tipik ruhaniləri sultanların fəaliyyətini təsvir idən, onların dəvalarını cihad elan idən ruhanilər idi.

Hal-hazırda şura hökuməti, dini fanatizmi cəmiyyətə müzür bir hadisə hesab idərək onunla mübarizə aparır. Böylə bir müsbət ruhani nümayəndəsi siması yaratmaqla müəllif nə dimək istəmişdir? “Topal Teymur”dakı müsbət ruhani tipi şübhəsiz əhali gözündə ruhanilərin nüfuz və etibarını möhkəmləndirəcəkdir; bu isə bizcə tərbiyəvi cəhətdən mənfi əhəmiyyəti olan ictimai müzür bir işdir.*

Qadınlara qarşı görüş**

Ümymyyətlə, H.Cavidin əsərlərində qadınlara qarşı bir nöyi özünəməxsus bəncə meşşanlıq münasibəti görülür.*** “Topal Teymur” pyesinə daha yaxından baxalım. Pyesin qadın qəhrəmanlarından biri olan Almasa [əslində Elmas] nə kibi münasibət görürüz. Almas Orxanın arvadıdır. Burada müəllif öz qəhrəmanının xasiyyətini, iş bacaran olduğunu, iradə qüvvəsini tərsim etmək üçün heç bir boya əsirgəmir. Orxan ümumi bir iş üçün özünü fəda edən, öz vəzifəsində sadıq bir bin başıdır. Fəqət o, öz arvadını aldadaraq ötüb [Olqa ilə Anadoluya] gedir, müəllif burada öz qəhrəmanının bu hərəkətini hiç mühakimə etmək də

* M.Quliyev ruhanilərin ideallaşdırılmasında müəyyən yanlışlıqlara yol verir. Marksist tənqidçinin bu cür düşünməsi və yazması təbiidir. Al-lahsız bir cəmiyyət qurmaq istəyən partiya və hökumətin siyasəti tənqidçiyə yaxşı məlum idi. Buna görə də ölkədə ruhanilərin “baş qaldırması” və dramaturqun onları “ideallaşdırması” tənqidçini narahat edirdi. Bir də unutmaq olmaz ki, Cavid tarix yazmırdı, o, bir romantik yazıçı olaraq, bədii əsər yazmışdı.

** Mustafa Quliyev “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi məqalədə həmin başlıq belədir: “Qadına qarşı dini xəyalları”.

*** Bu cümlədən sonrakı mətn “Kommunist” qəzetində yoxdur.

istəməyir. Guya ki, bu iş böylə də olmalı imiş və burada hiç bir xarüğələdə şey olmamışdır.*

Psixoloji yanlışlıqlar

Tip və hadisələr təsvirində müəllif bir çox psixoloji yanlışlıqlar buraxır. Uzaq gören əqilli Hüseyn Cavidcə “insaniyyətpərvər” bir hakim olan Teymur şəxsi bir təhqir üstündə bütün bir ölkəyi tar-mar idir; əsərin birinci pərdəsində öz qəhrəmanını insaniyyətpərvər təsvir itmiş ikən son pərdəsində bunu unudarağ özünə zidd gedir.**

H.Cavid həqiqi dost və xidmətkar Dəmir Qaya tipini də böylə yanlış təsvir itmişdir. Bu bir köhnə tipdir. Hələ Şekspirde də böylə tiplər var.

Lakin Cavid əsərində Dəmir Qaya tipi sadələvhlükdən çıxıb, məzhəkəçilik və hətta klounluğ dərəcəsinə varır.

“Topal Teymur” pyesini müfəssala təhlil etmək məqsədinin xaricindədir, lakin bən burada onun ictimai əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən bir niçə geydə lazım görürəm.***

İndi keçəlim pyes haqqındəki sonuncu geydə, beşinci şəklin [əslində pərdənin] əskərlər müsahibəsi səhnəsinə. Pyesin bu gisminin bir qədər müsbət əhəmiyyəti vardır. Əskərlərin müsahibəsində, Teymurun təxrib idici müharibələrinin aşağı sınıfların bu müharibələrdə oynadığı rolların mənfi cəhətləri pək aydınladarağ meydana çıxır. Fəqət taassuf idəlim ki, müəllif bu nöğtəyi lazımı qədər

* H.Cavidde qadına meşşan münasibət yoxdur, meşşan qadın surətləri var. “Uçurum” və “Afət” faciələrində olduğu kimi. Alması meşşan bir qadın kimi düşünmək, tamamilə yanlışdır...

** Təndiqçi bu məsələdə yanılır və obrazı təhrif edir. Teymur şəxsiyyəti və karakterinin mahiyyətini anlamaqda çətinlik çəkir, təhlilində birtərəfliyə yol verir.

*** “Kommunist” qəzetində həmin abzas tamamilə yoxdur.

şərh itməmiş və öz acı əskərlik talelərindən şikayət idən Birinci əskərin nögtə-nəzərini layiqli göstərmədən keçmişdir. Buna görədir ki, pyesi oxuyarkən gərəh və gənimət düşünməyərək vətən yolunda xidmət itməkdən bəhs idən İkinci əskərin sözləri daha qane idicidir. Burada müəllif sinfi müxalifətləri və Teymur dövlətinin gələcək [inqrazisinin] səbəblərini göstərə bilərdi. Lakin, mütaassif o buna nail olmamışdır.

Nəticə

Ədəbiyyat və tarixi materiallara estetizm gözü ilə yanaşmağ müəllifi, səhvlər, yanlışlıqlar və ideyasizliyə salmışdır. Müəllif ancağ o zaman çıxılmaz yolundan çıxıb qiymətli əsər verə bilər ki, sənətə qarşı olan nögtə-nəzərindən vaz keçsin. Başına müasir həyatın böyük yaradıcılığ işləri və möhtəşəm vəzifə və məsələlərilə bürüməklə müəllif bədbinlikdən yaxasını qurtara bilər. Müəllif, yeganə yaradıcı bir qüvvə olan proletara yaxınlaşmağla, öz ilhamını onun mənafeinə tabe etməklə meşşan məfkurəsindən və həyata meşşan baxışından azad ola bilər. [Burada deyiblər, öz adını özgəsinə qoyan!..]

Bunu da əlavə etməliyiz ki, Türk Tiatrosu bu pyesi bədii bir quruluş içərisində moğə təməşəyə qoydu. Ağtivist rolların oyunu istedadlığının son nögtəsinə qədər yüksək-ləri bizə göstərdisə Türk Tiatrosunun həğiği bir bədii bir tiatro şəkli alacağı, türk səhnəsində qüdrət və hünər sahibi ağtivist rolların görünəcəyi zaman çox uzağda degildir.

Türk Tiatrosu

Türk Tiatrosu çox böyük müvəffəğiyyətlər ilə irəliləyir. Fəqət ağtivist rolların ixtidarlı oyununa və məharətli quruluşa doğma əsər, zəngin bir söz təsiri buraxır və boşluğ, məzmunsuzluğ bir şeyə yaramadığı gözə çarpırdı.

Maarif Komissarlığı və Türk Tiatrosu bu pyesi səhnəyə nə üçün buraxdı?

“H.Cavid bu pyesi yazmışdır. Xalq Maarif Komissarlığı isə orijinal əsərlərimiz olmadığı halda onu səhnəyə qoymağ istəmir.”

Bədxahlarımız bu haldan istifadə edib əhalinin geniş dairələrini şaşırta bilirdilər. Biz əsəri səhnəyə buraxdıq ki, onun təsvir və nöğsanlarını görüb qənaət hasil olsun, bədxahlarımız bizi orijinal əsərlər oynamağ istəməməkdə ittiham idə bilməsinlər. Bu pyesin ətrafında geniş mübahisələr açılmışdır. Burası bütün qüsurların, nöğsanların açılmasına imkan verəcəkdir. Gənclərin diqqəti bu nöqsanlara cəlb ediləcəkdir. Ona görə bu mübahisə nə qədər geniş olsa yaxşıdır.

Tiatro pyesi göstərdi; müzakirat nöğsanları açdı. Yuxarıda göstərilən nöğsanlar əsasilə bizə, əsərin bundan böylə oynanılmasını məğsədə geyri-müvafiq hesab edirik.¹

İdarədən. *Mustafa Quliyevin əsər [“Topal Teymur”] haqqındakı nöqteyi-nəzərilə şərik bulunduğumuzu tənğidimizdə qeyd etmiş, lakin “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində çıxardığı nəticəyə etiraz da bulunmuşduq. Biz, Mustafa Quliyevin bu künkü məqaləsində bir nöğtə ilə şərik olmalıyıq ki, o da “bədxahlarla hesablaşmağ” nöqteyi-nəzəridir. Meşşan ruhunda yazılmış bir əsəri tənğid etmək üçün səhnəyə buraxmağ icab itməz. “Maarif Komissarlığı orijinal əsərlərə yol vermir...” diyəcək olan bədxahların hürmələri ilə “hesablaşmağa” qətiyyə yol verilməməli, böylə məsələlərdə də onlara virəcəgimiz cavab son dərəcə qısa və aydın olmalıdır: İt hürər – karvan keçər.²*

¹ Mustafa Quliyev. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında, “Maarif və mədəniyyət”, №10-11 1926; “Kommunist”, 7 dekabr 1926.

² “Kommunist”, 7 dekabr 1926. (Qəzetin məsul müdiri Həbib Cəbiyev olmuşdu.)



Müstafa Quliyev dövrünün möhrünü vurduğu məqaləsini “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında və “Kommunist” qəzetində çap etdirmişdir. Mən həmin məqalələri tutuşdurmuş və kitabda jurnaldakı məqaləni vermişəm. Jurnalda olmayan, qəzetdə gedən bir abzası oxucuların nəzərinə çatdırmağı lazım bilirəm: «“Topal Teymur”da bir “kəlbi-əqur” sözünün üstündə milyonlarla [əslində minlərlə] əhali məhv olur. Qoqolun əsərində bir “qusağ” kəlməsi üstündə İvan İvaniç ilə İvan Nikofiroviç dalaşmışdı; Caviddə isə bir “kəlbi-əqur” sözü üstündə ölkələr tarmar olur. Müəllif qəhrəmanını Qoqolun İvan İvaniç roluna düüşür...»

Çox uğursuz bir müqayisədir. Əslində Teymurun Yıldırımıla müharibəyə başlamasının daha ciddi səbəbləri var idi. Lakin həmin söz də bir bəhanə olmuşdu...

O zaman qılıncının dalı da, qabağı da kəsən, Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının sədri vəzifəsində çalışan M.Quliyevin sənət və ədəbiyyata baxışı və mövqeyi ədəbiyyat aləminə yaxşı bəllidir. Marksizm və Leninizm, sovet siyasəti və ideologiyasına xidmət edən, onun alovlu təbliğatçısı və təşviqatçısı olan bir tənqidçidən əsərə ədalətli və obyektiv yanaşmağı və qiymətləndirməyi gözləmək əbəs idi. Zamanın özündən irəli gələn tələb və sifariş bir yana, tənqidçinin özü Teymur epoxası, cahangirin öz dövründə yazılmış tarixi əsərlərdən, demək olar ki, xəbərsiz olmuşdu. Bu, məqalədə açıq-açkar nəzərə çarpır...

M.Quliyev pyesin şərhinə təsadüfən “Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsinin ədəbi və ictimai mahiyyətilə başlamır. Həmin nəzəriyyə həmin dövrdə “burjua yazıçılarını” damğalamaq və tənqid etmək üçün bir vasitə idi. (Mən bu haqda “Hüseyn Cavid Azərbaycan sovet ədəbi tənqidin-

də” və “Cavid estetikası” kitablarımda ətraflı bəhs etmişəm.)

Dramaturqun əsərinə dövrün inqilabi hadisələri və yeni sovet quruluşunun tələbləri baxımından yanaşan tənqidçinin “Topal Teymur” estetik və ideyasız bir əsərdir”, “Müəllifin yaratdığı Teymurun tarixcə doğru olmadığıni isbata ehtiyac varmı? Burası tarix oxumuş hər məktəbliyə məlum məsələdir”, yaxud “Cavidin əsərlərində ayrı-ayrı tiplər və onların təsvirində nə bir fikir, nə ideya, nə də müasir məsələlər həlli var” mülahizələri necə razılaşmaq olar?.. Hələ mən onu demirəm ki, tənqidçi bəzən əsərə bir istehza da edir. O, pyesdəki obrazları, xüsusilə Teymuru, Yıldırımını, Şair Kirmanini, qadın obrazlarını bəzən təhrif edir. Yanlış fikirlərlə oxucuları çaşdırır, müəllifi gözdən salmağa cəhd göstərir. Belə bir nəticəyə gəlir ki, Cavid yeganə yaradıcı qüvvə olan proletariata yaxınlaşmaqla, öz ilhamını onun mənafeyinə tabe etməklə meşşan məfkurəsindən və həyata meşşan baxışından azad ola bilərdi və s. Bu, əslində dramaturqu təhqir etmək idi. Cavid öz ilhamını sovet quruluşundan deyil, öz soyunun tarixi keçmişindən alır, rus sovet əsarətində yaşayan xalqını, oxucuları ayıq-sayıq olmağa, öz əslini-nəslini unutmamağa çağırırdı. Bunun nəyi pis idi?..

Cavidşünaslıqda hələ də təhlilə və şərhə ehtiyacı olan məsələlərdən biri Teymurun son monoloqudur. Mənə belə gəlir ki, Mustafa Quliyev həmin monoloqun məntiqinə və fəlsəfəsinə uyğun olaraq, maraqlı mülahizələr söyləsə də, mövqeyilə razılaşmaq olmaz. Onun söylədikləri hər b Allahı Teymurun dünyagörüşü, siyasəti və hər b fəlsəfəsilə ziddir. “Tanrı qulu” dünyanın vəfasızlığını dərk edir. Lakin dünyaya sahib ola bilməməsinə təəssüflənir. Sözlərini yada salaq: “Dünya nədir ki, iki hökmdarın olsun” və s. O, “öz səhvini nəinki gec başa düşür”, heç bütün ömrü boyu səhv etdiyini dilinə

belə gətirməmişdir. Bu mənada Çinə son uğursuz səfərini yada salmaq kifayətdir...

* * *

Dramatik əsərləri yaxşı təhlil etmək üçün gərək dram nəzəriyyəsini, dramaturgiyanın xüsusiyyətlərini, teatr sənətini yaxşı biləsən. Bu mənada mən Cavidin tənqidçiləri və opponentləri arasında həmin məsələlərin incəliklərini şairin özü qədər bilən və bildiklərini əsərlərində böyük sənətkarlıqla tətbiq edən, səhnəni gören və öyrənən, düşünən və düşündürən, duyan də duyduyan ikinci bir dramaturqun adını çəkməkdə çətinlik çəkirəm. Bu sahədə az-çox Cəfər Cabbarlı diqqəti cəlb etsə də, o da səhnənin və sənətin incəliklərini Cavid səviyyəsində bilmirdi. Vaxtilə bunu tənqidçi Hüseyn Mehdi sezmiş və qeyd etmişdir: “Cavidin əsərlərində təsadüfilik yoxdur, Cabbarlıda var. Cavid sənəti Cabbarlı sənətindən yüksəkdir.”

Cavidin dramaları bədii və sənətkarlıq baxımından daha mükəmməldir. Bu cəhətdən onun dramatik əsərlərlə bağlı öz ədəbi-bədii və estetik konsepsiyası var. (Mən bu haqda başqa bir kitabımda söhbət açmışam.) Demək istəyirəm ki, 1920-1930-cu illərdə, həmçinin sonrakı illərdə bəzi tənqidçi və ədəbiyyatşünasların səhnə sənətini və dram nəzəriyyəsini zəif bilmələri (bəzilərinin bilməməsi) Cavid dramaturgiyasının təhlilində bir çox yanlışlıqlara gətirib çıxarmışdır. Hətta bəzi ədəbiyyatşünaslar dramaturji janrlarda yazılmış əsərlərə epik əsər kimi baxmış, dramaturqlardan, konkret olaraq Caviddən, elə şeylər tələb etmişlər ki, onu yalnız romançı yazıçıdan tələb etmək olardı. Bu mənada haqqında danışdığım Mustafa Quliyev və danışacağım tənqidçilər istisna deyillər.

Tənqidçi

2.3. “Topal Teymur”

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, 1920-1930-cu illərdə H.Cavidin dramatik əsərlərinə ədəbi-tənqidi məqalələr daha çox onun əsərlərinin tamaşaya qoyulması münasibətilə yazılmışdır. Bu cəhətdən **Tənqidçinin*** məqaləsi diqqəti cəlb edir. Mən onun inqilab, siyasət və ideologiya ilə bağlı mülahizələrini bir kənara buraxaraq, konkret olaraq “Topal Teymur” barəsində fikirləri üzərində dayanıram. Məqalədən hiss olunur ki, Tənqidçi pyes haqqında söz söylərkən Teymur epoxasına və Teymur haqqında yazılmış bəzi əsərlərə müraciət etmişdir. Bu, Tənqidçinin məqaləsinin müsbət cəhətlərindən biridir. Həmin əsərlər bunlardır: German Vamberinin “Əmir Teymur”, Şəmsəddin Saminin “Qamusi-əl-am”, “Dövləti-Osmaniyyə tarixi”, “Rəngli Osmanlı tarixi”, “Tarixi-ümumi” və s. Tənqidçi həmin müəlliflərə istinad edərək, Teymurun İsfahan və Şirazda yaptığı şiddətləri, qaniçən və qəddar olmasını oxucuların diqqətinə məxsusi çatdırır. Şəmsəddin Saminin kitabından aşağıdakı fikirləri sitat gətirir: “Teymurləng qayət zalım və xunxar olub. Kəndisinin futuhatı aləmi-islam için böyük bir müsibət olmuş və hətta keçdiki yerləri qan və külə bulayıb, təxrib etmişdir. Dehli şəhərində yüz bin əsir kəsmiş və Bağdadda doxsan bin insan qafasından bir qələ yapılmasını əmr etmişdir.”

“Dövləti-Osmaniyyə tarixi”nə müraciət edən Tənqidçi Teymurun adının İskəndər, Atilla, Çingiz və Hülakü Xanla bərabər zalım hökmdar sırasında çəkildiyini vurğulamışdır. Kitabın müəllifinin onun həm mənfi, həm də müsbət tərəfdən göstərdiyini qeyd etmişdir.

İbrahim Həqqinin “Tarixi-ümumi” kitabına nəzər salan Tənqidçi, onun kitabından oxuduqlarını oxucuların

* Görkəmli mətbuat tarixçisi Qulam Məmmədlinin araşdırmalarına görə, “Tənqidçi” imzası Süleyman Məlikova məxsusdur.

nəzərə çatdırmışdır: “Çingizin üsuli üzrə müamilə idərək, bir dövləti-əzimə təşkil iləmişdi və Monqolstanı dəxi tarac və talan itmişdi. İsfahan şəhərini təxrib və əhalisini qətl etdirmişdi. Bəngal vilayətinə qədər ortalığa qan içinə gərg iləmişdir. Sivas şəhərini zəbtlə Mənsurun Osmanıyayı diri-diri gömmək dərəcəsinə qadar şiddət göstərmişdir.”

“Rəsmli Osmanlı tarixi”ndə nə yazılmışdır? Tənqidçinin qeydlərini buraya köçürürəm: “Tarix; Bağdad qətli-amini yazdığı sırada Əcsadi (Dəclə) nəhrinə atub dəfinə belə imkan bulunmayınca müdhiş bir tufan peyda olmuş, Teymurun özü bilə bu tufandan qaçmışdır. Məxtulların doxsan bin ölüb Teymur adəti-vəchlə bu kəllələrdən qələ yapdırmışdır. Yüz yeddinci səhifədə... Əhməd Cəlayirinin Sultan Mustafaya namizəd edilmiş qızını əsir etdiki kibi [əmuval] dövlət və əhaliyi yəğma etdilər... Bursayı əbucə ilədikdən sonra yaxdılar.”¹

Sitatdan sonra müəllif həmin tarix kitabının 113-cü səhifəsində bunları oxumuşdur: “Teymur isə ordusunu ətrafa dağıdarağ Anatolluyu yəğma etdiyi kibi, İzmirli də zəbt ilə viranəyə döndərmiş idi.”

Məqaləni oxuduqca düşünürsən və Teymurun “vəhşiliklərini” qabardan müəlliflərə sual etmək istəyirsən: Teymur ona qarşı dayanan düşməne nə etməli idi? O, həmin ölkələrə çiçək dərməyəmi getmişdi? Teymur müharibə aparırdı və feodal müharibələrinin isə öz amansız qanunları var idi. Əgər əl uzatdığı düşməni Teymurun əlini kəsirdisə, o, nə etməli idi?.. Demək istəyirəm ki, tarixi əsərlər analiz edilərkən tarixilik prinsipi, yazıcının mövqeyi nəzərə alınmalıdır. Axı, dramaturq Teymurun apardığı müharibələrə haqq qazandırmır... Axı, XIII-XIV əsrləri XX əsrin arşını ilə ölçmək olmaz!.. Halbuki

¹ Tənqidçi. “Topal Teymur”, “Kommunist”, 19 noyabr 1926, №266.

XX əsrdə Teymurdan daha dəhşətli müharibə aparənlər olmuşdur.

Burada Sarayevo (Bosniya-Hersoqovina) hadisələrini yada salmaq kifayətdir. Həmin hadisə xristianların müsəlmanlara qarşı apardıqları əsl soyqırımı idi. Beynəlxalq Haaqa Məhkəməsi onu “Serebnitsa” genosidi kimi qəbul etdi və s. Kimdir barbar?.. Kimdir vəhşi?..

Cücənin Yıldırıma və Teymura dediyi “Sən kor bir abdal, o, dəli bir total” sözlərində bir əsərlilik məzmun var. Həmin ifadə “Koroğlunun dəlisi”, yaxud “Şeyx Sənan”dakı “Dəli Dərviş” mənasında deyildir. Teymur hər b zamanı gerçəkdən dəlilik məqamına çatırdı və sanki idrakdan məhrum olurdu... Cavid Teymuru tarixdə olduğu kimi – həm mənfi, həm də müsbət planda vermişdir!

Tənqidçi tarixi qaynaqlardan gətirdiyi faktlara işarə edərək deyirdi: “Böylə məsələlərdən [Teymurun qəddarlığı və amansızlığından] daha çoxlarını gətirmək olur”. “Cavidin Teymuru kimdir?” sualına belə cavab verirdi:

- Dünyada onun bir qüsuru varsa, o da yalnız bir ayağının total olmasıdır. Vəssalam!

Cavidin Teymuru həlim, mülayim, qəhrəman, xoş sifət, adil bir insandır.

O, nəinki yüz binlər, doğsan binlərlə insanları qırdırmaz, hətta özü də, bütün sarayı da bir rəncbərin qamçı ilə dökülməsindən “dəhşətə” düşür.

Doğrudur, istər Vamberi, istərsə də yuxarıda adlarını zikr itdikimiz tarix yazanların bir çoxları Teymurun çox tədbirçi müdbir, nazik və fərasət sahibi, hökumət siyasiya fərzəndi, şair və sənətkarları himayə idən, öz içərisində əzəmətli bir şəxs olduğunu yazırlar. Lakin bütün millətlərin tarixinə baxarsaq, ən çılgın dərəbəklərin bilə həmişə

ədib, şair, elm, sənətkar şəxsləri himayə itdikləri və ətraflarına topladıqları görülür. Bu da onları sevdiklərindən əs-kil, bəlkə mamur, vəzir, vəkil və sənətkar sifətilə onlardan istifadə itdiklərindənəndir. Dərəbəklərin dövrü tarixinə bax-saq, adətə maarif, mədəniyyət və sənətkarın haman də-rəbəklərin sarayları ətrafında toplanmış olduğu görülür. Teymurun “himayəsi” də olsa-olsa ancaq bu qəbildəndir. Şübhəsiz onu bir hökmdar ideali dərəcəsinə vardırmaq üçün bir əsas dekildir.

Teymur özü həmişə “hakimiyyətin yalnız qılınc ilə məhkum etmək mümkündür”, diyə zor ilə tabe itdiki millətlərin qiyamlarını qana gərg edirdi.

Cavid isə onu öylə bir ideal hakim itmişdir ki, əsəri yazmaqdan məqsədi bu isə, sənət etibarilə bunda da o qadar müafiğ olmamışdır.

Lakin bizə böylə Teymurlarmı lazımdır?

Şübhəsiz tarixi danmağ istəyən bir kimsə tapılmaz. Şübhəsiz türk gəncləri tarixi bilmək, ögrənmək istərlər. Lakin onlara böylə yanma, saçma tarix göstərmək hiç də doğru degildir. Biz burada Teymuru əsilətilə bir cahangir və basdığı yerdən əvət cətrtməyən bir hökmüdar görmək istərdik.

Topal Teymur Səmərqəndi abad və bir mədəniyyət mərkəzi etmiş olduğunu biliriz. Lakin bir şəhəri abad etmək üçün bütün Asiyayı ta Afriqaya qadar viran və yəğma itdiki nə üçün gızıldilməli imiş?

Qarilofin qazları kibi “babalarımız Romayı təxlis itmişlər” diyə “babalarımızı” böylə böyük göstərib onunla iftixar etmək istəyə bilməsə, gənc nəsil bu ruhla tərbiyə etmək hiç də onlara xidmət degildir.

Teymura qarşı bu qadar lütfikar olan Cavid bilməm nədəndir ki, (Bayazidi) sevməmiş, onun həqqində

mərhəməti kəsilmişdir. Onun eyş işrətini sevməmişsə, o qadar bəgəndiki Teymurun işrət və tantanaləri haqqındə, hiç olmazsa Teymur sarayındakı İspaniya səfirinin yazdıqlarını oxumalıydı.*

Yıldırım Bəyazid bütün sair padşahlar kibi, əyyaş, qadın düşkün, məmləkətin əməkçilərini soyaraq, şərabə, eyş və işrətə, rəqqasələrə, zövcələrə, məzdahlara sərf idən bir hökmüdar idi. Lakin Cavid Teymurun lehinə mübaligəyə yol verdiyi kibi Bayazidin də əleyhinə ifrata varmışdır.

Yıldırıma o qadar şərab içirdən Cavid Teymura – və hər ikisinə - bir az da qan içdirmiş olsaydı, əcəba xətamı itmiş olurdu?

Bunların hamısını qeyd etməklə bərabər “Topal Teymur”da Cavidin bir çox yerlərdə tarixdən də kənar çıxmış olduğunu göstərməliyiz. Doğrudur, böylə əsərlərdə müəllifin tarixdən uzaqlaşması bəzi calu görülür. Məsələ: (Şiller)in “Janna Darğ” adlı əsərində tarixin göstərdiyi kibi dekil, başqa cür qurtarır və böyük tənqidçilər ona bəraət verirlər; lakin burada məqsəd böyük rol oynayır. Cavidin tarixi həqiqətlərə müxalif yazması isə, tamamilə Teymuru ideallaşdırma məqsədinə xidmət itmiş olduğundan bu əsla caiz görülməz.

O cümlədən ən mübahisəli məsələ “Bayazidin Teymur hüzuruna əsir sifətilə gətirilməsi mənzərəsidir. İstər Cavid, istər Əhməd Rasim,* istərsə də sairləri Bayazidin əsir düşdükdən sonra Teymur hüzuruna sərbəst gətirilərək xoş qəbul edildiki, hətta Teymur

* Müəllif səhv edir. Dramaturq Klavixonun əsəri ilə tanış idi.

* Əhməd Rasim görkəmli türk tarixçisidir. Cavidin şəxsi arxivində onun əsərləri vardır.

tərəfindən ona xələt verildikini göstərilir.^{**} Lakin bir çox sair mənbələrdə bunun əksi də gözə çarpır. Məsələ Avropa mənbələrində Bayazidin Teymur hüsuruna qəfəsdə gətirildiki xəbər verilir. Hətta Almaniyada bu mənzərəyi ərz idən bəzi şəkillər (əkslər) dəxi vardır.

(Əli Seyid)in^{*} rəvayətinə görə, Yıldırım Bayazidin qaçırılmasına təşbit edilmiş olduğundan, gicələr ayağına prança (qandallar) vurulmuş.

Nəhayət pyesinin axırında Teymurun son cümləsindən böylə anlaşılır ki, Bayazid kibi bir abdal və Teymur kibi bir total “yığın-yığın insanlara” hakim olması “məhkumların qanmazlığından” bilməli daha nələrdən imiş?!

Əlbəttə tarixi ancağ hərbi siyasi vəqiyyənamə hesab idənlər həqiqətə böylə baxa bilirlər. Fəqət bu bir xırda burjuaziya baxışdır! Cəmiyyət və təsərrüfat quruluşundan, daha doğrusu, maddiyət nöğteyi-nəzərindən baxanlar isə, əməkçilərin total və korlar əlində məhkum qaldıqlarını, onların axmaqlıq və qanmazlıq ilə dekil, mübarizə əməli olmadığından aciz qalaraq qul olduqları ilə izah edirlər.^{**} Bu fikrimizi əsər qəhrəmanı Teymurun əleyhinə bir çox qiyamlar qaldırılaraq müvəffəqiyyətsiz qaldığı, o cümlədən Azərbaycan qiyamının qan və atəşlə yatırıldığı da isbat edir.

Əsər haqqında yazılacaq şeylər pək çoxdur. Bəlkə tiplər və quruluş haqqında başqa bir dəfə yenə bəhs edilir. Hələlik pyesənin səhnəyə çıxmadığını və bəzi ağtyorları usandırdığını da əlavə itməklə qurtarmağ bircə şeyi qeyd etmək istəriz.

^{**} “Total Teymur”da dramaturq düzgün olaraq onu belə verir. Avropa mənbələrində bəzi təhriflərə yol verilir.

^{*} Müəllif Əli Seyid Yəzdini nəzərdə tutur. Onun “Zəfər-namə” adlı əsəri fars dilində yazılmışdır. Cavid həmin əsərlə tanış idi.

^{**} Tənqidçi Teymurun son monoloqunun şərhində təhriflərə yol verir.

Mustafa Quliyev yoldaş “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinin son nömrəsində “Topal Teymur”dan bəhslə yazır ki:

“Azərbaycan inqilabının altıncı yılında Hüseyn Cavid tarixi bir pyesi yazmış və bu əsərdə fəthlər yaparkən, insan qafalarından ehram tikən Teymurlənk kibi tarixi bir tipi idealizə itmişdir. Bu pyes tamaşaya qoyulmaqdan və müasir məsələləri həll etmədikdən çox uzaqdır. Hüseyn Cavid bu pyesində sırf estetikmə və romantizmə qapılmış, inqilabdan yüz çevirmiş və uzaqlaşmışdır. Hüseyn Cavid hünərvər şair, kəlam istedadı və sənətkar olmaqla bərabər, o, dar və məhdud görüşlü bir insandır.* Məhdud bir insan olduğundan o, müasir yapıcılığın böyüməsi və sürətini, yeni ideallarının nəfəsini hiss edəməmişdir. Bu pyes də türk tyatrosunda yalnız ondan ötrü gidecəkdir ki, bizdə orijinal pyeslər qayət azdır.”

Burada Mustafa Quliyev yoldaşın fikrinə tamamilə şərik olmaqla bərabər, nəticəyi biz başqa cür çıxarıriz: ...Bütün böylə olduğu içündür ki, rəğmə “Topal Teymur” türk səhnəsində bütün yoxsulluğumuza rəğmə – oynanmalıdır!

Bununla bərabər Quliyev yoldaşa bir sual verimiz: “Həman-həman sizin didiginiz kibi olduğu için, Maarif Gömissarı yoldaş, bu xüsusdakı qərarınızı yenidən gözədən keçirmək vəqti degilmidir?”

* * *

Əsər bir neçə tamaşadan sonra səhnədən götürülür və tamaşaya qoyulması qadağan edilir. Sonralar Türkiyədə mühacirətdə yaşayan Məhəmməd Əmin

* Fikrin birinci hissəsi həqiqətə nə qədər uyğundursa, ikinci hissəsi bir o qədər uydurmadır.

Rəsulzadə pyesin səhnədən götürülməsi səbəbləri haqda yazacaq. Bu barədə yeri gələndə.

Tənqidçinin məqaləsi haqqında bir neçə söz demək mümkünsüzdü. Mən birmənalı şəkildə iddia edirəm ki, Tənqidçi əsəri başa düşməyə çalışsa da, ancaq tam başa düşməmişdi. Bəzən dramaturqu sovet oxucu və tamaşaçılarının gözündən salmaq təşəbbüsündə bulunmuşdur. Bəzən əsərə və onun müəllifinə istehza ilə yanaşması, ümumiyyətlə, tənqidçi etikasına ziddir və s. Bu səbəbdən o, baxmayaraq ki, tarixi qaynaqlara müraciət etmişdir, pyesi, demək olar ki, başdan ayağa təhrif etmiş, əsəri düzgün oxuya bilməmişdir. Mən bir cəhəti müsbət hal kimi qiymətləndirərək demək istəyirəm ki, 1990-cı ilədək “Topal Teymur” haqqında məqalə yazanların, demək olar ki, əksəriyyəti Tənqidçinin sadaladığı və istifadə etdiyi tarix kitablarına və tarixi qaynaqlara müraciət etməmişlərdi...

Hüseyn Cavidin dramatik əsərlərini başa düşmək və anlamaq üçün, gərək tarixi, fəlsəfəni, ədəbiyyatı və sənətin estetik prinsiplərini gözəl biləsən, duyasan və duyduasan. Açıq deməliyəm ki, bu cəhətdən bəzi sovet tənqidçisi və ədəbiyyatşünasları çox zəif olmuşlar. O ki qaldı “Topal Teymur”a, Teymuru – feodal dövrünün mətin, yenilməz və sarsılmaz imperatorunu anlamaq və başa düşmək üçün gərək özünü orta əsrlər dövrünün Xaqanı səviyyəsində təsəvvür edəsən. Bir qüdrətli fəh, sərkərdə, hökmdar, dövlət rəhbəri səviyyəsində düşünəsən və s. Tarixi mənbələrlə tanışlıq hələ hər şey demək deyildir. Hər şey tarixi mənbələrə istinad edərək Cavidə və onun “Topal Teymur”unu dərinlən duymaq və başa düşməkdir. Pyesi “təhlil edən” Tənqidçi yazır: “Cavidin Teymurunun dünyada bir qüsuru varsa, o da yalnız onun ayağının total olmasıdır.” Tamamilə yanlış mülahizədir

və bu, əsəri anlamamaqdan və təhlilində marksist metodologiyaya əsaslanmaqdan irəli gəlir.

Tənqidçi sual edir: “Cavid Yıldırıma çox şərab içdirir. Hər ikisinə bir az da qan içirmiş olsaydı, əcəba xətamı etmiş olardı?” Halbuki Cavid tarixi həqiqətlərə müxalif yazmır, həqiqəti yazır. Hər iki hökmdara, xüsusilə Teymura kifayət qədər qan içirir, ancaq söz qanı, tənqid qanı içirir!

Əgər Şiller “Жанна Дарк” əsərində tarixi həqiqətə müxalif yazırsa və Avropa tənqidçiləri ona bəraət qazandırılırsa, biz dırnaqarası Cavidə nə üçün o bəraəti qazandırmayaq?..

Mustafa Quliyevin də, Tənqidçinin də, başqa müəlliflərin də Cavid haqqında 1920-1930-cu illərdə yazdıqları məqalələr qatı sovet və bolşevik mövqeyindən yazılmışdır. Tənqidçi, məşhur bir bəstəkar demişkən, əsərdə qızıl axtaran olmalıdır, ta paslı dəmir yox! Cavid pyesdə qızıla tutulası sözlər yazmışdı, sadəcə olaraq, onu anlamaq və dərk etmək lazım idi. Onun sənət və ədəbiyyata baxışı dövrün gerçəkliklərinə uyğun gəlmirdi, daban-dabana zidd idi – bu da dürlü bir həqiqətdir!

Məqələdə qırğınlar, Teymur əleyhinə qaldırılmış üsyanlar xüsusi qeyd edilir. Mən soruşmaq istəyirəm: Teymurdan əvvəl və sonra, bugünüzə qədər, dünyada mövcud olan dövlətlərin əleyhinə qarşı qaldırılmış üsyanlar amansızlıqla, qəddarlıqla yatırılmamışdı? Belə olan surətdə Teymur nə etməli idi?.. Dövlət əleyhinə qaldırılmış və bu işdə əli olan üsyançıları və hökmdarları gül-çiçəklə qarşılamalı idimi?.. Üsyanları yatırtmaq, dövlətə qarşı çıxanları cəzalandırmaq dövləti qorumaq və saxlamağın əsas prinsipi və qanunudur. İstər Teymur olsun, istər qeyri Teymur, üsyanları yatırtmaq dövlət başçısının vəzifəsidir. Demək istəyirəm ki, “Topal Teymur” haqqında yazmaq istəyən kəs, üç şeyi yaxşı bilməlidir: Dövlət, hərbi və

siyasət! Bunlar bir-birindən ayrılmazdı. Pyesin bədii uğurluluğunu təmin edən cəhətlərdən biri dramaturqun dövlət xadimi Teymur səviyyəsində düşünməsidir və s.

Başmaqçıoğlu

2.4. “Topal Teymur”u oxuyarkən

Başmaqçıoğlu keçmiş və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi məsələ və problemlərinə toxunaraq, diqqəti Cavid və onun “Topal Teymur” əsərinə yönəlmiş və yazmışdır: “Tək-tük ədiblərimiz içində şöhrət qazanmış olan Hüseyn Cavidin meydana qoymuş əsərlərini tədqiq etsəniz, görəcəksiniz ki, bunların əksəri yabançı həyatdan alınmış, xalqın anlamadığı dildə və müəmmalı bir tərzdə yazılaraq, səhnə üçün düzəldilmişlərdir. **(Hüseyn Cavidin şairliyinə söz yoxdur, onun şeirləri ahəng və texnika cəhətinə misilsizdirlər.)***”

Hələ H.Cavidin son əsəri – “Topal Teymur”u oxuyanlar və ya səhnədə görənlər, əsərin H.Cavid tərəfindən yazıldığına inanmaq istəməyərək təəccüb-təəssüf ilə bir-birindən sorurlar: Əcəba, H.Cavid harda, hansı zamanədə yaşayır, bu gülünc ideoloji kimə təlqin və təbliğ etməyə çalışır? O, bir əsəri yazandan sonra, özü bir dəfə oxuyaraq, ona xidmət koyurmu, ya bunsuz təb etdirir? H.Cavid tarixi vərəqləyərək öz əsəri üçün material topladığı vaxt qayət məsul, qayət nazik və zərəfət qəbul etməyən bir iş görməkdə olduğunu düşünmüşmü, ya xalkı nədənmi hesab etmiş ki, tarixi faktlar haqqında bu kədər kəndi saymamazlıq, kəndi əsəri haqqında isə bu kədər səhlənkarlıq göstərmişdir... Fəqət bu uzun məsələdir, bu barədə qoy ədəbiyyat və tiatro münəkkidləri öz kənaətlərini söyləsinlər.

* Kursiv mənimdir.

Bununla bərabər biz H.Cavid haqqında deyə bilərik ki, o müqtədir ədibdir, fəqət... bizimki dəyildir. Azəri ədəbiyyatında Tofik Fikrət, Cənab Şahabəddin, Ziya Paşa və ilax kibi, İstanbul şair və ədibləri yer dutduqları kədər Hüseyn Cavid də duta bilər.”¹

* * *

Başmaqçıoğlunun məqaləsi dövrün ədəbi tənqidinin səviyyəsi haqda müəyyən təsəvvür yaratsa da, “Topal Teymur”u təhlil və qiymətləndirmə baxımından elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Cavidin şairliyi haqda onun mülahizələri ilə razılaşmaq olmaz.

Müəllif məqaləsində diqqəti ədəbiyyatın inkişafında ədəbi tənqidin roluna cəlb edərək, “Bizdə bir nəfər də ciddi və müqtədir tənqidçi yoxdur” deyərək, tənqidçiləri suçlayır və ittiham edir. Əminliklə bildirir: “Əminik ki, ciddi tənqid mövcud olsa idi, Hüseyn Cavid “Topal Teymur”u bişirmədən düşürməzdi.”

Ədəbi tənqid ciddi olsaydı da, olmasaydı da, Cavid “Topal Teymur”u yazacaqdı!..

Əli Nazim

2.5. İki pyes haqqında

Əli Nazim öz qələmdaşları kimi, “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” pyesləri haqda mənfi fikirdə olmuşdur. O hesab etmişdir ki, Cavid “Aprel inqilabı”ndan sonra “idealist romantizm” və “subyektiv sənət tələkkisinin” qaranlıq dərinliklərinə endi. “Topal Teymur” kibi əsərlərilə köhnə zəyniyyətlərini yeni, dumanlı və daha incə bir şəkildə gəncliyə [sovet gəncliyinə] aşılamağa başladı. “Mənsub olduqları sınıf kimi yenə əski mahiyyəti saxlayan, lakin

¹ Başmaqçıoğlu. Ədəbiyyatımızın inkişafı yolunda, “Dan yıldızı”, №7 1926, s. 14.

onu maskalandırmaq istəyən Cavid və Cavad, yenə də bu gün nasionalist, idealist və burjua məfkurə və zehniyyətlerini nəşrə çalışırlar.”¹

O, başqa bir məqaləsində həmin fikri davam etdirərək yazırdı: “İnqilab və bərpa dövrünün ilk illərində burjua-qolçomaq və mülkədar qalıqlarının ziyalıları bu surətlə bir sıra metodlar və üsullarla yeni inqilabi quruluş əleyhinə mübarizə edir, bu sinfin ideoloji silahını yaradırdılar. Bu ziyalıların başlıca ədəbi-məfkurəvi ifadələrini Hüseyn Cavid, Cavad və Sanılı yaratmışdılar.”*

Cavadın bu zamankı əsərləri mühüm bir ədəbi-bədii qiymətə malik olmamış və açıq əksinqilabi ruh düşkünlüyü və bədbinliyi ifadə etmişdir. Bu dövr Cavadın şeirlərinin belə bir ruh düşkünlüyünə və bədbinliyə qapılması təsadüfi deyildir. Cavad müsavatin rəsmi saray şairi olmaqla, öz sinif və fırqəsinin Azərbaycan əməkçiləri tərəfindən qovulmasını bütün Azərbaycan üçün “böyük və matəm” hesab edir, hüdud xaricindəki mühacirlərə salamlar, şikayətlər göndərirdi. Öz burjua-mülkədar ruhunun boğulduğunu “türk ruhunun” boğulması kimi göstərərək, o, keçmiş ağalığı tərənnüm edir və bununla gənclik arasında yeni quruluş əleyhinə təbliğat aparırdı.*

Hüseyn Cavid zahirən Cavaddan ayrı idi. O, özünün “sənət sənət üçün” tərəfdarı olduğunu, “partiyadan, siyasətdən həzz almadığını, bir şey anlamadığını” və “bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyirdi.** Buna uyğun olaraq o, tematika etibarı ilə tarixə müraciət edir, bu gündən uzaqlaşır, “Peyğəmbər”lərin, “Topal Teymur”ların macə-

¹ Əli Nazim. Yeni Azərbaycan ədəbiyyatı, “Dan yıldızı”, №6 1928, s. 28.

* S.Vurğun bir şeirində “Mən nə Sanılıyam, nə də Cavadam, // Onlara düşmənəm, onlara yadam” yazmışdı.

* Cavad nə qədər haqlı idisə, tənqidçi bir o qədər haqsızdır.

** Cavidin “Bənim Tanrım” şeirinə işarədir.

raları, “qəhrəmanlıqları” ilə məşğul olurdu. Lakin bu zahirən belə idi. Həqiqətdə isə Cavidin bu hərəkətləri burjua ziyalılarının bir manevrindən ibarətdi. O bu gündən uzaqlaşmaqla, “sənət sənət üçün” şüarını müdafiə etməklə yalnız özünü və bir də sadələvh oxucuları aldada bilərdi; çünki bu zahiri suallar altında o, bilərəkmə, bilməyərəkmə, - bunun fərqi yoxdur - inqilabımıza qarşı çıxır, tarixi keçmişin dini və millətçi şəxsiyyətlərini tərənnüm edərək gəncliyi inqilabın öldürmək istədiyi dini, millətçi feodal-patriarxal-burjua ideologiyası ilə aşılayırdı. Hüseyn Cavid sovet quruluşu ilə açıq mübarizə etməyin mənasız olduğunu anlayırdı. Bundan dolayı o, köhnə dini və milli ənənləri canlandırmaq və idealizə etməklə, köhnə burjua-mülkədar ideallarını yaşatmağa çalışırdı ki, bu özü sovet quruluşu və proletariat əleyhinə aparılan mübarizənin bir şəkli idi.

“Peyğəmbər” məhz belə bir əhvali-ruhiyyəni ifadə edir. Bu əsərdə qılinc və kitaba dayanan, məhəbbət təbliğ edən Məhəmmədin rəhbərlik etdiyi islam dininin əmələ gəlmə hərəkatı romantikləşdirilir, idealizə edilir və islamiyyət, din, allah və sair mövhumat çox müsbət bir planda göstərilərək on dörd əsrdən bəri bütün ruhanilərin, müctəhidlərin, seyidlərin və dərvişlərin ənənəvi bir surətdə təsvir etdikləri bir ruhda təsvir edilir. İstər Məhəmməd tipi, istər ona nazil olan Mələk, istərsə Əli (Əbutalib oğlu), Ömər (Xəttab oğlu) idealizə edilmiş, romantikləşdirilmiş bir surətdə göstərilmişdir. İslamiyyətin ruhu peyğəmbərin ilahi ilhamının nəticəsi olaraq göstərilir, onun əsl tarixi, sinfi mahiyyəti, zülmələri, tökdüyü qanlar, qırdığı xalqlar, yalan, hiylə, aldatmaları və sairə, bütün ruhanilərin etdikləri kimi, örtülüb-basdırılır, gizlədilir. Bundan məqsəd inqilabın yaratdığı qəhrəmanlara qarşı, “təmiz”, “alicənab”, romantik,

idealist qəhrəmanlar yaratmaq və gəncliyi bu qəhrəmanlara təqlid etdirmək idi.”¹

i.i.

2.6. Şairlər

1928-ci ildə “Gənc işçi” qəzetində* “İ.İ.” imzası ilə bir nəfər şairlər haqqında məxsusi mülahizə və düşüncələrini ifadə etmişdir. Müəllif yazısına bu sözlərlə başlayır: “Şairlər!.. Əksəriyyətin qənaətinə görə şairlər avaraçılar deməkdir. Həqiqətə də hiç bir şair görmədim ki, zahir halı ilə, sözlərilə, gözlərilə ögələşib duruşu ilə avaraya oxşamasın... Ən təcili, əhəmiyyətli bir iş üçün yanlarına gidecək olsun, adamı dəliyə oxşar sözlərlə qarşılarlar; ölümdən danışsan, mülklərdən, bulutlardan söylərlər; həyatdan bəhs etsən, behiştəki huri-ğilmanlardan dəm vururlar. Xülasə, bu şairlər qərribə məxluqlardır!..”²

Mən “İ.İ.”nin kim olmasını bilmək üçün Qulam Məmmədlinin “İmzalar” kitabına baxdım. Lakin orada bu adın açıqlanmasına təsadüf etmədim. Kim olursa olsun, o, şairlərdən çox lələdağlı bir insan olmuşdur. Şairlərə böhtan atmaqda, iftira yağdırmaqda, lağa qoymaqda, təhqir etməkdə və qara yaxmaqda rekord vurmuşdur. Şairləri kimə oxşatmamışdır? Yalan danışanlara, zurna çalanlara, sarsaqlara, avaralara, daha nəyə, nəyə?!

Onun şairlər haqqında bəzi fikirlərini müasir oxucularımızın nəzərinə çatdırıram.

- Mən Məmməd Səid Ordubadini, hər şeydən qabağ Şeytanın anasını yandıran ərəbə oxşadıram...

¹ Əli Nazim. Proletar diktaturası dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı. “Seçilmiş əsərləri” kitabında, Bakı, 1979, s. 308-309.

* Məsul müdiri S.Axundzadə olmuşdur.

² İ.İ. Bir az da şairlərdən, “Gənc işçi”, 1 may 1928, №35.

O, Ərəblə Şeytan arasında baş vermiş məşhur bir rəvayəti danışır, Ordubadını şair hesab etmir.

- Əli Abbas Müznib, nə zurnadır, nə şair!..

- Abdulla Şaiq adətə bir ağustos carçısıdır. "Cır-cır" yeni işdirsə nədə, özünü görməsin...

İ.İ. onların yaxasını buraxıb, Cavidin yaxasından yapışır və görün nə həzryanlar söyləyir? Yalnız xəstə adamlar bu cür düşünə və yaza bilərdilər.

- Ancaq etiraf etməli ki, bunların arasında zurnadan başqa şeyə oxşayanlar az deyildir. Məsələ: - uzağa getməgə hacət yox, bizim Hüseyn Cavid... Möhtərəm şair, məcə zurnadan başqa bir şeydir, məsələ: bu bir ticarət və universal mağazadır. Öylə bir mağaza ki, içində hər nə axtarsan tapılır. Bu mağazanın bəzi şəbihləri muzəyi halındadır. Bu şəbihlərdə Topal Teymurun əsgərlərindən dutmuş ta gürcü knyazlarına kibi hər cür məxluğ vardır...

Gənc tənqidçi

2.7. "Topal Teymur"

"Topal Teymur" – Hüseyn Cavid. 5 pərdəli dram.

...Bu vaxta qədər bir çox müvərrixlər Teymurun əleyhinə, yaxud lehinə dair bir çox əsərlər yazdılar. Fəqət, biz istərdik ki, görək Hüseyn Cavid öz qəhrəmanına nə cür baxır. Biz əsərdə bir yerə rast gəldik ki, Teymur öz dililə deyir ki, "Mən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir allah bəlasıyam. Tökdüyüm qanlar da yalnız həqq və ədalət naminədir".

Demək, Cavidin fikrincə, Teymurun apdıqları həqq və ədalət naminə imiş. Fəqət bir az sonra Divan bəyinin: "Ordumuz bütün dünyanı saracaq deyil, a!.." sualına Teymur "Allah bir olduğu kimi, padişah da bir olmalıdır..." deyir.

Biz bu qədər öz fikrimizi söylədikdən sonra Hüseyn Cavidin başqa əsərləri kimi “Topal Teymur”un haqqı ilə tənqid edilib, mahiyyəti meydana çıxmasını başqa qələmlərdən gözləyirik.¹

Qızıl qələm

2.8. “Topal Teymur”

Bir neçə gün bundan əvvəl hökumət teatrında Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” adlı əsəri oynandı. Bu gecə teatr tamaşaçıları ilə dolu idi...

Cavidin başqa əsərlərini oxuyanlar, yaxud səhnədə görənlər onun “Topal Teymur”da nə qədər müvəffəq olub, olmadığını təyin edə bilirlər. Cavidin “Sənan”ını, “İblis”ini, “Şeyda”sını görənlər, oxuyanlar onlarla onun yeni əsərlərini (“Peyğəmbər”, “Topal Teymur”) tutuşdursalar, bu əsərlərin arasında çox fərqlər görər və hiss edərlər. Demək olar ki, Cavidin əruz vəznə ilə yazdığı əsərlərdə qazandığı müvəffəqiyyətləri, heca ilə yazdığı əsərlərdə qazana bilməmişdir. Onun “Uçurum”u və “Peyğəmbər”i bu sözün canlı şahidi olsa gerek. “Topal Teymur” isə nəsr ilə yazılmışdır. Nə isə Cavidin bu əsərində, keçmiş əsərlərindəki həyəcan, ruh görünür. Cavid bu əsərlə tarixdən çox uzaq qaçmışdır. Əyər tarixdən qaçmaq əsər üçün bir tip yaratmaq və əsərdə sənət yaratmaqsa, bu əsərdə sənət görünür. Əsərin adı özünə çox uyğundur. Əsər sənətcə topaldır...²

* * *

1920-1930-cu illərdə Hüseyn Cavid haqqında rus dilində də məqalələr yazılmışdır. Onun yaradıcılığı və əsərlərinin tamaşası haqqında rus dilində yazılmış məqalə və resenziyalar daha çox Tiflis mətbuatında çap

¹ “Yeni fikir”, 16 iyun 1926.

² “Gənc işçi”, 22 noyabr 1926.

edilmişdir. Ancaq A.Nurun imzası ilə yazılmış bir məqalə 1928-ci ildə “Новый Восток” jurnalında dərc edilmişdir. Mən SSRİ – SSR İttifaqı Şərqsünaslıq üzrə Elmi Assosiasiyasının elmi əməkdaşı A.Nurun məqaləsini olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdırıram.

A.Нур

2.9. Джавид и его критика

Появление в современной тюркской литературе произведение Гусейна Джавида “Топал Теймур” надо отнести, безусловно, к литературным событиям не рядового порядка. Этим только можно объяснить тот живой интерес и ту горячую полемику в печати, которая развернулась вокруг этого произведения. Действительно, пьеса “Топал Теймур” заслуживает внимания не только тюркского читателя, но и не тюрка – по двум своим особенностям: по художественным своим качествам, во-первых, и по идеологической установке, во-вторых. Художественные достоинства “Топал Теймура” и вообще произведений Г.Джавида в достаточной степени были оценены в тюркской периодической печати за последние годы. Мы ставим перед собой задачу выяснить идеологическую установку автора, поскольку в марксистской критике в тюркском языке были допущены промахи, если не сказать большего.

Наглядным примером такого рода промаха может служить оценка тов. Мустафы Кулиева, данная им в журнале “Маариф ве маданият”. Тов. Кулиев находить, что пьеса Гусейна Джавида “Топал Теймур” “эстетическое и безидейное произведение”.

Дальше же излагая содержание пьесы, тов. Кулиев резюмирует:

“Теймур – умный правитель, он созывает съезды, издает те или иные законы, способствует развитию сельского хозяйства и беспощадно расправляется с теми, кто плохо обращается с крестьянами. В противовес Теймуру, турецкий султан Ильдырым занят разгульным образом жизни в своем гареме.”

Читатель из вышеприведенной цитаты видит, что тов. Кулиев прежде всего противоречит себе. Если произведение Джавида безидейное произведение, если автор не имеет определенной задачи, целеустановки, то как можно объяснить идеализацию личности Теймура, т.-е. Тамерлана. Мы находим, что “Топал Теймур” не только не без идейное произведение, а наоборот, сугубо идейное.

Перейдем к рассмотрению основных моментов пьесы.

Исторический Тамерлан представлен здесь как строитель-пионер просвещения и культуры. Это место пьесы нам кажется, является центральным. Приведем мысли автора, вложенные в уста самого грозного Эмира.

“Теймур: У европейцев язык разный, и душа у них иная. Наша страна должна превратиться в очаг культуры и просвещения, сделаться самым богатым центром промышленности и торговли. И пусть наши враги видят, что турки стремятся не только побеждать, бить, рубить, но стремятся жить и предоставить жить другим... И начатое нами дела завершит наше будущее поколение”.

Весьма характерна для Джавида и, вообще, сторонники идей Турана, следующее заявление: “У европейцев язык разный, и душа у них иная.” Что касается языка мы полностью соглашаемся с автором, что

язык не только у европейцев, но и у других народов, проживающих на других континентах, разнится от тюрко-монгольско-алтайской группы языков. А что означает “иная у них душа”? Под словом “душа”, автор, очевидно, подразумевая понятия: психология, идеология... Иного содержания вложить в это слово, кажется нельзя. Идеология же есть оформление сознания классовых интересов того или иного общественного класса. Следовательно, нет единой европейской “души” – психологии и идеологии, поскольку в европейских странах существует капитализм (а в эпоху Тимура существовал феодализм), т.е. классовое общество.

Зачем нужна было Джавиду экскурсия в такие дальние области “европейской души”. Просто для того, что “обосновать две задачи, поставленные автором:

1) У нас, т.-е. у народов, принадлежащих к туркам, душа иная. Наш путь иной, чем путь европейских стран. Если в Европе хозяйственное развитие идет к капитализму, империализму, если там классовая борьба развивается каждым днем, то у нас этого не будет и нет.

2) У нас этого не будет потому, что мусульманский мир один. У нас душа иная. У нас нет и не будет классов. Это мысль ясно и открыто выразил другой представитель современной литературы – казахский поэт М.Джумабаев, а национальные эмигрантские политические организации, в частности мусаватисты, поддержали Джумабаева и Джавида.

Туран должен быть единым. Вот установка автора разбираемой пьесы. Однако, Джавид не только поддерживает и развивает “теорию” единого Турана,

но и грозного и классического деспота XIV века, эмира Тимура, выводит как строителя, покровителя культуры, просвещения. Тимур не только простой герой пьесы и не только историческая личность. Он “напоминает национальную историю и героизма в эту историю”. **Совершенно правильно поняли с своей точки зрения и оценили это заявление муссаватисты, тогда как наши критики – марксисты не поняли этой простой истины.*** Мы проводим отрывок из руководящего органа муссаватистов с характеристикой пьеса Г.Джавида.

“Ени Кавкасия” пишет: “Но Джавид – другое дело, идеализируемый Джавидом тип не есть простой тип, он тип, имеющий отношение к тюркской истории, тип который напоминает национальную историю и героизма в этой истории.” “Ени Кавкасия”, февраль 1927 г., Константинополь.

К сожалению, мы до сих пор не имеем марксистской работ, освещающих эпоху Тамерлана, однако, считаем нужным привести следующий отрывок из работы исследователя и знатока истории Средней Азии, академика В.В.Бартольда – “Улугбек и его время”: - Господство Тимура создавалось и поддерживалось крайне жестокими средствами удивлявшими даже европейца начала XV в. (Клавихо); европейцу начало XX века даже трудно представить себе, что находились люди для исполнения таких приказаний Тимура, как сооружения башен из 2.000 живых людей, положенных друг на друга и засыпанных глиной и кусками кирпича, после взятия Исфизара, или погребения живыми 4.000 пленных войны после взятия Сиваса. Перед таким утонченным зверством мусульманс-

* Seçmələr mənə aiddir.

кого завоевателя бледнеют все массовые избиения, совершенные в мусульманских странах по приказанию язычника Чингис - хана”¹⁾

Указания В.В.Бартольда, сделанные на основе большого исторического материала, по существу ставят под вопрос мысль Г.Джавида и его защитников из “Ени Кавкасия” – о том, что империи Тимура были очагом культуры и просвещения, богатым центром промышленности и торговли, этапом героизма в истории тюркских народов.

Было бы, конечно, неправильно оставить незамеченным строительную деятельность тимуридов вообще, Тимура в частности. Эта область деятельности грозного деспота должна быть соответствующим образом оценена, как его деятельность по другой линии – военно-завоевательной.

В вышеуказанной работе акад. В.В.Бартольд пишет: “Тем не менее Тимур и для культурного населения его империи был не только чуждым завоевателем. Тимур был в одно и тоже время беспощадным разрушителем и ревностным строителем; им воздвигались величественные наряды с великолепными садами, восстанавливались города и селения, устраивались и исправлялись оросительные системы; по выражению официальной истории он не допускал, чтобы проедали даром участки земли, где, вообще, была возможна культура...”

Грандиозные оросительные работы производились Тимуром не только в его родном Мавераннахре и соседнем Хорасане, но и в таких отдаленных местностях, как Муганская степь и бассейн Кабула.

¹ В.В.Бартольд. “Улугбек и его время”. Записки Российской Академии Наук. Петроград, 1918 г., стр. 34-36.

Отречать созидательную деятельности Тимура, естественно, нельзя. Как и нельзя, констатируя эту область деятельности, довольствоваться лишь описанием её. Необходимо выяснить социальную сущность строительства тимуридов, чего не делает акад. Бартольд, чего не делают совершенно созидательно горетеоретики из “Ени Кавкасия” и сторонники. На это сторону вопроса обратил внимание Агамали-Оглы в своей работе “Две культуры”.¹

“Очаг культуры и просвещения”, “центр промышленности и торговли”, вложенные автором пьесы, Г.Джавидом, в уст Тимура, фальшиво звучали. Перейдем к основной идее пьесе.

Тимур, перечисляя свои победы, рассказывает: “Нет сомнения в том, что он, Ильдырым, очнется и узнает с кем имеет дело. Я вступил ногой в Персию, и великие чингизуры мной не устояли. И, как мазандаранские шакалы, скрылись в лесах. Когда двинулся на Москву, тогда русские князя испугались меня, и словно северные медведи, ошеломленные разошлись. В Индостане же армейцы Султан-Махмуда, как тигры с берегов Ганга, раненные меткими стрелами, преклонялись передо мной. Да придет же такое время, когда жалкий Ильдырым встретит Топал Теймура у своей столицы Брусь. Тогда... только тогда он убедится в моей правоте и узнает, кто я такой. Он почувствует результаты своего пьянства.”

Как известно, Тимур – представитель “восточных турок”, воевал с Ильдырым – деспотом “западных турок”. Как же совместить идею единого Турана с воинствующей речью Тимура по адресу Ильдырыма? Совершенно не трудно проследить развитие идей

¹ Агамали-Оглы. “Две культуры”, стр. 25.

единого Турана у автора пьесы. Угрозы Тимур нужны лишь для того, чтобы более рельефно, более убедительно изложить вред политики, катастрофичность борьбы двух властителей Турана.

Поэт в пьесе излагает эту точку зрения:

“Брат проливает кровь брата. Все это жертвы политики”.

Другое действующее лицо пьесы – шейх Бухары, обращаясь к Тимуру, говорит: “Не надо напрасно проливать кровь тюркского народа. Не превращайте себя в посмешище перед окружающим вас врагом.”

Враг – это окружающие тюркский мир государства. Они могут использовать слабость Турана. Поэтому один из героев пьесы – Диван Беги, - высказывается против войны с Ильдрымом.

“Я против войны с Ильдрымом, ибо вы оба являетесь полюсами туранского мира. Если эти два мира будут бороться, кто может образоваться между ними огромная ирон. Этим моментом могут воспользоваться окружающие вас иностранные государство для ослабления сил тюркского мира”.

Какой же должен быть сделан вывод? Этот вывод сделал Тимур, который, очевидно, излагает мысли самого автора.

“Как аллах один, так и падишах должен быть одним.”

Мы думаем, что комментарии будут излишни.

Тов. Кулиев в указанной нами выше статье совершенно справедливо указывает, что Гусейн Джавид в своей пьесе идеализирует духовенство. Духовенство у Джавида играет роль защитников угнетенных и порабощенных.

“Извините эфенди (господин), прошу снисхождения. Будь любезны выслушать эту крестьянку – бедную мать Анатолии. (В сторону). Бедная женщина! Не знает она, что падишах кого она просит и умоляет, пьет вино, выжатое из алой крови и кровавых слез несчастных крестьян... Да, знаю, горьки слова мои. Чем бороться с ним, боритесь со своими чувствами. Осмеливаюсь сказать, если возможно, меньше уделяйте внимание танцовщицам, не попадайте под влияние сербской принцессы и пьяных вирирей”.

Эти слова вложены в уста Шейха Бухары. Он, как видеть читатель, представлен умным, дальновидным политиком, **щественным** деятель, защитником слабых и угнетенных. “Интересно, спрашивает тов. Кулиев по поводу, какую цель ставил себе автор при передаче подобного представителя духовенства. Очевидно, для того, чтобы поднять и укрепить авторитет духовенства в глазах населения. Это, по нашему мнению, приносит общественный вред воспитанию масс (М.Кулиев. Заметки о современной тюркской литературе. Журнал “Маариф ве меданият”)”.

Последняя мысль тов. Кулиева изложена им, очевидно, для того, чтобы “доказать” безыдейность произведения Джавида.

“Перейдем к последнему вопросу, пишет т. Кулиев в своих заметках о современной тюркской литературе, почему Наркомпрос и тюркский театр допустили эту пьесу на сцену”.

“Гусейн Джавид написал пьесу. И, несмотря на то, что у нас нет оригинальных пьес, Наркомпрос не желает допустить эту пьесу на сцену. Так говорили наши противники и, пользуясь этим обстоятельством,

сеями смуту среди различных слоев населения. Мы пустили произведение на сцену для того, чтобы выявить все недостатки и ошибки и тем самым положить предел возражениям наших противников”.

А самых существенных “недостатков” так и не увидели.¹

* * *

A.Nurun məqaləsindən görünür ki, o, Azərbaycan bolşevik mətbuatında Hüseyn Cavid haqqında dərc edilmiş məqalələrin mahiyyəti ilə tanışdır. Bəzi müəlliflərlə razı deyil və cəsarətlə qeyd edir ki, “в марксистской критике в тюркском языке были допущены промахи”.

Məqalə Mustafa Quliyevin məlum məqaləsinə cavab olaraq yazılmışdır. Müəllif məqalənin başlanğıcında Quliyevlə polemikaya girir, onun bəzi mülahizələrinə münasibət bildirir və onunla razılaşmır. Haqlı olaraq “Topal Teymur” estetik və ideyasız əsərdir” fikrinə qarşı çıxır. Onun məqaləsindən sitatlar gətirir və opponentinin yanlış mülahizələrinə qarşı çıxır. Düzgün olaraq sualı belə qoyur: “...тов. Кулиев прежде всего противоречит себе. Если произведение [“Topal Teymur”] Джавида безыдейное произведение, если автор не имеет определенной задачи, целеустановки, то как можно объяснить идеализацию личности Тимура?..”

O, düzgün olaraq “Topal Teymur”u tamamilə ideyalı bir əsər hesab edir. Onun tutarlı və arqumentli fikirlərindən aydın olur ki, müəllif türk dilini bilir və pyesi orijinalından oxumuşdur. Azərbaycan türkcəsini gözəl bilən bu şəxs əsərin bəzi monoloq və dialoqlarını rus

¹ А.Нур. Джавид и его критика, в кн. “Новый Восток”, Научной Ассоциации Востоковедения Союза ССР, основан М.Павловичем, книга 22-ая, 1928, стр. 254-258.

dilinə uğurlu tərcümə etmişdir. Teymurun “Avropalıların dilləri başqa, yürekləri başqadır...” sözlərilə başlayan monoloqunu buna misal göstərə bilərəm. Onun tərcümələrini “Topal Teymur” pyesinin bəzi parçalarının rus dilinə ilk tərcüməsi kimi qəbul etmək olar.

Həmin monoloqu nümunə gətirən A.Nur onu Cavid yaradıcılığında səciyyəvi bir xüsusiyyət kimi diqqətə çatdırır və yazır: “Что касается языка [у европейцев] мы полностью соглашаемся с автором.” “Иная у европейцев душа” fikrini, dramaturqun fikrinə uyğun olaraq, bu cür şərh edir: «Под словом “душа”, автор, [Джавид] очевидно подразумевал понятия: психология, идеология...»

A.Nur, M.Quliyev, Ə.Nazim və b. tənqidçilər kimi, türklərin tarixinə, mədəniyyətinə xor baxmır. Əksinə, dramaturqun “Topal Teymur”da bədii cəhətdən əsaslandırğı mövqeyi müdafiə edir. “Avropalıların yürekləri” və “türklərin ürekləri” anlayışları üzərində ayrıca dayanır. Dramaturqun fikirlərinə haq qazandıraraq yazır ki, avropalılarla müqayisədə, biz türklərin yolu və ürekləri başqadır. Bu məsələyə bir marksist kimi yanaşan müəllif, siniflər və sinfi cəmiyyət probleminə toxunur. Onun fikrincə, Avropada mövcud olan kapitalizm və imperializm bizdə olmayacaq. Ona görə ki, müsəlman dünyası vahiddir, bizdə siniflər olmayıb və olmayacaq. Cavidin fikrini qazax şairi M.Djumbayevinki* ilə tutuşduran A.Nur, onların hər ikisinin mövqeyini müdafiə və təqdir edir. Müsavatçıların Cavidə və Djumbayevə müdafiə etmələrini milli düşüncələrlə əlaqələndirir.

- Туран должен быть единым! (“Turan vahid olmalıdır!”) Cavidin bu fikrini vurğulayan və müdafiə edən

* Djumbayev Teymur haqqında əsər yazmışdır. Sovet dövründə buna görə tənqid və tənqidlərə məruz qalmışdır.

müəllif, pyesin ideoloji və estetik mahiyyətini, ictimai əhəmiyyətini və s. yüksək qiymətləndirir və bəzi Azərbaycan marksist tənqidçilərinə tutarlı cavab verir və sanki onları utandırır. Bizim bəzi tənqidçilərdən fərqli olaraq, Teymur epoxası, Teymurun şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında yaxşı biliyə malik olduğunu, pyesi dərinədən duyduğunu aşiq-aydın büruzə verir. Mən bu cəhətdən diqqəti onun aşağıdakı cümlələrinə cəlb etmək istəyirəm: “Тимур [в пьесе Джавида] не только простой герой пьесы и не только историческая личность. Он “напоминает национальную историю и героизма в этой истории.”

Çox dəqiq və sərrast fikirlərdir!

A.Nur Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzəbala Məhəmmədzadə və b. adını çəkməsə də, müsavətçilərin dramaturqun nəzər-nöqtəsini tamamilə doğru başa düşdüklerini ayrıca qeyd edir. O, bununla əlaqədar Türkiyədə nəşr olunan “Yeni Kavkasiya” jurnalında 1927-ci ildə dərc edilmiş bir məqalədən sitat gətirir və onun müəllifinə haq qazandırır. Təəssüflə qeyd edir ki, Teymur epoxasını işıqlandıran marksist ədəbiyyat yox dərəcəsinədir. Görkəmli şərqşünas V.Bartoldun “Улугбек и его время” kitabından bir parçasını oxucuların diqqətinə çatdırmağı lazım bilir. Yeri gəlmişkən deyim ki, Bartold nə qədər səviyyəli şərqşünas olsa da, tarixi fakt və həqiqətlərə əsaslansa da, o avropalı idi; onun dili başqa, düşüncəsi başqa, təfəkkürü daha başqa idi. Bartold bəzən öz əsərlərində Çingiz Xanın və Əmir Teymurun törətdikləri “vəhşilikləri” sadalamaqdan sanki zövq alır və törədilən qırğınların səbəblərini şərh etməyi “unudur.” Bəzən isə Teymur kimi bahadır və tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə birtərəfli və marksist mövqedən yanaşır və s.

Bu cəhətdən A.Nur V.Bartoldun bəzi yanlış fikirlərinə etiraz edir, ədalətli və obyektiv mülahizələrinə isə haq qa-

zandırır, onunla polemikaya girir. O, Teymura türk qəhrəmanlığı və mədəniyyəti tarixindəki xidmətləri kontekstində yanaşır. Cavid müdafiə edən müsavətçilərin tərəfini saxlayır, “Yeni Kavkasiya” jurnalında dramaturqun əleyhinə yazılanları tənqid edir. Teymurun və Teymurilərin tarixdə rolu və xidməti ilə bağlı akademik Bartolda bəzi iradlar da tutur: “Необходимо выяснить социальную сущность строительства тимуридов, чего не делает акад. Бартольд, чего не делают совершенно сознательно горетеоретики из “Ени Кавкасия” и их сторонники. На это сторону вопроса обратил внимание тов. Агамали-Оглы в своей работе “Две культуры”.*

* A.Nur Ağamalı oğlunun 1928-ci ildə Bakıda nəşr edilmiş “İki mədəniyyət” kitabını nəzərdə tutur. Mən həmin kitabdan balaca bir parçanı burada verirəm. Kitab “Böyük Oktyabr İnqilabının” 10 illiyinə həsr olunmuş, Ağamalı oğlunun Orta Asiyaya səfəri münasibətilə yazılmışdır:

- Çingiz-xanın devrindən sonra kısa bir müddət sakitlik olursa da XIV əsrdə Teymur və ya Teymurləng kibi yeni zalım bir fəteh meydana çıxır. Akademik V.V.Bartold “Müsəlmanlıq mədəniyyəti tarixi”ndə onu belə xarakterizə edir: “Teymurun müharibələrində Çingiz-xan müharibələrindən daha da artıq kanlar töküldü. Bu müharibələrdə kaba dəhşətlər üzərinə bir də xüsusi vəhşiyənə hərəkətlər ilavə edirdi. Lakin Teymur öz yaradıcılıq işlərini təxribat işlərində olduğu kibi böyük və geniş bir ölçüyə salmaq istəyirdi. Bir tərəfdən on minlərcə şəhər əhali kırıılır, onların kəllələrindən uca küllələr yapılır, on minlərcə insanlar dəhşətli bir surətdə öldürülür, o biri tərəfdən də böyük suvarma sistemləri kurulur, böyük və gözəl binalar inşa edilir.”¹ Teymurdan sonra xırda hakimlər devri başlanır. Binlər Teymur xarakterində olsalar da, gördükləri işlər Teymurun işləri kədər böyük və müvəffəkiyyətli deyildi...²

¹ Akademik Bartold “Müsəlmanların mədəniyyəti tarixi”. “Böyük suvarma sistemləri”, “Böyük, gözəl binalar”. Teymur dövründə olan istehsal və istifadə üsulunda yaradıcılıq deyil, təxribat əsası üzrə kurulmuşdu. – Ağamalı oğlu.

² Ağamalı oğlu. İki mədəniyyət, Bakı, 1928, s. 4-5.

A.Nur M.Quliyevlə polemikaya girərək, obrazlı desək, onun “Topal Teymur” haqqında məqaləsini darmadağın edir. Pyesdən tutarlı dəlillər və sübutlar gətirərək, fikrini əsaslandırır. Pyesin tamaşaya qoyulması və səhnəyə buraxılması ilə əlaqədar M.Quliyevin mövqeyini nəzərə çatdıran müəllif, əsərin ideya və məzmununda elə bir nöqsan və çatışmazlıq görmür. Orada qoyulan problemlə bağlı dramaturqa haq qazandırır və son cümləsini belə bitirir: “А самых существенных “недостатков” как и не увидели.” (“Biz pyesdə, Quliyevin qeyd etdiyi kimi, dırnaqarası elə bir çatışmazlıq görmədik.”)

Son olaraq demək istəyirəm ki, A.Nurun məqaləsi 1920-1930-cu illərdə “Topal Teymur” haqqında yazılmış və sovet mətbuatında çap edilmiş yeganə məqalədir ki, onun müəllifi tarixilik prinsipini gözləyərək, pyesi ədalətli və obyektiv qiymətləndirir, təhlil və şərh edir. Müəllif, peşəkar bir tənqidçi, filoloq və şərqşünas kimi, fikir və mülahizələrində dəqiq və obyektiv olmağa çalışır. Məqaləsində Teymur epoxası və həmin epoxanın Cavidin pyesində necə təsvir edilməsi haqda oxucularda dolğun təsəvvür yaradır. Sanki bəzi Azərbaycan marksist tənqidçilərini öz soyuna və tarixinə hörmətlə yanaşmağa, ayıq-sayıq olmağa dəvət edir...

“A.Nur milliyyətçə kim və haralıdır?” Təəssüf ki, mənim bu sahədə çalışmaları bir nəticə vermədi. Amma mən onu ya Qafqaz, yaxud Asiya türkü olmasını düşünürəm. Hesab edirəm ki, həmin dövrdə onun Azərbaycanla, onun yazıçı və tənqidçilərilə yaxşı əlaqəsi olmuşdur. Məqalədən onun azəri türkcəsini yaxşı bilməsi, Cavidin “Topal Teymur” pyesi ilə yaxından tanış olması anlaşılr. Ola bilsin ki, A.Nurun dramaturqla tanışlığı da olmuş, pyesi ona dramaturqun özü vermişdi. Hər halda bu sahədə araşdırmaları davam etdirmək lazımdır.

2.10. Əli Sultanlı və “Topal Teymur”

A.Nurdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Topal Teymur”a aid, Əli Sultanlı istisna olunmaqla, elə bir ciddi məqaləyə təsadüf olunmur.

Hüseyn Cavid bəraət aldıqdan sonra (1956) dünya ədəbiyyatı üzrə görkəmli mütəxəssis olan Əli Sultanlı 1959-cu ildə “Hüseyn Cavidin faciələri” adlı məqalə yazır. Məqalə 1971-ci ildə onun “Məqalələr” kitabında çap edilir və geniş oxucu auditoriyası qazanır. İrəlicədən qeyd etməyi lazım bilirəm ki, məqalədə sovet təsiri və ideologiyasından irəli gələn məqamlar, demək olar ki, yoxdur. Məqalədə istifadə edilmiş tarixi mənbələr konkret olaraq göstərilməsə də, Şair Kirmaninin “Teymurnamə”sinin, German Vamberinin adları çəkilir. Bu da alimin həmin tarixi mənbələrlə, o cümlədən Mustafa Quliyevin məqaləsilə tanış olmasına şübhə yeri qoymur.

Görkəmli alim cavidşünaslıq tarixində ilk dəfə olaraq, Cavidin pyesini ingilis şair-dramaturqu Kristofer Marlonun “Böyük Tamerlan” mənzum faciəsilə müqayisə edir və oxuculara həmin əsər haqqında xəbər verir. M.Quliyev və b. tənqidçilərdən fərqli olaraq, Əli Sultanlı öz fikirlərində səmimidir və oxucuları yazdıqlarına inandırmağa çalışır. Hər şeydən öncə, Teymur haqqında tarixçilərin yazdıqlarını nəzərə alır.

Müəllif müqayisəli təhlil yolu ilə gedərək, Teymur və Yıldırım bir-birinə yaxınlaşdıran və bir-birindən uzaqlaşdıran cəhətlər haqda, Mamay Xanın rəzaleti, növbətçilərin Teymurun apardığı müharibələrə münasibəti haqda oxucuda dolğun təsəvvür yaradır. Əsərin ideya məzmununu düzgün müəyyənləşdirir. Şeyx Buxari ilə dramaturqu eyniləşdirən tənqidçilərə, o cümlədən M.Quliyevə qarşı çıxır və yazır: “...H.Cavid nə yarım-xarabət şair Kirmanidir, nə də filosof Şeyx Buxari. O, tarixə sədaqət göstərərək, hadisələri əzəmi dərəcədə düzgün təsbit etməklə, onları nisbətən romantikləşdirmişdir. Dramda Topal Tey-

mur tarixdə olduğu kimi həm mənfi, həm də müsbət sifətləri ilə canlanmışdır.”¹

Əli Sultanlının 54 il bundan qabaq yazdığı məqaləni olduğu kimi oxucuların diqqətinə çatdırıram.

Əli Sultanlı

Topal Teymur

“Topal Teymur” (1924)^{*} H.Cavidin sovet illərində yazdığı ikinci tarixi dramıdır. Topal Teymur (1333^{**}-1405) haqqında tarixi monoqrafiyalar yazılmışdır. Şəxsi tarixçisi, “Teymurnamə” müəllifindən başlayaraq şərqsünas Vamberiyə qədər bütün tarixçilər onun müharibədə qaniçən və amansız, sülh vaxtında isə ağıllı, müdrik qanunverici, ədalətli, elmin və sənətin hamisi, messenat kimi təsvir etmişlər. Lakin xalq arasında Teymur insan kəllələrindən qalalar tikdirən müdhiş bir istilaçı kimi şöhrət qazanmışdır.

Topal Teymur haqqında ilk əsər yazan V.Şekspirin müasiri Xristofer Marlodur (1564-1593). Bu mövzuda iki hissədən ibarət “Böyük Tamerlan” (1587) əsərini yazar-kən X.Marlo öz qəhrəmanını çobanlığından başlayaraq ta bütün Şərq dünyasının işğalçısı kimi ölümünə qədər təsvir edir. Tamerlan kobud qüvvənin təmsali deyil, o, rəyasətə aşıq olmaqla bərabər, möhkəm iradəyə malikdir və öz qüvvəsinə inanır. Gah vuruş səhnəsində görünür, gah məğlub etdiyi hakimləri arxasınca sürüyür; Türkiyə sultanı Bəyazidi dəmir qəfəsə salıb dalınca apardır.

Əsərdə verilmiş Tamerlan həm bir əliqanlı sərkərdə, həm də humanizm dövrünün mütəfəkkiridir. Çoban Ta-

¹ Əli Sultanlı. Məqalələr, Bakı, 1971, s. 158.

^{*} Əsər 1925-ci ildə yazılmışdı.

^{**} Əslində 1336.

merlan gözəl natiqdir. Bir natiq olaraq o, gah ildırım kimi şığıyır, gah da gül kimi açıb məhəbbətini mehriban ifadələrlə izhar edir.

Beş pərdədən ibarət, nəslə yazılmış “Topal Teymur” tarixi dramında H.Cavid tarixi həqiqətə sadıq qalmağa çalışmışdır. Əsas surətləri bir neçə səhnədə təcəssüm etdirməklə onların səciyyələrində olan ziddiyyətləri yaradıcılıq xəyalı ilə açmışdır.

Sovet tarixçiləri də Teymurun hakim olduğu dövrlə maraqlanmışlar. 1940-1941-ci ildə Teymurun və övladlarının qəbrini açıb bəzi tədqiqlər aparmışlar.

Onun haqqında ümumi fikir bundan ibarətdir: Teymur, başqa Şərq müstəbidlərindən fərqli olaraq maarifi, mədəniyyəti, elmi, sənaye və ticarəti himayə etmişdir. Öz sarayında alimləri, şairləri, arxitektorları toplamış, onların vasitəsilə mədəni yüksəlişə imkan yaratmışdır. Sülh vaxtında Teymurun qanun-qaydaya da böyük əhəmiyyət verdiyi tarixçilər tərəfindən qeyd olunur. H.Cavid, Teymurun arvadı vasitəsilə səhnə düzəldir. Dilşad ona şikayətə gələn bir kəndlinin sözlərini Teymura çatdırdığı vaxt, o, qəza hakimi Mamay xanın dalınca hiddətlənərək deyir ki: “Ah, qudurğan, şaşqın!.. O düşünmür ki, əhalini incidən bir hakim yavrusunu parçalayan bir heyvan qədər şüursuzdur. Zərər yox, yarın məsələ aydınlaşır. Bu söz doğru çıxarsa, sayğısız hərifə ən şiddətli cəza verilir. Əvət... qırbacı qədər nüfuz və iradəsi silinməz bir ləkədir”.

Gözləri şikəst ildırım kağızı gözüne yapışdırıb oxuyur. Baş vəziri Əlipaşa da onun həmpiyəsidir. Sərxoş Əlipaşa Teymurun məktublarına sərt cavab verir. İldırım kimsə ilə məsləhətləşmədən məktubları göndərtidir. İldırım Bəyazid Cücədən soruşur ki, o yaxşı hökmdardır, yoxsa Teymur. Cücə onun qulağına deyir ki: o, dəlidir, sən də abdal. İldırım bu cavab üçün Cücəni salondan qo-

vur. Halbuki Teymur eyni həqiqəti başqa şəkildə həm özü, həm də İldırım haqqında deyir. İldırımın məğlub və əsir etdikdən sonra Teymur deyir: “Heç maraq etmə, xaqanım. Sən kor bir abdal, mən də dəli bir topal. Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə... sənin kimi bir kor, mənim kimi bir topal müsəllət olmazdı”.

Belə çıxır ki, İldırım yaltaqlığı, Teymur isə həqiqəti sevir. İldırım siyasətdən xəbərsizdir. Ölkə casuslarla doludur. Teymur sayıqdır, incə siyasətçidir. Kiminlə necə rəftar etməyin üsulunu bilir. Qadın məsələsində möhkəm iradəyə malikdir. Qadınlarla danışmağı bilir. Öz ixtiyarından və hökmranlığından sui-istifadə etmir.

Əsərdə xalq nümayəndələri özlərini hiss etdirəcək qədər qüvvətlidirlər. Vali Mamay xan tərəfindən döyülən qoca kəndlinin qiyabi şikayəti, öküzü və yetişmiş qızı Lalənin yeniçərilər tərəfindən aparılmış ananın acı şikayəti, Fazil Şeyx Buxarinin qeydləri, növbətçi əsgərlərin müharibədən şikayəti hər iki dövlət başçısının idarə üsuluna, cahangirlik siyasətinə və apardıqları müharibələrə qara ləkə vurur. Qoca ilə qadının şikayəti məlumdur. Lakin Buxarinin İldırma söylədikləri, növbətçilərin şikayəti ədalətsiz müharibənin mahiyyətini meydana qoyur. Şeyx Buxari cəsarətlə İldırma deyir ki, qəzəb və hiddət insan mühakiməsini yanlış yollara salar. Mümkünsə, rəqqasələrə uyma! Serbstan şahzadəsinin (Meliça xanımın) nüfuzuna qapılma, sərxoş vəzirlərə alət olma... Üç cümlə ilə Fazil Şeyx Buxari Sultan İldırım Bəyazidin iç üzünü açır. İki növbətçinin dramatik vəzifəsi birinci növbətçini danışdırmaqdadır. Onun sualları ilə qızıışan birinci növbətçi deyir: nə demək!.. Sanki əsgər insan deyil?.. Ölüb-öldürən biz, gülüb-əylənən onlar!.. Çarpışıb-vuruşan biz, ad-san qazanan onlar. Ac-çılpaq qalan biz, zövqü səfayə dalan yenə onlar!

İkinci növbətçinin – ...Onlar kimdir? – sualına, birinci növbətçi aydın cavab verir:

“Sarayda keyf sürən azğın padşahlar, dəli xaqanlar... sərvət və səadət içində gülümsəyən qurnaz vəzirler, yaramaz vəkillər... eyş-nuş ilə vaxt keçirən hoppa şahzadələr... çılğın dərəbəklər...”

Bu sözlərdə əsl müharibə günahkarları verilməklə bərabər, sinfi düşüncə vardır.

“Topal Teymur”dan danışarkən bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu əsərdə dramaturq ilə Teymurun saray şairi şair Kirmani və yaxud Anadolu filosofu Şeyx Buxari arasında eyniyyət düzəltmək yanlış bir üsuldur. Bu üsul, ədəbiyyatşünası əsərin ideyasını düzgün müəyyən etməkdən uzaqlaşdırır. H.Cavid nə yarımşarabatı şair Kirmanidir, nə də filosof Şeyx Buxari. O, tarixə sədaqət göstərərək hadisələri özəmi dərəcədə düzgün təsbit etməklə, onları nisbətən romantikləşdirmişdir. Dramda Topal Teymur tarixdə olduğu kimi həm mənfi, həm də müsbət sifətləri ilə canlanmışdır.

Dramaturqun ildırına münasibəti də belədir. Teymuru birtərəfli, ancaq qəddar, insan kəllərindən qalalar tikdirən əliqanlı bir cahangir təsəvvür edənlər tarixi təhrif edənlərdir. İldırına da birtərəfli münasibət bəsləyənlər eyni səhvi təkrar edirlər. Əsərdə keçmiş tarixin romantik boyalarla boyanmış realist bir tablosu verilmişdir.

Bütün əsərlərində ədalətsiz müharibə və qan tökməyin qatı düşməni olan H.Cavid “Topal Teymur”da ədalətsiz müharibəni, insanların əmin-amanlığını pozan ordu toqquşmalarını pisləyir. Sülhü müdafiə edənlərin səsi cahangirlərin amiranə hərəkətləri və bağırtıları qarşısında eşidilməz olur. Patriarxal-feodal münasibətlərinin və hərbi feodalizm quruluşunun hakim olduğu bir dövrdə, başqa ölkələrdə olduğu kimi, Şərqdə də, Çingizlər, Batılar, Tey-

murlar, Süleymanlar, Səlimlər, Bəyazidlər hökmlərlik edir, onların inad və iradələri ilə kəndlər, şəhərlər dağılır, çəmənzarlıqlar qəbristanə dönürdü. Teymurun son sözü öz dövrü üçün nə qədər tipiksə, imperializm dövrü üçün, müharibə qızıqdıranlar üçün də olduqca tipikdir: “Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə... sənin kimi bir kor, mənim kimi bir total müsəllət olmazdı”. Doğrudur, hökmün birinci hissəsində, yəni “dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı” hissəsində azacıq bədbinlik var, ancaq bilmək lazımdır ki, bunu deyən tipik bir cahangirdir.

Əsərə baxan tamaşaçı nə Total Teymuru və adamlarını, nə də İldırımla ətrafını ideallaşdırmır, əksinə, bütün bu cahangirlərə, onların iş və hərəkətlərinə, təşkil etdikləri müharibələrə və qırğınlara nifrət edir.¹

2.11. Məmməd Cəfər və “Total Teymur”

1960-cı ildə Azərbaycan sovet oxucuları Məmməd Cəfərin Hüseyn Cavid haqqında yazılmış ilk monoqrafiyası ilə tanış oldular. (İkinci monoqrafiya Mustafa Haqqı Türəkəul tərəfindən yazılmış və 1963-cü ildə İstanbulda çap edilmişdi.) Monoqrafiyada pyesə ayrıca məqalə həsr edilmişdir. Əgər Cavid və onun əsərinə münasibətdə və yanaşmada o, Əli Sultanlı ilə müqayisə edilsə, birincinin tipik bir sovet alimi və filoloqu təsiri bağışladığını asanlıqla görmək və duymaq olar. Bu, təbiidir!.. Ancaq mən əsas mətləbə keçməzdən qabaq bir haşiyəyə çıxmaq istəyirəm.

1970-1980-ci illərdə mən Turan Cavidin yanında tez-tez olardım. Görkəmli alim, mifoloq Mirəli Seyidov da onun yanına tez-tez gəlirdi. Biz burada görüşər, müxtəlif mövzularda söhbət edərdik... Məmməd Cəfərin “Hüseyn

¹ Əli Sultanlı. Məqalələr, Bakı, 1971, s. 154-159.

Cavid” monoqrafiyasından söhbət düşərkən Mirəli müəllim deyərdi: “Məmməd Cəfər Cavidin atasını yandırıb...” Turan xanım bunu soyuqqanlı qarşıladı. Bir gün mən dedim: “Məmməd Cəfər müəllim o monoqrafiyanı təzədən işləyib çap etdirsə yaxşıdır.” Turan xanım yarıkədərli dedi:

- Ona bu sözləri çoxları deyib, amma nədənsə o, susub...

Yeri düşmüşkən, müəllif 1982-ci ildə - Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi ərəfəsində təzədən işlədiyi həmin monoqrafiyanı türkcə və rusca nəşr etdirdi. Lakin artıq “gec” idi!.. Oxucuların əksəriyyəti onun monoqrafiyasını oxumuş, təəssüf hissi keçirmiş, bəziləri müəllifi qınamışdı. Mən bir kitabxanadan aldığım kitabda bunun şahidi oldum. Orada bir oxucu dözməyib müəllifə öz etirazını bildirmişdi...

Mən bu faktı həmişə ürək ağrısı ilə xatırlayıram və yazıram. Yazdıqca da təəssüflənirəm! Çox təəssüf! Bizim neçə-neçə görkəmli alimimiz sovet rejiminin, sovet siyasəti və ideologiyasının diri-diri qurbanları oldular!..

Mən bugün elə bir zamanda yaşayıb-yazıram ki, keçmişdə bunu bizim sovet şairləri, yazıçıları, tarixçiləri və alimləri yalnız arzu edə bilərdilər. Bugün onları nə mən, nə də mənim kimilər deyil, artıq tarix öz mühakiməsinə çəkir və hər kəsə layiq olduğu qiyməti də tarix verir! Ruhları şad olsun.

Məmməd Cəfər pyesdən sıx-sıx gətirdiyi ədəbi parçalara istinad edərək, əsərin məzmun və ideyasını, bədii mahiyyətini, dramaturqun uğurlarını və “uğursuzluqlarını” açmağa, sovet oxucularında əsər haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa çalışmışdır. Arxiv materiallarına əsaslanaraq, ilk dəfə Məmməd Səid Ordubadinin iki pərdəli “Teymurləng və İldırım Bayazid” pyesini aşkara çıxar-

miş və oxucuları məlumatlandırmışdı.* Düşünmüşdür ki, Ordubadi Teymuru idealizə etməmiş, aşiqanə-tarixi bir drama yaratmağa çalışmışdır. Ordubadi qarşısına tamamilə başqa bir məqsəd qoymuş, əsərdə daha çox barışdırıcı mövqe tutmuşdur. Teymurun qızı Zərifə ilə İldırımın oğlu Musanı evləndirərək, müharibədən çox eşq və məhəbbət ideyasını izlətmiş və qabartmışdır. Cavid isə tamamilə başqa yol tutmuş, başqa məqsəd izləmişdir.

Məmməd Cəfərə görə, Cavid Teymuru idealizə etmişdir. Ədalət naminə deməliyəm ki, bu problemi A.Nur və Ə.Sultanlı daha yaxşı araşdırmış və aydınlaşdırmışlar. Müəllif tarixi həqiqətlərə birtərəfli yanaşmış, bəzən dramaturqun söyləmələrinə istehza etmiş, Mustafa Quliyevə haqq qazandırmışdır. Məsələn, məqalənin bir yerində yazır ki, dramaturq Teymurun quruculuq və abadlıq, fəzil şəxsləri himayə etməsilə bağlı tarixin verdiyi birtərəfli məlumatı əsas götürmüşdür. Halbuki bu, belə deyildir! Teymurun sağlığında onun həyat və fəaliyyətini yazan tarixçi və salnaməçilərin heç biri birtərəfli məlumat verməmişlər və verə də bilməzdilər. Belə edən şəxs boynunu Teymurun qılıncı altında görmüş olardı.

Başqa bir misal. “Cavidin ümumiyyətlə tarixə, Teymur istilasına dövrünə, eləcə də Teymurun şəxsiyyətinə son dərəcə birtərəfli yanaşdığı, tarixi həqiqəti çox birtərəfli göstərməsi göz qarşısındadır. Bu xüsusda ətraflı izahata ehtiyac yoxdur...” mülahizələrilə necə razılaşmaq olar?.. Monoqrafiya müəllifi tarixi həqiqətə müxalif və səhv olaraq, Teymuru heç bir məktəb və müəllim görməyən savadsız bir adam hesab etmişdir. Halbuki bu, tamamilə səhv fikirdir. Teymur məktəb də, müəllim də görmüşdü. O, Quran oxuyurdu, namaz qılırdı, şahmat oynayırdı...

* Daha sonralar həmin pyesi tədqiqatçı Davud Hacıyev cəlb etmişdir.

Məmməd Cəfərin “Mustafa Quliyev “Topal Teymur” haqqındakı tənqidi mülahizələrində tamamilə haqlı idi” fikr ilə qətiyyənlə razılaşımaq olmaz. M.Quliyevə əsaslı və prinsipial cavabı A.Nur verdiyindən mən bu məsələnin üzərində dayanmıram.

Obyektiv və subyektiv səbəblərə baxmayaraq, təəssüflər olsun ki, 1960-cı illərin tənqidçisi bəzən 1920-ci illərin tənqidçisi səviyyəsinə enir. Məqalədə pyesin məzmunu və ideyası, müəllifin dil və üslubu təhrif edilir. Əsassız olaraq yazır: “Cavid öz görüşlərini təbliğ üçün həqiqətə son dərəcə sərbəst münasibət bəsləmişdi. Türkcülük fikirləri ilə əlaqədar olan mənasız və zərərli bir qövmi təəssübkeşlik göstərmişdi.”

Tənqidçinin dediyi kimi, dramaturq “Şeyda” faciəsi ilə heç də nə inqilabın tərəfinə keçmiş, nə də ona baş əymişdi. O ki qaldı “Topal Teymur”un oxucular və tamaşaçılar tərəfindən etirazla qarşılanmasına, bu, bütövlükdə həqiqətə uyğun deyildir. Əksinə, pyes oxucular və tamaşaçılar tərəfindən böyük rəğbətlə, marksist tənqidçilər tərəfindən isə etirazla qarşılanmışdır. Cavid yaradıcılıqda heç bir səhv addım atmamış, “proletariata yaxınlaşmaqla yaradıcılıq yolunu düzgün müəyyənləşdirməyə” çalışmamış, “tələbkər marksist tənqidinin” onun yaradıcılığına “çox müsbət təsiri” olmamışdır. Əksinə, o, həmin tənqidi çox soyuqqanlılar qarşılamışdır.

Daha bir mühüm məsələ - Divan bəyinin “Bəncə Azərbaycan xalqı yabancılara kölgə olmaqdan pək zəvq alır və xarici təsire daha çabucq qapılırlar.” – cümləsi haqqında Sovet dönməndə M.Cəfərdən başqa, demək olar ki, heç bir sovet tənqidçisi həmin fikrə münasibət bildirməmişdir. Hətta M.Quliyev kimi amansız bir tənqidçi susmuşdu. M.Cəfər isə dramaturqu əsassız olaraq ittiham etmişdir. Əvvəla, fikri müəllif yox, Baş vəzir deyir,

özü də əsassız demir. İkincisi, tutaq ki, müəllif deyir. Məgər belə deyilmi?.. O, M.Ə.Sabir, M.Hadi və C.Məmmədquluzadədən nə əskik, nə də artıq deyir. Hardasa onların fikirlərini tamamlayır. Millətin və xalqın nöqsanını görür və göstərir. Nöqsanını görən və dərk edən xalq isə kamil və müdrik xalqdır. Nəinki dünən, elə bu gün həmin fikri isbat edəcək yüzlərcə misal göstərmək olar. Mən bir-ikisini demək istəyirəm. Buyurun, Bakı şəhərini seyrə çıxın. Onun reklam və yazılarına baxın və oxuyun. Özünüzün Azərbaycanın baş kəndində olduğunuza təəccüb edəcəksiniz. Yaxud bəzi televiziya kanallarının adlarını yada salın və h.b. Bax, onda Divan bəyin və bizim yazıçıların haqlı olduğunu görəcəksiniz. Bəli, mən də iddia edirəm ki, biz xariciləri yamsılamaqda ustayıq və bundan zövq alırıq, xarici təsirlərə daha tez qapılıırıq. Bu, bizim nöqsanımız və zəif cəhətimizdir...

İndi M.Cəfərin məqaləsini olduğu kimi oxucuların mühakiməsinə verirəm.

Məmməd Cəfər

“Topal Teymur” və onun tənqidi

1926-cı ildə Cavid nəslrlə yazılmış 5 pərdəli “Topal Teymur” dramını nəşr etdirir. İlk baxışda şairin belə bir mövzunu işləməsi gözlənilməz, qəribə görünürdü. Necə oldu ki, həmişə müharibə və qəsbkarlıq əleyhinə çıxan, “şahlara, xaqanlara od püskürən, atəş sovuran kinli krallara” nifrət edən bir şair birdən-birə Teymur kimi amansız bir qəsbkar və qanlı bir fateh haqqında əsər yazdı?

Əslində isə burada təəccüblü bir şey yox idi. Cavidin belə bir mövzuya girişməsi təsadüfi olmayıb, onun yaradıcılıq metodu və xüsusən dünyagörüşündə olan ziddiyyətlərlə əlaqədar idi.

Caviddən əvvəl də Azərbaycanda Teymur haqqında bəhs edənlər olmuşdu. Məmməd Səid Ordubadi birinci imperialist müharibəsi illərində ikipərdəli “Teymurləng və İldırım Bayazid”¹ pyesini yazmışdı. Lakin Ordubadi Teymuru idealizə etmək məqsədini qarşısına qoymamışdı; əksinə, ədalətsiz müharibələri pisləmək istəmişdi. O, Teymurla əlaqədar olan hadisələrə başqa bir istiqamət vermiş, aşiqanə-tarixi bir dram yaratmaq istəmişdi. Teymurun qızı Zərifə banu ilə İldırımın oğlu Musa bir-birini sevirlər. Bu arada Teymurla İldırım arasındakı münasibətlər kəskinləşir və qanlı müharibələrə aparıb çıxarır. Zərifə banu müxtəlif yollarla bu qanlı müharibəni dayandırmağa çalışır və pyes Zərifənin bu sözləri ilə qurtarır: “Türk-tatar qövmünün ədavətlərinə, qan tökülməsinə nəhayət verildi. Məhv olsun cahangirlik, müharibələr! Yaşasın eşq və məhəbbət!”

Cavidin əsərində isə belə deyildi. Cavid Teymurdan qüdrətli bir şəxsiyyət kimi bəhs etmiş, qanlı fatei idealizə etmişdi. Müəllif iki surət üzərində daha çox dayanmışdı. Topal Teymur və onun hərbi rəqibi, Türkiyə sultanı İldırım Bayazid.

Cavid İldırımın başlıca olaraq mənfi xüsusiyyətlərini göstərir: İldırım Bayazid məmləkət və dövlət işlərinə laqeyd, ağıl və mühakimədən uzaq, quru şöhrətinə güvənən, eyşü-işrət düşkünü, kobud, məğrur, əyyaş bir sultandır. O, rəqqasələrə uymuş, özü kimi kütbeyin, sərxoş vəzirlərin əlində alət olmuşdur. Odur ki, onun idarə etdiyi məmləkətdə özbaşınalıq, qanunsuzluq, dərəbəylik, hədsiz zülm və vəhşət hökm sürür. Dördüncü pərdədə yoxsul, qoca kəndli qadının və “fəzil bir şəxs olan” Şeyx

¹ Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Respublika Əlyazmaları fondu. M.S.Ordubadinin arxiv, inv. №B-1073.

Buxarinin şikayəti ilə dramaturq türk sultanının məmləkətində əhaliyə edilən zülmə, haqsızlığa işarə edir:

Şeyx Buxari (*köylü qadınla daxil olub İldırıma*). Əfv edərsiniz, lütfən şu köylü qadını dinləyin. Anadolunun şu yoxsul anasına qulaq verin də, görün nələr söyləyir!

İldırım (*qadına*). Söylə!

Qadın. Yetişmiş bir qızım vardı. Adı Lalə idi. Onu yaşatmaq üçün hər zəhmətə qatlanıyordum, Tarlamızı sürərkən bir tərəfdən alagöz öküzü, bir tərəfdən kəndimi qoşaraq heyvanla bərabər çalışırdım. Laləciyimə, bircə danəcik yavruma, yeyəcək, geyəcək tədarük edirdim.

İldırım (*azacıq sərt*). Sonra?

Qadın (*həyəcanla*). Sonra azğın yeniçərilər, sənin o qaba, sərxoş əsgərlərin öküzümü aldılar. Buraxmaq istəmədim, incitdilər. Yalvardım, söydülər. Mən heç, əvət, mən heç. (*Yaralı fəryadla*.) Qızım, ah yavrum... canavarlar yardımsız bir quzuya hücum edərkən onu sardılar, ağlamasına, çığırmasına baxmadılar, cəllad kimi alıb götürdülər. (*Çılqınca*.) Ah, Laləciyim! Ah, yavrum!

Şeyx Buxari (*ətrafa*). Zavallı qadın, bilməz ki, yalvardığı padşahın içdiyi şərablar yalnız yoxsul köylünün tökülən al qanlarından, qanlı göz yaşlarından tədarük olunur.

İldırımın hökmranlıq etdiyi məmləkətdə yoxsul, məhkum əhalinin nəinki var-yoxu, hətta namusu da talan edilir. Sultan isə öz kefində, öz işrətindədir,

Dramaturq bir çox yerdə müxtəlif surətlərin dili ilə Teymurun da qan axıtmağa həris, şöhrətpərəst, rəyasətpərəst, qəlbi hər b atəşi ilə alovlanan yırtıcı olduğunu göstərir. Əsərdə Teymur, onun yeritdiyi siyasət və müharibə ideyaları ilə, xalq, ordu nəfərləri, əsgərlər arasındakı

ziddiyyət də verilir. Bu cəhətdən beşinci pərdədə əsgərlər arasında gedən mükəlimə çox mənalıdır:

Birinci əsgər. Ölüb, öldürən biz, gülüb əylanən onlar. Ac-çıplaq qalan biz, zəvqü səfaya dalan onlar.

İkinci əsgər. Onlar kimdir əcaba?

Birinci əsgər. Saraylarda kef sürən azğın padşahlar, dəli xaqanlar, sərvət, sədat içində gülümsəyən qurnaz vəzirlər, yaramaz vəkillər, eyşü-nuş ilə vaxt keçirən... şahzadələr, çılğın dərəbəylər.¹

Əsgərlər arasında olan bu mükəliməni tənqidçi Mustafa Quliyev də "Topal Teymur" haqqında yazdığı bir məqalədə qiymətləndirmiş, yazmışdı ki: "Əsgərlərin müsahibəsində Teymurun təxribəedici müharibələrinin, aşağı siniflərin bu müharibədə oynadığı rolların müəyyən cəhətləri pək aydın olaraq meydana çıxır... Qarət və qənimət düşünməyərək vətən yolunda xidmət etməkdən bəhs edən ikinci əsgərin sözləri daha qaneedicidir. Burada müəllif sinfi müxalifətləri və Teymur dövlətinin gələcək inqirazının səbəblərini göstərə bilər; lakin məəttəəssüf o buna nail olmamışdır".²

Son səhnədə İldırımla qarşılaşırkan Teymurun özünü "dəli", İldırımı isə "abdal" adlandırması təsadüfi deyildi.

Teymur. Heç maraq etmə, xaqanım. Sən kor bir abdal, mən də dəli bir topal. Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox

¹ H.Cavid. "Topal Teymur". Bakı, Azərnəşr, 1926, səh. 63-64.

² M.Quliyev. "Hüseyn Cavid "Topal Teymur" haqqında", "Maarif və mədəniyyət" məcmuəsi, 1926, №11.

məmləkətlərə sənin kimi bir kor, mənim kimi bir topal müsəllət olmazdı.¹

Bütün bunlar aydın göstərir ki, İldırım da, Teymur da əslində Cavidin nəzərində azğın padşahlardan, “çılğın dərəbəylər”dəndirlər.

Beləliklə, Cavidin “qan puskürən, atəş sovuran”, “çılğın dərəbəylərə”, əvvəlki, “İblis”də olan münasibəti bu əsərdə də dəyişmir. Bununla belə dramaturq müəyyən fikirlərini surətin dili ilə ifadə etmək xatirinə zalım, qanlı fətehi idealizə edir, Teymuru maraqlı bir səciyyə ilə bəzəyir: Teymur, bir tərəfdən, qanlı bir hərbcı, o biri tərəfdən sülhpərvərdir. Gah qızğın, hərarətli, gah da soyuqqanlıdır. Bəzən son dərəcə məğrur, xudbin, bəzən də əksinə, olduqca sadə, təvazökardır. O həm həlim, nəvazişkar, mərhəmətli, həm də çox ciddi, qorxunc, amansızdır. Teymur dostlarına, yaxın adamlarına, sədiq köməkçilərinə, alimlərə, şairlərə qarşı həssas, mərhəmətli, düşməninə, rəqibinə qarşı amansız, mərhəmətsizdir və h. b.

Əslində prinsipsiz bir şöhrətpərəst olan, dünya ağalığı ehtirası ilə Şərq ölkələrini xarabazara çevirən, kəllələrdən qalalar düzəldən və “dünya, kainat elə bir dəyərli şey deyil ki, iki padşaha ehtiyacı olsun” deyə sadəcə insanlığın taleyi ilə əylənən və bəşəriyyəti əlində oynucağa çevirmək istəyən qanlı bir fəteh Cavidin əsərində müəyyən mənfi xüsusiyyətləri ilə bərabər, əsasən haqq-ədalət naminə mübarizə aparan bir cahangir kimi göstərilir. Teymur: “Mən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir allah belasıyam, tökdüyüm qanlar da yalnız haqq və ədalət naminədir”² - deyir.

¹ Bu sözlərin həqiqətən Teymurun dilindən çıxdığı haqqında tarixi məlumat vardır.

² “Topal Teymur”, səh. 21.

Cavidin Teymuru, qurultaysız, şurasız iş görmür. Yalnız müharibə deyil, sülh mənafeyini də nəzərə alır. O, arzu edir ki, gələcəkdə onun məmləkəti dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olsun.

Məlumdur ki, dramaturq bu yerdə Teymurun Səmərqəndi abad etməsini, onun alimləri dost tutmasını, başqalarından da olsa, tarixi yaxşı öyrənib bilməsini, yaxşı bədii zövqə malik olmasını və sair tarixin verdiyi birtərəfli məlumatı əsas götürmüşdür.

Bəs Teymurun Hindistanı, İranı, bütün Orta Asıyanı, Azərbaycanı və bir çox başqa məmləkətləri xarabazara çevirməsinə, kəllələrdən qalalar qurdurmasına nə ad verilməlidir? Məgər bunlarıdamı Teymur haqq-ədalət, gələcək nəsillər xatirinə, maarif, mədəniyyət naminə etmişdir?

Çavidin ümumiyyətlə tarixə, Teymur istilasını dövrünə, eləcə də Teymurun şəxsiyyətinə son dərəcə birtərəfli yanaşdığı, tarixi həqiqəti çox birtərəfli göstərməsi göz qarşısındadır. Bu xüsusda ətraflı izahata ehtiyac yoxdur. Lakin dramaturqun həqiqəti bu cür birtərəfli göstərməkdə məqsədi nə olmuşdu? Bunun səbəblərindən biri budur ki, Cavid Teymuru açıqdan-açığa təbliğ etmək istədiyi müəyyən fikirlərin, xüsusən əvvəlki fəsillərdə ətraflı bəhs etdiyimiz “həyat mübarizəsi” anlayışının rüporuna çevirmək istəmişdir (hərçənd bu əsərdə şair bu məqsədə heç olmazsa o biri əsərlərində olduğu qədər də nail ola bilməmişdir). Bu nöqtəyi-nəzərdən dramda şair Kirmani ilə Teymurun mükaliməsi və mübahisələri səciyyəvidir.

Şair Kirmani hər cür müharibə və qan tökülməsinin əleyhinədir. Onun fikrincə, insanlığa kömək etmək, haqq və ədaləti müdafiə etmək üçün insanlarda olan kin və küdurəti öldürə bilən sülh, məhəbbət, mərhəmət ideyalarını təbliğ etmək kifayətdir. Bəşəriyyəti xilas

edəcək bir qüvvə varsa, o da məhəbbət və yalnız məhəbbətdir, “fövqəlbəşər” bir məhəbbətdir. Şair Kirmani də, “Maral” faciəsindəki ümumi məhəbbət ideyasını müdafiəyə çalışan Nadir bəy kimi, “qan tökməkdənsə, yara bağlamağı” daha üstün tutur.

Dramaturqun nəzərində şair Kirmani məhəbbət ideyasını birtərəfli anlayan, haqq, ədalət uğrunda çox passiv mübarizə aparan, şirin arzular bəsləyən, seyrçi, xəyalpərvər bir adamdır. Şair bu məsələdə Kirmaniyə nisbətən Teymura üstünlük verir.

Romantik şairin yaratdığı Teymur surəti də ümumi məhəbbət ideyasını qiymətləndirir. Lakin bu anlayış onun nəzərində çox birtərəfli, gücsüzdür, sadəcə xoş bir təsəllidir, Teymura, daha düzgün deyilsə, Cavidə görə, təkcə məhəbbət, mərhəmət ideyası ilə insanlığı xilas etmək olmaz, dünyanı yoluna qoymaq olmaz. Çünki insanlar arasında insan adını daşıyan “ikiayaqlı həşərat” da çoxdur. İnsanlığı səadətə, sülh və əmniyyətə çatdırmaq üçün bu ikiayaqlı həşəratı məhv etmək zəruridir ki, burada ancaq qüvvət, qılınc iş görə bilər. Yeri var ki, qan tökmək özü də ədalətə, məhəbbətə yol açmağın mühüm bir vasitəsidir.

Şübhəsiz, bu fikirlər heç bir məktəb və müəllim görməyən savadsız Teymurun fikirləri ola bilməzdi. Lakin Cavid son dərəcə sərbəst hərəkət edərək bu mücərrəd “fəlsəfi görüşü” Teymura isnad edir:

Teymur. ...bir qədər də müharibə şənliyi yapsaq eyi olmazmı?

Ağbuğa. Məncə müharibə meydanı düyün dərnəklərindən, eyşü-nuş məclislərindən daha xoş, daha ruşaşınadır.

Teymur. Buna sən nə deyirsən, şair?

Şair. Siz cəngavərlər insan qanına hərissiniz, biz şairlər gülgün şəraba. Onda vəhşət və dəhşət var, bunda zövq və şətarət. Sizin hər b nərələriniz ürəkləri qoparır, insanlar parçaladır, anaları ağladır. Şairlərin eyşü-nuş təraneləri isə kinləri, küdurətləri öldürür, üzləri, könülləri güldürür.

Teymur. Bəxtiyar şair! Səni sərməst edən tatlı xəyal, yalnız xoş bir təsəllidir. Bununla bərabər sən pək böyüksən. Əvət, sənin kimi dəyərlı simaların qədrü qiyməti anlaşılsaydı, mənim kimi topallar soldakı sıfır qədər mənasız qalırdı. Siz yarasalar ölkəsində, korlar məmləkətində parlayan bir günəşsiniz. Əfsus ki, insan adını daşıyan ikiayaqlı həşərat pək qaba və pək səfil bir şey. İştə şu qaba və miskin həşəratı uslandırmaq üçün, onların pas tutmuş, kirli vicdanlarını yıxmaq üçün yalnız Teymur qılıncı lazım, Əvət, sevgili şair, insanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və quvvətə tapınırlar.¹

Yenə başqa bir yerdə eyni mübahisə davam edir:

Teymur. Mən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir allah bəlasıyam.

Şair. Açıq söyləmək lazım gəlsə, mən qan tökməkdə heç bir haqq və ədalət görmürəm,

Teymur. Əvət, haqlısan, çünki şairsən.

Ağbuğa. Şairlər də mənəvi həkimlərdir; qan axıtmaqdan sonra, yara bağlamağı daha xoş görürlər.

Teymur. Bakalım Divanbəyi nə deyir!

Divanbəyi. Mənə qalırsa, xeyir və şər ekizdir. Məhəbbətlə ədavət bir-birinə bağlıdır. Lüzumundan fazla məhəbbət nifrət doğurduğu kimi, haddindən artıq qan tökməkdə də bir fəzilət yoxdur.

¹ "Topal Teymur", səh. 19-20.

Teymur. Divanbəyi daha başqa düşünür. O daha etidalçı. Fəqət unutmamalı ki, hər səciyyə və şəxsiyyət birər qanun deməkdir. İştə bu gün şəxsiyyətim mənə nə əmr edərsə, onu yapmaqdan çəkinməm.

Son səhnədə dramaturq ümumi məhəbbət ideyasını şair Kirmaninin dili ilə daha aydın ifadə edir.

Teymur (*İldırma*). Mən şu məktubdakı sözlərinizi unutdum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istəyirəm. (*Mənalı və məğrur bir tövrlə şair Kirmaniyə baxır.*) Əcaba buna şair nə söylər?

Şair (*səmimi və coşqun bir ahənglə*). Məhəbbət, məhəbbət. Əvət, bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi kin və ədavət püskürən bir sultan qafasından daha şərəflidir. Əgər dünyanın şanlı çarpışmaları, qanlı vuruşmaları nəticədə bir məhəbbət və fəvqəlbəşər bir məhəbbət doğurmayacaqsə, bütün həyata, bütün kainata nifrətlər olsun!

Bu mukalimələr bizə Cavidin “Peyğəmbər” əsərində Skeletin dili ilə verdiyi fikirləri və həyat mübarizəsi məsələsində Məhəmmədin dili ilə çıxardığı son nəticəni xatırladır:

Əhli-vicdanə busə, xainə kin!

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Peyğəmbər”də olduğu kimi, bu əsərdə də Cavidin belə fikirlərə, xəyallara qapılmasının səbəbi yenə kəskin sinfi mübarizələr dövründə şairin dərin mənəvi böhran keçirdiyini, yenə mücərrəd ümumi məhəbbət ideyasının onda gücləndiyini göstərirdi.

İkinci tərəfdən, bu faktlar aydın göstərir ki, Cavid yaratdığı tiplərin çoxunu əsasən öz ideyalarının, fikirlərinin təbliği vasitəsinə çevirir. İstər islam peyğəmbəri Məhəmməd, istər qanlı fəteh Topal Teymur, istərsə də

şair Kirmani və başqaları olsun, dramaturq asanlıqla onları öz dilində danışmağa məcbur edir.

Dünya ədəbiyyatında Cavidə qədər, Məhəmməd haqqında olduğu kimi, Teymur haqqında da bədii əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərdə də biz Teymur surətinin müəyyən məqsədə görə gah idealizə, gah da əksinə təh-rif edildiyini görürük. Bu nöqteyi-nəzərdən ingilis drama-turqu Şekspirin sələfi Kristofor Marlonun (1564-1593) “Böyük Teymurləng” adlı faciəsi səciyyəvidir. Marlo böyük şəxsiyyətlər, böyük ehtiraslar faciəsi yaratmaq məqsədilə Teymurləngə müraciət etmiş, ondakı şöhrətpərəstlik, ha-kimiyyət ehtirasını əsas götürmüşdür. Bu ehtirasla da fa-ciədə Teymur yüksəlib, böyük fateh, böyük şəxsiyyət sə-viyyəsinə qalxır. Teymurləngi və Teymur istilasını yara-dan həqiqi tarixi şərait və Teymurun öz şəxsiyyəti Marlo-nun da əsərində nəzərə alınmamış, tarixi mövzu ancaq məqsədəuyğun, arzu edilən şəkildə işlənmişdir.

Cavid də qismən bu yolla getmişdir. Lakin XVI əsrlə XX əsrin bədii təfəkkürü arasında, Marlonun yaşadığı tari-xi şəraitlə Cavidin yaşadığı tarixi şərait arasında nə qədər böyük fərq, məsafə vardı! Cavidin romantizmi, onun öz görüşlərini təbliğ üçün tarixi həqiqətə son dərəcə sərbəst münasibət bəsləməsi ona bu həqiqəti unutdurmuşdu.

Lakin bu, “Topal Teymur” dramında Teymurun idea-lizə edilməsinin yeganə səbəbi deyildi. Bu surətin idealizə edilməsində tənqiddə dözə bilməyən müəyyən bir təəssüb-keşlik, daha dəqiq deyilsə, qövmü bir təəssübkeşlik hissi də vardı.

Bu illərdə Caviddə belə bir qənaət vardı ki, avropalı-lar öz iskəndərlərini, napoleonlarını idealizə edib göylərə qaldırdıqları, onların şəninə abidələr, heykəllər, bədii əsərlər yaratdıqları halda, nə üçün Şərq xalqları öz böyük şəxsiyyətlərini qiymətləndirməsin, onlar haqqında əsər

yazmasın, onlara abidələr, heykəllər qoymasın? Əgər Cavidin bu fikri həqiqətən bir vətənpərvərlik eşqi olsaydı, əgər onu babəklər, cavanşirlər, səttarxanlar düşündürsəydi, ruhlandırısaydı biz hər zaman bu haqlı təəssübkeşliyə görə şairi alqışlaya bilərdik. Lakin Cavid “Topal Teymur” əsərində bu həqiqətdən çox-çox uzaqlaşmış, Şərfin və öz vətəninin həqiqi qəhrəman oğulları ilə deyil, Şərfdə, o cümlədən Azərbaycanda faciələr törədən, dünya xalqlarına böyük bəla kəsilən teymurlarla, çingizlərlə ruhlanmış, onları hörmətə layiq qəhrəman saymışdır. Buna görə də həqiqətdə bu yerli, haqlı bir təəssübkeşlik deyil, məhz Cavidə hələ 20-26-cı illərdə də tamamilə tərksisən, türkçülük fikirləri qalıqları ilə əlaqədar olan mənasız və zərərli bir qövmi təəssübkeşlik idi. Hətta bu qövmi təəssübkeşlik o dərəcəyə çatmışdı ki, azərbaycanlı şair öz millətini, bütün tarixi boyu hər cür istilaçılara, eləcə də Teymur istilasına qarşı sinə gərən azərbaycanlıları surətlərinin dili ilə “yabançılara kölgə” olan, “xarici təsirlərə tez qapılan”, “əsəret və köləliyə asanlıqla boyun əyən” bir xalq adlandırmışdır. İkinci pərdədə Teymur, şair Kirmani və Divanbəyi arasında gedən mükəllimə bunu təsdiq edə bilər:

Divanbəyi. Yenə üsyan. Yenə azərbaycanlılar oğlunuz Miranşaha qarşı üsyan etmişlər.

Teymur. Səbəb?..

Divanbəyi. Səbəb Miranşahın keşşəkliyi, iradəsizliyi.

Teymur (qızğın). Ah, Miranşah! Miranşah! Əvət, onda azacıq tədbir və siyasət bulunsaydı, kimsə izindən çıxmazdı. Orasını idarə edəcək sağlam və düşüncəli bir baş lazımdır. Heyhat ki, Miranşah kimi şaşqınlar o düşüncədən pək uzaqdırlar.

Şair. Azərbaycan eşsiz bir cənnət bucağı, tükənməz bir sərvət ocağıdır. Lakin əfsus... minlərcə əfsus ki, Miranşahlar oyuncağıdır.

Divanbəyi. Məncə azərbaycanlılar yabançılara tabe^{*} olmaqdan pək zövq alır və xarici təsirə daha çox qapılırlar.¹

1925-26-cı illərdə, sosialist inqilabının sayəsində Azərbaycan xalqının burjua-mülkədar zülmündən həmişəlik azad olduğu və böyük ruh yüksəkliyi ilə yeni cəmiyyət quruculuğu işlərinə başladığı bir dövrdə Cavidin Topal Teymurdan yazması açıqdan-açığa onun müasir həyatdan uzaqlaşdığını, yeni cəmiyyətin əməllərini başa düşmədiyini göstərirdi.

Bu səbəblərə görə “Topal Teymur” oxucular tərəfindən ciddi etirazla qarşılandı. Şairin yaradıcılığı ilə ciddi məşğul olan Mustafa Quliyev “Topal Teymur” haqqında ayrıca və çox kəskin bir məqalə ilə çıxış etməli oldu.² O, Cavidin “Topal Teymur”da inqilabdan və müasir həyat məsələlərinin həllindən üz çevirdiyini, “bütün dünyanı alt-üst etmiş olan inqilab dövrü hazırkı sənət əsərlərinin hər birinə öz qəti tələbini təqdim etdiyi bir zamanda” Cavidin “zəmanənin ən canlı məsələlərindən... yaxasını kənara çəkdiyini”, “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə, estetizmə qapıldığını göstərirdi. Tənqidçi haqlı olaraq yazırdı ki, “Topal Teymur”dan əvvəl yazılmış “Şeyda” faciəsində “inqilabın tərəfinə baş əyən” Cavidin “inqilabın 6-cı ilində, ən çətin və ən ağır yapıcılıq işi dövründə təmiz bir estetizmə qapılması” çox təəccüblüdür. Tənqidçi xüsusi olaraq, qeyd edirdi ki,

^{*} Əslində “kölgə” – İ.A.

¹ “Topal Teymur”, səh. 35.

² Mustafa Quliyev. “Cavidin “Topal Teymur”u haqqında”, “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi, 1926, №11.

“Topal Teymur”da qapqara bir bədbinlik, xalq kütlələrinin qüvvəsinə, onların inqilabi əməl və arzularına inanmamaq, ümitsizlik, millətlərə hakim və məsələt olanlar qarşısında acizlik görünür”.

Mustafa Quliyev “Topal Teymur” haqqındakı tənqidi mülahizələrində tamamilə haqlı idi. Lakin tənqidçi bir məsələni nəzərdən qaçırmışdı ki, “Topal Teymur”dan əvvəl yazılmış “Şeyda” faciəsində Cavidin rəğbət bəslədiyi, “qarşısında baş əydiyi” burjua-demokratik inqilab idi. Sosialist inqilabı ideallarından isə, Cavid əvvəllərdə olduğu kimi, “Topal Teymur”u yazdığı illərdə də çox uzaq idi. Belə bir əsərin meydana çıxmasının, möhtəşəm yeni quruculuq dövründə şairin eststizmə qapılmasının da səbəbi bu idi.

Diqqəti cəlb edən bir cəhət də odur ki, Mustafa Quliyev Cavidin səhv addımlarını ciddi tənqid etməklə bərabər, Caviddən tamam əl üzmür, şairin qarşısında yeni vəzifələr qoyur, onu müasir Azərbaycan həyatının böyük məsələləri ilə məşğul olmağa, öz qüdrətli qələmi ilə yeni cəmiyyət quruculuğuna, ictimai mənafeyə xidmət etməyə çağırırdı: “Cavid ancaq müasir həyatın böyük yaradıcılıq işləri, möhtəşəm vəzifələri məsələləri ilə bərabər yürü-məklə, proletariata yaxınlaşmaqla öz yaradıcılıq yolunu düzgün müəyyənləşdirə bilər... Belə olsaydı, Hüseyn Cavidin hünəri ictimai mənafeyə xidmət edə bilərdi”.

Cavidin 1926-cı ildən sonrakı əsərləri aydın göstərdi ki, ciddi, tələbkər marksist tənqidinin onun yaradıcılığına çox müsbət təsiri olmuşdur.

2.12. “Topal Teymur” səhnədə

Pyes 1926-cı ildə Bakıda və Tiflisdə tamaşaya qoyulmuşdur. Lakin Cavidin bəzi pyesləri kimi, “Topal Teymur”un da tamaşaya qoyulması asan başa gəlməmişdir. Bu barədə dövrü mətbuatda xəbərlər dərc

edilmişdir. Dramaturq 1926-cı ilin fevralında əsəri tamaşaya qoymaq üçün teatrın rəhbərliylə danışıqlar aparmışdır. Əsərin tamaşaya qoyulub-qoyulmaması məsələsi Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığına qədər gedib çıxmış, Xalq Maarif komissarı Mustafa Quliyev işə qarışmışdır. Onun yazdığına görə, Maarif Komissarlığı orijinal əsərlər olmadığına və tamaşaçılar əsəri səhnəyə buraxmamaqda Maarif Komissarlığını günahlandırmasınlar deyər, “Topal Teymur”un tamaşasına icazə verilmişdir. Əlbəttə, bu, bir bəhanə idi! Əslində əsərin tamaşaya qoyulmasında komissarlıq maraqlı deyildi və istəmirdi ki, tamaşa baş ağrısına çevrilsin.

Yeri düşmüşkən, dramaturq “Peyğəmbər”in tamaşaya qoyulmasında çox da maraqlı deyildi. Amma “Topal Teymur”un tamaşaya qoyulmasında çox maraqlı idi. Bu, təsadüfi deyildi!..

Hökumət səviyyəsində təzyiqlərə baxmayaraq, dramaturq pyesin tamaşaya qoyulmasına nail olur. “Kommunist” qəzetinin 1926-cı il oktyabr nömrələrindən birində belə bir xəbər verilmişdir: “H.Cavidin “Topal Teymur”u Dövlət Teatrında ciddi surətdə hazırlanmaqdadır.” Həmin qəzet 14 noyabr 1926-cı ildə öz səhifəsində belə bir xəbər yaymışdır: “Noyabrın 15-də Dövlət Teatrında, Bakıda ilk dəfə H.Cavidin “Topal Teymur” pyesi oynanacaq.”

Belə də olur. Pyesin Dövlət Teatrında ilk tamaşası 1926-cı il noyabrın 15-də baş tutur. Əsəd Tahir və Tənqidçi tamaşaya resenziya yazıb, “Kommunist” qəzetində çap etdirirlər. Resenziyalarda tamaşada aktyor oyunundan çox, pyesin filoloji təhlili yer almışdır.

Əsəri Dadaş Bünyadzadə adına Dövlət Türk Teatrında rejissor A.Tuqanov tamaşaya qoymuşdur. Əsas rolları artistlərdən Abbas Mirzə Şərifzadə, Mərziyə Davudo-

va, Ülvi Rəcəb, İsmayıl Hidayətzadə, Mirzağa Əliyev və b. ifa etmişlər.

Xatirələrə və bəzi resenziyalara əsaslanaraq, deyə bilərəm ki, “Topal Teymur” Bakı tamaşaçıları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. O zaman rus sovet əsarəti altında olan Azərbaycanı irəlidə dəhşətli hadisələr və faciələr gözləyirdi. Böyük Cavid bunu irəlicədən duyaraq, “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” pyeslərini yazmışdı. Birincidə islamçılıq, ikincidə türkçülük ideyalarını irəli sürmüşdü. Hər iki əsərdə sovet quruluşuna qarşı öz estetik idealını, mübarizə əzmini və sənətkar mövqeyini ifadə etmişdi. Belə bir vəziyyətlə, təbiidir ki, sovet hökuməti, başda Xalq Maarif komissarı Mustafa Quliyev olmaqla, marksist tənqidçilər və sovet məmurları barışa bilməzdilər. Bu səbəbdən əsər bir neçə tamaşadan sonra səhnədən götürüldü və tamaşası qadağan edildi. O zamanlar xaricdə yaşayan və Azərbaycanda gedən bolşevik hərəkatını və baş verən hadisələri diqqətlə izləyən M.Ə.Rəsulzadə belə yazırdı:

- “Şeyx Sənan” müəllifi Hüseyn Cavid Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra bir çox mənzumələr yazır. Bunlardan mənsur “Topal Teymur” ilə mənzum “Peyğəmbər” sovet rəhbərlərini çox məşğul edir. Şairin bu iki əsəri oxucularda olduqca dərin təsir buraxır. Öncə oynanmasına icazə verilən “Topal Teymur” tamaşaçıları həyəcana gətirir. Dövlət teatrında pyes bir neçə dəfə oynanır. Əhali türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymur Ləngdən fəvqəladə dərəcədə məmnun və coşğun olur. Məsələn sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər. “Sovet çörəyini yediyi halda tarixin panturanist tiplərini idealizə etməyə cəsarət edən” şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş püskürdülər. “Topal Teymur” müəllifinə uzun zaman hiddətlənmiş

hökumətin şiddətli cəzalarına qatlanmaq lazım gəlir. Onu sıxışdırırlar, qəzet sütunlarında tənqid edirlər.¹

2.13. Rəsul Rzanın tamaşa haqqında xatirələri

Hüseyn Cavidlə ilk tanışlığım çox gənc illərimə təsadüf etdi. O illərdə mən Göyçayda yaşayırdım. Bir neçə günlüyə böyük bacım Kübragilə qonaq gəlmişdim. Küçələrdəki elan lövhələrində Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” tamaşası elanını gördüm. Şair və tələbəlik dostum Abdulla Faruqun böyük bir çətinliklə tapdığı biletlərlə teatra getdik. Yerimiz yaxşılardan deyildi. Səhnəyə və tamaşa salonuna “quş uçuşun”dan baxardıq.

Tamaşaya gələn adamları sanki sayıb seçmişdilər. Tamaşa bir bayram təsiri buraxırdı. Bakının bütün gözəlləri elə bil məhz bu gün söz qoyub teatra toplaşmışdılar. Tamaşa salonu, foyelər, səhnə müxtəlif geyimli insanlar, bəzəklərlə gözümdə bülbulə çalırdı. Bəlkə də bu, kənddən birdən-birə şəhərə düşmüş bir gəncin gördüyü, gördükcə böyütdüyü, böyütdükcə rənglərə, çeşidlərə, çalarlara saldıqı mənzərələrdir. Mənim xatirimdə bu tamaşa unudulmaz bir bayram kimi qalmışdı. Şair Hüseyn Cavid də ilk dəfə bu tamaşada gördüm.

2.14. “Topal Teymur” Tiflis Azərbaycan teatrında

Pyes Bakı teatrında 1926-cı ilin noyabrında, Tiflis Azərbaycan Teatrında dekabr ayının 17-si və 31-də tamaşaya qoyulmuşdur. O illərdə Tiflisdə yaşayan, yazı-yaradan Əziz Şərif dostu Hüseyn Cavid haqqında tez-tez məqalələr və resenziyalar yazırdı. Yazılarını Tiflis Azərbaycan və rus mətbuatında çap etdirir, Azərbaycan və

¹ M.Ə.Rəsulzadə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1991, s. 62.

rus oxucuları arasında Cavid əsərlərinin təbliğində xüsusi fəallıq göstərirdi.

Tiflis Teatrında əsər rejissor İbrahim İsfahanlı tərəfindən tamaşaya hazırlanmış və qoyulmuşdur. Qəzetlərin verdikləri xəbəərə görə, bu işdə ona Cavidə yaxşı tanıyan və sevən gürcü rejissoru S.Axmetili kömək göstərmiş və məsləhətlər vermişdir. Tamaşa haqqında resenziyaları Əziz Şərif yazmış və “Yeni fikir” qəzetində çap etdirmişdir.

2.15. Əziz Şərif və “Topal Teymur”*

Tamaşası çoxdan bəri gözlənen “Topal Teymur”, nəhayət, çümə günü, dekabrın 17-də Tiflis səhnəsində göstərildi. Hüseyn Cavidin bu son əsəri haqqında Bakı mətbuatında müfəssəl məlumat verilərək, onun nöqsanları göstərilmişdi. Hələlik biz, pyesin təhlil edilməsindən vaz keçərək, yalnız tamaşa və aktyorların oyunundan bəhs edəcəyik. Pyes haqqında öz fikrimizi isə xüsusi bir məqalədə söyləyəcəyik.

“Topal Teymur”un Tiflis səhnəsində birinci tamaşası aktyor və rejissorlarımızın pyes üstündə artıq dərəcədə çalışmasını və pyesə lazımı diqqətlə yanaşmasını göstərdi. Çoxdan bəri biz Tiflis türk səhnəsində bu dərəcədə yenilik görmürdük. Teatrda lazımı dekorlar olmadığından, rejissorluq heyəti yeni dekorlar yazdırmış və hazırlatmışdır, böyük opera teatrosundan xüsusi və zəngin libaslar almışdır.

Pyesin yeniliyindən dolayı bütün səhnədə çalışan heyət tamaşaya artıq həvəslə hazırlanmışdır. Bu barədə biz cavan rejissorumuz İbrahim İsfahanlının məharətini əlavə qeyd etməkdən vaz keçə bilmirik. Bu rejissor hər cəhətdən oyunun gözəl keçməsi üçün çalışmışdır.

* Onun “Topal Teymur” haqqında resenziyası burada ixtisarla verilir.

Bu oyun birinci dəfə göstərildiyi və yeni olduğu üçün rejissorlarımızın öz şəxsi qüvvəsini göstərmək üçün bir vasitədir, çünki cavan rejissor İsfahanlı, irəliki öz quruluşlarında əski əsərlərdə başqalarından görüb-götürdüyü üsulu yürütdüyü halda, bu oyunda yalnız öz qüvvəsi, öz ustalığı və öz bacarığı ilə iktifa etməli idi. Bu nöqteyi-nəzərdən İbrahim İsfahanlı bacarıqlı rejissor adını almaq üçün imtahan vermiş hesab edilə bilər.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, bu axşam bütün aktyorlar vahid bir kollektiv kimi öz rollarını gözəlcə ifa etdilər. Birinci növbədə, Topal Teymurun rolunu oynayan Əhməd Salahlı qeyd etmək lazımdır. Əhməd Salahlı bu rolda Hüseyn Cavid yaratdığı Teymurun simasını doğru göstərdi. Aktyorun hər hərəkəti Teymurun böyük hökmran, cəngavər və şücaəti sevən mərd olduğunu andırırdı. Sözləri və hərəkətləri kəskin, üzünün tərpənişi (mimikası) kəskin! Şübhəsiz ki, bu rol Əhməd Salahlı tərəfindən yaradılan simalar arasında birinci yeri tutacaqdır.

Rejissorluq etməklə bəpabər, pyesdə ən əhəmiyyətli rollardan olan Orxan rolunu İbrahim İsfahanlı ifa edirdi. İsfahanlı qüvvəli aktyordur. Onun səhnəyə məxsus təhsil və tərbiyəsi yox isə də, həm təcrübəsi, həm də daxili qüvvəsi vardır. Buna görə də aktyor öhdəsinə aldığı rollar kimi, Orxanın rolunu da böyük düşüncə ilə oynayır.

Pyesin üçüncü mərkəzi rolunu - İldırım Bəyazidi cavan və bacarıqlı aktyorumuz Əsəd Xəlilov oynayırdı. Aktyor əvvəlinci çıxışında (üçüncü pərdə) rolunu layiqincə keçirdisə, təəssüflər olsun ki, sonradan bir qədər zəiflik göstərdi.

4-cü pərdədə onun qəzəbi təbii deyildi. Aktyorun sancılanmış adi bir adam kimi özünü qarnı üstə taxtın üzərinə yıxmağı, başını tovlamağı və bu kimi hərəkətləri

heç də zalım, müstəbid, kefcil, lakin qəhrəman, qorxmaz və cəsur bir sultanı göstərmirdi...

...Ümumiyyətlə oyun çox maraqlı keçdi və teatr salonunu ağzına qədər doldurmuş olan tamaşaçılar aktyorları dəfələrlə şiddətlə alqışladılar". (19 dekabr 1926, № 1269).¹

17 dekabr, "Yeni fikir"

"Topal Teymur".

Tiflis Akademik türk aktyorlarının həmişə qayət böyük məharətlə oynamış olduqlarından bu gün "Topal Teymur"un təmsilində böyük müvəffəqiyyət qazanacaqlarına şübhə etməyirik.

Topal Teymur – Əhməd Salahlı, bu rolda biz onun müvəffəqiyyət qazanacağına əminik...

Pyes – yeni mövzu, maraqlı və mühüm rollar olduğu və "pastanovkaya" rejissor İsfahanlı tərəfindən böyük diqqət yetirildiyinə görə səhnəmiz maraqlılarının bu pyesə əhəmiyyət verib, tamaşa salonunu dolduracaqlarını arzu edirik...

Ə. – Əziz Şərif.

19 dekabr, "Yeni fikir"

"Topal Teymur".

Tamaşası çoxdan bəri gözlənməkdə olan "Topal Teymur" nəhayət ayın 17-də [1926] Tiflis səhnəsində oynandı. Bakı mətbuatında müfəssəl məlumat verilərək onun nöqsanları göstərilmişdi. Biz isə bu barədə fikrimizi xüsusi bir məqalədə deyəcəyik...

¹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, s. 138-139.

Bu oyun göstərdi ki, aktyorlarımız bu quruluşun üzərində artıq dərəcədə çalışmış və pyesə lazımı diqqətlə yanaşmışlar...

Ümumiyyətlə, oyun çox maraqlı keçdi və salonu ağzına qədər doldurmuş olan tamaşaçılar aktyorları dəfələrlə alqışladılar.

Ə.Ş.

2.16. Davud Hacıyev və “Topal Teymur”

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə Teymurləng mövzusunda əsər yazan M.S.Ordubadi idi. Ordubadi ədalətsiz müharibənin törətdiyi dəhşətləri pisləmək üçün “Teymurləng və İldırım Bayazid” adlı iki pərdəli pyes yazmışdır. M.S.Ordubadi yaradıcılığının tədqiqatçısı, filologiya elmləri namizədi Fəridə Vəzirova yazıçının inqilabdan əvvəl yazdığı dram əsərləri, o cümlədən “Teymurləng və İldırım Bayazid” pyesi haqqında yazır: “İnqilabdan əvvəl yazdığı əsərlərində yazıçı işğalçı müharibələr, xalqları qəret və qırğınlara məruz qoyan cahangirlik əleyhinə səsinə qaldırır (“Əndəlisin son günləri”, “Teymurləng və İldırım Bayazid”)...

“Teymurləng və İldırım Bayazid” pyesinin birinci pərdəsində hadisələr İldırım Bayazidin qərargahında vəqə olur. O, heç kimin fikri ilə razılaşmayan, Teymurun gücünü qiymətləndirməyən, real vəziyyətdən ağılla nəticə çıxarmayan, müharibə və qan-qan deyən bir şöhrətpərəst təsiri bağışlayır. Pyesin ikinci pərdəsində isə hadisələr Teymurləngin qərargahında vəqə olur. Teymurləng də İldırım Bayazid kimi qana hərisdir. Lakin o, Bayazidə nisbətən ağıllıdır, tədbirlə iş görəndir. Teymurləng başa düşür ki, onun və İldırımın səltənət sürdüyü hakimiyyət qılınca, nizəyə arxalandığından uzun ömür sürə bilməz. O, düşüncələrə dalmış əsir İldırıma deyir: “Sizi düşündürən bu gün xatimə çəkilən səltənətinizdir. Sizin xəyalınızca

bütün dünyanı həmişə sənin kimi bir kora və mənim kimi bir çolağamı tapşıracaqlar idi?! Heyhat, bu mümkün deyil!”

Pyesdə ikinci bir xətt də vardır. Bu romantik sevgi xəttidir. Xəttin bir başında məşhur tatar şahzadələrindən Zərifəbanu, o biri başında isə İldırımın oğlu Musa durur. Hətta pyes Zərifəbanunun milyonlarla insanların nahaqdan qanı axıdılan ədalətsiz müharibələrə qarşı azad məhəbbəti tərənnüm edən sözləri ilə bitir: “Məhv olsun cahangirlik! Yaşasın eşq və məhəbbət sevdaları!”.

Dramaturq hər iki müstəbidin törətdiyi dəhşətli müharibələrə qarşı sülhü, əminamanlığı və azad məhəbbəti qoyur.

M.S.Ordubadidən sonra Hüseyn Cavid daha geniş planda, beş pərdəli “Topal Teymur” tarixi dramını yazmışdır. Hüseyn Cavidin pyesində Teymurləng mənfi və yaramaz xüsusiyyətləri ilə bərabər məğrur şəxsiyyətlərlə, Şərq müstəbidləri ilə mübarizə aparan bir fəteh kimi göstərilir.

Demək, həm Marlo və həm də H.Cavidin əsərində tarixə və Teymurun şəxsiyyətinə birtərəfli yanaşılmışdır. Hər iki dramaturq tarixi həqiqətə sadıq qalmamış, ideal hesab etdikləri cəhəti ön, real cəhəti isə arxa plana çəkmişlər.¹

* * *

Müəllifin müqayisəsini uğursuz hesab etmək olar. Çünki Marlodan fərqli olaraq Cavid Teymurun şəxsiyyətinə birtərəfli yanaşmamış, real cəhəti önə, ideal cəhəti arxa plana çəkmişdir.

¹ Davud Hacıyev. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dram, Bakı, 1983, s. 44-45.

2.17. Tamilla Təhmasib və pyesin tamaşa taleyi

Sovet dönəmində Cəfər Cəfərov və Qulam Məmmədliyə sonra Cavid teatrı daha çox tanınmış teatrşünas Tamilla Təhmasibi maraqlandırmışdır. O, bu mövzuda Tiflisdə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş və ayrıca monoqrafiya çap etdirmişdir. Təəssüf ki, bu istedadlı teatrşünas cavan yaşlarında xəstəliyə düşər oldu və həyatı erkən tərk etdi. Mən onun əsərə aid məqaləsini burada olduğu kimi verirəm.

- 1926-cı il noyabrın 15-də teatr H.Cavidin yeni əsərinin-nəslrlə yazdığı "Topal Teymur" dramının ilk tamaşasını göstərdi.

Tamaşanın quruluşunu A.A.Tuqanov vermişdi. Rejissor bu tamaşada hər şeydən əvvəl əsərin əsas ideyasını açmaq üçün Teymurləng müharibələrinin bütün dəhşətlərini heç bir naturalizmə yol vermədən, tərərütəçiliyə uymadan canlandırma bilmişdi. Bu, rəssam Kuleşin zəngin tərtibatında, aktyorların ifasında və tamaşanın ümumi ahəngində də özünü göstərirdi.

A.A.Tuqanov tamaşa üzərində ciddi iş aparmışdı. Teymurləng dövrünün mənzərəsini yaratmağa müvəffəq olmuşdu. İlk səhnələrdən tamaşaçı dövrün hadisələri ilə, münasibətləri ilə qarşılaşırdı.

Teymurləngin Səmərqənddəki ehtişamlı sarayını sonrakı səhnələrdə müharibə meydanından bir qədər aralı yerləşən alaçığı əvəz etdikcə bu məkanlar içərisində cərəyan edən hadisələr, bunlarla əlaqədar insanlar, onların arasındakı münasibətlər tamaşaçını bir neçə saatın ərzində tarixi-romantik bir aləmə aparırdı. Rejissor tarixi hadisələrlə zəngin olan son dərəcə əlvan,

monumental tamaşa yaratmışdı. O, əsəri daha yaxşı hiss etmək üçün pyesi rus dilinə tərcümə etdirmişdi.

Tamaşa haqqında “Kommunist” qəzetində dərc olunmuş yeganə resenziyadan məlum olur ki, rejissor bu tamaşaya realist cəbhədən yanaşmış, tarixi əsəri realist planda canlandırmağa müvəffəq olmuşdu. Doğrudur, resenzyent bu quruluşun “son dərəcə gözəl və yeni” olduğunu etiraf etməklə bərabər, həmin əsəri realist həllinin doğru olmadığını söyləyir. Məqalə müəllifi bu fikirdədir ki, tarixi əsərə realist quruluş vermək olmaz!

Məqalə müəllifini narahat edən məsələlərdən biri də bu idi ki, bəzi dekorasiyalar və rekvizit, xüsusilə qədəhlər “Nadir şah” və “Otello” tamaşalarından götürülmüşdür.

Qəribə burasıdır ki, az-çox obyektiv resenziya yazan Əsəd Tahir belə çox zaman hissə qapılıb H.Cavid əsərlərinin tamaşalarında daha çox nöqsan axtarıb tapmağa çalışırdı. Bu da onu sözçülüyə, qeyri-obyektiv fikirlər söyləməyə gətirib çıxarırdı. Belə hallarda o, hətta səhnə şərtliliklərini də unudur və ya qəsdən onlara göz yumurdu. Bu da öz növbəsində onun diqqətini xırda məsələlərə cəlb edir, əsərin və tamaşanın ideya məzmununun izahından, ifanın tam, dolğun təhlilindən uzaqlaşdırırdı.

Tamaşanı görmüş adamların xatirələrinə əsaslanaraq, demək olar ki, “Topal Teymur” quruluşu və artistlərin ifaçılıq məharətinə görə teatr tarixində mərhələ tamaşası səviyyəsində idi. Doğrudur, bu tamaşa səhnədə qısa ömür sürmüşdür, lakin yaddaşlara çox möhkəm həkk olunmuşdur.

A.A.Tuqanov tamaşada aktyor ansamblından bacarıqla istifadə etmişdi.

Topal Teymur rolunu o, Sıdqi Ruhullaya, şair Kirməninə A.M.Şərifzadəyə, İldırım Bayazidi Ülvi Rəcəbə, Cücəni İ.Hidayətzadəyə, Orxanı Rza Təhmasibə, Dəmirqayı

Mirzə Ağa Əliyevə tapşırırmışdı. Qadın rollarında Əzizə Məmmədova (Dilşad), Mərziyə Davudova (Almas), Qəmə-r Topuriya (Olqa) çıxış edirdilər.

Sidqi Ruhulla Teymur obrazını tam realist planda, təbii və çox inandırıcı bir tərzdə yaradırdı. Aktor “əzazil, qanıçən” şahları, xaqanları göstərmək kimi köhnə traktov-kadan tamamilə uzaqlaşaraq obrazı yeni, realist cizgilərlə canlandırmağa çalışmışdı.

Böyük temperamentə malik olan Sidqi Ruhulla bu tamaşada, şübhəsiz ki, rejissorun səyi nəticəsində xaricən təmkinli, hirsini asanlıqla cilovlayan, kinini çox dərinə və məharətlə gizlətməyi bacaran, ağıllı bir şərq despotu idi. Aktyor daxilən çox qüvvətli bir insanın, indiyədək Azərbaycan səhnəsində görünməmiş, qeyri-adi hökmdarın obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdu.

Sidqi Ruhulla obrazın sözlərindəki məna vurğusunu tapmış, hərəkətlərini dərinədən düşünmüşdü. Üzündəki iblisənə ironiya, tamaşaçılarda dəhşət, qorxu hissi yaradırdı. Xarici təmkin, sakitlik soyuqqanlı ifadə ilə həmahəng idi. Aktyor tarixən Teymurun soyuqqanlı qəddarlığını bəzən sözsüz, çox yığcam hərəkətlərlə, çox vaxt isə yalnız üzünün ifadəsi ilə çatdırırdı.

İldırım Bəyazidin məktubu oxunduğu səhnədə Topal Teymur – Sidqi Ruhulla qəzəbini bürüzə verməməyə, zahirən çox səbirli və soyuqqanlı görünməyə çalışır, hətta gülür və istehza edirdi.

Orxanı casusluğa göndərən Topal Teymur – Sidqi Ruhulla bu səhnədə çox düşüncəli görünürdü. O, sanki cızdığı planı aydın görürdü, aktyor burada ağıllı bir sərkərdənin fikirlərini, niyyətini, məqsədini çatdırmağa çalışırdı. Teymur – S.Ruhulla tələ qururdu. Lakin o bunu hiylə quran ordu başçısı tipi kimi naturalistcəsinə göstərmir-

di, əksinə, müharibənin tələb etdiyi taktika üsulu kimi qələmə verirdi.

İldırım Bəyazidlə olan son səhnədə aktyor tarixi Teymurun böyük nifrətini, bəşəriyyətə olan kinli münasibətini elə dəhşətli kinayə ilə ifadə edirdi ki, onun son sözləri Teymurun daxilinin, xarakterinin məcmusu, əhval-ruhiyyəsinin apafeozu kimi səslənirdi.

Lakin bununla belə aktyor bəzən zahiri effektdə, pompezə uyurdu. İlk tamaşada Sidqi Ruhulla qrim edərkən barmaqlarına parlaq qaşlı üzüklər taxmışdı.

R.Təhmasib xatırlayırdı ki, Cavid bunu eşidən kimi səhnə arxasına keçərək: “Sidqi, Topal Teymurun zərgər dükanı yox idi” – deyə zarafat etmişdi. Yalnız bundan sonra aktyor bu effektdən əl çəkmişdi.

A.M.Şərifzadənin “Teymurnamə” müəllifi şair Kirmənisi sarayda yuva salmış, şahların mərhəmətinə sığınan yaltaq şair deyil, bir qədər cəsarətli, doğru sözü Teymurun üzünə deməkdən çəkinməyən, lakin yenə də güldən, çiçəkdən, şərabdan, qadın gözəlliyindən zövq alan saray şairi, Teymurun şərəfinə özünün dediyi kimi, insan kəllələrindən düzəldilmiş badələri bir-birinə vuran və özü ilə Teymur arasında yalnız bunda fərq görənlər bir məddah idi.

A.M.Şərifzadə romantik şair obrazı yaradırdı. Onun qəhrəmanı Teymurun törətdiyi dəhşətlərə qarşı etirazını yalnız Teymurla olan mükəllimələrində bildirməyə səy edirdi. Əslində isə o, daha çox şərab içib məst olmağı və bu fəlakətləri görməməyi, unutmağı daha üstün hesab edirdi.

İldırım Bəyazid rolunda çıxış edən Ülvə Rəcəb obrazın zahiri əlamətlərinə də eyni dərəcədə diqqət etmiş və nəticədə dolğun obraz yaratmışdı. Onun çox mənalı mimikası, hərəkətləri, danışığındakı intonasiya obrazın daxilini açırdı. Son səhnədə Topal Teymura əsir düşmüş

İldırım Bəyazid – Ülvü Rəcəb özündən alçaq hesab etdiyi rəqibinə təslim olarkən üzündəki ifadə ilə ona olan münasibətini bildirirdi.

Cücə rolunda çıxış edən İ.Hidayətzadənin iştirak etdiyi səhnələr tamaşanın ən maraqlı yerlərindən idi. Müəllif məhz bu obrazın vasitəsilə Topal Teymuru kəskin satira atəşinə tutur.

Cücənin adı da simvolik mənə daşıyır. Dramaturq bununla demək istəyir ki, Teymurləng, taleyi ilə oynadığı “cücə qədər balaca insanların” belə, iradəsinə, qəlbinə hakim ola bilməmişdi.

İgid və qorxmaz minbaşı Orxan rolunda Rza Təhmasib güclü təsirə malik idi. Orxan – R.Təhmasib İldırım Bəyazidin sarayında əsil simasını elə məharətlə gizlədirdi ki, tamaşaçı onun casus rolu oynadığını unudurdu. Aktyor bütün hərəkət və mimikalarını diqqətlə seçmiş və obraza uyğun səciyyəvi formalar tapmışdı.

Dəmirqaya – Mirzəağa Əliyev öz rolunda həddindən ziyadə məzəli və şən görünməyə çalışırdı. Onun səhnəyə hər çıxışı gülüş doğururdu. “Nəmə lazım” ifadəsini əzbərləmiş və özünü sadələvh kimi qələmə verən bu adam əslində çox hiyləgər, aravuran bir tipdir. Bu obrazın təbiətində olan naqis cəhətləri qabarıq şəkildə vermək əvəzinə aktyor xırdaçılığa varmış, ancaq onun gülüş doğura biləcək sözlərini xüsusi ahənglə söyləməklə işini bitmiş hesab etmişdi. Halbuki onun “nəmə lazım” sözləri arxasında gizlənmiş daxili açılmamış qalmışdı.

Mərziyə Davudova vətənpərvər qadının dolğun, emosional obrazını yaratmışdı. Onun Alması son dərəcə məğrur, cəsəretli və əyilməz idi.

Orxanın “sürgün” edilməsinin əsil səbəbini və məqsədini bilməyən Almas ərinin “ləkələnməsindən” əzab

çəkir, ayrılığına dözə bilmir, onu hər vasitə ilə təmizə çıxarmağa çalışır.

Almas ərinin başına gələn fəlakətlərin səbəbinin rus gözəli Olqada görür: “İştə fəlakətlərə səbəb şu aşıftə prinses, şu xain afətdir” – deyə onu qovur.

Maraqlı burasıdır ki, Almasın Olqaya dediyi sözlər: “Ya ana yurduna getməlisən, ya məzarıstana” – tamaşanın taleyini həll etdi. Məhz bu sözlər əsərin tənqid hədəfinə çevrilməsinə və repertuardan tamamilə çıxarılmasına səbəb oldu. Doğrudur, o zaman yazılan tənqidi məqalələrdə bu sözlərə işarə belə yoxdur. Lakin həmin tənqidin özündə elə mənasız, əsassız fikirlərə, hətta ittihamlara rast gəlinir ki, müasir tədqiqatçıda istər-istəməz şübhə, bu üstüörtülü tənqidin arxasında əslində nəyin gizləndiyini tapıb aşkara çıxarmaq arzusu oyanır.

Axtarışlar bizi belə bir fikrə gətirib çıxartdı: Cavid yaradıcılığında daha çox nöqşən axtarmaq tənqidin əsas məqsədinə çevrilmişdi. Doğrudur, Cavid yaradıcılığının indi də əsaslı təhlilə və prinsipial tənqiddə ehtiyacı vardır, lakin bu heç də o demək deyil ki, dramaturq-filosofun yaradıcılığında “böhranlı illər” hesab edilən dövrün məhsulu olan “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, “Uçurum”, “Afət” əsərlərində onun yalnız səhvlərini göstərmək lazımdır.

“Topal Teymur” tamaşasının repertuardan çıxarılması ilə Cavid teatrının birinci dövrü sona yetir.¹

* * *

Atası Rza Təhmasibin xatirələrinə və bəzi resenziyalara istinad edərək, Tamilla Təhmasib pyesin Bakı tamaşası və rolların ifaçıları haqqında maraqlı və diqqətəlayiq məlumatlar verir. Halbuki “Topal Teymur”un Bakı ta-

¹ Tamilla Təhmasib. Hüseyn Cavid və teatr, Bakı, 1988, s. 73-77.

maşası barəsində dövrü mətbuatda bu cür məlumatlara və aktyor oyununun təhlilinə, demək olar ki, təsadüf olunmur. Onun A.Tuqanovun rejissorluq fəaliyyəti, Sidqi Ruhulla (Teymur), A.M.Şərifzadə (Şair Kirmani), Ülvi Rəcəb (Yıldırım Bayazid), İ.Hidayətzadə (Cücə), R.Təhmasib (Orxan), M.A.Əliyev (Dəmirqaya), M.Davudova (Almas) və b. rolların ifaçılarına aid peşəkar təhlilləri tamaşanın qaranlıq qalmış səhifələrinə aydınlıq gətirir, məqaləsinin dəyərini daha da artırır. Tamilla xanımın “Cavid yaradıcılığının əsaslı təhlilə ehtiyacı var” sözləri isə dünən üçün də, bu gün üçün də aktual olaraq qalır.

Lakin “Maraqlı burasıdır ki...” sözlərilə başlanan abzasda müəllif yanlışlıqlara yol verir, pyesin repertuardan çıxarılmasını Almasın Olqaya dediyi sözlərlə əlaqələndirir ki, bu da doğru deyildir. Mən həmin məsələyə irəlidə münasibət bildirdiyim üçün üzərində dayanmıram.

2.18. Remarkalar

Hüseyn Cavidin, istər mənzum, istərsə də mənsur dramalarındakı remarkalar ayrıca tədqiqat mövzudur. Pyesləri tamaşaya hazırlayan rejissorlar, rolları ifa edən aktyorlar üçün bir dərs kitabıdır. Cavid remarkaları öz orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onun istər tarixi, istərsə də müasir dramalarında dövrün səciyyəvi xüsusiyyətləri, həmin dövrdə baş vermiş hadisə və əhvalatlar, tarixi gerçəklik, tarixi şəxsiyyətlərin məişəti və fəaliyyəti və s. öz bədii ifadəsini və əksini tapmışdır. Remarkalar dövr və əsərdə təsvir edilən hadisələr haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Oxucular, rejissorlar və aktyorlar tərəfindən əsəri başa düşməyə geniş imkanlar verir və kömək edir... Bu cəhətdən “Topal Teymur” tarixi draması da istisna deyildir.

Dramaturq “Topal Teymur”a qədər nəsrə bir neçə pyes qələmə almışdır. Ancaq tarixi drama janrına mürə-

ciət etməmişdi: “Topal Teymur” onun ilk və klassik mənsur tarixi dramasıdır. Burada Cavid sənətkarlığı bütün parametrləri və parlaqlığı ilə öz bədii ifadəsini tapmışdır. O, “Topal Teymur”a qədər qazandığı zəngin ədəbi təcrübədən burda böyük ustalıq, məharət və sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Bu mənada pyes bədii kamillik və mükəmməllik baxımından müəllifin mənsur dramaları içərisində xüsusi yer tutur.

Cavid “Ana” və “Maral” mənzum və mənsur faciələrinə başlayaraq, peşəkar bir dramaturq kimi, getdikcə formalaşır və püxtələşir. Bədii fikrin şeir və nəslrlə obrazlı ifadəsində zəngin ədəbi və bədii təcrübə qazanır və bədii sənətkarlıq baxımından daha da ustalaşır. “Topal Teymur”u qələmə alanadək o, artıq çoxdan məşhur şair və dramaturq idi. “Şeyx Sənan” və “İblis” ilə sənətkar şöhrətinin zirvəsinə qalxırsa, “Peyğəmbər” və “Topal Teymur”la həmin zirvəni yenidən fəth edir. Bədii yaradıcılıq sahəsində böyük fəth və zəfərlərə nail olur!..

“Topal Teymur”da remarkaların sayı doqquzdur. Pyes aşağıdakı remarka ilə başlayır.

Səmərqənddə, Əmir Teymur sarayında Şərq zəvqinə uyğun süslü bir salon... Salonun içi Türküstan, İran və Hindistan məfruşat ilə döşənilmiş... Dört guşədə gümüşdən yapılmış birər qartal, ortada altın sütunlar, yaldızlı masalar və sandaliyələr... Qarşıda böyük bir pəncərə, pəncərədən görünən son dərəcə bəqımlı və çiçəkli gözəl bir bağça nəzərləri oqşar. Olqa pəncərə önündə ətrafı seyrə dalmış görünür. Dışarıda əskəri marş çalınır.

Pyesin dramatik janrda yazıldığını nəzərə alsaq, həmin remarkada bir kitablıq məzmun olduğunu görərik. Remarka Teymur tarixçilərinin verdikləri məlumatlara tamamilə uyğundur. Remarkadan aydın olur ki, Əmir Səmərqənddədir. Moskvadan gətirilmiş prinses Olqa onun sara-

yındadır. Müəllifin adını qeyd etmədiyi Şərq zövqünə uyğun süslü salon, məncə, **Ak Saraydır**. Salon Türkünstan, İran və Hindistan ev avadanlığı ilə döşənmişdir. Teymur Səmərqəndi çoxdan öz səltənətinin paytaxtı elan etmiş, İran və Hindistana hərbi yürüşlərini başa çatdırmışdır.

“Dörd guşədə gümüşdən yapılmış birər qartal, ortada altın sütunlar, yaldızlı masalar və sandaliyələr...” cüm-ləsi Şərəfəddin Əli Yəzdinin, Klavixə və German Vambərinin verdikləri məlumatlarla tam üst-üstə düşür. Bu kimi dəqiqlik dramaturqun tarixi mənbələri nə dərəcədə ciddi və mükəmməl öyrəndiyinə dəlalət edir. Yeri düşmüşkən deyim ki, güc və qüdrət rəmzi olan qartal şəklindən ilk öncə türklər bir simvol tək istifadə etmişlər. Sonralar ruslar qartalı özlərinin dövlət simvoluna çevirmişlər. Qisası, rusların türklərdən öyrəndikləri şeylər çoxdur...

Şərəfəddin və Klavixəyə istinad edən G.Vambəri yazır ki, Teymur vətəni Türkünstanı və Səmərqəndi fəvqəladə dərəcədə sevir. Əmirin son dərəcə zəngin və süslü köşk və sarayları var idi. Bağçaları cənnəti xatırladırdı. Əmir Səmərqəndin inkişafı və çiçəklənməsi üçün hər şeyi edirdi. Asiyanın bir çox yerlərindən topladığı hesabagəlməz xəzinə və qənimətlərini, səxavətli bir hökmdar kimi, səltənətinin çiçəklənməsinə yönəltdi, “xəsis bir hökmdar kimi gizlətmirdi.”

Remarkada bir bağçanın adı çəkilir. Oxucuların nəzərinə çatdırıram ki, onun aşağıdakı bağçaları olmuşdur: “Baği-delkuşa”, “Baği-behişt”, “Baği-şimal” və “Baği-nou”.

[Olqa] Əli alnında məhzun bir tevr ilə düşüncəyə dalar. Bu sırada Əmir Teymur gəlir. O, ortaboylu, qəvi bün-yəli, yüksək alınlı, iri başlı, rəngi ağ, yüzü azacıq qanlı, omuzları geniş, parmaqları yuvarlaq, qalçaları uzun, əzəlatı qayət sağlam bir şəxsiyyətdir. Vücudunun düzgünlüyündən ayağındakı aqsaqlıq bir o qədər gözə çarpmıyor.

Səsi güclü və gurultuludur. Asya üsulu geniş və açıq ətikli ipək kaftana (çapan) büründüyü halda baş örtüsü keçədən yapılma məxruti bir külahdan ibarətdir. Külahın təpəsində inci və sair mücevhərat ilə süslənmiş uzunca bir yaqut püskül bulunur.

Bu remarkada Əmir Teymurun şəxsiyyəti, geyim-keçimi, fiziki qüsuru, boyu-buxunu, sifətinin quruluşu və rəngi, əzələləri, səsi və s. şəxsi və fiziki xüsusiyyətləri tarixçilərin yazdıqlarına uyğundur. Dramaturq onun şəxsiyyətini tarixdə olduğu kimi zərgər dəqiqliylə təsvir edir.

Tarixi və bədii əsərlərin bir çoxunda “qaniçən” və “qəddar” Teymuru eybəcər göstərmək üçün hansı üsul və vasitələrdən istifadə edilməmişdi?.. Bunu bizim ədəbiyyatımızda (“Məşhər” və s.) və kinomuzda (“Nəsimi” və s.) görmək olar. Təəssüflər olsun ki, “Topal Teymur” televiziya tamaşasının rejissoru (Ramiz bəy) və baş rolun ifaçısı (rəhmətlik Hamlet Xanızadə) Teymurun axsaqlığı ilə bağlı remarkada yazılanları nəzərdən qaçırmış, onun yerişini və s. təhrif etmişlər.

Klavixonun məlumatına görə, Teymur sarayının əlbisəsi ipəkdən, qətifə və atlasdan olub, ərəb və müsəlman üsulunda biçilmişdi. Saray qadınlarının üzü tülbənd, yaxud nəfis yıldırımlarla örtülü olardı. Xanımların baş örtükləri almaz, yaqut və zümrüdlərlə zینətlənmiş idi. Teymurun özü Asiya üsulunda açıq ətikli ipək kaftan (çapan) geyinərdi. Başına keçədən külah qoyar, külahın təpəsi inci, yaqut və s. zینətlər ilə süslənərdi və h.b.

Klavixoya istinad edən G.Vamberi yazır ki, Teymur öz dost və sevimiləri tərəfindən gözəl və xoşsimalı, sağlam və uyğun vücutlu bir şəxs, “bir mərdi-mələkmənzər kimi” təsvir olunmuşsa da, düşmənləri tərəfindən çirkin çöhrəli, zəif və natəmiz əndamı, əcəyib xilqət kimi eybə-

cər təsvir edilmişdir.* Həqiqətdə Teymurləng orta boylu, qüvvətli, olduqca xoş qiyafətli bir şəxs olmuşdur. Möhkəmliyini və sağlamlığını ömrünün son günlərinə qədər saxlamışdır. Ayağına ziyan dəysə də, axsasa da, vücudunu düzgün və uyğun saxlamış, axsaqlığı çox az müşahidə edilmişdi. Səsi güclü və gurultulu olmuşdur. Avaz və nəbəsi mübarizə meydanında uzaqlara yayılardı. Yalnız görmə qabiliyyəti ömrünün birinci ilində zəifləmişdi. Teymurləng İran tipində deyil moğol** (türk) tipində olmuşdu. Şənlik və təntənə vaxtlarında gen və açıq ətəkli ipək qaf-tana bürünərdi. Baş örtüyündə moğol-çin formasına riayət edərdi. Bu, Şərəfəddinin yazdığı kimi, müsəlman əmmaməsi deyildi. Keçədən yapılma konusvari bir papaq idi. Papağın təpəsində inci və sair cəvahiratla zinətlənmiş uzun bir yaqut qotaz, yaxud şəngülə var idi. Teymur qulağına böyük və qiymətli sırqa (güşvari) taxmağa adət etmişdi və s.

Remarkada qeyd edilənlərlə tarixçilərin yazdıqlarını tutuşdurduqda, dramaturqun Teymurun şəxsiyyəti, geyim-keçimi, məişəti və s. haqda nə qədər dəqiq-dürüst məlumat verdiyi anlaşılar. Bu da, hər şeydən öncə, yazıçı peşəkarlığına dəlalət edən bir haldır. Bu halda o, əsl Orta Asiya tipli bir türk təsiri baqışlayır. “Yüzü azacıq qanlı” ifadəsi mənəcə, onun “Hərb Allahı” olmasına işarədir...

Gözel bir köşk... Ortada fəvvarəli bir havuz kənarında Kışmır və İsfahan səccadələri ilə ipək döşəklər, qədifə (məxmər) yasdıqlar və balışlar, masa və sandaliyələr... Bağça başdan-başa dürlü çiçəklərlə bəzənmiş, ta uzaqlarda sıra ilə ulu çinar ağacları nəzərləri oqşar. Kənardan eşidilən həzin bir kamança səsi ruhlara nəşə sərpər. Bir

* Mən belə bir rəssam təsvirinə “Məhşər” romanında təsadüf etdim.

** Bir çox tarixi mənbələrdə, o cümlədən fars mənbələrində türklər moğol (monqol) kimi qələmə verilmişdir.

tərəfdə şərablə dolu sürahi və bir qədər, soyulmuş və soyulmamış alma və şaftalı, digər tərəfdə qələm, dəvat, bir taqım dəftər və kitablar bulunur.

Şair Kirmani yastığa yaslanaraq yazı ilə məşğul görünür. Olqa əlində böyük bir gül dəməti gəlir. Arqa tərəfdən qədər içərisinə bir gül bıraqlıb geri çəkilir.

Bu remarkada Səmərqənddə Teymurun göstərişi ilə salınmış bir köşk və bağça təsvir edilmişdir. Klavixoya istinad edən G.Vamberinin yazdığına görə, köşklərin hər tərəfində uca bir qapı (mədxəl) var idi. Qapılar 6 ədəd sütün üzərində qurulmuşdu. Köşkün xarici tərəfi ağ, qara, sarı yolyol ipək, daxili buruq qırmızı rəngli xalça ilə döşənmişdi. Xalçalar altın yaldız ilə nəqşlənmiş və hər cür ipək bəzəklərlə süslənmişdi və s.

Səmərqənddə Teymur sarayında yaşayan Şair Kirmani belə bir köşkdə, hovuz kənarında Kəşmir və İsfahan səccadələrilə ipək döşəklər üstündə yastığa yaslanaraq, “Teymurnamə” yazır. Teymurun saldırdığı bağçalar, müəllifin təsvir etdiyi kimi, başdan-başa cürbəcür çiçəklərlə bəzənmiş və öz gözəlliyilə diqqəti cəlb edirdi. Remarkada adı çəkilən bağça “Baği-behişt” ola bilər.

G.Vamberi yazır ki, Klavixo Teymur şənliklərinin qabarıq və parlaqlığı, mərasimlərinin təntənə və dəbdəbəsi, xüsusən sarayın şövkət və şukuhu xüsusunda o qədər parlaq və gözqamaşdıran lövhələr təsvir etmişdir ki, həmin lövhələr qarşısında Şərəfəddinin hekayələri çürük və rəngsizdir.

Əmir Teymur hərbi yürüşlərdən sonra Səmərqəndə qayıdər və böyük təntənə ilə qarşılanardı. Vətənə misilsiz zəfər və qalibiyyətlə dönən fətehin şərəfinə fəvqəladə şənliklər düzənlənərdi. Şənliklərdə “Min bir gecə” hekayələrində olduğu kimi, parlaq bayram və işrət məclisləri qurulardı. Əmirin mətbəxində hazırlanmış

yeməklərin ətri ətrafı bürüyərdi. Yeməklər, əsasən, qoyun əti, at əti qızartması, plov, içi ət qiyməsilə dolu olan xəmirəşi, dadlı bəksəmatdan ibarət olardı...

Səfərdən qalibiyyətlə qayıdan Teymurun təntənəli qarşılınması heç bir remarkada təsvir edilməmişdir. Yalnız bir remarkada Səmərqəddə əskərlərin rəsmi keçidi təşkil edilərkən, Xaqanın böyük alqışlar altında qarşılınmasını aşağıdakı remarkada bu cür qeyd edilmişdir.

Bu sırada “Yaşasın Teymur! Yaşasın Teymur!” deyə Teymur uzaqlaşdığı tərəfdən gurultu və alqış sədaları eşidilir. Olqa qarşıdakı evdən çıxar. Dilşada doğru gəlir.

Pyesin III pərdəsindəki remarkanı oxuyaq.

Bursada Yıldırım Bayazid sarayında süslü bir salon. Gecə... hər tərəf mumlarla donatılmış... Bir guşədə çini saqsıda... hənuz açmamış hərdəmbahar gülü gözə çarpar. Yeni doğmuş ayla yıldızlar da uzaqdan görünərək şairanə bir mənzərə ərz edər. Yucaboylu hərəm ağası qara ərəb Nazim əllərini köksündə çapraz edərək düşünüb durur... Sultanın nədimlərindən qısaboylu, ufaq cüssəli bir masqara Cücə Əmir Teymur qiyafətində daxil olur. Səssiz adımlarla arqa tərəfdən hərəm ağasına yaxlaşır. Ayaqlarını yerə vuraraq hoplar, ta ənsəsinə (peysərinə) tatlı bir sillə eşq edər.*

Remarkada Teymurun salonuna nisbətən Yıldırımın salonu “kasıb” təsvir edilmişdi. Teymurun son dərəcə zövqlü və zəngin salonu müqabilində Yıldırımınkı sönük görünür. Bununla belə, Sultanın sarayı da gözəl və zövqlüdür. Gecə olduğundan salonda hər tərəfdə şamlar yanır. Çini saxsıda həmşəbahar gülü nəzərləri oxşayır. Yenicə doğmuş ay ətrafa şairanə bir mənzərə sərpir.

* Həmşəbahar – H.C.

Hərəm ağası qara ərəb Nazim və Sultanın nədiməsi qısaboşlu Cücənin şəxsiyyəti olduğu kimi təsvir edilir.

Pyesdə Cücəyə aid remarkaları birlikdə oxuyaq.

Cücə kəndisini izləyən iki misqara qiyafətli arqadaş ilə bərabər Teymur qiyafətində daxil olur. Ağır və komikcə adımlarla aqsayaraq onlara doğru ilərilər və bir heykəl kimi qarşısında dikəlib durur.

Sonra Cücə Yıldırımın əmrilə arqadaşları ilə məclisi tərk edirlər. Bir müddətdən sonra onun özü hoplayaraq, mayallaq vuraraq əsil masqara qiyafətində gəlir. Cücə teatr çıxararkən iki silahlı yeniçəri mühafizə altında Orxan, Olqa və Dəmirqayıni gətirir.

Rejissor və aktyorlara nə lazımdır? Sadəcə olaraq həmin remarkaları diqqətlə oxumaq və əməl etmək!

Əsərin dördüncü pərdəsində dramaturq sanki öz səhnəyə düzəliş verir. Eyni səhnənin gündüzünü aşağıdakı şəkildə təsvir edir.

[Bursada] Eyni səhnə! Qarşıkı böyük pəncərədən saray bağçasının süsləyən yeşil ağaclar, rəngarəng çiçəklər nəzərləri oqşar. Salona qonmuş saqsıdakı fidanın dal budaqları əvvəlkinə görə daha böyümüş və tam mənasilə açılmış gülləri aradan bir xeyli zaman keçdiyini xatırlatır. Orxan bir tərəfdə əski osmanlı yavərləri qiyafətində olaraq əli alnında düşünür.

Remarkadan bilinir ki, Orxan çoxdan Osmanlı Sultanının paytaxtı Bursa şəhərindədir. O, artıq Yıldırımın etimadını qazanmış və Osmanlı yavəri cildində casusluq fəaliyyətinə başlamışdı.

Yalnız pyesin sonunda – Anqara döyüşündən əvvəl Teymur səhnədə müharibəyə məxsus geyimdə görünür. Teymur Səmərqənddə, öz sarayında, irəlidə qeyd etdiyim geyimdə olur. Ancaq tarixçilərin yazdıqlarına görə, o, çox

zaman əskər geyimində olardı. Onun geyimi adi əskər geyimindən fərqlənməzdi...

Teymur müharibəyə məxsus qiyafətdə gəlir. Divan bəyi, şair Kirmani və Aqbuğa onu izlər.

Anqara döyüşündən əvvəl Teymur son dərəcə kinli və qızgındır. Sultanın “Kəlbi-əqur” sözü yadına düşdükcə alovlanıb yanır. Onun azacıq qanlı üzünü qan basır. İri başı sanki geniş omuzlarına ağırlıq edir. Əzələləri şişir, ürəyi intiqam ehtirası ilə şiddətlə döyünür. “Bana da Turğay oğlu Teymur derlər” sözləri dilindən düşmür. Yaylıoxlu iki nəfər gürbüz əskər onun çadırı qarşısında növbə çəkir.

Sonuncu remarkalara nəzər salaq.

Anqara ovası, Teymur çadırı... Gündüz. Çadırın önündə qalın gevdəli, günbüz, yaylı-oqlu iki nəfər növbəti bəkliyərkən qonuşurlar.

Yıldırım iki nəfər Teymur əskəriylə gəlir. Aqbuğa ilə Divan bəyi də bərabər bulunur.

Yıldırım Bayazid artıq əsir alınmışdı. Teymurun hüzurunda nələr çəkdiyini bir özü, bir də Allah bilir!..

2.19. Dialoq və monoloqlar

Hüseyn Cavid 1912-ci ildə “Maral” mənsur faciəsini qələmə alarkən 30, “Topal Teymur”u yazarkən 43 yaşı vardı. Həmin müddətdən 13 il keçmişdi. 1925-ci ildə “Topal Teymur”u qələmə alan dramaturq zəngin ədəbi təcrübə qazanmış, peşəkarlığı daha da artmış, əsl dialoq və monoloq ustası olmuşdur. Böyük fitri istedad və qələm sahibi olan Cavidin dramatik janrda yazdığı əsərlər arasında zəif pyes axtarmaq əbəsdir. Bu baxımdan, onun hər bir dramatik əsəri, demək olar ki, ədəbi hadisəyə çevrilirdi və “Topal Teymur” da istisna deyildi. Mənsur pyeslərində onun şairliyi açıq-aydın hiss olunur.

Dramaturqun “Topal Teymur”a qədər yazdığı mənsur pyeslərin hamısı müasir mövzuda, “Topal Teymur” isə tarixi mövzuda idi. O, bu əsərlə, bir nasir kimi, gerçəkdən böyük istedad və qələm sahibi olduğunu sübut etdi. Pyesin məzmununa zəngin tarixi kolorit verməsi sənətkarın bədii uğurlarından və bədii nailiyyətlərindən sayılmalıdır. O, əsərdə, yaradıcılıq metoduna uyğun olaraq, tarixi obrazlara qondarma rənglər vurmur. Tipik şəraitdə və mühitdə tipik tarixi obrazlar yaradır. Hər bir tarixi surətə dövrün möhürünü vurur, tarixi realizmə sadıq qalır və s. Bu mənada əsərin dialoq və monoqları tarixilik baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Pyes Orxan və Olqanın dialoqları ilə başlayır. Teymur Qızıl Orda Xanı Toxtamışa artıq çoxdan məğlubiyyətə uğratmış, Moskvaya soxulmuş, şəhəri talan etmişdir. Orxan rus prensesi, Moskva çiçəyi Olqanı Səmərqəndə götürmüşdür. Rus prensesasının həyatını xilas edən minbaşı ona, o, Orxana vurulmuşdu.

Olqa. Ah, sən bəni Moskofdan buraya niçin gətirdin niçin?! Teymur sarayında həbs etmək üçünmi?

Orxan. Xayır, sən burada məhbus deyilsin, bəlkə şahzadə xanımlar qədər hörmət və izzətə maliksin. Daha doğrusu böyük xaqanın möhtəşəm sarayını bəzəyən ən parlaq bir yıldızsın.

Olqa. (ətrafa). Ah, mərhəmətsiz... (Orxana) Demək bəni yalnız bıraqlıb da gedəcəksin, öyləmi?

Orxan. Nə olur? Başqa qadınlar nasıl, sən də öylə...

Olqa. (ətrafa). Ah, duyğusuz!.. Dur, bən sana şimdi anlatırım.

Orxan. Pək düşünüyorsun, Olqa. Sana bir şeymi oldu?

Olqa. Daha nə olacaq? Sən bəni düşünmüyorsun, sən bəni sevmiyorsun.

Türklərin tarixi, məişəti, günü-güzəranı ilə bağlı Olqa ilə Orxan arasında maraqlı söhbət olur. Qızıl Qaplan Əmir Teymur yeni müharibəyə hazırlaşır. Olqa Orxanın müharibəyə gedib-getməməsilə maraqlanır.

Olqa. Orxan! Sən dəmi gedəcəksin?

Orxan. Əlbəttə, hiç onsuz olurmu? Biz türklər çadır altında doğar, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölürüz.

Olqa. Rica edərim, yetişir, şu müharibədən, ölümdən çox söyləmə!

Orxan. Müharibədə ölənlər evdə ölənlərdən sayca daha azdır. Bəncə müharibəsiz bir ömür, ömür deyil... Biz türklərə qürur və nəşə verən bir şey varsa o da müharibə, o da qalibiyyətdir. Unutma ki, sən kəndin də fəth və zəfər səhralarında bulunmus bir çiçəksin.

Mən sevimli ifadələrimdən birini burada yenə işlətmək istəyirəm. Orxanın sözlərində bir romanlıq məzmun var. Ümumtürk tarixini bilənlər Orxanın nə dediyini və nə demək istədiyini yaxşı bilməlidirlər.

Pyesinin bir çox yerlərində Teymurun bir insan, bir hərbiçi, bir sərkərdə, nəhayət, bir hökmdar və şəxsiyyət kimi xarakteri və xüsusiyyətləri ayrı-ayrı obrazların dilindən verilir.

Olqa. Allah eşqinə şu əskərlər nerəyə gediyo? Bu hazırlıq niçindir əcəba?

Orxan. Yeni bir müharibə varmı.

Olqa. Ah, müharibə, daima müharibə!.. Əcəba nerəyə, kiminlə?

Orxan. Onu yalnız Qızıl Qaplan bilir. Əvət Əmir Teymurun planını bizim kibi küçük yaradılmışlar biləməzlər.

Olqa. Halbuki onun yüzündə hiç bir şiddət və həyəcan izi yox... Hər zamanki vəqar və ciddiyyəti, hər zamankı halı üstündə.

Orxan. Böyük qəhrəmanlar şiddət və qəzəb zamanlarında daha mülayim və həlim görünürlər.

Orxanın fikirlərində Teymurun xarakteri, əsl hərbcı olması, hər bə hazırlaşdığı zaman üzündə şiddət və həyəcan sezilməməsi, hiss olunmaması haqda dəyərlı məlumatlar verilir ki, bu da tarixilik baxımından bir gerçəklikdir. Olqanın “Ah, müharibə...” sözləri isə Teymurun daima müharibələr aparmasına və müharibələrdən yorulmamasına işarədir. Bu da başqa bir dürlü həqiqətdir.

Pyesdə Teymurun Moskvaya hücumu haqda geniş danışılır. Məlum olur ki, Əmir Moskvaya hücum etmiş, oranı yandırmışdır. Orxan Olqanı bu zaman ölümdən xilas etmişdir.

Əsərdə orduların üz-üzə gəlməsi və amansız döyüş səhnələri arxa planda, insanların müharibə barəsində hiss və düşüncələri, taleyi, onların iç dünyası, daxili aləmi, keçirdikləri həyəcanlar, sarsıntılar ön planda verilmişdir. Bu da pyesin əsas bədii məziyyətlərindən biridir. Dramaturq “Topal Teymur”dan əvvəl bu bədii üsuldan “İblis”də, daha sonralar isə “Knyaz” və “Səyavüş” faciələrinə istifadə etmişdi. O, həmin əsərlərdə hadisələri bilərəkdən arxa plana, insan taleyi və xarakterlərini isə ön plana çəkir. Səhnə arxasında baş verən hadisələri unutmur, bu haqda oxucu və tamaşaçılarda dolğun təsəvvür yaratmağa nail olur. Məsələn, Olqanın “Allah eşqinə şu əskərlər...” sözlərilə başlanan cümlələrində nə top, nə tüfəng səsi, nə də Teymurun nəəsi eşidilir. Ancaq həmin səhnə

oxucu və tamaşaçıların nəzərində həməən canlı bir bədii tablo, mənzərə yaradır.

Orxan (*həyəcanlı və qızğın*). Olqa, Olqa!.. Moskofdakı halını nə çabuq unutdun? Düşün ki, biz Moskofa girdiyimiz zaman hər tərəf kinli, amansız bir atəş içində yanıyordu. Ordumuz qaçanları izlərkən bən qanatlarımı yalnız sənin üzərinə gərdim, yalnız səni ölümdən qurtardım, əvət. Sən o zaman məsum bir qızcığazdın. Vəqtini xoş keçirib də eyi tərbiyə alman için Teymur sarayına gətirdim. İştə sən böyüdükcə bənim arzularım da çiçəklənməyə başladı. Əfsus ki, bu gün bəslədiyim visal ümidləri yerinə, qarşıma acı bir ümitsizlik çıxıyor.

Pyesdə Dehli və Kəşmirin Teymur tərəfindən zəbt edilməsi təsvir edilmir. Ancaq bu haqda müxtəlif surətlərin dilindən məlumat verilir ki, bu da dramatik əsər üçün məqbuldur.

Orxan. Teymur son səfərində, Hindistana hücum edərkən Səmərqənd inzibatını gözətmək için bəni burada bıraqdı. Ehtimal ki, yenə qalırım, o zaman istədiyimiz kibi zevq və səfaya baqarız.

Olqa. (*ətrafa baqar*). İştə Topal gəliyor. Yarin aqşam səni çinarlı bağçada havuz kənarında bəklərim.

Divan bəyi. (*yazılan dəftərə baqaraq*). Əcəba şair imdi hanki vəqəni qələmə alıyor?

Şair. İştə son səfərlər... Türküstan ordusunun Kişmir səhrasındakı müvəffəqiyyətləri və sarsılmaz xaqanın Hindistanı fəth etməsi...

Teymur hər bir yürüşdən sonra Səmərqəndə qayıdır. Burada böyük toy-bayramlar təşkil edilir. Məclisin başında, təbidir ki, Xaqanlar Xaqanının özü otururdu. Zövqü səfa məclisləri təşkil edilən saraylar və çadırlar Əmirin fəth etdiyi ölkələrin əşyaları ilə bəzədilərdi. Dürü-dürü

mahnılar, rəqslər, əyləncələr bir-birini əvəz edərdi və s. Teymur sarayındakı zəfər toy-bayramını pyesin bəzi səhnələrində, daha çox birinci pərdədə Olqanın dili ilə nəql edilir.

Teymur. Nasıl, Bingül dərəsi pək xoşmu?

Olqa. Ah, Bingül dərəsi başqa bir aləm... Adəta rəya qadar gözəl, cənnət qadar parlaqdır. Əvət, Bingül dərəsindəki zəvq və səfa məclisləri, yeşil ovalar içində qurulmuş çadırlar, Ərəbistan və İrana məxsus sırapərdələr görülür şeylərdən deyil... Hələ Hindistandan gəlmə canbaz və oyunçular, mizahçı və lətifəçilər, rəqqas və rəqqasələr... Bir taqım cirit oyunları. Pəhləvanların güləşməsi, yeşil-qırmızı rənglərlə boyanmış fillərin oynadılması, hər dürlü xanəndə və sazəndə, hər çeşit yarış və əyləncə gerçəkdən insanı sərxoş ediyor. Hələ bu şənliyə əmir və şahzadələrin hərəmləri və bütün türk-tatar qızlarının iştirakı, hər tərəfdən gələn əcnəbi səfirlərin belə nəzərini cəlb ediyor. Və hər kəs böyük Teymurun dəbdəbə və ehtişamını seyr etdikcə heyrətdən kəndini alamıyor.

Dramaturq əsərdə Teymurun elm, təhsil və mədəniyyət sahəsindəki böyük xidmətlərini unutmamış və bunu onun özünün dilindən vermişdir.

Teymur. İştə məftunu olduğun şu mənzərələr, Səmərqənddəki möhtəşəm saraylar və ali mədrəsələr, böyük məbədlər və abidələr həp qalibiyyət əsərləri, həp fəth və zəfər tarixidir. (*Təbdili-tevr ilə.*) Bana baq, Olqa! Son səyahətdən zəvq alırmısın?

Olqa. Şübhəsiz, səyahət insanın gönlünü açan şeylərdən biridir.

Teymur. O halda səni kəndimlə bərabər götürəcəyim.

Olqa. Nerəyə, müharibə meydanınamı?

Teymur. Öylə ya! Görüləcək mənzərələrin ən gözəli herb və qalıbiyyət səhnələridir.

Mahir söz ustası olan Hüseyn Cavidin dialoq və monoloqları lakonik, mənalı və məzmunlu, hər bir obrazın xarakterinə, ağıl və düşüncəsinə uyğundur. Dramaturq bütün şeirlərində və dramatik əsərlərində olduğu kimi, “Topal Teymur”da az sözlə çox və böyük fikirlər ifadə etməyə xüsusi səy göstərmiş və buna nail olmuşdur. Sözə qənaət, az sözlə böyük fikirlər ifadə etmək onun yaradıcılığının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Görkəmli teatrşünas Cəfər Cəfərov demişkən, Cavid sözə qarşı çox xəsisdir. Bu “xəsislik” onun “Topal Teymur”unda da açıq-aydın görünür.

Pyesdə Teymurun Misirə, Şama və Anadoluya (Anqara ovasına) hərbi yürüşü daha geniş və əhatəli təsvir edilmişdir. Dramaturq əsərdə tarixi realizmi və həqiqəti bədii gerçəkliyə və həqiqətə çevirmişdir. Bu cəhətdən Teymurla Orxan arasındakı dialoq diqqəti cəlb etməyə bilməz.

Teymur. Osmanlı sultanı Yıldırım Bayazidə elçi göndərdik, hənzər ondan bir xəbər yox. Hər halda bizim Bursada, Yıldırım paytaxtında bir gözçümüz bulunmalı; sarayın iç və dış yüzünü öyrənib hər ay bizə xəbər verməli. Divan bəyi lazım gələn vəzifəyi sana söylər. Ordumuz bir həftə sonra Mısır-Şam tərəflərinə hərəkət eyləyəcək. Sən də doğru, Bursaya gedərsin. Orada kəndini bana düşmən göstərsin, Yıldırıma məhəbbət bəslədiyin için buradan qovulduğunu söylərsin. Hətta bizimkilər də öylə bilməli... Çünki şəhrimizdə casus bulunur da tədbirimiz boş çıxar.

Orxan. Yıldırım sözlərimə inanmazsa?

Teymur. Hiç məraq etmə, inanır; çünki o çox məğrurdur. Məğrurlar isə həqiqəti görəməzlər. Diyorlar, o,

gözdən pək zəifdir, məğərsə qəlbi və düşüncəsi də kor imiş... (*Kəskin.*) Əsla düşünmə, get, yarın için hazırlan, Dəmirqaya da səninlə bərabər bulunsun.

Cahangirin Misir və Şama səfərilə bağlı Şair Kirmaniyyə dediyi sözlər də diqqəti çəkir.

Teymur. Ümidvaram, bu gün-yarın Mısır və Şam səfərlərimiz də yazdığın tarixin ilavələri sırasına keçər. Məğrur Yıldırım inadında davam edərsə, o da tariximizə yeni bir fəsil artırmış olur.

Pyesdə elə dialoqlar və elə monoloqlar var ki, onları dəfələrlə oxuyursan, oxuduqca zövq və ləzzət alırsan. Bu cür monoloq və dialoqlar oxucu və tamaşaçını cuşa gətirir, həyəcanlandırır, düşündürür. Oxucu və tamaşaçını rəzalətə, haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə ruhlandırır, onun qeyrət damarını hərəkətə gətirir. Bu mənada aşağıdakı dialoq səciyyəvidir.

Şair. (*laübali və yarımşərxoş bir qəhqəhəylə*). Şənlik... o da şənlik, bu da şənlik... Qavğa... o da qavğa, bu da qavğa... Yalnız, əvət yalnız arada bir fərq var ki, siz cəngavərlər insan qanına hərissiniz, biz şairlər gülgün şərabə... Onda vəhşət və dəhşət var, bunda zəvq və şətarət. Sizin hər b nərələriniz yürekləri qoparır, insanları parçalatır, anaları ağlatır. Şairlərin eyş-nuş təraneləri isə kinləri, kədərləri öldürür. Yüzləri, gönülləri güldürür. Siz insan qafalarını qırarkən, biz də o qafalardan yapılma qədəhləri bir-birinə vururuq. Siz hər b və dəhşət qalibi, biz eşq və məhəbbət məğlubu. Fəqət bizim şu məğlubiyyətimiz o qalibiyyətdən daha üstündür.

Teymur. Bəxtiyar şair! Səni sərməst edən tatlı xəyal, yalnız xoş bir təsəllidir. Bununla bərabər sən pək böyüksən, əvət, sən kibi dəyərlı simaların qədr və qiyməti anlaşılsaydı, bənim kibi topallar soldakı sıfır qadar mənasız qalırdı. Siz yarasalar ölkəsində, korlar

məmləkətində parlayan bir günəşsiniz. Əfsus ki, insan adını daşıyan ikiayaqlı həşərat pək qaba və pək səfil bir şey... İştə şu qaba və miskin həşəratı uslandırmaq üçün, onların pas tutmuş kirli vicdanlarını yıqamaq üçün yalnız Teymur qılıcı lazım... Əvət sevgili şair! İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar...

Şair Kirmaninin monoloqunda laübalığı, sərxoşluğu, sözünü Teymurun üzünə və gözünün içinə cəsərlə deməsi öz ifadəsini tapmışdır. Bu, tarixən də belə olmuşdur. Ancaq dramaturq onun fikirlərinə bədii cəhətdən sığal çəkmiş, daha da cilalamışdır. Teymurun monoloqunda "Qızıl Qaplanın" həm mülayimliyi, həm iradəcə möhkəmliyi, həm də sərtliyi və qətiyyəti diqqətə məxsusi çatdırılır ki, bu da onun xarakterinə uyğundur.

Teymurla Yıldırım arasındakı konflikti şiddətləndirən Sultanın Qaraqoyunlu Yusifi və Bağdad Sultanı Əhməd Cəlayiri himayə etməsidir. Sultandan məktubuna soyuq və saymazyana cavab alan Teymurun ona qarşı kini, hiddət və qəzəbi yerə-göyə sığmır. Teymur atəşsiz od tutub yanır. Öz tarixi qəhrəmanlıq səhifələrini vərəqləyir və zəfərlərini xatırladır.

Teymur. *(kinli).* Saymazlıq və soğuqluq... Nə gülünc həqarət! *(Hiddətlə yerindən qalqar.)* Ah, saymazlıq və soğuqluq... Nə böyük cəsərlə!.. Bən ondan qardaşca məhəbbət bəklərkən iştə aldığım cavab! Qara Yusiflə Əhməd Cəlayir bəni gözəl tanıyırlar, fəqət Yıldırım!.. Yıldırım isə şərab düşkünü... Zərər yox, 0 da ayıldıqdan sonra tanır. Bən İrana ayaq basdım, ən böyük cəngavərlər qarşımda duramayıb Mazandaran çaqqalları kibi ormanlara qaçdılar. Moskofa hücum etdim, rus knyazları qorqudan şimal ayıları kibi ürküşüb dağılmağa başladılar. Hindistana yürüdüm. Sultan Mahmud ordusu Qanj nəhri kənarındakı qaplanlar kibi oqlarıma şikar olub diz çökdülər. Əvət bir gün gəlir ki, məğrur Yıldırım da paytaxtı Bursada To-

pal Teymuru qarşılar və o zaman... işte o zaman sərxoşluğun nəticəsini və bənim kim olduğumu haqqilə anlar.

Teymurun başqa bir məşhur monoloqu zəngin məna tutumuna, siqlətinə, dərin məzmununa və vətənpərvərlik ruhuna görə diqqətəlayiqdir. Müstəqilliyimiz ərəfəsində və müstəqilliyimizin ilk illərində həmin monoloqu ali məktəblərin auditoriyalarından, orta məktəblərin sinif otaqlarından, televiziya kanallarından tez-tez eşitmək olardı. 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qəsbdən və Azərbaycanda tiranlıq və avtoritarizm baş qaldırdıqdan sonra o səslər batırıldı və eşidilməz oldu!..

Teymur. Tüccar və sənətkarlara daha çox sühulət və hörmət göstərməli. Çünki cihan, ancaq ticarət və sənəət sayəsində rifah bulur.

Divan bəyi. Əvət dün İspaniya səfiri* də bu nöqtəni qeyd ediyordu və böyük xaqanın fəzilət və məharətlərini saydıqca dili ağzına sığmıyordu.

Teymur. Avropalıların dilləri başqa yürekləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartal-lar yuvası olaraq qalmamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət, qoy düşmanlarımız görsünlər ki, türk evladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşatmaqdan da zevq alır. Yalnız yaqıb-yıqmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir. Bununla bərabər yardıqlarımız hiç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru bir addım, gələcək için bir başlanğıcdır. Bizim başladıqlarımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər için birer nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İşte bu təməl üzərində

* Ryi Qonzales de Klavixo.

möhtəşəm binalar qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək...
ancaq yeni nəsle, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir.

Bu monoloqda bir romanlıq məzmun və məna var...

Yıldırım Bayazid Qara Yusifi himayə etməkdə davam edirdi. Qaraqoyunlu Əmiri Azərbaycanda Teymurun nüfzunu aşağı salmağa çalışırdı. Çeteləri Türküstanə və Ərəbistana gedib-gələn karvanlara hücum edir, onları soyub talayırlardı. Xəbər Teymura çatır-çatmaz cahangir yerindən elə sıçrayıb ayağa qalxdı sanki dağ yerindən tərpendi. O, qızdı nə qızdı?.. Açıldı, nə açıldı?.. Qəzəbi yerə-göyə sığmadı... Dramaturq bu cür səhnələrdə Teymurun parlaq tarixi obrazını yaradır və onu olduğu kimi təsvir edir.

Teymur. Ah, öyləmi, öyləmi!? Hiç zərər yox, biz səfər üstündəyiz. Er-gec həpsinin halı sorulur, hər kəs kəndi azgınlığına görə cəza bulur. Xayı, Qara Yusifdə bir tilki qadar cəsarət yox. Şübhəsiz ki, o həp Yıldırıma güvəndiyi üçün şu fitnələri qaldırıyor. (*Divan bəyiyyə*). İkinci məktubu gecikdirmə. Hər halda Yıldırım onu bizə təslim etməli. (*Qızgın*). Ah, Yıldırım! Yıldırım! Bən sənənlə xoş keçinmək istərkən, sən çaqqalları, tilkiləri bənim üzərimə şımartıyorsun. Yoq, bən hər sərsəriyə qarşı əyləncə olamam. Qara Yusif təslim edilməlidir, təslim! Yoqsa ikinci məktubunda da saymazlıq və soğuqluq göstərsə, o halda Yıldırımın kəndisilə hesablaşmalıyım. (*Bir-iki adım yürür, təkrar dönər: kəskin və atəşli*). Əvət, Topal Teymuru saymayanlar, kəndi əllərilə kəndilərinə məzar qazmış olurlar. (*Gedər, onunla bərabər səhnədəkilər də çəkilir. Havanın işığı bir qadar azalır*).

Pyesdə oxucu və tamaşaçıların diqqətini daha çox cəlb edən surətlərdən biri Cücədir. Onunla bağlı səhnələri dramaturqun bədii tapıntısı hesab etmək olar. Dramaturq Cücəni Teymurun rolunda təsvir etməklə iki məqsəd

güdmüşdür. Birincisi, tarixi Teymurun kim olduğunu həm Yıldırıma, həm də oxucu və tamaşaçılara tanımaq; ikincisi, onun hərbi yürüşləri və qələbələri haqda onlarda doğru və dolğun təsəvvür yaratmaq, Sultani “qorxutmaq”.

Əli Paşa. Topal Cücə? Sən kimsin, nəçisin?

Cücə (*məğrur və əzəmətli*). Bana Xaqanlar Xaqanı, Turğay oğlu Teymur derlər. Bən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökmranı, kəndim Gürkan nəslinin baş qəhrəmanı... (*Yanıdakı masqaralarda sürəkli qəhqəhələr...*)

Yıldırım. (*istehzalı təbəssümlə*). Eşq olsun, eşq olsun!

Cücə. Bən on iki yaşında ikən kəndimdə bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. Bənimlə görüşənləri ciddi bir vəqar və hörmətlə qəbul edərdim. On səkiz yaşımda binicilik və avcılığa həvəs etdim. Vəqtimin çoxunu Quran oqumaqda, şahmat oynamaqda və at oynatmaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Kürd ilə savaşdım. İlyas Xoçaya qoşdum, vəzirilə pozuşdum. Oradan uzaqlaşdım, türkmənlərə əsir düşdüm. Sonra bir çox arqadaşla buluşdum. Bəlucistanla vuruşdum. Gah qalib gəldim, gah məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, işte böyle aqsaq qaldım. (*Aqsayaraq yürür, kəskin bir ahənglə*) Əvət bənim yaralı arslan, bənim Topal Qaplan.

Nazim (*heyretlə, sözləri çəkərək, ətrafa*). Allah, allah!..

Məliçə. Aman, nə gözəl nətiq!..

Əli Paşa. Əvət, dəhşət, dəhşət!

Yıldırım. Sonra nə oldu? Söylə, baqalım, sonra?

Cücə. Sonra Cetləri boğdum, Cığatay elini Mavəraünnəhrdən qovdum, Səmərqəndə girdim, xalqdan hör-

mət gördüm. Qurultay çağırdım, sözümlü keçirdim. Bəlx şəhrinə vardım, Əmir Hüseynin işini bitirdim. Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəməreəddinlə çarpışıb qalib gəldim; qızı Dilşad ağayı aldım. Xarəzmə girdim, qələlərini devirdim. Azərbaycan qucağıma atıldı, Kürdüstan təslim olaraq qurtuldu. Ermənistan və Gürcüstan xəracgüzarım oldu. Qaraqoyunlular isyan etdi, ayaq altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi. (*Son dərəcə məğrur*). Əvət bənim cihangiri dahi!.. Bənim hər b allahi!..

Yıldırım. Sonra... Daha sonra?

Cüce. Bən devlətimi təhəmmül və mürüvvətlə idarə etdim. Xəlqi ümid ilə qorqu arasında tutdım. Bir çox ni-faqlara rast gəldim, əziyyət və möhnətlər çəkdim, acı sözlər və töhmətlər eşitdim. Fəqət bəni tənqid edən şımarıq, qəlbi kor cahillərə əhəmiyyət belə vermədim. Yalnız çalışdım, təşəbbüs və fəaliyyətimlə hər kəsi susdurmağa müvəffəq oldum. Hər işdə vətəndaşlarımla müşavirə etdim. Xain və fitnəçi vükəlayı yanıma uğratmadım. Daima məiyyətimdə əsələt və nəcabət, əqil və kəyasət aradım. Daima ordu və rəiyyətin əhvalını eyiləşdirməyə çalışdım.

Yıldırım. Ya şu tökdüyün qanlara, şu qopardığın tufanlara nə mənə verəlim?

Cüce. Bən həqq və ədalət nümayəndəsiyim. Əgər bir məmləkətdə zülm və istibdad güclənirsə, kənardan baqıb duramam. Xəlqin əmniyyəti için zülmün kökünü qazımaq və o məmləkəti uslandırmaq istərim. İştə buna görə ki, Xorasana girdim, bütün İrani devirdim. Moskof tərəflərini sardım, Hindistana vardım. Əvət, bənim böyük Teymur... Bənim sarsılmaz imperator!..

Bir kitab səhifəsi olan mətndə bir kitablıq məzmun, müəllifdə böyük Teymura qarşı bir rəğbət var. Rəğbət onun axıtdığı qanlara, kəsdiyi başlara görə deyil, şəxsiy-

yətinə, sarsılmazlığına, türklüyünə, ağılına, zəkasına görədir. Başqa cür ola da bilməzdi! Mövzuya böyük maraq və sevgi olmayan yerdə böyük və gözəl bədii əsər də yoxdur! Böyük sənətkar Teymura qarşı simpatiyaya uyaraq, tarixi gerçəkliyi təhrif etmir, əksinə, onu olduğu kimi təsvir edir. Amansız və qəddarlığına görə Teymuru bəzən öz dililə, bəzən obrazların dili ilə tənqid və məzəmmət edir. Onun uğurlu və uğursuz işləri haqqında oxucu və tamaşaçıda düzgün fikir formalaşdırmağa çalışır və buna nail olur. Eyni sözləri Yıldırıma da aid etmək olar. Müəllif Teymurun Yıldırımdan daha güclü iradəyə və xarakterə malik olmasını oxucu və tamaşaçılardan gizlətmir.

Pyesdə Sivasın Teymur tərəfindən zəbt olunmasından, oğlunun öldürülməsindən sonra Sultanın, bir ata kibi, keçirdiyi hiss və iztirablar çox təbii verilmişdir.

Meliça (*ətrafa diqqətlə*). İştə Yıldırım. Aman nə qadar halı pərişan...

Olqa. Əvət, bu günlər əfəndimiz pək düşünüyor.

Orxan. Nasıl düşünməsin?! Hiç Teymur ordusunun qabalığı çəkilir şeymi?

Yıldırım. (*gəlir, təzim edərlər. Yanındakı Nazim ağaya*). Əli Paşa nerdə? Çabuq buraya çağır. (*Nazim əyilir çıxar. Yıldırım sinirli*). Ah, Teymur! Teymur! Bən sənin bu dərəcə sayğısız olduğuna inanmazdım. (*Daha qızğın*). Lağımlar vasitəsilə kərastələri tutuşdurmaq, Sivas kibi bir qələyi yandırıb havaya savurmaq sənin həddinmi? Ah, əsirlərin, qələ mühafizələrinin qafasını kəsdirməkmi? Ərtoğrul kibi bir evladı əlimdən almaqmı? Nə böyük cəsərət! Xayır, xayır... Bu dikənli zərbə, bu acı təhqir əsla unutulmaz. Ah, duyğusuz cəllad.

Orxan. Ehtimal ki, bu hərəkət onu saymadığın için bir ixtar, * təbir caizsə bir guşməldir. **

Bu sırada uzaqda aşiqanə bir ahənglə çoban qavalı-düdüyü çalınmağa başlar.

Yıldırım. *(pəncərəyə yaqlaşır, çobanı dinlər. Həzin və yaralı bir ah çəkərək.)* Çal!.. Çal!.. Əvət, bəxtiyar çoban, çal!.. Nə Sivas kibi şəhrin əlindən getmiş, nə də Ərtöğrül kibi oğlun...

Təsirli səhnədir!..

Müəllif pyesdə Yıldırım Bayazidin fəth və zəfərləri, qəhrəmanlığı, yenilməzliyi və şücaəti haqqında da oxucu və tamaşaçılarda dolğun və düzgün təsəvvür yaradır.

Yıldırım. Bən üzərimə gələn qocaman Səlib ordularını qəhr etdim. Fransa və Almaniya cəngavərlərini püskürtdüm. Lehistan, Avstriya və İtaliya əskərlərini bir hücumda əzdim. Hətta qorqusuz Jan kibi məşhur bir qəhrəmanı belə hiçə saydım. Şimdi Teymur kibi bir sərsərimi bəni qorqutacaq? Ah, kor olsun fələyin gözləri. Gör kimlər bana meydan oquyor.

Meliça. Aman, xaqanım! Kəndinizi pək üzüyörsünüz, vücudunuz bir qadar istirahətə möhtac.

Yıldırım. İstirahətmi!? Zəhərli dırnaqlar qəlbimi parçalarkən istirahətmi? *(Çılğın).* Ah, canavar! *(Meliçaya.)* Bizi yalnız biraq. *(Meliça Olqa ilə bərabər çəkilmək istərkən.)* Söylə o çobanı susdursunlar.

Pyesdə humanist görüşləri və mövqeləri ilə diqqəti daha çox cəlb edən şəxslər arasında Divan bəyi, Şair Kirmani və Şeyx Buxari obrazlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu surətlər haqq və ədalət, insanpərvərlik ideyala-

* Xəbərdarlıq, xatırlatma.

** Qulaqburması, tənbeh, töhmət.

rının daşıyıcısı olması ilə daha qiymətlidir. Dramaturq sanki öz humanist görüşlərini həmin surətlər vasitəsilə vermişdir.

Teymur məktubunda Qara Yusiflə əlaqədar Yıldırımın qarşısına tələblər qoyur. Tələbləri yerinə yetirilmədiyi halda hücumla keçəcəyini bildirir. Bu, qəhrəman Yıldırımı özündən çıxarır. Şeyx Buxari ağıllı məsləhətlərlə onu sakitləşdirməyə çalışır.

Yıldırım. Mühəribəmi? Ah, mühəribəmi? (*Acı qəhqəhəylə.*) Gör bizi nə ilə qorqutuyor. Zavallı Topal! Görünüyor ki, qarşısındakını unutuyor. (*Pək qızğın.*) Xayır, onun cavabı mühəribədən başqa bir şey deyil.

Şeyx Buxari. Zənnimcə qəzəb və hiddət əfəndimizi yanlış mühakimələrə sevq ediyor. Teymur da sizin qədər qəhrəman, sizin qədər cəsur və sarsılmaz bir hökmdar... Boş yerə türk evladının qanını dökdürməyin və ətrafınızı saran düşmanları kəndi fəlakətinizə güldürməyin.

Yıldırım. Xayır, mirim! Bən şimdiyə qədər sənin acı nəsihətlərini dinlədim. Əfsus ki, bundan sonra dinləmiyəcəyim, çünki şu məktubun məalı təhqirlərin ən acısıdır.

Şeyx Buxari. Əvət, biliyorum acıdır, hətta bənim sözlərim ondan da acıdır. Fəqət onunla çarpışacağına, kəndi nəfsinlə mübarizə et. Cəsarət ediyorum, mümkünsə rəqqasələrə uyma! Serbistan prensesi nüfuzuna qapılma! Və sərxoş vəzirlərə * alət olma!

Dünyanın iki böyük cahanşümul fatehi və sərkərdəsi bir-birinə qarşı istifadə etdikləri acı və tikanlı sözlərini həzm edə bilmir. Sözlər sanki kal bir armud olub onların boğazına tıxılır.

* Əli Paşaya.

Teymur. *(son dərəcə kinli və qızğın bir ahənglə).*
Teymur - kəlbi-əqur! Teymur - kəlbi-əqur! Öyləmi, ah, öyləmi?

Şair. Ehtimal sərxoş imiş. Yoqsa qoca bir sultanın ağzından öylə söz çıqmaz.

Divan bəyi. Əvət, ehtimal ki, sərsəm və xasta imiş, yoqsa şu hədyan əqli başında olan bir zata yaraşmaz.

Teymur. *(çılğın).* Əvət, ehtimal ki! Ehtimal ki?! Lakin bana da Turğay oğlu Teymur derlər. Onu sərxoşluqdan ayılmaq, sayğısız qafasını uslandırmaq pək qolay... Ah, Yıldırım, Yıldırım! Nə qadar dəhşətli olsan, Hindistanda avladığım qaplanlardan müdhiş deyilsin.

Şair. *(ətrafa).* Əvət, qaplan yırtıcıların ən vəhşisidir, fəqət qaplanları parçalayacaq daha böyük vəhşilər var ki, o da insanlardır.

Teymur. O həzryanlar hiç... Hərifdəki* azğınlığa baq ki, şimdi də bəni saymıyor, hər bə girişəcəyinə şikarə çıxıyor.

Pyesin sonluğu iki qüdrətli türk hökmdarının görüş səhnəsi ilə bitir. Onlardan biri qalıb, digəri məğlubdur; birinin başı dik, digərininki aşağıdır; biri əsir, digəri hakimdir... Buna baxmayaraq, qəhrəmanları sevən, onlara hörmət edən mədəni Teymur Yıldırıma qarşı nəzakətli rəftar edir.

Teymur. İştə, bən şu məktubdakı sözlərinizi unuttum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. Əvət, məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. *(Mənalı və məğrur bir tevr ilə şair Kirmaniyə baqar).* Əcəba, buna şair nə söylər?

* Yıldırımdakı.

Şair. (*səmimi və coşqun bir ahənglə*). Məhəbbət! Məhəbbət!.. Əvət, bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən bir sultan qafasından daha şərəflidir. Əgər dünyanın şanlı çarpışmaları, qanlı vuruşmaları nəticədə bir məhəbbət, fəvqəlbəşər bir məhəbbət doğurma-yacaqsa... bütün həyata, bütün kainata nifrətlər olsun.

Teymur. Əcəba, məğrur Yıldırım nə düşünüyor?

Yıldırım. Düşünəcək bir şey yox. Əvət, sən qalibsin. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmnun etdi. (*Acı bir köküs keçirdikdən sonra, çox mütəəssir və şiddətli*). Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu.

Teymur. (*iki-üç adım aqsayaraq Yıldırıma doğru yürür, məğrur və gur bir səslə*). Hiç mərağ etmə, xaqanım! Sən kor bir abdal, bən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qadar dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə... sənin kibi bir kor, bənim kimi bir topal müsəllət olmazdı.

Pyes çox ibrətamiz bir sonluqla bitir. Həmin ibrətamizlik tarixi mahiyyət daşıyır. Teymurun və Yıldırımın sözləri həm öz dövrlərinə, həm özlərindən əvvəlki siyasət ərlərinə və hökmdarlara, həm də bugünkü siyasət ərləri və hökmdarına aiddir...

H.Cavid öz estetik idealına sadıq qalaraq, dünyanın xilasını məhəbbətdə, fəvqəlbəşər məhəbbətdə, insanların bir-birini anlamasında və başa düşməsində, sülhdə və əmin-amanlıqda görür. Bu nöqtədə o, bir zamanlar şeir həsr etdiyi “Nicat məhəbbətdədir. Məhəbbət insanların haq qolunda bir-birlərini və hər biri cümləni sevməkləridir. Ədl olursa, hüriyyət də olur, hüriyyət olursa, məhəbbət də olur” söyləyən böyük Əli Bəy Hüseynzadə ilə birləşir, hər

iki mütəfəkkir dünya və bəşəriyyətin taleyini düşünür, heç biri buna laqeyd qalmır.

2.20. Seçmələr

❖ *İştə prenses Olqa!.. İştə yeni açmış Moskof çiçəyi!..*

❖ *Nəmə lazım, bən qarışmam.*

❖ *İnsan bəzi vaxt kölgəsini deyil, kəndisini belə unudur.*

❖ *Orxanın kəndisi səninlə bərabər deyilsə də, daima qəlbi, ruhu sənindədir.*

❖ *Allah eşqinə şu əskərlər nerəyə gediyor?*

❖ *Ah, müharibə, daima müharibə!.. Əcəba nerəyə, kiminlə?*

❖ *Onu yalnız Qızıl Qaplan bilir. Əvət Əmir Teymur planını bizim kibi küçük yaradılmışlar bilməzlər.*

❖ *Halbuki Teymurun yüzündə hiç bir şiddət və həyəcan izi yox...*

❖ *Böyük qəhrəmanlar şiddət və qəzəb zamanında daha mülayim və həlim görünürlər.*

❖ *Biz türklər çadır altında doğar, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölürüz.*

❖ *Mübarizəsiz bir ömür, ömür deyil.*

❖ *Biz türklərə qürur və nəşə verən bir şey varsa o da müharibə, o da qalibiyyətdir.*

❖ *Ah duyğusuz...*

❖ *Səni sevməmək, gözəlliyə qarşı kor olmaq deməkdir.*

❖ *Nə qadar xırçın və sinirli imişsin.*

❖ *Gəl o mavi göyləri andıran cazibəli gözləri, şu al şəfəqləri utandıran füsunkar dodaqları öpəyim.*

❖ *Xaqanlar xaqanı Topal Teymur.*

❖ *O, pək dəhşətli qadın.*

❖ *Qadınların incə təbəssümləri, dəhşətlərindən daha güclüdür.*

❖ *Unutma ki, Orxan sənin əsirindir.*

❖ *İştə Topal gəlir.*

❖ *Bən solğun çiçəkləri pək sevməm. Daima yeni açılmış güllər kibi, daima gül bənizli şəfəqlər kibi nəşəli olmanı istərim.*

❖ *Qəlbi hər b atəşilə alevlənən bir hökmdara qarşı gülümsünmək cəsarəti həddim deyil.*

❖ *Müharibə hazırlığı Teymuru qəzəbləndirməz, biləks bayram tədariki qədər xoşhal və məmnun edər.*

❖ *Hər kəs böyük Teymurun dəbdəbə və ehtişamını seyr etdikcə heyrətdən kəndini alamıyor.*

❖ *Səmərqənddəki möhtəşəm saraylar və ali mədrəsələr, böyük məbədlər və abidələr həp qalibiyyət əsərləri, hər fəth və zəfər tarixidir.*

❖ *Görüləcək mənzərələrin ən gözəli hər b və qalibiyyət səhnələridir.*

❖ *Böyük Xaqanın arzusuna itaət və hötmət ən böyük səadətdir.*

❖ *Səndəki idrak və zəkadan pək məmnun oldum.*

❖ *İştə Elmas gəlir, şimdicə qəlbinə bir qıvılcım atarım.*

❖ *Bana Qəmərəddin qızı Dilşad derlər.*

❖ *Gözlərin başqa mənalar anlatıyor.*

❖ *Ah, qudurğan, şaşqın!..*

❖ *Əhaliyi incidən bir hakim yavrusunu parçalayan bir heyvan qadar şüursuzdur.*

❖ *Qırbacı qadar nüfuz və iradəsi olmayan bir hakim, hökumət namına ən çirkin və silinməz bir ləkədir.*

❖ *Zavallı Mamay Xan, zavallı!..Bən yarın onun kor gözlərini açarım. O, düşünəmiyor ki, rəncbər^{*}lər sıqıldıqca dövlət xəzinəsi boşalır, xəzinə boşalınca ordunun halı pozulur?..*

❖ *Ah, şu aşiftə^{**} qız... Olqa!..*

❖ *Hiç məraq etmə. Yıldırım çox məğrur. Məğrurlar isə həqiqəti görməzlər.*

❖ *O, təcrübədən çıqmış sədiq bir əskərdir.*

❖ *Böyük Xaqanın əmri hər şeydən yüksəkdir.*

❖ *Bir qadar müharibə şənliyi yapsaq eyi olmazmı?*

❖ *Bəncə müharibə meydanı dügün dərnəklərindən, eyşü nuş məclislərindən daha xoş, daha ruhaşınadır.*

❖ *Şənlik... O da şənlik, bu da şənlik... Qavğa... o da qavğa, bu da qavğa...*

❖ *Siz cəngavərlər insan qanına hərissiniz, biz şairlər gülgün şərabə...*

❖ *Siz insan qafalarını qırarkən, biz də o qafalardan yapılma qədəhləri bir-birinə vururuz. Siz hər b və dəhşət qalibi, biz eşq və məhəbbət məğlubu. Fəqət bizim şu məğlubiyyətimiz o qalibiyyətdən daha üstündür.*

❖ *Bəxtiyar şair! Səni sərməst edən tatlı xəyal, yalnız xoş bir təsəllidir. Sənin kibi dəyərlı simaların qədr*

^{*} Zəhmətkeşlər, əkinçilər, əməkçilər.

^{**} Dəlicesinə vurulmuş, aşiq olmuş.

və qiyməti anlaşılsaydı, bənim kibi Topal Teymurlar soldakı sıfır qadar mənasız qalırdı.

❖ Siz şairlər yarasalar ölkəsində, korlar məmləkətində parlayan bir günəşsiniz.

❖ Əfsus ki, insan adını daşıyan iki ayaqlı həşərat pək qaba, pək səfil bir şey... İştə bu qaba və miskin həşəratı uslandırmaq üçün, onların pas tutmuş kirli vicdanlarını yıqamaq üçün yalnız Teymur qılıncı lazım...

❖ İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar.

❖ Sən "Teymurnamə" müəllifi ikən bənim siyasətimə yabançı görünmək tuhaf deyilmi?..

❖ Bən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir Allah bəlasıyam. Tökdiyüm qanlar da yalnız haq və ədalət naminədir.

❖ Şairlər də mənəvi həkimlərdir.

❖ Məhəbbətlə ədavət bir-birinə bağlıdır. Lüzumundan fəzlə məhəbbət nifrət doğurduğu kibi, həddən aşırı qan tökülməkdə də bir fəzilət yox.

❖ Hər səciyyə və şəxsiyyət birər qanun deməkdir.

❖ Bən qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər həp nədamət və fəlakət doğurur.

❖ Badə, gül, bir də gül bənizli mələk!..

❖ Şairləri rahatsız və müztərib edən bir şey varsa, o da gözəllərdən uzaq bulunmaqdır.

❖ Böyük Xaqanın tarixini yazmaq şərəfi hər kəsə nəsib olmaz.

❖ Eşq və gözəllik tarixini yazan şairlər daha yüksəkdir.

- ❖ Orxanın xəyanəti hər ağızda söyləniyor.
- ❖ Böyük Cihangirin qanlı müharibələri ancaq qanlı şərablə yazıla bilər.
- ❖ Əylənmək istədiyən cihangirin qəzəbi səni qorqutmuyormu?
- ❖ Hökmdarların hiddət və qəzəbi böyük bir məmləkəti alt-üst edər, fəqət kiçik bir şairi qorqutamaz.
- ❖ Bəncə işvəkar bir qaşın çatılması, parlaq bir qılıcın çəkilməsindən daha mənalı, daha kəskindir.
- ❖ Şairlər adət və qanun çərçivəsini qırıb parçalamaqdan daha çox zevq alırlar.
- ❖ Şair Kirmani böyük ruhşünasdır.
- ❖ Məğrur Yıldırım inadında davam edərsə, o da tariximizə yeni bir fəsil artırmış olur.
- ❖ Teymur da, Yıldırım da Turan aləminin birər qutbüsünüz. Şu iki qutb bir-biriylə çarpışsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış oluyor.
- ❖ Allah bir olduğu kimi, padşah da bir olmalı, şan və şöhrət izləyən bir hökmdar qarşısında cihan nədir?
- ❖ Teymurun xətası kəndisi qədər böyükdür.
- ❖ Bən qürur və cəsarəti pək sevərim.
- ❖ Məsum bir maral yırtıcı qaplandan ədalət umuyor.
- ❖ Siyasət başqa, mərhəmət daha başqa bir şeydir. Siyasətdə mərhəmət yox.
- ❖ Bən Teymuru eyi tanıyorum, o böylə qaranlıq bilməcələrdən pək xoşlanıyor.
- ❖ Ah, nəcib ruhlu Dilşad!
- ❖ Türkünistan ovalarında, Səmərqənd bağçalarında yabançılara yer yox.

- ❖ *Ah, sən getdikcə şımartıyorsun.*
- ❖ *Ah, sərsəri məxluq!*
- ❖ *Teymurun qəzəbi bəni pək qorqutuyor.*
- ❖ *Yıldırım ölkəsinin hər tərəfində casuslar bulunur.*
- ❖ *Yıldırımın məktubu nə qadar qaba isə, bizimki də bir o qadar nəzakətli olsun.*

❖ *Yenə azərbaycanlılar oğlunuz Miranşaha qarşı isyan etmişlər.*

❖ *Miranşahda azacıq tədbir və siyasət bulunsaydı, kimsə izindən çıqmazdı.*

❖ *Azərbaycan eşsiz bir cənnət bucağı, tükənməz bir sərvət ocağıdır. Lakin əfsus, binlərcə əfsus ki, Miranşahlar oyuncağıdır.*

❖ *Bəncə Azərbaycan xalqı yabancılara kölgə olmaqdan pək zəvq alır və xarici təsirə daha çabıq qapılırlar.*

❖ *Ah, Yıldırım! Yıldırım! Bən səninlə xoş keçinmək istərkən, sən çaqqalları, tilkiləri bənim üzərimə şımartıyorsun.*

❖ *Topal Teymuru saymayanlar, kəndi əllərilə kəndilərinə məzar qazmış olurlar.*

❖ *Hökumət sirrini bilənlər, yaxud bilib də açanlar Teymurun qəzəbindən əsla qurtulmazlar.*

❖ *Ah, nə qadar alicənab və böyük ruhlusunuz.*

❖ *O, daima pərəstişə layiq bir fəzilət heykəlidir.*

❖ *Təcrübə həqiqətlərin həqiqətidir.*

❖ *Vücut ayrılığı könül ayrılığı demək deyildir.*

❖ *Get də dəf ol! Fəqət çox sürməz ki, qoca Teymurun dəmir pəncəsi köksünü didər, hiylə və xəyanətlə çarpan qəlbini Türkünün qartallarına yedirir.*

❖ *Əfv edərsin, Nazim ağa! Bən Cücə, sən qara qarğa...*

❖ *İstər Xaqan ol, istər Şeytan. Ancaq həddini aşma.*

❖ *Allah, Allah! Bir boyuna baq da, utan, mətbəx davşanlarına bənziyorsun.*

❖ *Qamətinə qurban olum, bir az uzansan Allahdan xəbər gətirəcəksin.*

❖ *Hiç Məhəmməd ümməti də kəlisə mərdivanına bənzətilirmi?*

❖ *Allah, Allah! Sən kafir oldun, dinə sataşdın.*

❖ *Sən yaratılarkən Tanrı əqlini boynunun üstünə qoymuş.*

❖ *Sən əqli topuğunda bir qazsan, qaz...*

❖ *Şərab içdim də qafam bir dağ qadar ağırlaşmış.*

❖ *Başdakı şərab ağrısını yenə şərab çıxarır.*

❖ *Hərif gerçəkdən kor.*

❖ *Zavallı Yıldırım! Kor olduğunu bütün cihana elan edəcək.*

❖ *Əli Paşa əmsalsız bir vücuddur.*

❖ *Bəncə ibadət də lazım, işrət də.*

❖ *Tövbə qapısı daima açıqdır.*

❖ *Bana Xaqanlar Xaqanı, Turğay oğlu Teymur derlər.*

❖ *Əvət bənim yaralı arslan, bənim Topal Qaplan!*

❖ *Əvət bənim cihangiri-dahi!..*

❖ *Bənim hər b Allahı!..*

❖ *Bənim sarsılmaz İmperator!..*

❖ *Ərəblərin rəqsləri də iqlimləri kibi atəşlidir.*

- ❖ *Sənət və gözəllik hər kəsin kəndi zəvqilə ölçülür.*
- ❖ *Allah, Allah! Bu nə məlahət! Bu nə lətafət!*
- ❖ *Nə yapsın! İştə ərəb ruhu, ərəb zəvqi!*
- ❖ *Bu yerdən Mələk çəkilincə Şeytan gəlməli.*
- ❖ *Teymur dəlidir, Yıldırım da abdal!*
- ❖ *Bən də sənin quyuğunun quyuğu.*
- ❖ *Sən bu aqşam zəhərli bir dikən, sərsəm bir eşək arısı, quduz bir köpəksin.*
- ❖ *Yalançılıq ləkəsi ölümdən daha çirkindir.*
- ❖ *Sobutay nə yalan söylər, nə də ölümdən qorqar.*
- ❖ *Hərif vətən xaini.*
- ❖ *Nəmə lazım, nəmə lazım! Südəmər çocuqlar kibi iki sözdən fəzlə bir şey bilməz.*
- ❖ *Cəsərət səni məğrur ediyor.*
- ❖ *Bütün dünya Dəli Teymura səcdə edərkən, yalnız bən isyan etdim.*
- ❖ *Ah, kölgəniz əskik olmasın.*
- ❖ *Əvət, göz yaşları məsumiyyəti isbat için ən parlaq zahiddir...*
- ❖ *Sivas qələsi alt-üst edilmiş, Yıldırımın oğlu öldürülmüş.*
- ❖ *Vəzifə hər şeydən müqəddəsdir.*
- ❖ *Ərtoğrul kibi bir evladı əlimdən almaq mı? Nə böyük cəsərət! Ah, duyğusuz cəllad.*
- ❖ *Çal!.. Çal!.. Əvət, bəxtiyar çoban, çal!.. Nə Sivas kibi şəhrin əldən getmiş, nə də Ərtoğrul kibi oğlun...*
- ❖ *Kefli vəzirlərin sultanı daima kefsiz olur.*

❖ *Şevkətli Xaqanın mərhəməti çəkərlərinin* qüsurdan daha böyükdür.*

❖ *Sərxoş bir amirin məmurları da ancaq sərxoş olur.*

❖ *Ah, yavrum... Mələk yavrum!*

❖ *Xəyanət cəzasız qalmaz.*

❖ *Zavallı qadın! Bilməz ki, yalvardığı padşahın** iç-diyi şərablar, yalnız yoqsul köylünün dökülən al qanlarından, qanlı göz yaşlarından tədarük olunur.*

❖ *Tanrı qulu Teymurdan Sultani-Rum Yıldırım Bayazidə.*

❖ *Zavallı Topal! Görünüyor ki, qarşısındakı Yıldırımı unutuyor.*

❖ *Serbistan prensesi Meliçanın nüfuzuna qapılma! Və sərxoş vəzirlərə alət olma!*

❖ *Acı olsa da, sözlərinə həqiqət var.*

❖ *Yıldırım Bayaziddən kəlbi-əqur*** Teymura!*

❖ *Əvət, daima sərxoşların təsəllisi həzyan, aciz və zəiflərin silahı isə söyüş və qarğıdır.*

❖ *Ey məğrur və əyyaş Sultan! Əmin ol ki, yarın o qoca qəhrəman Teymurun dəmir pəncəsində bir yılan kibi qıvrılacaqsın. Umulmaz bir məğlubiyyətlə zəbun və pərişan olacaqsın.*

❖ *Saf mal sahibinə bənzər.*

❖ *Vay, yəhudi dəllalı, vay!*

❖ *Ölüb-öldürən biz, gülüb-əylənən onlar!*

❖ *Çarpışıb-vuruşan biz, ad-san qazanan onlar!*

* Nökərlərin, kölələrin, qulluqçuların.

** Yıldırımın.

*** Qapağan it, qudurmuş it.

❖ *Ac-çıplaq qalan biz, zevqü səfayə dalan onlar!*
❖ *Bu qavğadan gözüm hiç su içmiyor.*
❖ *Bən qəhrəmanları pək severim.*
❖ *Zatən hər b zamanı hiylə də müvəffəqiyyət vasitələrindən biridir.*

❖ *Bən yalnız Kərbəladakı ərəb Şimirini tanırdım, məgərsə türkdən də Şimir çıxarmış!*

❖ *Çingizin anası bir qadın ola-ola at belinə bindi. Bütün qomşu ölkələri sıqışdırdı və qocaman bir səltənət qurdu.*

❖ *Arslanın erkəyi, dişisi olmaz.*

❖ *Sus, Allah eşqinə sus!*

❖ *Bunu yaparkən Teymurun hiddət və qəzəbini düşünmədinmi?*

❖ *Böyük Xaqanın mərhəməti bənim qəbahətimdən daha böyükdür.*

❖ *İştə Topal yenə çıldırıyor.*

❖ *Unutma ki, Teymur şahmat oynarkən belə, taxtadan yapılmış kiçik bir piyadayı qeyb etmək istəməz.*

❖ *Qəlbin onun, düşünce və biləklərin bənim olsun.*

❖ *Ana qəlbi hər şeydən güclü və məhabətlidir.*

❖ *Sən ona bütün aldığı ölkələri bağışlaya bilərsən, fəqət bana verilən bir qəlbi əsla! Əsla!*

❖ *Həyat yoldaşına xəyanət etmək daha böyük ədəbsizlikdir.*

❖ *Sən şətarətli bir gövərçinsən, halbuki Teymur əsla gövərçin qanı tökmədi.*

❖ *Qəhrəmanlardakı fəzilət dəhşətləri qadar böyükdür.*

❖ *İdraksız! Teymurun təhəmmül və nəzakəti sənin kibi çoqlarını aldatmış. Lakin atəşli bir toqat həpsini sərxoşluqdan ayıltmış.*

❖ *Sirkə nə qadar tünd olursa, qabı daha çabuc çatlar.*

❖ *Yıldırım sənin can qardaşın, qan qardaşın.*

❖ *Əfsus ki, qardaş yarası daha acı, daha qorqunc olur...*

2.21. Əlavələr

Mən burada Əmir Teymurun adı və “Topal Teymur”la bağlı bəzi məsələlər üzərində dayanmaq istəyirəm.

Teymur sağlığında bir çox faydalı, tarixdə qalası işlər görmüşdür.

Məqbərə

Əhməd Yasəvinin qəbri üzərində məqbərə tikdirmişdir.

Bədii film

C.Cabbarlı adına Azərbaycan kinostudiyası sovet dönəmində yazıçı İsa Hüseynovun ssenarisi əsasında “Nəsimi” bədii filmini çəkmişdir. Filmdə Nəsimi ilə bərabər, Teymurun da surəti yaradılmışdır. Nəsimi obrazı, tarixi bir şəxsiyyət kimi, bəzən təhrif edilmişdir. Bu, həm ssenari müəllifindən, həm də sovet ideologiyasından irəli gəlmişdir. Çünki sovetə teist şair deyil, ateist şair lazım idi!..

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi işə qarışmış, Rasim Balayevin filmdə baş rolda çəkilməsinə əngəl

törədilməsinə cəhd edilmişdir. Bəzi katiblər bir-birlərinə sual etmişlər: “Кто это Насими?!”

Filmdə axsaq Teymur obrazını görkəmli aktyor Yusif Vəliyev yaratmışdır. Ədalət naminə deməliyəm ki, o, bu obrazı gözəl və inandırıcı yaratmışdır. Ancaq ondan asılı olmayan səbəblərə görə, Teymur surəti bəzən təhrif edilmiş, həmin dövrdə baş vermiş hadisələrə birtərəfli yanaşılmış, bəzən şişirdilmişdir və s.

Dünya kino tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, Makedoniyalı İskəndər, Atilla və Çingiz Xan haqqında dəyərli və gözəl bədii filmlər çəkilmişdir. Yəqin nə vaxtsa Əmir Teymur haqqında da sanballı bir film çəkiləcəkdir.

Tamaşalar

“Topal Teymur”un teatr tamaşaları uğursuz olmuşdur. Pyes sovet hakimiyyətinin ilk illərində tamaşaya qoyulmuş və bir neçə tamaşadan sonra repertuardan çıxarılmış və tamaşası qadağan edilmişdir. Əsər bu günə qədər bir daha böyük səhnə üzü görməmişdi.

Mənim fikrimcə, bizim teatr işçiləri xarici dramaturqların əsərlərinə çox müraciət edirlər. Özümüzünküləri isə “unudurlar”. Azərbaycanlı, yaxud şərqli obrazını səhnədə yarada bilməyən bir aktyor, alman, ingilis, fransız obrazını səhnədə yaratmağa çalışır. Gülməli və düşünməli deyilmi?.. Mən xarici dramaturqların Azərbaycan səhnəsində əsərlərinin tamaşaya qoyulmasının əleyhinə deyiləm. Ancaq bəzi teatr və rejissorların buna ifrat dərəcədə meyl və maraq göstərməsinin, aludə olmasının əleyhinəyəm. Unutmaq olmaz ki, teatr həm də tərbiyə məktəbidir. O, yeni nəslin milli ruhda tərbiyəsində çox iş görə bilər...

1980-ci illərin əvvəlləri idi. Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi ərəfəsində Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı Mehdi Məmmədovun rejissorluğu ilə “İblis” mən-

zum faciəsini tamaşaya qoydu və tamaşa Dövlət Mükafatına layiq görüldü. Mən Turan Cavidlə həmin tamaşanın primyerasında iştirak etdim. Teatrda geniş müzakirələr getdi. Premyera qurtardıqdan sonra biz bir yerdə Cavidin ev muzeyinə qayıtdıq. Yolda Turan xanıma dedim: “Topal Teymur”u da tamaşaya qoysalar yaxşı olar”. O, mənə qəribə bir nəzər salıb dedi: “Rolları kim oynayacaq?..”

Bu, həqiqət idi! Cavidin mükəmməl obrazlarını səhnədə mükəmməl yaratmaq olduqca çətindir. Teatrşünas Turan Cavid bunu məndən də yaxşı bilirdi və yeri düşəndə sözünü deyirdi.

Həmin yubiley ərəfəsində, səhv etmirəmsə, Lənkəran Dövlət Dram Teatrında “Topal Teymur” tamaşaya qoyulmuşdu. Bunu Turan xanım da, mən də bilirdik. Bir gün o, iradını bildirərək dedi: “Bakıda “Topal Teymur”u tamaşaya qoya bilmirlər. Allah bilir, orada aktyorlar rolları necə oynayırlar?..”

1981/82-ci il teatr mövsümündə Şəki DDT-da ingilis dramaturqu K.Marlonun “Böyük Teymürləng” faciəsi tamaşaya qoyuldu.

Elə həmin yubiley günlərində Azərbaycan televiziya-sında “Topal Teymur” televiziya filmi çəkildi. Filmin məsləhətçisi Turan Cavid, rejissoru Ramiz bəy (el arasında Uzun Ramiz çağrılardı), baş rolun ifaçısı Hamlet Xanızadə idi. Bu film tamaşaçıların böyük marağına səbəb oldu və onların rəğbətini qazandı. Ancaq televiziya filmində müəyyən təhriflərə yol verilmişdi. Məsələn, pyesdə Divan bəyi azərbaycanlılar haqqında belə bir fikir söyləyir: “Bəncə Azərbaycan xalqı yabancılara kölgə olmaqdan pək zevq alır və xarici təsirə daha çabucq qapılırlar.”

Həmin fikir mətndən tamamilə çıxarılmışdı. Mən bunu Turan xanıma eşitdirdim, o, bir söz demədi...

Teymur – Hamlet Xanızadə tamaşada həddindən artıq dingildəyə-dingildəyə yeriyr. Halbuki pyesdə belə deyildir. O, əsərin yalnız son pərdələrində hərbi geyimdədir. Tamaşada isə Teymur əvvəldən axıradək hərbi geyimdə olur və i.a.

2012-ci ildə Cavidin anadan olmasının 130 illiyi tamam olur. Bununla əlaqədar prezident sərəncam vermişdir. Akademik Milli Dram Teatrının direktoru İsrafil İsrailovdan aldığım məlumata görə, teatr dramaturqun yubileyini Mehriban Ələkbərzadənin quruluşunda “Topal Teymur” tamaşası ilə qarşılayacaqdır.

Dissertasiya

1997-ci ildə Jalə Hüseynova Bakı Dövlət Universitetində «Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” pyesi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiyanın məzmunu belədir.

I fəsil. Mövzunun işlənmə tarixindən.

II fəsil. “Topal Teymur” əsərində romantik qəhrəman.

III fəsil. “Topal Teymur” əsərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri.

Dünənki və bugünkü türklər

Dünənki türklər – Metelər, Atillalar, Səlcuqlar, Teymurlar, Osmanlılar, Şah İsmayillər, Qacarlar, Nadir Şahlar tarix yaratdılar, türkləri yaşatdılar, dünya və türk tarixini şərəfləndirdilər. Eyni zamanda bir-birlərinə düşmən və qənim kəsildilər. Yeni türk nəsilləri bunu bilməli, öz ulu ata və babalarının səhvlərini bir daha təkrar etməməlidir. Qloballaşan dünyada bu, çox vacibdir. Ümumtürk birliyini yaratmaq üçün türk dövlətlərinin rəhbərləri gecəgündüz çalışmalıdırlar. Vay o günə ki, keçmiş türk hökmdarlarının səhvləri təzədən təkrar oluna. Təkrar oluns,

bu, keçmişdəkindən daha böyük fəlakət və faciələrə səbəb olacaq.

Çox təəssüflər olsun ki, bu gün özbək və Anadolu türkləri vaxtilə Əmir Teymurla Yıldırım Bayazid arasında olan münasibətləri və konflikti unutmur, bəzi hallarda isə bunu qızıışdırmağa çalışılır. Bugünkü Özbəkistan Respublikası ilə Türkiyə Cümruhiyyəti arasında mövcud olan soyuqluq bir də həmin hadisələrdən qidalanır və qaynaqlanır. Bir müəllim yoldaşım Əmir Teymurdan söhbət düşərkən mənə belə bir şey danışdı:

- Mən Qafqaz Universitetində bir kitab gördüm. Orada, demək olar ki, hər səhifədə "Lənətullah Teymur" yazılmışdı...

Həmin kitab Türkiyədə nəşr edilmişdi. Əgər yeni Anadolu nəslə bu ruhda tərbiyə olunursa, vay bizim halımıza!.. Gör bizi irəlidə nələr gözləyir, ah, nələr?!.

"Lənətullah!" Teymurun düşmənlərinin ona verdiyi addır, daha doğrusu, təhqiramiz söyüşdür. Həmin ifadə "Məhşər" romanında da işlədilib. İndi biz Azərbaycan və Türkiyə türkləri duraq və Teymura "Lənətullah" deyək, Anadolu türkləri Şah İsmayıl, özbək türkləri Yıldırım Bayazidə və h. b., onda nə olar? Bəlkə də gələcək böyük bir fəlakət və savaşın əsası qoyulmazmı? Bu haqda düşünün, siyasət ərləri, düşünün! Dünya türklərinin taleyi sizin ağıllı və düşünülmüş siyasətinizdən asılıdır.

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra türk dünyasının tarixində yeni mərhələ başlandı. Orta Asiya, Qafqaz və Anadolu türklərinin bir-birinə yaxınlaşmasında ələ tarixi bir fürsət düşdü. Turqut Özalın, Süleyman Dəmirəlin, Gül və Ərdoğanın Azərbaycana və Orta Asiyaya səfərləri bu tarixi fürsətin gerçəkləşdirilməsində irəli atılan ilk addımlar oldu. Qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr bundan sonra da davam və inkişaf etdirilməlidir. Daşkəndlə

Ankara münasibətlərini yumşaltmalı, ona yeni impuls verməlidir.

Azərbaycan türk xalqları arasında qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında tarixən həmişə mühüm rol oynayıb və bu gün də oynayır. M.Ə.Rəsulzadənin “Gələcəkdə Azərbaycan qurulacaq Turan dövlətinin mərkəzi rolunu oynaya bilər” fikri bu gün daha aktual səslənir və ağılabatan görünür. Ancaq rəsmi Daşkənd və Aşqabadın müasir türk birliyinin yaradılmasında passiv mövqeyi narahatlıq və nigrançılıq doğurur.

* * *

Bir neçə söz dil siyasəti haqqında. Etiraf etmək lazımdır ki, biz türklər VII əsrdən, XX əsr də daxil olmaqla, dil siyasətində uduzmuşuq. Burada obyektiv və subyektiv səbəblər çoxdur və bu, çoxumuza bəllidir. Dilin zənginləşməsində özgə dillər mühüm rol oynayır. Ancaq biz bu sahədə rekord vurmuşuq! Firidun bəy Köçərli demişkən, ərəb və fars dillərini qucaqlamış, öz dilimizə laqeyd qalmışıq. Günah bizim özümüzdədir. Artıq zaman başqa zamandır. Bu sahədə çox irəli gedən ingilislərdən çox şey öyrənmək lazımdır!..

Mən bugünkü Azərbaycanımıza baxanda, yuxarıda Divan bəyidən sitat gətirdiyim sözləri xatırlayıram. Biz bu gün kimə oxşayıırıq? Özümüzdən başqa kimə desən. Kimə desən oxşamaq, kimi desən yamsılamaq artıq bizdə xroniki xəstəliyə çevrilib. Bu, bizim cəmiyyətdə özünə kifayət qədər yer almış zərərli bir tendensiyadır. Kimdir günahkar? Başda oturanlar başda olmaqla hamımız! Ulusumuzdakı mövcud vəziyyət və siyasət həmin zərərli tendensiyanın dərinləşməsinə münbit şərait yaradır... Bu yerdə böyük Cavidin sözləri yada düşür:

- Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,

Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.

“Türk ordusunun” yerinə “türk milləti” qoyun, onda çox şey aydın olacaq!..

Mən milliyyətçə yəhudi olan görkəmli türkoloq German Vamberinin aşağıdakı sözlərini, bir tərəfdən, böyük ruh yüksəkliylə, digər tərəfdən, ürəkaçırısı ilə oxudum və xəcalət çəkdim: “Tüymur Türküstana öz hərəkətlərilə türk ruhu verməyə çalışırdı. Xüsusilə Teymur dövrü səltənəti ilə Orta Asiya tarixində türklük dövrü hökmran olmuşdur. Zira Teymura qədər gəlib keçən Xarəzm hökmdarları və Səlcuqilər nə qədər əsl türk irqindən olsalar da, bu xüsusda xəbərləri olmayıb, qərbi islam – İran mədəniyyətinə pərəstiş edirdilər. Bugünkü İranın türk Qacar nəslə türklüyü genişləndirmək və inkişaf etdirmək yolunda bir addım belə atmamışdır.”

Çox utandırıcı bir həqiqətdir! Bunun əzabını dünənki İran türkləri də, bugünkü İran türkləri çəkirlər və nə qədər çəkəcəklər, məlum deyil.

Mən sualı belə qoyuram: Din, yoxsa dil?! Məncə, dinə etiqad nə qədər güclü olsa da, dilə qayğı, sayğı və diqqət daha güclü olmalıdır. Birinci dil, sonra din! Görək böyük Cavid bu haqda nə yazır?

- Bir çox məktəblərdə gürcülərin, ermənilərin həm şəriət, həm lisan* müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların [türklərin] yalnız şəriət mollası var. Lisan müəllimindən məhrumdur... Bu da bir millət üçün pək böyük qəflət, pək böyük tədənnidir.** Dilsiz bir millət

* Dil.

** Alçalmadır, geriləmədir.

yaşamaz, çabucq münqəriz* olur. Bir millətin lisani, mevcudiyyətinin ən parlaq bürhanıdır.**

Ruhları şad olmuşlar, təəssüflər olsun ki, belə şeyləri unutmuş, nəzərə almamış, dili atmış, dini və hakimiyyəti tutmuşlar. Hakimiyyətdə olarkən isə təsir altına düşmüş, öz ana türkcələrinin qayğısına qalmamış, dil siyasətində basılmışlar.

Qoy türklər düşməni kənarda axtarmasınlar, onlar elə bizim öz içimizdədir!.. Buraxılan səhvləri düzəltmək mümkündür. Ərəblərdən, farslardan, almanlardan, ingilislərdən nümunə götürmək gec deyil.

“Buraxılan səhvlər” dedim. Artıq o səhvlər düzəldilir. Müasir Türkiyə dil siyasəti sahəsində irəliyə uğurlu addımlar atır. (Azərbaycanda isə türklərə öz dilləri unutturulur.) Türk dili üzrə keçirilən olimpiadalar bu işdə irəliyə atılan ilk uğurlu addımlardır. Bu addımlar gələcəkdə böyüyəcək, böyük-böyük ölkələri və xalqları əhatə edəcək. Bir zamanlar Asiya, Avropa və Afrikada mühüm rol oynayan türk təfəkkürü və türk dili həmin rolunu yenidən oynayacaq.

Bir-iki söz **Əbülfəz Elçibəy** və türk dili haqqında. Bu böyük öndər və milli düşüncə sahibi cümhuriyyətçilərin yolunu davam etdirərək, türk dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırdı. Bununla da rus sovet təcavüzünə məruz qalmış ana dilimizi və onun əsl adını xalqa qaytardı.

O, hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra Azərbaycanda nələr baş verdi? Faktiki olaraq kommunistlər hakimiyyətə gəldi. Bu cahillər və sovet tör-töküntüləri sanki Lenin və Stalinin yolunu davam etdirərək, zorakılığı demokratiyadan üstün tutdular.

* Bitir, tükənir, nəsli kəsilir, məhv edilir.

** Dəlildir, sübutudur, isbatıdır.

Hakimiyyətə qəsb, dilimizə qəsd və təcavüz etdilər. Ana türkcəmizi özlərinin siyasətlərinə qurban verdilər. Bununla da dilimizə əcnəbi təcavüzünü davam etdirdilər. Nə qədər acınacaqlı, alçaldıcı və utandırıcı olsa da, xalq buna susdu və dözdü. Bax bu yerdə Divan bəyin “Bəncə, Azərbaycan xalqı yabançılara kölgə olmaqdan pək zəvq alır və yabancı təsire daha çabıq qapılırlar” fikrini yada salmamaq olmur. Əgər millətin dilinə qarşı belə bir təhqiramiz hadisə hər hansı bir Avropa ölkəsində baş versəydi, xalq rəhbərin başına od ələrdi!..

Əbülfəz Elçibəy XX əsrdə üzərinə düşən tarixi vəzifəni yerinə yetirdi. Hələ bir az da qabağa getdi. Türk dilini Birləşmiş Millətlər Təşkilatında əsas dillərdən birinə çevrilməsi məsələsini qaldırdı. Milli azadlıq və demokratik hərəkatın banisi kimi, böyük bir siyasətçi, türkçü, demokrat və ideoloq kimi, adını çağdaş Azərbaycan və türk dünyası tarixinə qızıl hərflərlə yazdı.

2.22. “Topal Teymur”da adı çəkilən şəxs, şəhər və ölkə adları

Şəxs adları

Teymur, Mamay Xan, Dilşad Qəməreəddin qızı, Şair Kirmani, Şeyx Savə, Sultan Mahmud Cəlayir, Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif, Yıldırım Bayazid, Pir Məhəmməd, Şahrux, Miranşah, Serb kralının qızı Məliça, Əli Paşa, İspaniya kralı Henrix, Əmir Qazan, Kürd Hüseyn, İlyas Xoca, Əmir Hüseyn, Şah Mənsur, Jan (Janna Dark), Şeyx Buxari, Turğay, Çingiz Xan, şahzadə Məhəmməd və s.

Şəhər və ölkə adları

Hindistan, Mavəraünnəhr, Misir, Şam, Ərəbistan, Bağdad, Səmərqənd, Kişmir (Kəşmir), Türküstan, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan, Bəlx, Xarəzm, Xorasan,

İran, Fransa, Almaniya, İtaliya, Avstriya, Lehistan, İsfahan, Anadolu, Amasiya, Moskof, Bursa və s.

Çay, tayfa və yer adları

Qanj (Qanq), Büngül, Cığatay, Cetlər və s.

К.Босворт

2.22. Тимуриды

771-912/1370-1506

Мавераннахр и Иран

1. Верховные правители в Самарканде

771/1370	Тимур (Темюр)
807/1405	Халил (до 812/1409 г.)
807/1405	Шахрух (в начале только в Хорасане)
850/1447	Улуг-бек
853/1449	Абд ал-Латиф
854/1450	Абдуллах-Мирза ¹
855/1451	Абу Саид ²
873/1469	Ахмад ³
899-906/1494-1500	Махмуд ибн Абу Саид

Завоевание Шайбанидов

¹ Он более известен как Абдаллах б. Ибрахим-султан; племянник Улуг-бека.

² В 855-863/1451-1458 гг. Абу Саид правил только Мавераннахром. Верховным правителем он стал в 863/ноябре 1458 г., объединив под своей властью Мавераннахр и Хорасан и оставался им до своей смерти в 873/1469 г.

³ Ахмад и сменивший его Махмуд не были верховными правителями и владели (с титулом султан) только Мавераннахром.

2. Правители в Хорасане после смерти Улуг бека

853/1449	Бабур (Абу-л-Касим)
861/1457	Махмуд ибн Бабур
863/1459	Абу Саид
873/1469	Йадигар Мухаммад
875/1470	Хусайн Байкара ¹
912/1506	Бади аз-Заман ²

Завоевание Шайбанидов

3. Правители в Западном Иране и в Ираке после смерти Тимура

807/1404	Миран-шах
812/1409	Халил ³
817/1414	Айял
817-818/1414-1415	Айланкар

Объединены с владениями Шахруха

Род Тимура претендовал на происхождение от Чингиз-хана. Отец Тимура был правителем Кеша. В Мавераннахре в период, когда это провинция оказалась в состоянии политической раздробленности и беспомощности из-за несостоятельности номинальных владетелей Мавераннахра, монголов-Чигатаидов

¹ Султан Хусайн Байкара провозгласил себе правителем Хорасана в Герате 10 рамадана 873/25 марта 1469 г. И с небольшими перерывами оставался у власти до своей смерти в конце 911 или в самом начале 912/ апреля-мая 1506 г.

² После смерти Хусайна Байкара враждующие клики в Герате провозгласили правителями Хорасана сразу двух его сыновей – Бади аз-Заман и Музаффар Хусайна.

³ С 812/1409 г. до своей смерти в 814/ноябре 1411 г. Халил был правителем только города Рея.

во главе с Туглук-Темюром. Тимур использовал Мавераннахр как опору и как ядро своей будущей великой стенной империи, возведя на престол подставных ханов потомков сына Чингиза, Огедея – Союргатмышы и Махмуда...¹

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı, 1960.
2. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1961.
3. Allahverdiyev S., Haqverdiyev Ə. Ümumi tarix, Bakı, 2006.
4. Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər), Bakı, 2006.
5. Başmaqçıoğlu. Ədəbiyyatımızın inkişafı, “Dan yıldızı”, №7 1926.
6. Cahangirov İsrəfil. Azərbaycan Dövlət Bədaye Teatrosu, Bakı, 1932.
7. Cəfər Xəndan. Görkəmli sənətkar, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 26 oktyabr 1957.
8. Davud Hacıyev. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dram, Bakı, 1983.
9. Əfəndizadə C. Aprel və ədəbiyyat, “İnqilab və mədəniyyət”, №4 1930.

¹ Босворт К.Э. Мусульманские династии, Москва, 1971, стр. 217-218.

10. Ələkbərli M. Azərbaycan ədəbiyyatı, “İnqilab və mədəniyyət”, №11-12 1934.

11. Əliyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998.

12. Əliyev C., Vorosil Q. Aran diyarı, ata ocağı, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 20 may 1983.

13. Əmir Teymurun vəsiyyətləri, Bakı, 1991.

14. Əli Sultanlı, Məqalələr, Bakı, 1971.

15. Əli Nazim. Yeni Azərbaycan ədəbiyyatı, “Dan yıldızı”, №6 1928.

16. Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977.

17. German Vamberi. Əmir Teymur, * Bakı, 1991.

18. Hüseyn Cavid. Əsərləri, III cild, Bakı, 2005.

19. İsmayıl Aka. Timurun Ankara savaşı (1402) fəthnamesi. Türk Tarih belgeleri dergisi. Cilt: XI, 1981-1986.

20. İ.İ. Bir az da şairlərdən, “Gənc işçi”, 1 may 1928.

21. İsa Hüseynov (Muğanna). Əsərləri, I cild, Bakı, 1988.

22. Qabil. Nəsimi, Bakı, 2002.

23. Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982.

24. Mahmud İsmayıl. Şəki, Bakı, 1982.

25. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960.

26. Mehdi Hüseyn. Ədəbi qeydlər, “İnqilab və mədəniyyət”, №1 1933.

* Kitab ilk dəfə Bakıda Orucov qardaşları mətbəəsində 1917-ci ildə nəşr edilib.

27. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (Orta əsrlər), Bakı, 1968/1977.

28. Müsəddiq M., T.Xalisbəyli. Əbdülqadir Marağalı.

29. Mustafa Quliyev. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında, "Maarif və mədəniyyət", №10-11 1926; Müəllifin eyni adlı məqaləsi, "Kommunist", 7 dekabr 1926.

30. Müharibələr tarixi və müasirlik (SSRİ Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Tarix İnstitutunun rəisi general-leytenant P.A.Jilinin XMA-nın müxbirinin suallarına cavabı), "Kommunist", 26 yanvar 1984.

31. Nazim Əli. Seçilmiş əsələri, Bakı, 1979.

32. Nizaməddin Sami. Zəfər-namə, Bakı, 1991.

33. Nazif Qəhrəmanov. İdrakın genişliyi, "Ədəbiyyat və incəsənət", 12 sentyabr 1980.

34. Nadir Zamanov. Kəmaləddin Behzad, "Ədəbiyyat və incəsənət", 7 sentyabr 1984.

35. PiriyeV Vaqif. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı, 2003; Naxçıvan tarixindən səhifələr, Bakı, 2004.

36. Pirquliyeva Q. Əmir Teymurun Azərbaycandakı pulları. "Elm", 28 may 1993.

37. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1991.

38. Rəhimov Ə. Azərbaycanda teymuri-hürufi münasibətləri haqqında bəzi qeydlər: I və II məqalə EA xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq), №2 və 3 1986.

39. Sergey Borodin. Səmərqəndin ulduzları. Birinci kitab (ruscadan tərcümə edən Kamil Mehdiyev), Bakı, 1962.

40. Sergey Borodin. Səmərqəndin ulduzları. İkinci kitab (ruscadan tərcümə edən Rəna Şıxəmirova), Bakı, 1962.

41. Sergey Borodin. İldırım Bayazid. Üçüncü kitab (ruscadan tərcümə edən Valeh Musayev), Bakı, 1979.

42. Seyfəddin M.Ə. Xaraba Kiran, "Azərbaycan müəllimi", 10 iyul 1981.

43. Şükür Şenol, Ənvər Çingizoğlu. Qarabağda arazbar diyarı, "Novruz", 31 dekabr 1991.

44. Tənqidçi. [Süleyman Məlikov] "Topal Teymur", "Kommunist" 19 noyabr 1926.

45. Təhmasib T. Hüseyn Cavid və teatr, Bakı, 1988.

46. Tofiq Nəcəfli, Rafiq İsmayılov. Əmir Teymur (tarix fənni üzrə orta məktəb üçün əlavə oxu vəsaiti), Bakı, 2003.

47. Voroşil Q. Azərbaycanın qədim paytaxtı haqqında kitab, "Ədəbiyyat və incəsənət", 19 fevral 1982.

48. Zülfüqar Atakişiyev. Dost eldə, "Ədəbiyyat və incəsənət", 3 mart 1983.

* * *

1. Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингис Хане и аксак Тимура, Москва, 1934.

2. Авалиани Ю. и Ройзензон Л. Заметки о языке и стиле исторических романов С.Бородина, "Звезда Востока", №11 1955.

3. Акимов В. Творчество Сергея Бородина, Ташкент, 1972.

4. Амир Темур в мировой истории, Ташкент, 1996.

5. Бартольд В.В. О погребении Тимура. Соч. II/2, Москва, 1964.

6. Бартольд В.В. Улугбек и его время, Соч. т.2, ч.2, Москва, 1964.

7. Босворт К.Э. Мусульманские династии, Москва, 1971.

8. Большая советская энциклопедия, т.42, Москва, 1956.

9. Герасимов М.М. Портрет Тамерлана. Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н.Я.Марра. вып. XVII, 1947.

10. Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию, Москва, 1958.

11. Джафарлы Т. Страницы большой дружбы, Баку, 1972.

12. Золотарев В. ...А народ расплачивался (к 75-летию начала первой мировой войны), "Правда", 1 август 1989.

13. Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и средне-азиатских народов при Чингиз-Хане и Тамерлане, СПб, 1875.

14. Клавихо Рюи Гонзалес де. Дневник путешествий ко двору Тимура в Самарканде в 1403-1406. В кн: Сборник отделения русского языка и словесности Акад.наук, м.28, СПб, 1981.

15. Кристофер Марло. Сочинения. Тамерлан Великий, часть I и II, Москва, 1961.

16. Краткая литературная энциклопедия, том I, Москва, 1962.

17. Кули-заде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку, 1970.

18. Муминов И. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников, Ташкент, 1968.

19. Нур А. Джавид и его критика, В кн: Новый Восток, книга 22-ая, Москва, 1928.

20. Остроумов Н. Уложение Тимура (Тамерлана), Казань, 1894.

21. Парфенов А. Комментарии к “Тамерлану Великому” в кн.: К.Марло. Сочинения, Москва, 1961.

22. Парфенов А.Т. Трагедии К.Марло. автореферат, из-во Московского Университета, 1965.

23. Пириев В.В. Азербайджан в эпоху Тимура. (тезисы международной научной конференции “Амир Тимур и его место в мировой истории”), Ташкент, 1996.

24. Советская историческая энциклопедия, т.14, Москва, 1973.

25. Строева Л.В. Возникновение государства Тимура. Ученые записки. История и филология стран Востока. Ленинград, 1952.

26. Тезисы международной научной конференции “Амир Темур и его место в мировой истории” (23-26 октября 1996), Ташкент, 1996.

27. Умняков Н. Малоизвестный французский источник о Тимуре. Труды Сам ТУ им А.Навои. Новая серия, вып. 101. История, 1960.

28. Уложение Тимура, Ташкент, 1968.

29. Фома Мецопский. История Тимура-ланка, Баку, 1957.

30. Юсиф Джафаров. Гунны и Азербайджан, Баку, 1993.

31. Якубовский А.Ю. Тимур. “Вопросы истории”, №8-9 1946.

32. Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и тимуридах, Ленинград, 1933.

Müəllif haqqında qısa məlumat

İsgəndər Əhməd oğlu Atilla (Orucəliyev)

1943-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunun Mahmudoba kəndində anadan olub.

1961-ci ildə orta məktəbi bitirib.

1962-1965-ci illərdə sovet ordusu tərkibində Almaniyada Demokratik Respublikasında hərbi xidmətdə olub.

1972-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib.

1975-ci ildə SSRİ Jurnalistlər İttifaqının üzvü seçilib.

1985-ci ildə SSRİ Dövlət Texniki Peşə Təhsili Komitəsinin Fəxri fərmanı ilə təltif edilib.

1986-cı ildə "Hüseyn Cavid yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorudur.

1990-cı ildə Sovet Ordusunun Bakıya təcavüzü ilə əlaqədar kommunist partiyasının üzvlüyündən imtina edib.

2005-ci ildən dossentdir.

2009-cu ildən əməkdar müəllimdir.

Çap edilmiş kitabları: “Əsrin şairi” silsiləsindən “Hüseyn Cavidin həyatı və taleyi”, “Cavid estetikası”, “Hüseyn Cavid Azərbaycan sovet ədəbi tənqidində”, “Hüseyn Cavidin mənzum dramaları” (I-III hissələr), “Hüseyn Cavidin mənsur dramaları” (Birinci hissəsi: “Əmir Teymur” və “Topal Teymur”). Dram əsərləri (“Cavid”, “Aşina”), “Hüseyn Cavid: Mərd olun, mərd ölün”, “Əsrin şairi, yaxud peyğəmbər şair”, “Cavidi xatırlarkən” (tərtibçi), “İnsan ömrü bir dalğa kimi...” və s.

Kitabın içindəkilər

Hüseyn Cavidin 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin Sərəncamı 3

Ön söz 3

Birinci bölmə. Əmir Teymur

Birinci fəsil. Böyük türk xaqanı Əmir Teymura aid mənbələrdən seçmələr və görkəmli şəxsiyyətlərin onun haqqında fikirləri 5

1.1. Əmir Teymurun ömür yolu və fəaliyyəti haqqında qısa məlumat 5

1.2. Teymurun fiziki qüsurları 9

1.3. Teymurun əmr, hökm və buyuruqlarından seçmələr .. 12

1.4. Görkəmli şəxsiyyətlər Əmir Teymur haqqında 22

1.5. Müharibələr və tarix 37

İkinci fəsil. Əmir Teymur 44

2.1. Həyatı və fəaliyyəti 44

2.2. Əmir Teymurun nizamnaməsi, yaxud tüzükləri 97

2.3. German Vamberi. Əmir Teymurun tayfa və xalqları himayə etməsi	105
2.4. Əmir Teymur bir qanunverici kimi	108
2.5. Əmir Teymurun vəsiyyəti, əmr və sərəncamları	113
Üçüncü fəsil. Teymurun münaqişədə olduğu, mübarizə və müharibə apardığı şəxslər haqqında qısa məlumat	117
3.1. Toxtamış	117
3.2. Qara Yusif və Əhməd Cəlayir	123
3.3. Şair Əhməd Kirmani	124
3.4. Miranşah	125
3.5. Yıldırım Bayazid	129
3.6. Gürcü çarı V Baqrat	132
3.7. Ш.Ф.Фарзалиев. Переписка Темура с Османским Султаном Баязидом	135
3.8. А.Ирисов. Турецкие источники о деятельности Амира Темура	137
Dördüncü fəsil. Əmir Teymur və Azərbaycan	140
4.1. Teymur tarixi ədəbiyyatda	140
4.2. Teymur və Azərbaycan	145
4.3. Molla Nəsrəddin və Teymur	149
4.4. Teymur və Şirvanşah İbrahim	153
4.5. Teymur və Şəki hakimi	158
4.6. Əlincə qalası	160
4.7. Beyləqan-Qəbələ	165
4.8. Əbdülqadir Marağayi	166
4.9. Azərbaycan sənətkarları Heratda	167
4.10. Teymurun pulları	168
Beşinci fəsil. Əmir Teymurun şəxsiyyəti və fəaliyyəti öz dövrünün və sonrakı dövrlərin tarixçilərinin əsərlərində ...	169
5.1. Əmir Teymur və onun dünya tarixində yeri	169

5.2. Beynəlxalq elmi konfransda dinlənilmiş məruzələrin mövzuları	172
5.3. Şərəfəddin Əli Yəzdi və onun “Zəfər-namə” əsərindən qeydlər	175
5.4. Metsopskinin “Teymurləngin tarixi” əsəri	186
5.5. German Vamberinin “Əmir Teymur” əsəri	192
5.6. Əmir Teymur və Teymurilər dövründə mədəniyyət və incəsənət	226
Altıncı fəsil. Əmir Teymur obrazı dünya ədəbiyyatı və incənətində	232
6.1. Əmir Teymurun tüzüklərindən, tarixçi və şərqşünasların onun haqqında fikirlərindən seçmələr	232
6.2. Əmir Teymur obrazı Qərbi Avropa ədəbiyyatı və incəsənətində	239
6.3.1. Marlonun özü və əsəri haqqında bir neçə söz	243
6.3.2. “Böyük Tamerlan” faciəsinə bir nəzər	253
6.4. Əmir Teymur surəti özbək ədəbiyyatında	266
6.5. Sergey Borodinin “Səmərqəndin ulduzları” və “İldırım Bayazid” romanlarından seçmələr	268
6.6. Sergey Borodinin tarixi romanları	280
6.7. Teymur surəti Azərbaycan ədəbiyyatında	295
6.8. Teymur və hürufilər	311
İkinci bölmə. Topal Teymur	
Birinci fəsil. Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” dramasında tarixi reallığın bədii təsviri və surətlərin səciyyəsi	330
1.1. Cavid və dünyaşöhrətli hökmdarlar	330
1.1.1. Atilla	331
1.1.2. Çingiz Xan	335
1.2. Cavid və müharibələr	340
1.3. Cavid və Teymur mövzusu	345
1.4.1. Teymur Səmərqənddə	350

1.4.2. Qarabağdan başlanan yürüş	381
1.4.3. Yıldırım Bayazidin sarayında	383
1.4.4. İki fateh üz-üzə	404
1.4.5. Anqara döyüşü, yaxud qanla yazılmış tarix	418
İkinci fəsil. “Topal Teymur” Azərbaycan marksist	
tənqidində	444
2.1. “Topal Teymur” və ədəbi tənqid	444
2.2. Mustafa Quliyev. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında ..	448
2.3. Tənqidçi. “Topal Teymur”	465
2.4. Başmaqçıoğlu. “Topal Teymur”u oxuyarkən	474
2.5. Əli Nazim. İki pyes haqqında	477
2.6. İ.İ. Şairlər	478
2.7. Gənc tənqidçi. “Topal Teymur”	480
2.8. Qızıl qələm. “Topal Teymur”	480
2.9. A.Nur. Джавид и его критика	481
2.10. Əli Sultanlı və “Topal Teymur”	494
2.11. Məmməd Cəfər və “Topal Teymur”	500
2.12. “Topal Teymur” səhnədə	515
2.13. Rəsul Rzanın tamaşa haqqında xatirələri	517
2.14. “Topal Teymur” Tiflis Azərbaycan teatrında	518
2.15. Əziz Şərif və “Topal Teymur”	518
2.16. Davud Hacıyev və “Topal Teymur”	521
2.17. Tamilla Təhmasib və pyesin tamaşa taleyi	523
2.18. Remarkalar	529
2.19. Dialoq və monoloqlar	537
2.20. Seçmələr	555
2.21. Əlavələr	565
2.22. “Topal Teymur”da adı çəkilən şəxs, şəhər və ölkə adları	571
2.23. Босворт К.Э. Тимуриды	572

2.24. Т.Файзиев. Таблицы дам правления и жизни Амира Теймура и Тимуридов	187
2.25. Хроника исторических событий	187
Müəllif haqqında qısa məlumat	586
Ədəbiyyat	587

İsgəndər Atilla

Əsrin şairi. VII

Hüseyn Cavidin mənsur dramaları

Birinci bölmə

Əmir Teymur

İkinci bölmə

Topal Teymur

(Azərbaycan türkcəsində)

Növbəti çapda. Əsrin şairi. VIII. Hüseyn Cavidin mənsur dramaları. II hissə. Maral. Şeyda. Afət. İblisin intiqamı.

Искендер Атилла

Драмы в прозе Гусейн Джавида

из серии “Поэт века”. VII.

Часть первая

Амир Темур (Тамерлан)

Часть вторая

Топал Темур

(Хромой Темур)

Isgender Athilla

The poet of century. VII.

Husein Djavid is prosaic dramas.

Part 1.

Əmir Teymur

Part 2.

Topal Teymur

In turkish.

Müəlliflə əlaqə tel.: (+994 12) 513 0148; mobil (+994 51) 877 4669

Mətni yığdı: **Xuraman Bağirova**